

Національний університет водного господарства та природокористування

На правах рукопису

МИХАЙЛИШИН Ольга Леонідівна

УДК 72.03.001: 711.4 (438.41)

**РОЗВИТОК АРХІТЕКТУРИ МІЖВОЄННОЇ ВОЛИНИ
В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
XX СТОЛІТТЯ**

18.00.01. - Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури

Дисертація на здобуття наукового ступеня

доктора архітектури

Науковий консультант
РИЧКОВ Петро Анатолійович,
доктор архітектури, професор

Рівне – 2014

ЗМІСТ

Вступ	6
Розділ 1. Історіографія дослідження та джерельна база.....	16
1.1. Опубліковані праці.....	16
1.2. Архівні джерела.....	36
Висновки до розділу 1.....	42
Розділ 2. Архітектура Волині 1921-1939 років: обґрунтування вибору напрямку і методики дослідження.....	48
2.1. Суспільно-історичний контекст і архітектурно-містобудівні проблеми розвитку регіону.....	48
2.1.1. Соціокультурна ситуація на Волині у міжвоєнний період	48
2.1.2. Проблеми і передумови розвитку міського середовища	62
2.1.3. Житлове будівництво як складова соціальної політики.....	68
2.1.4. Суспільний контекст будівництва сакральних споруд	74
2.1.5. Типологія громадських будівель Волині як відображення ідеї державотворення	77
2.2. Методологічні основи дослідження	82
Висновки до розділу 2	89
Розділ 3. Реструктуризація середовища міст Волині як просторове відображення соціокультурних процесів	97
3.1. Формування національної школи містобудування у Другій Речі Посполитій	97
3.1.1. Початки розвитку містобудівної думки	97
3.1.2. Польський урбанізм: історичне місто в системі регіонального планування	103
3.1.3. Тенденції розпланування житлової забудови	110
3.1.4. Архітектурно-містобудівне законодавство.....	116
3.2. Основні принципи та напрямки функціонально-просторового і композиційно-планувального розвитку міст Волині	119

3.3. Просторово–планувальні концепції та урбаністичні проекти розвитку міста Рівне	123
3.4. Місто Луцьк як об’єкт містобудівних перетворень	134
3.5. Реалізація містобудівних доктрин в повітових містах	139
Висновки до розділу 3	146
Розділ 4. Реалізація ідеї культурно-цивілізаційного вибору в архітектурному формотворенні Волині	155
4.1. Основні чинники формування стилістичних пріоритетів в архітектурі регіону	155
4.2. Стилiстична “iнерцiя” в архiтектурних вирiшеннях 1920-х рокiв	167
4.3. Прояви традиціоналізму в архітектурному образі житлових і громадських будівель	172
4.3.1. Національний історизм і особливості поширення “садибного стилю”	174
4.3.2. Неокласицистичні ремінісценції в архітектурно-планувальних вирішеннях.....	185
4.4. Особливості реалізації формотворчих концепцій архітектури авангарду	194
Висновки до розділу 4	214
Розділ 5. Храмова архітектура Волині: специфіка прояву національних ідентичностей	227
5.1. Дискусії “про стиль і костел” у творчих і суспільних колах міжвоєнної Польщі	227
5.2. Римо-католицькі костели Волині: еволюція образу і семантики форм	238
5.2.1. Архітектура мурованих костелів Волині: від національного романтизму до конструктивізму	238
5.2.2. Традиція і новація в архітектурному формотворенні дерев’яних костелів	253
5.3. Архітектура православних церков Волині: в пошуку єдиного	

	4
архітектурного стилю	261
5.4. Храми протестантських громад	284
Висновки до розділу 5	287
Розділ 6. Архітектурна спадщина Волині міжвоєнного періоду як елемент і результат соціокультурних трансформацій.....	296
6.1. Охорона архітектурно-містобудівної спадщини Волині у 1921-1939 роках.....	296
6.1.1. Аспекти пам'яткоохоронної діяльності на Волині в суспільному контексті	296
6.1.2.. Інвентаризація архітектурно-містобудівної спадщини	306
6.1.3. Відбудова і реставрація пам'яток	318
6.2. Особливості та закономірності розвитку архітектури міжвоєнної Волині.....	330
Висновки до розділу 6	336
Висновки	342
Список використаних джерел	347
Додатки.....	433

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАВО	Державний архів Волинської області
ДАРО	Державний архів Рівненської області
ЗНТШ	Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка
AiB	Architektura i Budownictwo
AMSW	Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy
BHS	Biuletyn Historii Sztuki
BGK	Bank Gospodarstwa Krajowego
BHSiK	Biuletyn Historii Sztuki i Kultury
BU	Biuletyn Urbanistyczny
DOM	Dom.Osiedle. Mieszkanie
FKW	Fundusz Kwaterunku Wojskowego
KAiU	Kwartalnik Architektury i Urbanistyki
MOS	Ministerstwo Opieki Społecznej
MSW	Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MWRiOP	Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
ODZ	Ośrodek Dokumentacji Zabytków
OZ	Ochrona Zabytków
PPB	Polski Przemysł Budowlany
WDW	Wołyński Dziennik Wojewódzki
SAP	Stowarzyszenie Architektów Polskich
SARP	Stowarzyszenie Architektów Rzeczypospolitej Polskiej
WWR	Wołyńskie Wiadomości Rzemieślnicze
WWT	Wołyńskie Wiadomości Techniczne
UWL	Urząd Wojewódski Lubelski
WA PW	Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej
ZAP	Zakład Architektury Polskiej
ZUS	Zakład Ubezpieczeń Społecznych
ZW	Ziemia Wołyńska
ŻK	Życie Krzemienieckie

ВСТУП

Актуальність теми. Волинь¹, як історичний регіон, у міжвоєнний період опинилась в епіцентрі кардинальних політичних, соціально-економічних, культурних трансформацій. Як і на інших теренах Польщі, ключова роль у здійснюваних перетвореннях відводилась тут архітектурно-містобудівній діяльності. Зміна якості і структури середовища на містобудівному і об'єктному рівнях не тільки відображала *архітектурно-містобудівні тенденції* та *соціальне замовлення* свого часу, але активно впливала на формування культурного простору, сприяла закріпленню певних *суспільних ідеологем і систем цінностей*.

Інтенсифікація соціально-економічного розвитку досліджуваного регіону протягом 1920-30-х рр. зумовила реалізацію нових стратегій просторово-функціонального структурування міст, спрямованих на впорядкування їх забудови і підвищення рівня комфорту проживання мешканців. Відбулося розширення типології об'єктів архітектурної творчості, зростання обсягів будівництва, в тому числі житла, державних управлінських установ, закладів культури і освіти, храмів, промислових об'єктів та ін.

За кількісними та, інколи, за якісними характеристиками, збудоване у міжвоєнний період на Волині суттєво відрізняється від спадщини міжвоєнного періоду в інших регіонах сучасної України. Пояснення лежить насамперед у площині тогочасних слабких “стартових” суспільно-економічних позицій краю для майбутнього розвитку та скромній ролі найбільших міст регіону (Луцька і Рівного) у народному господарстві Польської держави. З об'єктивних причин в архітектурно-містобудівній галузі регіону відчувався значний дефіцит фахівців, що гальмувало її розвиток, знижувало художньо-естетичні якості проєктованих об'єктів. На початку досліджуваного періоду окреслена ситуація сприяла залученню до проєктування для Волині провідних польських зодчих, а згодом – представників молодшої генерації архітекторів. В такий спосіб відбувалась послідовна ретрансляція на волинські

---

¹ Тут і далі Волинь пов'язується з територією Волинського воєводства Другої Речі Посполитої.

терени архітектурно-естетичних концепцій, сформульованих у європейському та національному архітектурно-мистецькому середовищі.

Окреслені обставини дозволяють стверджувати, що у 1920-30-х рр. на Волині архітектура і містобудування розвивались як самобутнє явище, що віддзеркалило усю складність історичного моменту і різнонаправленість творчого процесу.

Втім вітчизняна історіографія та архітектурознавство попередніх десятиліть розглядали архітектурно-містобудівну спадщину міжвоєнної Волині та інших областей Західної України, насамперед з політично-ідеологічних міркувань: переважно як несумісну за формою та змістом з соціалістичними ідеями та ідеалами, а також як таку, що не має культурної та архітектурної цінності. Отже, екстраполюючи думку А.Тойнбі про історію як неперервний просторово-часовий континуум (де неперервність – зв'язок у часі між фазами історії одного суспільства) на історію архітектури Волині міжвоєнної доби, можна констатувати “випадіння” з вітчизняного архітектурознавства цієї важливої ланки. Як наслідок для архітектурної теорії і практики, має місце недостатнє розуміння логіки її розвитку в соціокультурному контексті епохи, неможливість визначити архітектурно-мистецьку вартість надбання.

Протягом останнього десятиліття у фахових та наукових колах України значно посилюється інтерес до архітектурної спадщини 1920-30-х рр. Необхідно відзначити, що на сьогоденному етапі подібні дослідження виконуються на тлі і під очевидним впливом широкого зацікавлення архітектурою ХХ ст. у світі. Про потребу формулювання критеріїв охорони модерністичної спадщини свідчать декілька подій. У 1988 р. створена міжнародна організація ДОКОМОМО (DOCOMOMO – Documentation and Conservation of Modern Movement). З 2005 року в структурі ІКОМОСу діє науковий Комітет “Спадщини 20-го століття” (“20th Century Heritage”), а з 2012 р. – Український Комітет ДОКОМОМО.

Справедливість щодо міжвоєнної архітектури Західної України була частково відновлена лише на поч. ХХІ ст., коли вийшла друком новітня “Історія архітектури України” (2003 р.), де, зокрема, міжвоєнна архітектура Галичини потрактована як частина архітектурної спадщини України. Визнання цінності відповідного спадку на

Волині означало б на даному етапі визначення формальних передумов і стилістичних меж, від яких в регіоні почала свій розвиток повоєнна архітектура радянського періоду.

На сьогоднішньому етапі не знижується дослідницька активність польських науковців щодо архітектурного надбання міжвоєнного двадцятиліття в загальноєвропейському і навіть світовому контекстах. Однак, у значному масиві напрацьованих історико-фактологічних матеріалів та численних публікаціях архітектурно-містобудівна спадщина Волині, як і інших колишніх східних територій Другої Польської Республіки, розглядається фрагментарно, в контексті дослідження конкретної наукової проблеми, і тому є недостатньо вивченою.

Таким чином, існує **протиріччя** між необхідністю розширення наукового знання про архітектуру і містобудування України міжвоєнного періоду, включення в її предметне поле спадщини міжвоєнної Волині, і відсутністю цілісного дослідження цієї спадщини та умов її формування. Протиріччя дозволяє сформулювати корінну **проблему**: виявлення особливостей та закономірностей розвитку архітектури і містобудування Волині 1921-1939 рр. в умовах соціокультурних трансформацій ХХ століття.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є підсумком багаторічних досліджень автора, які проводились у Національному університеті водного господарства та природокористування відповідно до тематики наукових досліджень по кафедрі архітектури “Дослідження актуальних питань історії, теорії та практики архітектури і містобудування” (2005-2010 рр.), “Дослідження проблем історії, теорії та практики архітектури, дизайну архітектурного середовища та містобудування” (№ 0114U001155). Тема дисертації відповідає міжнародним та національним правовим документам: Конвенції ЮНЕСКО про охорону культурної спадщини Європи (1985 р., Гренада (Іспанія)), Закону України “Про охорону культурної спадщини” (08 липня 2000 р., №1085, із змінами 2002-2012 рр.). Дисертаційна робота базується, в тому числі, на матеріалах держбюджетної та госпдоговірних науково-дослідних робіт: відповідно, “Дослідження архітектурної спадщини дерев'яного храмобудування Волині ХІХ-ХХ

століть” (2010-2011 рр., № 0110U000819) та “Паспортизація пам’яток архітектури місцевого значення Рівненської області” (2006-2008 рр.), яка виконувалась в рамках Комплексної програми паспортизації об’єктів культурної спадщини на 2003-2010 рр. (Постанова Кабінету Міністрів України від 09 вересня 2002 р. № 1330). За безпосередньої участі автора було паспортизовано і виявлено понад 200 об’єктів – зразків цивільних та культових будівель, зведених на Волині у 1920-30-х рр.

Мета дисертаційної роботи – виявити особливості та закономірності розвитку архітектури Волині протягом 1921-1939 років в контексті соціокультурних трансформацій ХХ століття.

Для досягнення поставленої мети в дисертації вирішуються наступні основні **завдання**:

1. З’ясувати соціально-історичні передумови розвитку архітектури і містобудування Волині міжвоєнного періоду, визначити характер їх впливу на формування типології об’єктів архітектурної творчості.

2. Розкрити специфіку структури, змісту, проблематики архітектурно-містобудівної діяльності у досліджуваному регіоні в контексті розв’язання соціокультурних та ідеологічних завдань під впливом національної і модерністичної парадигм.

3. Виявити напрями просторово-планувального розвитку міст Волині, підходи до реструктуризації міського середовища і його елементів; здійснити аналіз композиційно-просторових засобів візуалізації соціокультурних перетворень.

4. Проаналізувати основні тенденції, закономірності і архітектурно-стилістичні особливості формування образу цивільних будівель; встановити характер і ступінь соціальної, культурної, ідеологічної, а також творчої детермінації стилістично-морфологічного конструювання об’єктів різних типологічних груп.

5. Простежити стилістичний розвиток храмів різних конфесій в контексті архітектурно-естетичних концепцій традиціоналізму та авангарду.

6. З’ясувати мотиви, дослідити методику і проблемне коло пам’яткоохоронної діяльності на Волині у 1920-30-х рр., її роль у збереженні історико-культурної ідентичності середовища населених пунктів.

7. Визначити місце архітектури Волині міжвоєнного періоду в контексті європейського архітектурного процесу в умовах соціокультурних трансформацій ХХ ст.

Об'єкт дослідження – архітектура Волині 1921-1939 рр. в її сукупному баченні.

Предмет дослідження – типологічна структура архітектурно-містобудівної діяльності, просторово-планувальні, композиційні, художньо-стилістичні, морфологічні особливості об'єктів архітектурної творчості, що розглядаються в соціокультурному контексті Волині 1921-1939 рр.

Методика дослідження. Важливим методологічним принципом даного дослідження є оцінка архітектури і містобудування Волині 1921-1939 рр. як органічної частини архітектури європейського модернізму з характерною для неї поліпарадигмальністю.

Поставлена мета пояснює специфіку вибору підходів і методів дослідження. *Феноменологічний підхід* визначив ракурс розгляду архітектурно-містобудівної діяльності (тут – сума творчого процесу і його реалізації) як унікального явища в історії архітектури України, що характеризується складною об'єктно-типологічною структурою. *Сутнісний підхід*, що є комплементарним феноменологічному, спрямований на виявлення внутрішніх глибинних механізмів, рушійних сил архітектурно-містобудівних перетворень на Волині в умовах соціокультурних трансформацій ХХ століття. *Цивілізаційний підхід* дозволяє розглядати архітектурно-містобудівну спадщину Волині міжвоєнного періоду одночасно як складову української та польської культури, самоцінний елемент кожного з цих культурно-історичних типів.

Соціокультурний вимір архітектурно-містобудівної діяльності зумовив використання *соціологічного і культурологічного підходів*, спрямованих на виявлення механізмів адаптації архітектури як підсистеми культури до суспільних умов, що постійно змінювалися. І, навпаки, – на з'ясування ступеню впливу архітектурної діяльності на характер і напрями соціокультурних перетворень в урбанізованому середовищі.

Також у роботі використовуються традиційні для історико-архітектурних досліджень методи: *структурно-типологічний* – для класифікації об'єктів архітектурної діяльності і творчості; *історико-генетичний аналіз* застосовується при дослідженні розвитку архітектурно-стилістичних тенденцій та їх соціокультурної обумовленості на Волині в міжвоєнний період; *метод моделювання* при побудові базової моделі дослідження; *графоаналітичний* – для візуальної фіксації результатів дослідження.

Хронологічні межі дослідження визначаються періодом перебування Волині у складі Другої Польської Республіки. *Нижня межа* – 1921 р., коли після підписання Ризького мирного договору було утворене Волинське воєводство з центром у м.Луцьку. *Верхня межа* – вересень 1939 рр., коли Волинь увійшла до складу Української РСР. *Територіальні межі* в цілому співпадають з адміністративним межами Волинського воєводства, які за сучасним адміністративно-територіальним поділом охоплюють території Волинської, Рівненської, північної частини Тернопільської областей.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному розгляді і аналізі архітектури Волині міжвоєнного періоду як цілісного явища і багатоаспектного процесу, що розвивався в умовах соціокультурних трансформацій. Зважаючи на визначальну роль емпіричного матеріалу у виконанні даного дослідження, новим є введення в науковий обіг значного числа оригінальних першоджерел з вітчизняних та зарубіжних архівних збірок.

Крім цього, новизна дисертаційної роботи полягає у наступному:

- розширене об'єктне і предметне поле досліджень архітектури України ХХ століття;
- запропоновано новий методологічний підхід на основі інтеграції методів соціологічного (соціології міста і соціології архітектури) та культурологічного підходів, що дозволяє розглядати розвиток архітектури у взаємозв'язку і взаємообумовленості з соціокультурною динамікою суспільства;

– виявлено комплекс передумов політико-ідеологічного, соціально-економічного та історико-культурного характеру, що визначили специфічний шлях розвитку архітектури Волині у 1920-30-х рр.;

– вперше проаналізовано прийоми і засоби просторово-планувальної, композиційної та архітектурно-стилістичної модернізації архітектурного простору для візуалізації соціокультурних змін у волинських містах;

– вперше реалізовано компаративне дослідження принципів формотворення храмів різних конфесій, укладено каталог об'єктів;

– визначено напрямки і методологічні підходи до збереження пам'яток архітектури, методика наукового аналізу цінних архітектурних об'єктів та їх комплексів у досліджуваний період;

– вперше визначено місце і роль архітектури Волині міжвоєнного періоду в загальноєвропейському та загальнодержавному архітектурному процесі.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали, положення, висновки роботи можуть бути використані:

– у проектній діяльності як науковий базис при розробці генеральних планів, проектів детального планування і правил забудови міст Волині з урахуванням пам'яткоохоронного аспекту;

– в галузі охорони пам'яток при реставрації окремих цінних будівель, у першу чергу об'єктів громадського призначення та храмобудування, слугувати підставою для внесення значного числа будівель, зведених у регіоні протягом 1921-1939 рр., до Державного реєстру нерухомих пам'яток України;

– у науковій діяльності для подальших досліджень архітектурно-містобудівної спадщини України Загалом результати дослідження відкривають нові напрямки для наукового пошуку щодо груп об'єктів та явищ, розташованих в предметному полі даного дослідження (житлового будівництва, освітніх закладів, промислових підприємств і т.д.), а також міждисциплінарних студій трансформації соціокультурного простору регіону у досліджуваний період і наступні десятиліття.

Положення дисертаційної роботи впроваджені при розробці облікової документації пам'яток архітектури місцевого значення Рівненської області (2006-

2013 рр.); у лекційні курси “Історія архітектури та містобудування України”, “Регіональна архітектура” в Навчально-науковому інституті будівництва та архітектури Національного університету водного господарства та природокористування; при організації і проведенні Всеукраїнського наукового семінару (автор – координатор семінару, член Організаційного комітету), присвяченого 130-річчю з дня народження архітектора і громадсько-політичного діяча С.П.Тимошенка (м.Рівне, 2011 р.). Результати роботи впровадженні при виконанні дослідницьких проектів, підтриманих на міжнародному рівні: Касою ім. Ю.Мяновського Фундації сприяння науки Польської Академії Наук у 2004, 2006 р. (Варшава, Польща), Американською Радою наукових товариств (American Counsel of Learned Societies) у 2008 р. (Нью-Йорк, США), Міжнародним Вишеградським фондом (International Visegrad Fund) у 2010 р. (Братислава, Словаччина).

Одержані результати розкривають нові сторінки історії архітектури України та Польської Республіки, для яких архітектурно-містобудівна спадщина Волині 1921-1939 рр. є спільним культурним надбанням. Тому введення матеріалів дисертаційної роботи у наукові, енциклопедичні та довідкові видання в обох державах значно розширить і поглибить наукове знання в галузі історії та теорії архітектури, що сприятиме популяризації спадщини в Україні та за кордоном.

Особистий внесок здобувача. Абсолютна більшість результатів за темою дисертації отримані автором особисто. У співавторстві опубліковано 5 статей. У роботах [4; 51] за списком наведеним в авторефераті автор виконала аналітичну частину дослідження, у роботах [14; 30; 48] внесок автора полягає у постановці завдання, опрацюванні першоджерел, підготовці частини аналітичних матеріалів, формулюванні висновків.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати досліджень оприлюднені автором у доповідях на наукових конференціях, семінарах різного рівня: **17 міжнародних** (Міжнародна науково-краєзнавча конференція “Поляки на Волині. Історія і сучасність” (Житомир, 2003 р.); X-а Міжнародна наукова конференція “Волинська ікона: дослідження і реставрація” (Луцьк, 2003 р.); Міжнародна науково-краєзнавча конференція “Житомир в історії Волині і України”

(Житомир, 2004 р.); XV-а Міжнародна конференція “Історія релігій в Україні” (Львів, 2005 р.); II-а, III-я Міжнародні наукові конференції “Архітектура без кордонів” (“Architektura bez granic”) (Люблін (Польща), 2006 р., 2008 р.); XXVII Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 1020-ій річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О.Цинкаловського (Володимир Волинський, 2008 р.); Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю з дня народження архітектора Леоніда Маслова (Луцьк, 2009 р.); Міжнародна науково-практична історико-краєзнавча конференція, присвячена 70-річчю утворення Волинської області, 810 річниці заснування Волинсько-Галицького князівства, 685 річниці надання місту Володимирі Волинському магдебурзького права (Володимир Волинський, 2009 р.); 2-а Міжнародна наукова конференція “Модернізм в Європі. Модернізм в Гдині” (“Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni”), (Гдиня (Польща), 2009 р.); III-я Міжнародна науково-технічна конференція “Актуальні проблеми водного господарства та природокористування” (Рівне, 2009 р.); Міжнародна конференція “Методичні проблеми пам’яткоохоронних досліджень” (Київ, 2010 р.); Міжнародна наукова конференція “Князі Вишневецькі та їх місце в історії України” (Збараж, 2010 р.); Міжнародна конференція “Кременецькі читання з історії Волині” (Кременець, 2011 р.); Міжнародні історико-краєзнавчі читання “Кореччина в складі Погорини і Волинської землі” (м.Корець, 2012 р.); Міжнародна конференція “Український архітектурний авангард: вивчення та охорона” (Харків, 2012 р.); Міжнародна конференція “Креативний урбанізм” (Львів, 2013 р.). та **12 всеукраїнських** (Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція “Бердичів древній і вічно молодий” (Бердичів, 2005 р.), Науково-теоретична конференція, присвячена 15-річчю створення історико-культурного заповідника міста Дубна (Дубно, 2008 р.); Наукова конференція “Любартівські читання” (Луцьк, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013 рр.); III-я Наукова конференція “Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині” (Острог, 2011 р.), 7-а Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція “Соціум. Наука. Культура” (Київ, 2011 р.), Всеукраїнський науковий семінар, присвячений 130-річчю з дня народження

архітектора та громадсько-політичного діяча С.П.Тимошенка (Рівне, 2011 р.); Науково-технічна конференція НУВГП (Рівне, 2011 р.); Засідання бібліотечного клубу “Національні святині” при Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці ім. В.Г.Заболотного (Київ, 2011 р.); **2 регіональних** (XXVI Волинська обласна науково-історична конференція, присвячена 16-ій річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м.Луцьку Магдебурзького права і 390-ій річниці створення Луцького православного братства (Луцьк, 2007 р.), Наукові читання “Пам’ятки сакрального мистецтва Волині: історія та актуальні питання сьогодення” (Рівне, 2013 р.)).

Публікації. Основний зміст на висновки роботи представлені у 53 наукових публікаціях: в одній монографії, у 24 статтях у фахових виданнях (з них – 2 у співавторстві), 5 статей у закордонних виданнях (з них – 1 у співавторстві), 15 – у збірниках наукових праць, 8 – у матеріалах конференцій (з них – 2 у співавторстві).

Структура дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, шести розділів оригінальних досліджень, висновків, списку використаних джерел та додатків. Робота містить 475 сторінок, із них 311 сторінок основного тексту, 35 табл. на окремих аркушах, список використаних джерел з 1104 найменувань на 86 стор., 4 додатків на 43 стор.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Опубліковані праці

Осмислення процесів в архітектурі і містобудуванні Волині протягом міжвоєнного періоду, неможливе без комплексних студій масиву різнопланових джерел, які сприяють відтворенню повної картини розвитку архітектури регіону в її суперечливій складності. Тому, при дослідженні феномену волинської архітектури міжвоєнного періоду, який розглядається як інтегральна частина світового і загальноєвропейського архітектурного процесу і, ширше, як елемент суспільної діяльності, автор спиралася на наукові праці зарубіжних та вітчизняних вчених в галузі історії і теорії архітектури, урбаністики, всесвітньої історії та історії України, культурології та соціології.

Для започаткування дискурсу стосовно окресленої теми, відповідно до завдань дисертаційної роботи, здійснено формування базису емпіричних даних як передумови конструювання дослідницької концепції і досягнення основної мети дослідження. Цей базис визначено як сукупність опублікованих наукових праць (монографій, статей) та неопублікованих першоджерел. Абсолютна більшість з останніх вперше вводиться автором в науковий обіг. Теоретичну основу роботи складають праці архітекторів-модерністів, представників архітектурного авангарду, а також сучасних зарубіжних і вітчизняних вчених, де у різних аспектах розглядається проблематика розвитку архітектури і містобудування до 1939 р.

Цілісний погляд на історію архітектури кінця XIX-XX ст., у тому числі, архітектури Західної Європи періоду модернізму, представлений у фундаментальних працях Д.Воткіна [999], Ю.Йодіке [538; 552], Я.Станькової та І.Пехара [640], Н.Певзнера [896], К.Фремптона [651], П.Гьосселя [751].

Серед досліджень російських авторів слід виділити праці А.Буніна та Т.Саваренської [503], В.Глазичева і О.Гутнова [520; 528], Ю.Косенкової [563], Т.Маклакової [584], присвячені, в тому числі, аналізу сутності і особливостей

реалізації новітніх концепцій в архітектурі і містобудуванні Західної Європи та СРСР 1920-30-х рр.

З числа джерел проблемно-теоретичного змісту на тему європейської архітектури 1920-30-х рр. виділяються концептуально-програмні праці Е.Говарда [758], В.Гропіуса [524], Ле Корбюзьє [572], Ф.Л.Райта, Т. ван Дусбурга, Я.Ауда, Х.Херінга [586]. У роботах І.Азізян [492], З.Гідіона [519], Г.Мейлгрейва [826] здійснена спроба осмислення розвитку архітектурно-естетичних ідей в культурі довоєнного модернізму через взаємодію і діалог авангардних і традиціоналістських теорій. Концепції функціонально-просторового розвитку архітектурної форми, що викристалізувались під дією гасел техніцизму і машинізму перших десятиліть ХХ ст., проаналізовані Р.Бенемом [679], Ч.Дженксом [767].

Значний внесок у дослідження творчих концепцій і новаторських течій, художніх і соціальних аспектів авангардної архітектури зроблено російським архітектурознавцем С.Хан-Магомедовим, особливо у працях “Архитектура советского авангарда” [654] та “Александр Веснин и конструктивизм” [653].

У вивченні процесів в архітектурі І-ї трет. ХХ ст. особливе місце посідають роботи А.Іконнікова [545-549]. У монографії “Архитектура ХХ в. Утопии и реальность” [545-546] розвиток архітектурно-містобудівної діяльності досліджений в широкому контексті культури з метою створення цілісної моделі архітектури минулого століття. Комунікативні і аксіологічні аспекти мови архітектурно-просторових форм та їх семантика, зв'язок форми і функції, структурування архітектурного простору різного масштабу протягом І-ї трет. ХХ ст. розглянуті у праці “Пространство и форма в архитектуре и градостроительстве” [547].

З'ясування специфіки архітектурно-містобудівних процесів на Волині у міжвоєнну добу неможливе без ознайомлення з дослідженнями вітчизняних науковців стосовно становлення і розвитку архітектури Радянської України 1920-1930-х рр. У фундаментальному виданні “Історія архітектури України” (2003 р.) [543] на багатому фактичному матеріалі зроблена спроба комплексного аналізу модерністичної архітектури вказаного періоду і окреслення її специфіки на Заході та Сході країни. Однак, архітектурна спадщина Волині тут практично не представлена.

Проблеми розвитку містобудування і образності нової архітектури України у складі СРСР як відображення соціального та ідеологічного контексту розглядаються у працях українських вчених Ю. Асєєва [496], Т. Бажанової [497], О.Буряка [504], В.Владімірова, А. Пучкова [511], М. Дьоміна [534], С. Кілессо [555], О.Лейбфрейда, Ю.Полякової [571], Г.Петришин [544], Б.Посацького [625], І.Фоміна [652], К.Черкасової [658] та ін.

Для дослідження специфіки стилістичного розвитку архітектури Волині важливими є праці В.Чепелика [655-657], В.Тимофієнка [646], В.Ясієвича [665], а також російської дослідниці Є.Кириченко [556-557], які дозволяють виявити історико-генетичну основу та прослідкувати соціокультурні витoki морфологічної генези архітектурного образу об'єктів різних типологічних груп.

Важливе значення для розуміння семантики архітектурно-стилістичних перетворень міського середовища міст Волині під впливом ідей формування та візуалізації національної ідентичності має дослідження Б.Черкеса [659].

Закономірно, що найбільший внесок у вивчення і осмислення процесів, що відбувались у міжвоєнному містобудуванні і архітектурі Другої Речі Посполитої, а в їх контексті – Волині, зробили польські науковці. Розширення кола теоретичних і прикладних досліджень, їх тематична і сутнісна актуалізація на першому етапі (від поч. ХХ ст. і до 1939 р.) були зумовлені необхідністю концептуалізації та інституціоналізації архітектурно-містобудівної діяльності, а в повоєнний час – потребою комплексної оцінки спадщини для “вмонтовування” її в систему європейського і національного культурного надбання, обґрунтування логіки розвитку сучасної польської архітектури.

Велике значення для формування методики містобудівних досліджень у Другій Речі Посполитій – базису для відповідних студій стосовно історичних міст, у тому числі на Волині, стала монографія Т.Толвіньського “Урбаністика” [984]. Автор запропонував критерії аналізу історичного простору міст (“урбаністичні чинники”), які використовувались для верифікації рішень щодо їх планувально-просторового розвитку. Не менш значущими були розробки Р.Феліньського [738-739] та І.Дрекслера [723-724], А.Кюхнеля [807], А.Карчевського [774] на тему повоєнної

відбудови міст, модернізації простору, специфіки реконструкції з урахуванням архітектурно-естетичних, санітарно-гігієнічних вимог, потреб розвитку міської комунікації і житлової забудови при збереженні історико-архітектурної ідентичності середовища.

Передумови і особливості розвитку регіонального планування у міжвоєнній Польщі розглянуті С.Малессою [825] та Б.Рудзінським [938].

Новаторським відображенням ідеї функціонального міста у концептуальному проектуванні стала робота Я.Хмелєвського і Ш.Сиркуса “Функціональна Варшава” 1934 р. [709]. Концепція мала виняткове значення для адаптації західноєвропейських методик регіонального проектування для їх впровадження у проектну практику всередині держави.

Пропаганді нових містобудівних концепцій і їх тлумаченню через призму проблематики польської урбаністики присвячені праці А.Вольмара [1014], С.Лятура [809], А.Ляутербаха [811-813], А.Папроцького [890]. Аспект просторово-планувальної взаємодії сельбищних і рекреаційних зон розглянутий Ю.Янковським [763]; розташування, функціональних типів об'єктів озеленення й благоустрою – С.Роговичем [925-927], С.Шьонфельдом [945], В.Празмовською [910]; адаптації містобудівних рішень до вимог протиповітряної оборони розглянутий В.Бродою [685], К.Крулем [800], В.Савіцькою [943] та ін.

Окрема група робіт присвячена проблемам архітектурної стилістики. Специфіка суспільно-політичної ситуації у Польщі та її регіонах на момент здобуття незалежності, як і архітектурна традиція останніх десятиліть ХІХ-поч. ХХ ст., зумовили стійкість національно-романтичних тенденцій, які спирались на концепції національного стилю в архітектурі Я.С.Зубрицького [1025], С.Шиллера [979].

Ретрансляції постулатів сучасної архітектури на польські терени сприяли публікації Б.Брукальської [687], А.Вольмара [1013], В.Екельського [1003-1004], В.Жили [1027], Л.Ляутербаха [810], А.Мсцівуєвського [848], Р.Міллера [834], Л.Немоєвського [856], Л.Хвістека [711], Р.Феліньського [740], де розглянуті композиційно-просторові та естетико-технічні аспекти розвитку архітектурної форми під дією функціональних і соціальних чинників. Особливе місце посідають

праці лідерів “сучасного руху” в міжвоєнній Польщі – Ш. і Х.Сиркусів [963-974], в яких сформульована програма польського архітектурного авангарду, окреслена роль архітектурної діяльності і архітектора як її суб’єкта у суспільних перетвореннях.

Спроба систематизації стилістичного розвитку польської архітектури 1920-поч.1930-х рр. здійснена сучасником епохи Л.Немоєвським [857]. Автор виділяє традиціоналізм, класицизм (“класицистичний” та академічний), конструктивізм як основні напрями міжвоєнного архітектурного модернізму.

Ідеологічний дискурс на тему житлового будівництва провадило середовище варшавських архітекторів, пов’язаних з СІАМ та творчим об’єднанням “Praesens”. Концептуально-теоретичні засади проектування “масового житла”, житлової комірки (“найменшої” і “найдешевшої”) сформульовані Ш. і Х.Сиркусами [968-969].

Тематика і зміст публікацій часопису “Dom. Osiedle. Mieszkanie” (Варшава, 1929-1939 рр.) дають змогу прослідкувати генезу поглядів представників європейського і польського архітектурного авангарду на способи розв’язання житлової проблеми. Потреба раціоналізації та уніфікації функціонально-планувальних вирішень, стимулювала розробку типових проектів житлових будинків. Важливе значення для даного дослідження мають видання на тему будівництва житла: проекти, розроблені у зв’язку з акцією повоєнної відбудови Польщі [864-867]; для державних службовців [691; 693], військових [697; 721; 722; 732], робітників [695]; будівельно-кредитної діяльності Банку державного господарства [775-776]; Закладу суспільного страхування [899; 907].

Стратегічні завдання у сфері збереження історико-архітектурної спадщини в загальнодержавному масштабі, принципи і підходи до реставрації, реконструкції та відбудови пам’яток, а також рекомендації щодо проведення інвентаризаційних робіт визначені у працях Г.Ковальського [792], Я.Войцеховського [1010], виданні Міністерства мистецтва і культури “Охорона пам’яток і їх консервація” [885].

Визначальну роль у “конструюванні” національної ідентичності населення міжвоєнної Польщі відігравали релігійні інститути. Про підходи до формування архітектурного образу костелів писали Л.Госчіцький [750] і Б.Ольшевський [881]. Темі стилістичного розвитку храмобудування присвячені роботи С.Шиллера [979],

Я.Войцеховського [1011], Я.Каковського [771], С.Махневича [823], Г.Сенкевича [949], Т.Анджеячека [669] та ін.

Яскраво виражену ідеологічну мету мало формування польських культурно-освітніх осередків у всіх регіонах Польщі. Рекомендації щодо розташування, стилістики та розпланування народних домів подані Ю.Холевіньським [757], І.Гліксманом [747] та К.Каліновським [772]. Потреба візуалізації націєтворчої ідеї в архітектурному образі та просторово-композиційній структурі освітніх закладів спонукала державу до опрацювання методики проектування [920] та розробки типових проектів шкіл [911-913], які поширювались, в тому числі, на Волині.

Непересічне значення для нашого дослідження з огляду на динамічну контекстуальність змісту видань має польська фахова архітектурно-мистецька періодика міжвоєнного періоду. Журнал “Architekt” (Краків, 1900-1915 pp., 1922-1926 pp., 1929-1932 pp.) став першим спеціалізованим виданням у Польщі, на сторінках якого було розпочате фахове обговорення проблеми розвитку національної архітектури і мистецтва [740].

Найбільш фундаментальним з огляду на комплексне висвітлення архітектурно-містобудівних процесів і їх аналіз через призму авангардного руху, напрацювання стратегії розвитку польської архітектури, широту тематики публікацій, авторитетність авторів є журнал “Architektura i Budownictwo” (Варшава, 1925-1939 pp.). Своєрідними посібниками з різних видів проектування стали тематичні випуски журналу, зокрема, присвячені проблемам формування архітектурного образу римо-католицьких костелів (№8-9, 1927 p.), житловому будівництву (№4, 1933 p.), діяльності Фундації військового розквартирування [732], Польського банку [733], здобуткам польської архітектури за 1925-1935 pp. (№6-8, 1935 p.), історії польської архітектури (№ 4/5, 1937 p.) та ін.

Редакційна колегія широко інформувала польську архітектурну громадськість про нові світові тенденції у професійній царині. Тут в перекладі були опубліковані статті А.Лооса (№3, 1931 p.), Т.ван Дусбурга (№8/9, 1931 p.), А.Озенфана (№1, №5/6, 1931 p.), Х.Пельціга (№11, 1931 p.), Ф.Л.Райта (№7, 1932 p.) та ін. Окрема група аналітичних статей присвячена радянській архітектурі у зв'язку з її переходом

на позиції соціалістичного реалізму (Е.Норверс (№2, 1933 р.), С.Возніцький (№2, №7, 1932 р.; №9, 1933 р.) та ін.).

Помітна особливість часопису – розлогі, насичені значною кількістю ілюстрацій матеріали, присвячені національним архітектурним конкурсам. Через їх горнило пройшли типологічно різноманітні об’єкти: від масштабних генеральних планів міст, ансамблів громадських центрів столиці Польської держави до “мінімальної” квартири в житловій блок-секції.

Волинська тематика на сторінках “Architektura i Budownictwo” представлена в контексті архітектурно-будівельної діяльності окремих державних відомств чи інститутів, проведення конкурсів. Тут оприлюднено проекти костелів у Костополі, Гуті Степанській (№ 8/9, 1927 р.), житлових будинків для офіцерів у Ковелі (№2/3, 1929 р.), Польського банку в Луцьку (№4/5, 1930 р.), проектні пропозиції реконструкції гарнізонного костелу в Луцьку (№ 10/12, 1933 р.), результати конкурсу на проект дерев’яного і мурованого православного храму (№1, 1928 р.), умови і підсумки конкурсу на ескізний проект добудови Кременецького ліцею, народного дому в Горохові (№9, 1928 р.; №2, 1929 р.).

Поважною трибуною для фахових дискусій протягом 1930-х рр. у Другій Речі Посполитій були “Biuletyn SARP” (Варшава, 1932 р.), “Komunikat SARP” (Варшава, 1934-1939 рр.), “Biuletyn Urbanistyczny” (Варшава, 1933-1939 рр.). Тут оприлюднювалися статті на актуальні теми архітектурної діяльності (в їх числі матеріали передпроектних студій до плану забудови м.Рівне [967]), окремі законодавчі і регуляторні акти щодо архітектурної діяльності [457], вимоги до оформлення проектної документації [917], обговорювались окремі аспекти організації і проведення архітектурних конкурсів [858], аналізувались подані на розгляд журі проекти, подавалась хроніка діяльності творчих спілок [958] та ін.

Виняткове значення для даного дослідження мають ювілейні, тематичні, відомчі видання 1920-30-х рр. [731; 734; 788], а також періодика культурно-мистецького (“Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” (Варшава)², “Biuletyn Historii Sztuki” (Варшава), “Wiadomości Konserwatorskie” (Варшава), “Sztuki Piękne” (Краків)),

² До 1933 р. – “Biuletyn Naukowy”.

“Ochrona Zabytków Sztuki” (Варшава), “Przegląd Historii Sztuki” (Краків)), філософсько-релігійного (“Przewodnik Katolicki” (Познань)) спрямування, як і та, що відображала різні аспекти народногосподарського (“Polski Przemysł Budowlany” (Варшава)) та суспільного (“Tęcza” (Познань), “Droga” (Варшава)) життя держави. Цінність публікацій, поміщених на сторінках вказаних видань, – у значному масиві факто- та іконографічного матеріалу на волинську тематику.

Цілісна картина розвитку соціально-економічної і етнокультурної ситуації у Другій Речі Посполитій впродовж першої декади незалежності представлена у виданні “Десятиліття відродженої Польщі. 1918-1928” [734]. Огляд стану розбудови і благоустрою населених пунктів здійснений, у тому числі, через короткі монографії найбільших міст, серед них – міста Луцька. Аналогічна за структурою інформація стосовно повітових міст Волинського воєводства, доповнена відомостями про етно-конфесійний склад населення, особливості забудови наведена у опрацюваннях Ю.Волошиновського [1015], С.Вітковського, С.Лянди [1016], Т.Романовського [930]. Окремі аспекти архітектурно-просторової трансформації волинських міст розглянуті у путівниках [822; 760; 831; 886; 918; 919].

Про формування на Волині мережі освітніх закладів роль держави і недержавних інституцій у будівництві значного числа об’єктів йдеться в публікаціях “Труднощі суспільства і Польської держави на Волині” [903], “Потреби професійної освіти на Волині” [909], “Польська Шкільна Матір на Волині” [905].

Тема розбудови релігійно-духовних осередків, парафіяльної мережі, зведення нових римо-католицьких костелів на теренах Волинського воєводства відображена в роботах А.Прусевича [914], Ф.Шнарбаховського [978]. Підсумки конкурсу на проект православного храму опубліковані в альбомі “Православні церкви” [703] – чи не єдиному виданні на тему православного храмобудування у міжвоєнній Польщі.

Цикл статей, розміщених на сторінках часопису “Польська будівельна промисловість”, присвячений підсумкам повоєнної відбудови населених пунктів Волинського воєводства [948], проблемам та завданням їх архітектурно-просторового розвитку (Луцьк [696, 719], Рівне [934], Березне [833], Дубно [947], Костопіль [832], Кременець [674], Олика [966]) і т.і.

Дані щодо громадського і житлового будівництва на теренах Волині, особливо, у містах, знаходимо в офіційних звітах Головного статистичного управління Польщі про будівельний рух [935-937].

Про комплекс робіт, спрямованих на збереження спадщини минулого, відповідні дії щодо об'єктів на Волині і Західному Поліссі повідомляли окружні консерватори Є.Сенніцький [950], Ю.Дуткевич [727-728], З.Ревський [923-924]. Значний внесок у дослідження волинських пам'яток зробили науковці Закладу польської архітектури архітектурного факультету Варшавської Політехніки, в тому числі, шляхом публікування результатів наукових експедицій [897; 898; 921; 955; 959; 1021].

Формування якомога ширшого фактографічного базису даного дослідження потребувало ознайомлення з матеріалами на архітектурно-містобудівну тематику в регіональних періодичних виданнях 1920-30-х рр. З числа публікацій можна виділити офіційні оголошення міських управ, повітових відділів про виконання і представлення громадськості планів забудови населених пунктів Волинського воєводства (Здолбунів [1065], Дубно [1058], Луцьк [1068], Любомль [1060-1061], Рівне [1056], Рожище і Олика [1062], Сарни [1064], Янова Долина [1059]), оприлюднені у виданні “Wołyński Dziennik Wojewódzki” (Луцьк, 1921-1939 рр.), які дозволяють з'ясувати коло завдань, що вирішувались при розробці проектів і уточнити хронологію їх виконання. Окремо – статті-повідомлення публіцистичного та історико-краєзнавчого характеру, де інформація про нове будівництво подавалась в контексті значення для економічного та соціокультурного розвитку регіону. Зокрема, матеріали відображали процеси модернізації функціонально-просторової структури міст і їх окремих елементів (закладення парку у Рівному [1096-1097], реконструкції центральної частини Олики [1079]); розбудови селища Янова Долина [1038; 1040]; формування архітектурного комплексу Волинських Торгів у Рівному [1072-1073; 1086; 1099]; зведення і відбудови костелів [1030; 1031; 1075; 1101]; будівництва шкіл [1085; 1098]. Значна увага приділялась проблемі збереження та популяризації історико-архітектурної спадщини Волині [1051; 1104]: Луцька [1048; 1052; 1077; 1093; 1095], Рівного [1043], Кременця [1070-1071; 1103]) та ін.

Фахові коментарі на предмет завдань і особливостей архітектурних процесів у волинських містах складають третю групу публікацій. Різних аспектів просторової і стилістичної трансформації міського середовища торкалися головні архітектори Кременця – З.Целярський [1033-1034] та Рівного – В.Свєнтоховський [1035]; охорони історичного середовища – Ю.Дуткевич [1036-1037], З.Ревський [1080-1083].

Особливе місце серед регіональних періодичних видань посідає часопис “Wołyńskie Wiadomości Techniczne” (Луцьк, 1925-1939 рр.). Ряд матеріалів є джерелом інформації про здобутки в архітектурно-містобудівній галузі протягом 1920-30-х рр. [1087-1088]. Низка статей присвячені тлумаченню будівельного законодавства, роз’ясненню особливостей його застосування для укладання місцевих правил забудови і в проектній практиці [1090-1091]; проблемам реалізації завдань регіонального планування, розробки генеральних планів Луцька і Рівного [1042]; підходам до розв’язання житлової проблеми в регіоні [1053]. Журнал висвітлював діяльність Спілки архітекторів Польщі і її Волинського відділення [1044-1047; 1084].

Першу групу публікацій повоєнного періоду (починаючи з 1950-х рр.) складають праці польських науковців, в яких архітектура доби Другої Речі Посполитої розглядається як органічна частина національної та європейської культури. Звернення до подібних робіт зумовлене необхідністю вивчення контексту розвитку архітектури Волині у 1920-30-х рр. для наступного визначення її місця в культурно-історичному просторі міжвоєнної Польщі і України.

Одну з прем’єрних спроб синтетичного дослідження архітектурного процесу у міжвоєнній Польщі зроблено Я.Мінорським у 1953 р. [841]. Незважаючи на деяку тенденційність інтерпретації суспільно-історичного контексту і ідейного потенціалу реалізованих об’єктів (з позицій “соціалістичного реалізму”), автор комплексно оцінив спадщину 1918-1939 рр., розглянувши її через призму творчості визначних польських архітекторів, можливостей “проектування” окремих теорій і підходів на сучасну архітектурну практику. Ключовим аспектом роботи є визначені автором критерії дослідження: образність, функціонально-просторова та конструктивна структура архітектурного твору, зв’язок з традицією, якість архітектурного

вирішення, містобудівне розв'язання, – які окреслили проблемне поле майбутніх наукових пошуків стосовно польської архітектури міжвоєнної доби. Історико-генетичний метод, використаний Я.Мінорським, дозволив створити основу об'єктно-стилістичної архетипічної матриці, розвиненої у його наступних дослідженнях [839; 840; 842-843].

Я.Віслоцька досліджує польську версію архітектурного авангарду як окрему цілісну епоху в національному зодчестві, специфіку якої проаналізовано з позицій діалектики [1008]. Автор розглядає новації у архітектурно-містобудівній галузі як логічний результат відкритості суспільства назовні, готовності трансформуватись; з іншого боку, особливості трансформації в системі представлені як ілюстрація суспільної рефлексії попереднього періоду в польській історії.

Аналіз розвитку архітектури і містобудування Другої Речі Посполитої в контексті відповідних процесів у Західній Європі здійснений Х.Адамчевською-Вейхерт [66 6], П.Беганським [682], Т.Бронєвським [686], Р.Тшецяком [989]. П.Краковський наголошує на рівносильній дії внутрішніх та зовнішніх творчих чинників на розвиток архітектурного авангарду польського зразка, тим самим продовжуючи обговорення ролі національних і західноєвропейських центрів, шкіл “сучасного руху” (Bauhaus, “Blok”, “Praesens”), окремих теорій (Ле Корбюзьє, П.Ауд, Л.Міс ван дер Роє, М.Щука, Т.Жарноверувна, Ш.Сиркус) [794]. Про ідеологічний відтінок впливів утопічного російського мистецько-архітектурного конструктивізму говорить А.Туровський [993]. Проблема архітектурного новаторства в контексті сприйняття і адаптації на польський ґрунт концепцій крайнього європейського модернізму розглядається у працях Б.Лісовського [820], О.Чернера [716], Г.Джевецького, А.Ковалевського, Є.Регульського [726]. Періодизацію польського авангарду в архітектурі і докладну характеристику кожного з етапів розвитку стилю запропонувала М.Лесняковська [814].

Комплексний аналіз проблем розвитку польської архітектури 1920-1930-х рр. поданий у працях В.Крассовського [798] Х.Фарини-Пашкевич [737], де автори вибудовують концепцію стилістичної еволюції (традиціоналізм – авангард –

стилістичний плюралізм) на основі дослідження ролі держави і державної соціальної політики у розгортанні, спрямуванні і стимулюванні архітектурної діяльності.

Передумови, витоки і особливості формування польської містобудівної думки міжвоєнного періоду стали об'єктом циклу досліджень К.Павловського [893-895]. Автор зосереджує увагу на просторовому структуруванні міського середовища на межі ХІХ-ХХ і І-ій трет. ХХ ст. під впливом наростаючих соціально-естетичних конфліктів, зумовлених стрімкою урбанізацією і розвитком індустріального компоненту міського середовища.

Проблему співіснування історичної і нової забудови в міському середовищі розглянуто Є.Фричем [743] і Я.Левіцьким [818]. Зокрема, науковцями проаналізовані передумови формування методик збереження цінних архітектурних об'єктів, філософсько-естетичні концепції “археологічної”, “художньої” і “стилістичної” реставрації 2-ї пол. ХІХ – поч. ХХ ст. як теоретичної основи для формування національної (польської) школи охорони пам'яток архітектури.

Особливе значення для даного дослідження мають праці А.К.Ольшевського, виконані впродовж 1950-х-2000-х рр. [869-880]. Запропонована вченим періодизація розвитку національної архітектури 1900-1939 рр., що накладається на матрицю естетичних ідеологем і формальних тенденцій в архітектурі Західної Європи, стала основою для виявлення витоків, проявів, специфіки польського історизму межі ХІХ-ХХ ст. (у формах академічного класицизму, “садибного стилю”, “декоративної” архітектури, напівмодернізму). Автор поставив проблему співвідношення історизму і традиціоналізму як основних підходів в архітектурі раннього модернізму [872]. Ареал досліджень вченого включає й інші проблеми: еволюції теорії і практики “національного стилю” в польській архітектурі І-ї чв. ХХ ст. [869; 875], його морфогенезису в контексті творчих доктрин Варшавської і Краківської шкіл архітектурного традиціоналізму поч. ХХ ст. [871], реакції на поступову втрату позицій авангарду в серед. 1930-х рр. [874]; кореляції формотворчих тенденцій в мистецькому і архітектурному середовищі Другої Речі Посполитої у І-ій трет. ХХ ст. [876]; адаптації стилістичних систем до конкретно-історичних умов [880] та ін.

Фактично, тематика і сутність окреслених досліджень виявили основну проблему польської міжвоєнної архітектури – взаємодії традиційного і сучасного начал, яка мала специфічну, відмінну від європейської, природу, способи і засоби вираження. Діалогічність мислення епохи (за І.Азіян), стимулювала пошук компромісу між усталеною системою архітектурних образів, що несуть конкретне семантичне навантаження, і новими тенденціями, покликаними модернізувати способи вираження змісту, розширити його інформативне поле. Як доконаний факт розглядає таку дуалістичність А.Мілобендзький [835, 837], чим визначає необхідність подальших студій двох магістральних напрямів архітектури Польщі 1920-30-х рр. у якості складових єдиного загальноєвропейського процесу. Наголошуючи на зростанні соціальної ролі архітектури в окреслений період, А.Мілобендзький вносить у науковий дискурс питання змісту архітектурної діяльності і ролі архітектора як “координатора різнорідних економічних, соціологічних технічних процесів – організатора зовнішніх рамок життя”. Подібна постановка проблеми підтверджувала потенціал міждисциплінарних досліджень на тему міжвоєнної архітектури.

Початок ХХІ ст. відзначається новою хвилею зацікавлення архітектурою польського міжвоєнного модернізму. Цей інтерес може бути поясненим двома обставинами. Перша – накопичений у попередні десятиліття масив фактологічно-оціночного матеріалу на сьогоднішньому етапі уже сам собою є базисом для осмислення, інтерпретації, філософських рефлексій. Друга – достатня часова віддаль від явищ і подій 1920-30-х рр. дозволяє подібні рефлексії не тільки в контексті ситуації і обставин, що передували досліджуваному періоду, але й тих, що складались пізніше, при цьому не залишаючи без уваги видимі і латентні впливи. З таких генералізуючих позицій представлені погляди А.Франти [732], Л.Клосевича [778-779], В.Кононович [786-787], Д.Клосек-Козловської [777], Р.Чаупале [718], Я.Новіцького [861]. Тема модерністичних архітектурно-просторових трансформацій в окремих містах розкрита у працях Г.Кодим-Козачко, М.Козачко – Познань [780], Н.Пшесмицької – Люблін [672], М.Солтисік – Гдиня [954]. Специфічні підходи до

розробки типології житла досліджені П.Вонсовським [1002], М.Розбіцькою [931-932], Я.Рогуською [928-929], А.Ханакою [755]).

Творчий суб'єктивізм архітектора, як провідний чинник інтерпретації постулатів художньо-естетичних доктрин міжвоєнного модернізму, визначав особливості нової забудови на теренах східних воєводств. Тому, для нашого дослідження є важливими праці А.Дибчинської [730], Г.Йонкайтис-Люби [769], Я.Левіцького [819], С.Лози [821], М.Оміляновської [882], присвячені діяльності архітекторів, творчість яких безпосередньо чи опосередковано впливала на формування архітектурного “обличчя” населених пунктів Волині.

До числа найбільш ранніх повоєнних праць, присвячених дослідженню загальних особливостей національного романтизму в польській архітектурі межі ХІХ-ХХ ст. як історизуючої тенденції належать роботи Ю.Мрозека [846-847], А.К.Ольшевського [869]. Накопичення значного об'єму емпіричного матеріалу протягом наступних десятиліть, як і розвиток досліджень у сфері історії, соціології, культурології, політології, уможливили розширення дослідницького контексту і спонукало до розгляду архітектури як визначального чинника соціальних явищ. На суспільно-політичному детермінізмі творення “національного стилю” в польській архітектурі акцентують увагу, зокрема, М.Оміляновська [883], П.Краковський [793], Я.Круліковський [801], М.Лесняковська [815], А.Хмелевська [706-707]. Праці В.Баранєвського [676], З.Мождзєжа [845], Р.Пасєчного [891], Т.Ярошевського [764-765] засвідчують його поліпарадигмальність і множинність джерел образно-стилістичних інспірацій, визначених концепціями спадкоємності традицій Першої Речі Посполитої (неокласицистична парадигма), “своєрості”³ (неоромантична парадигма) і “родинності” (неовернакулярна парадигма). Окремий аспект досліджень – кореляція в межах основної опозиційної пари “авангард”-“традиціоналізм” (А.Хмелевська, 2005 р.) підпорядкованих: “еклектизм”-“класицизм”, “романтизм”-“класицизм”, “раціоналізм”-“класицизм” (Ю.Мроzek). Висновок А.Хмелевської про те, що “низькі” культури етнічних меншин потенційно

³ Своєростість – риси художньої культури, що пов'язують той чи інший твір мистецтва або архітектури з національною традицією.

“могли бути складниками “високої” офіційної культури держави”, а основним матеріалом для її будівництва була лише спадщина Першої Речі Посполитої підтверджує думку про маргіналізацію і асиміляцію самотніх рис “не польської” народної традиції будівництва. Втім, саме тлумачення семантично-морфологічного зв'язку між явищами “традиціоналізм”-“регонілазм”-“вернакуляризм”⁴, запропоноване Р.Годулою, Т.Венцлавовичем [748], Ю.Зелінським [1023], М.Кужонтковським [805], Б.Тондос [987], Я.Шевчиком [975] дозволяє з'ясувати ступінь впливу форм народного будівництва на образно-виражальну систему офіційного “національного стилю” і її прояви у волинській міжвоєнній архітектурі.

У масиві досліджень польських архітектурознавців слід виокремити групу робіт, присвячених польській храмовій архітектурі міжвоєнної доби. Пріоритетним об'єктом студій тут є культурно-естетичні та архітектурно-стилістичні аспекти образності римо-католицьких костелів. У працях К.Стефаньського [961-963], Є.Маєвського [824] основна увага зосереджена на формуванні концепції “національного стилю” стосовно сакральної архітектури і її еволюції впродовж серед. ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. Автори наголошують на неоднозначності поняття “національний стиль”, що допускає вираження ідеї самотності багатьма, часто суперечливими засобами.

Про характер впливів “нової архітектури” на семантику і морфологію польських римо-католицьких мурованих костелів, в тому числі, Волині, Галичини, їх місце в архітектурній спадщині Західної Європи йдеться у працях А.К.Ольшевського [878], Г.Надрувського [855], Ф.Бурно [699-701], Х.Фарини-Пашкевич [737], як і про пошуки способів інтерпретації традиційних символів і нового змісту – у роботі Ц.Вонса [1001]. Польська дослідниця Г.Рушик констатує, що дерев'яне храмування 1920-30-х рр. ілюструвало тенденцію збереження регіональних особливостей будівництва, характеризуючи міжвоєнний період як епоху компромісу стосовно цієї групи храмів і як етап реалізації теорій національного романтизму, напрацьованих протягом 1890-1917 рр. [939]. Тема

---

⁴ Вернакуляризм – риси художньої культури що пов'язують той чи інший твір мистецтва або архітектури з місцевою/регіональною традицією.

будівництва мурованих і дерев'яних костелів на Волині представлена у працях Р.Бриковського [689], Л.Попека [908], Ч.Пьотровського [900] та ін.

Концепції державної політики щодо врегулювання ситуації у міжетнічних і міжконфесійних відносинах, які стосовно Волині у багатьох випадках є синонімічними категоріями, вивчались польськими (К.Красовський [796], В.Мислек [854], С.Степень [964], Є.Томашевський [985], А.Хойновський [710], Т.Слива [982], Х.Вичавський [1018], В.Гастпарий [744] та ін.), німецькими (Г.Шмідт [944]) та вітчизняними істориками (Ю.Крамар [795], М.Гон [522] та ін.).

Аналіз становища православної Церкви в Польській державі і на Волині здійснено у працях представників наукового середовища української діаспори – І.Власовського [513], О.Купранця [566], В.Сагайдаківського [633], сучасних вітчизняних істориків – В.Борщевича [502], Н.Стоколос [641], польських науковців – В.Колбука [782], М.Папежиньської-Турек [888-889], П.Пашкевича [892], К.Урбана [994]. Стратегія та окремі дії польської влади щодо існуючих і будівництва нових церков розглядаються тут як “зріз” національної політики.

Комплексну оцінку теоретико-методологічних основ пам'яткоохоронної діяльності та її реалізації у Другій Речі Посполитій здійснив П.Детлофф [720]. Дослідник аналізує внесок державних органів охорони архітектурно-мистецької спадщини і практично не розглядає роль інших інституцій у цьому процесі. Про діяльність товариств у сфері збереження, відновлення, популяризації архітектурної спадщини йдеться у роботах Я.Кошиця-Віткевіча [790] і Р.Бриковського [863].

Підсумки інвентаризації пам'яток, а також нормативно-правові аспекти пам'яткоохоронної роботи проаналізовані Є.Ремером [922], Я.Захватовічем [1020], М.Кужонтковським [806], Я.Левіцьким [816], Я.Прушинським [915-916], М.Тшевіком [990-991]. Дидактично-виховний та науково-методологічний аспект інвентаризації на прикладі діяльності архітектурного факультету Варшавської політехніки розглянуті у роботах М.Аршинського [673], М.Бриковської [688], Є.Круліковського [802], Р.Кункеля [803-804], А.Мілобендського [836] та ін. Формування загальнонаціональної і регіональної пам'яткоохоронної стратегії відбувалось за безпосередньої участі вчених і практиків, що відзначено у працях

біографічного характеру авторства Б.Римашевського [940], Є.Ковальчика [791], Л.Каліновського [773], Г.Гаварецького [745], Є.Живіцького [1028] та ін.

Серед фундаментальних (“панорамного” характеру) наукових студій польської міжвоєнної архітектури та містобудування, здійснюваних впродовж II-ї пол. XX ст., не знаходимо цілісних, компаративного і, навіть, дескриптивного типу досліджень на тему архітектури “східних кресів”, на чому наголошує польський архітектурознавець Т.Баруцький [677-678]. Цілком зрозумілою причиною утворення подібних лакун були політично-територіальні зміни на європейській мапі наприкінці 1930-х рр., внаслідок яких з об’єктних меж досліджень польської архітектури були “вилучені” Галичина, Волинь, Західна Білорусь, Литва. Ідеологічна ангажованість радянського архітектурознавства, особливо стосовно оцінки спадщини міжвоєнної архітектури названих регіонів, спричинила до появи історіографічного “розриву” у ланцюзі наукових знань про епоху, що свого часу “компенсувався” численними працями на тему досягнень архітектури Радянської України відповідного періоду у складі СРСР. Лише наприкінці XX–поч. XXI ст. з’явилися роботи українських (Р.Липка [575], Т.Липка [576], Ю.Богданова [500], С.Лінда [578-579]) і польських дослідників (Р.Чельонтковська [712]), де систематизовано і науково осмислено фактичний матеріал на тему міжвоєнної архітектури міст західних областей України, що входили до складу Другої Речі Посполитої, зокрема, Львова. Аналогічні дослідження щодо Станіслава (Івано-Франківська) виконала Ж.Комар [561].

Значний контекстуальний інтерес для даного дослідження становлять праці білоруських дослідників А.Шамрук [661] та Є.Морозова [844].

Впродовж 1990-х-2010-х рр. у середовищі вітчизняних науковців зросло зацікавлення архітектурно-містобудівною спадщиною міжвоєнної Волині. Проте здійснювані дослідження мають локальний, а не системний характер. Так, окремі епізоди/результати архітектурної діяльності в регіоні розглянуті у працях І.Абрамюк [490], Б.Колоска [558-560], М.Матвійчук [587], Р.Метельницького [590], П.Ричкова, О.Смолінської [632], В.Слободяна [635], В.Чепелика [655] та ін.; локальні аспекти суспільного життя Волині, в той чи інший спосіб пов’язані з архітектурно-

містобудівною діяльністю, представлені у роботах О.Гаврилюка [516], В.Власенка [512], Р.Давидюк [530], О.Прищепи [626], В.Пясецького [628-629] та ін.

Історико-політична ситуація, що склалась між Першою та Другою світовими війнами на приєднаних східних територіях, і, в тому числі, на Волині із зрозумілих причин по-різному оцінювалась істориками. Однак, як вітчизняні вчені (Л.Алексієвець [493], Я.Грицак [523], С.Кульчицький [568], О.Субтельний [642]), так і зарубіжні науковці Н.Дейвіс [531], Г.Зелінський [1022], Г.Самсонович, Є.Тазбір, Т.Лепковський, Т.Наленч [942], Є.Томашевський [985], П.Вечоркевіч [1005] солідарні в думці, що досліджуваний регіон потребував чи не найбільших політичних, економічних, соціокультурних зусиль зі сторони офіційної влади для стабілізації ситуації у відповідних галузях суспільного життя.

Особливе місце з-поміж праць польських істориків, що фокусують увагу на волинській проблематиці, посідає монографія В.Менджецького [830]. Тут представлена квінтесенція суспільного буття волинської спільноти в усій багатоманітності його проявів і сторін, поданий багатий фактологічно-статистичний матеріал, інтерпретовані цивілізаційні, політичні, соціокультурні процеси у Волинському воєводстві в їх розвитку через призму міжетнічної взаємодії.

В українській пострадянській історіографії одну з перших спроб осмислення суспільних реалій міжвоєнної Волині здійснив М.Кучерепа [570].

Дослідницькі лакуни, що утворилися впродовж радянського періоду студій історії Волині, активно заповнюються у 1990-2010-х рр. Інтерес вітчизняної наукової спільноти до соціокультурних, етнополітичних, етнодемографічних аспектів міжвоєнної історії регіону підтверджують дисертаційні роботи О.Дудяка [536], Я.Вовк [514], Л.Марківської [585] та ін.

Для включення архітектури Волині 1920-30-х рр. в загальнокультурний контекст епохи розглянуті праці з культурології П.Гуревича [527], Т.Грушевицької, О.Садохіна [525], Л.Іоніна [542], М.Кагана [553], А.Флієра [650] та ін.

Особливу цінність для даної роботи складають класичні праці соціокультурологічного змісту О.Шпенглера [662], А.Тойнбі [647], П.Сорокіна [638]. В роботах окреслені різні аспекти концепції цивілізаційного підходу, за якою

стверджується рівноважність ролі західноєвропейської і локальних культур у світовому культурно-історичному процесі. Зокрема, важливим аспектом теорії О.Шпенглера є трактування образу певної епохи як системи символів культури, які є вихідним пунктом її вивчення. А.Тойнбі наголошує на тому, що кожна культура/цивілізація створює свій індивідуальний художній стиль, що є відправною точкою аналізу “пограничної” культурної ситуації на Волині у досліджуваний період. Основою культурологічної концепції – теорії суперсистем – П.Сорокіна є суспільство і культура, що розглядаються як єдиний феномен, що базується на системі значень-цінностей, за допомогою якого суспільство підтримує взаємозв’язок своїх культурних інститутів.

Російський культуролог Ю.Лотман зазначає, що внутрішній діалог культур візуалізується, в тому числі, через архітектуру – процес особливо помітний на зламів епох. Окремо наголошує на тому, що історія та утопія є складовими культури, які формують контекст архітектури – гіперструктури, елементи якої в певний спосіб розташовані на аксіологічній шкалі культури, поширюючи ідею діалогічності і на архітектурний простір, зокрема, простір архітектурного ансамблю і міста [582].

Проблеми просторового структурування міста індустріальної епохи через їх наукові рефлексії як інтегральна частина або елемент культурологічних, соціологічних, історичних або міждисциплінарних студій представлена також у працях Е.Берджесса, Л.Вірта, Р.Парка [510; 551], В.Вагіна [505], А.Валліса [998], П.Тронька, Я.Верменич [507; 648], С.Гзеля [754], М.Гольки [749], Е.Гіденса [518], В.Глазичева [520], А.Гутнова [528], Б.Гутовського [753], А.Іконнікова [547-548], К.Лінча [574], Б.Яловецького, М.Щепаньського [762] та ін.

Провідне значення соціокультурної функції архітектури міжвоєнного періоду, виражене в її художньому змісті і відповідній матеріальній структурі, зумовлює необхідність звернення до робіт з соціології архітектури (А.Валліс [998], М.Вільковський [509], Є.Мулеєв [620]), які розглядають такі аспекти як взаємозалежність образів і їх сприйняття та тлумачення, відображення архітектурою структури суспільства в його етнічній, соціальній, культурній різноманітності. Комплементарний підхід – аналіз суспільства з точки зору образу міста –

застосований в рамках соціології архітектури, пропонує Х.Делітц [532]. При такому підході будівлі розуміються як “вираз”, “символ”, “дзеркало” суспільства, а архітектура загалом – як “засіб відображення соціальних процесів”.

Враховуючи значну кількість існуючих теорій, а також неоднозначність трактування в суспільних та гуманітарних науках поняття “соціокультурна трансформація”, яке власне визначає контекстуальне теоретичне поле дослідження, необхідно окреслити сутність використовуваного терміну. Так, під трансформацією в загальному визначенні розуміють зміну, перетворення виду, форми, істотних властивостей чого-небудь⁵. Проблемі визначення понять та дослідження соціокультурних трансформацій як перехідних процесів розвитку суспільства присвячені ряд дисертаційних робіт російських дослідників О.Глазунова [521], В.Сургуладзе [643], Б.Старостіна [639]. У даній роботі приймається визначення соціокультурної трансформації як перехідного стану культури, такого фрагменту культурно-історичного процесу, коли культурна реальність вже вийшла за межі попереднього якісно визначеного культурного стану (типу культури), але не досягла ще характеристики цілісності нового типу, нового системного рівня, визначеності і самототожності нової якості [521, с.66]. Культурологи (зокрема, Ю.Лотман) вважають, що ці періоди, як правило, супроводжуються кризами, трансформаціями світогляду суспільства в цілому, суперечливістю художніх тенденцій і, одночасно, інноваційними пошуками у всіх сферах життєдіяльності.

Соціокультурну трансформацію слід відрізнити від модернізації, яку в загальноприйнятому визначенні розуміють як підвищення складності суспільних систем і організацій в результаті зростання структурної і функціональної диференціації, виникнення нових форм інтеграції, збільшення адаптивної здатності даного суспільства. Водночас – як різномірні соціальні процеси та явища, що супроводжують становлення індустріального суспільства “західного типу” [649, с.341]. Тобто, окреслені поняття відрізняються за своїм змістом в контексті дії (як невизначеність напряму і спрямованість - відповідно), стосовно міжвоєнної Польщі і

---

⁵ Словник іншомовних слів / [за ред. О.С.Мельничука] – К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1977. – С.676.

в її складі Волині, можемо розглядати їх як синонімічні. Така можливість виникає з огляду на окреслення терміном “трансформація” глибинних процесів, що відбуваються еволюційним шляхом у соціокультурній сфері [643, с.15], в тому числі, внаслідок “модернізації” – специфічних соціально-економічних змін в країнах з наздоганяючим типом розвитку [649, с.341], до яких належала Друга Річ Посполита. Напрямок трансформації може бути зверненим як до минулих форм організації соціокультурного середовища, так і до модернізації. Тому, термін “модернізація” може бути використаний як синонім “трансформації” стосовно соціокультурних змін, з якими прийнято пов’язувати успіхи модернізації [643, с.21].

При опрацюванні методики дослідження автор спиралася на розробки з методології, виконані М.Зав’яловою [540], З.Меретуковою [589], Д.Новіковим, О.Новіковим [621], в тому числі, з методики системного аналізу авторства О. Кустовської [569], Спіцнаделя В. [639], Ю.Сурміна [644] та ін. Також були проаналізовані методичні підходи в історичних (Н.Яковенко [664], Я.Верменич [507-508]) та архітектурно-містобудівних (М.Бевз [499], М.Габрель [515], О.Гудков, О.Морозова [526], М.Дьомін [534], О.Лесик [573], П.Ричков [630], Я.Тарас [645], В.Тімохін [646], К.Черкасова [658], Б.Черкес [659] та ін.) дослідженнях.

1.2. Архівні джерела

Фактичний базис даної роботи складають публіковані документи і першоджерела. До числа перших належать законодавчі та нормативно-правові акти, що врегульовували засади розвитку архітектурно-містобудівної діяльності на теренах Другої Речі Посполитої [458; 466-467], декрети, розпорядження президента і міністерств про охорону пам’яток архітектури і укладання реєстрів [456-457; 463-464], розбудову міст [459; 465], виконання планів забудови [460], будівництво публічних шкіл [461-462] та ін.; документи, які характеризують політику Польської держави щодо різних релігійних і світських інститутів [468].

Основний джерельний базис роботи становлять архівні документи і матеріали, що зберігаються у вітчизняних та зарубіжних зібраннях. Увесь масив першоджерел

може бути умовно розділений на дві групи – наративні (текстові) та іконографічні (креслення, фотографії), – які відображають соціально-економічний, етнокультурний, середовищний, творчий контекст розвитку волинської архітектури протягом міжвоєнного періоду.

Потужний пласт матеріалів з досліджуваної теми зберігаються у фондах Державних архівів Волинської і Рівненської областей. Тут наявні матеріали діловодства державних установ (Волинського воєводського управління, повітових староств, магістратів міст), Волинської духовної консисторії, Банку державного господарства, громадських організацій (товариств) світського і церковного характеру, наукових організацій та ін. До їх числа належать: циркуляри, розпорядження, інструкції Міністерств (внутрішніх справ, громадських робіт, релігійних віросповідань і цивільної освіти) з питань повоєнної відбудови держави, регуляції забудови і ведення громадського, житлового будівництва в містах та сільських поселеннях, охорони нерухомих пам'яток, їх виявлення, інвентаризації і т.і. Для з'ясування специфіки завдань і динаміки розвитку архітектурно-містобудівної діяльності на Волині важливими є протоколи засідань комісій відбудови міст Луцька і Рівного, звіти Волинського воєводи про загальне становище воєводства, статистичні дані щодо обсягів будівництва у містах, дозволи на будівництво і ремонт храмів різних конфесій, звіти щодо робіт з благоустрою населених пунктів, листування з органами державної влади на тему збереження і відбудови пам'яток, історичні довідки про населені пункти тощо.

Широта тематики фондового зібрання Державного архіву Волинської області, якісні та кількісні характеристики документальних матеріалів, що походять з 1920-30-х рр., дозволяють констатувати їх непересічне значення для даної роботи. Об'ємний фактографічний матеріал міститься у фонді Волинського воєводського управління (ф.46): технічна документація, в тому числі, проекти житлових і адміністративних будівель, лікувальних і освітніх закладів, храмів різних конфесій, народних домів, будівель громадських організацій, професійних об'єднань, промислових підприємств та ін., виконаних для населених пунктів воєводства. Матеріали фонду є джерелом інформації щодо розвитку храмобудування в регіоні у

статистичному і географічному контекстах. Окрему групу становлять особові справи архітекторів і інженерів – працівників різних підрозділів Волинського воєводського управління (в тому числі, архітекторів С.Тимошенка, Ф.Кокеша, Я.Семьонтковського, С.Словіковського, А.Барановської та ін.).

Матеріали, що відображають проблематику архітектурно-просторового розвитку адміністративного центру Волинського воєводства, представлені в колекції фонду “Магістрат м.Луцька” (ф.158). Зокрема, низка документів фіксує основні етапи підготовки до укладання плану регуляції міста, які мали своїм результатом детальний обмірний план, виконаний у 1928 р. [123]. Для з’ясування особливостей розвитку сельбищної зони міста протягом 1930-х рр. важливими є протоколи, постанови магістрату про забудову, звіти про проведення благоустрою в Луцьку, а також справи про нерухоме майно офіцерської і підофіцерської колонії [124; 127; 132; 134; 135] та ін. Значну цінність складають проекти житлових будинків, виконаних впродовж 1920-30-х рр. Окремо слід виділити документи про хід інвентаризації та реставрації замку Любарта в Луцьку [113].

Джерельну базу доповнюють документи фонду 338 “Архітектор м.Луцька”, де, зокрема, зберігається фіксаційний план міста кінця 1920-х рр. [152].

Значний корпус документів, що відображає міжконфесійні взаємини у міжвоєнний період, а в їхньому контексті діяльність православної Церкви, зберігається у фонді Волинської духовної консисторії (ф.35). Важливим документальним базисом для виявлення, ідентифікації, датування будівництва православних та євангелічних храмів у Володимирському, Горохівському, Дубенському, Ковельському, Кременецькому, Любомльському, Луцькому, Рівненському повітах є реєстраційні картки парафій та церков (1925-1938 рр.).

Матеріали, в яких зафіксована ситуація щодо збереженості і використання церковних будівель, зведених протягом міжвоєнного двадцятиліття, у повоєнний час, становлять частину фондової збірки “Відділ у справах релігій Волинської обласної державної адміністрації” (ф.Р-393).

Окремі документи, що стосуються діяльності національно орієнтованих громадських організацій у сфері охорони пам’яток церковної архітектури

представлені у фонді Управи товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили (ф.63).

Вагомий за обсягом і значущістю масив документів зосереджений у Державному архіві Рівненської області. Особливе значення для вирішення завдань даного дослідження мають документи фонду “Магістрат м.Рівне” (ф.31). У його збірці зберігаються рішення магістрату про будівництво житлових і громадських будівель, протоколи засідань комісії по розширенню будівництва і технічної комісії магістрату, статистичні дані про кількість будинків і їх технічні характеристики, правила забудови м.Рівне 1934 р. [244], історична довідка про м.Рівне [251], матеріали, що стосуються проведення в Рівному регіональної виставки – Волинських торгів (1930-1938 рр.), проекти житлових будинків, шкіл, деяких храмів Рівненського повіту, магазинів, міської бійні, підприємств тощо.

Відомості про стан цивільного будівництва, охорони історико-архітектурної спадщини у повітах Волинського воєводства містяться у справах фондів: ф.30 “Рівненське повітове староство” (у тому числі, монографія Ровенського повіту (кін.1920-х рр.) [156], листування з Волинським воєводським управлінням про охорону пам’яток [153], про надання дозволів на будівництво церков і костелів [157]), ф.52 “Дубенське повітове староство” (хронологічна довідка про Дубенський повіт (1928-29 рр.) [334]), ф.156 “Здолбунівське повітове староство” (статистичні дані про народні доми, що знаходяться на території повіту [336]) і т.і.

Інвентаризаційні матеріали, виконані впродовж 1950-1961 рр. стосовно ряду православних і римо-католицьких храмів міжвоєнного періоду, зберігаються у фонді Уповноваженого Ради у справах православної церкви при Раді Міністрів УРСР по Ровенській області (ф. Р-204).

Важливою складовою фактографічного базису для дослідження архітектурно-стилістичних, композиційно-планувальних особливостей розвитку житлового будівництва у містах Волинського воєводства є матеріали, зосереджені у фонді Банку державного господарства (ф.40).

Комплексне дослідження теми було б неможливим без залучення колекцій документів із зібрань архівів, бібліотек, науково-дослідних інституцій, навчальних закладів Республіки Польща.

Документи Архіву нових актів (Варшава) мають особливе значення для з'ясування специфіки соціокультурного простору, а в його рамках – розвитку архітектурних процесів на Волині в контексті інтеграції “східних кресів” в суспільний організм Польської держави. Зокрема, у фонді Міністерства внутрішніх справ (MSW) зберігається значна кількість креслеників житлових, громадських будівель, храмів, виконаних для міст, містечок, сіл Волині, в тому числі, Польського державного, сільськогосподарського банку в Луцьку [375-376], костелів у Гуті Степанській [385], св.Станіслава у Ковелі [372], Костополі [370], будинку поштамту в Луцьку [377] та ін. З-поміж виявленої документації особливу цінність становлять матеріали, присвячені відбудові і реконструкції замку Острозьких-Любомирських у Дубно [360-363]. Необхідність пристосування замкових корпусів до потреб місцевої адміністрації зумовило виконання декількох комплектів креслень, які є важливим джерелом інформації про стан пам'ятки, характер повоєнних втрат, плановану реконструкцію і, особливо, про наміри щодо відтворення станом на кінець XVIII ст. інтер'єрів парадних приміщень палацу Любомирських.

Джерелом інформації стосовно особливостей забудови повітових центрів Волинського воєводства станом на поч. 1930-х рр. є справи про зміну міських меж.

Значимими для даної роботи є матеріали фонду Міністерства релігійних віросповідань і громадської освіти (MWRiOP). Тут зосереджені документи, присвячені проблемі врегулювання нормативно-правових підстав ревіндикації римокатолицьких костелів [410], питанням будівництва, ремонту і охорони римокатолицьких костелів, православних церков і євангелічно-лютеранських кірх.

На особливу увагу заслуговує листування Єпископа Луцького і Житомирського, а також Митрополита Варшавського і Волинського Діонісія з керівниками Міністерства віросповідань, Волинським воєводою на предмет будівництва нових храмів різних конфесій. [396; 401; 414].

Значний масив документів фонду Міністерства віросповідань відображає засади державної політики у галузі охорони пам'яток архітектури, інституалізованих відповідно до розпоряджень Міністра шляхом утворення консерваторських округів на території Другої Речі Посполитої і Окружних консерваторських комісій [396]. У збірці представлені звіти Окружного консерватора⁶ про хід інвентаризаційних робіт об'єктів нерухомої спадщини Волині [421], плани фінансування реставрації і ремонтів цінних будівель [422], листи вищого римо-католицького духовенства у справі відбудови костелів у Боремлі, Затурцях, Мельниці, Чарторийську та ін.

Тема діяльності державних пам'яткоохоронних інституцій представлена у колекції документів Державного архіву Люблінського воєводства. У фонді комунікаційно-будівельного відділу Люблінської воєводської управи (UWL-WKB) зберігаються детальні звіти про діяльність відділу мистецтв і культури за 1925-30 рр. Особливо важливими для з'ясування пріоритетів пам'яткоохоронної діяльності в регіоні є матеріали XII з'їзду консерваторів, що відбувся в Луцьку у 1927 р. [433].

Окремі аспекти охорони пам'яток архітектури Волині розкривають справи фонду Консерватора пам'яток Архіву столичного міста Варшави (AMSW-AKZ). Так, фаховий контекст реалізації державних програм з охорони історико-архітектурної спадщини відображений у протоколах з'їздів Ради консерваторів (1930-1935, 1937 рр.) [429]. Заслужують на увагу і окремі матеріали зі збірки документів про співпрацю Консерватора пам'яток і архітектурного факультету Варшавської Політехніки.

Значно доповнює іконографічний базис даного дослідження колекція Закладу польської архітектури архітектурного факультету Варшавської Політехніки. Особливу цінність складають альбоми інвентаризаційних обмірів сіл Волині, архітектурних ансамблів, оборонних, сакральних, житлових будівель, які виконувались з науково-дидактичною метою в рамках дослідницьких експедицій науковців Закладу і навчальних практик студентів.

---

⁶ У територіальні межі Люблінського консерваторського округу протягом 1923-34 рр. входили Люблінське, Волинське і Поліське воєводства.

Значною інформативністю вирізняються фонди Архіву механічної документації (оприлюднених в мережі Інтернет на сторінці “Narodowe Archiwum Cyfrowe” (www.nac.pl)) та Інституту мистецтв Польської академії наук (“Архів фотографії і обмірних малюнків”) у Варшаві, де зберігається переважно іконографічна документація відділів мистецтв та управлінь окружних консерваторів (матеріали фотофіксації), у тому числі, інвентаризаційні картки історичних будівель – пам’яток Волинського воєводства.

Матеріали дослідницьких праць стосовно окремих об’єктів локально представлені у Теках Г.Чолека в Центрі досліджень і документування пам’яток [435-437] та збірці Товариства охорони пам’яток минулого в Інституті мистецтв ПАН у Варшаві (справа про перебудову костелу Вознесіння Діви Марії у Корці [446]).

Висновки до розділу I

1. Підсумовуючи огляд літературних джерел, архівних документів та іконографічних матеріалів можна констатувати, що невід’ємною передумовою виконання представленої дисертаційної роботи є вивчення широкого змістового контексту та потужної, однак недослідженої, джерельної бази.

2. Систематизація масиву реалізованих напрацювань, дотичних до теми даного дослідження, дозволяє виділити декілька груп джерел, без яких було б неможливим виконання роботи:

– наукові праці з теорії архітектури і містобудування, концептуального та оціночного характеру, що представляють ідеї західноєвропейського, польського, радянського раннього модернізму та авангарду I-ї трет. XX ст., розробки сучасних вчених, присвячених осмисленню і узагальненню базисних теорій;

– публікації аналітичного змісту зарубіжних та вітчизняних дослідників, в яких на фактичному матеріалі розглядаються способи імплементації модерністичних архітектурно-містобудівних концепцій в практику проектування у європейських країнах та Україні, особливості їх семантичної інтерпретації у просторово-планувальних, архітектурно-стилістичних вирішеннях;

– матеріали фахової періодики Другої Речі Посполитої (де всесторонньо висвітлювалися проблеми польської архітектури, зарубіжний і власний досвід розв’язання завдань архітектурно-просторового розвитку середовища населених пунктів і т.і.), які у своїй сукупності репрезентують творчий контекст розвитку архітектури Волині 1921-1939 рр.;

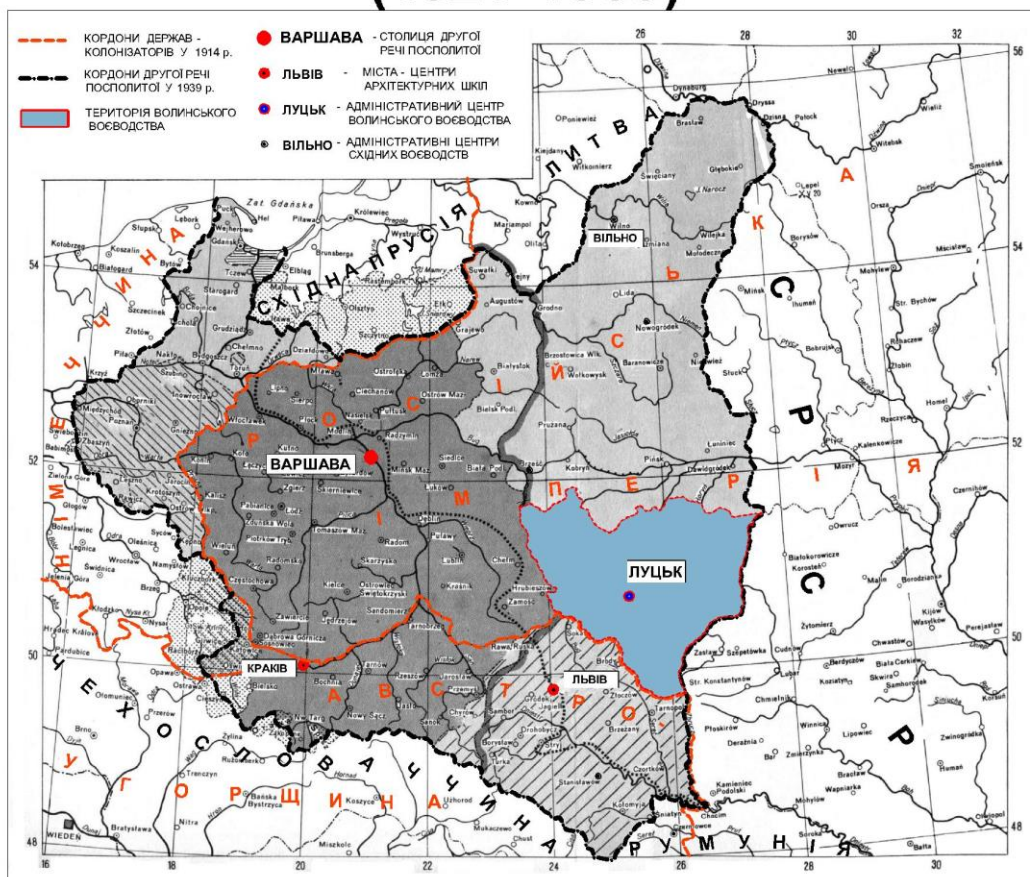
– регіональні періодичні видання, де міститься значний фактологічний матеріал щодо архітектурно-містобудівної діяльності на Волині;

– архівні документи та іконографічні матеріали, які дозволяють встановити специфіку соціокультурного і середовищного контексту архітектурно-містобудівної діяльності у досліджуваному регіоні, типологію об’єктів, їх об’ємно-планувальні, стилістичні, якісні характеристики, методикау і нормативно-правові умови проектування, динаміку і обсяги будівництва тощо.

3. Огляд зібрань українських та польських архівів, спеціалізованих науково-дослідних установ дає змогу зробити висновок, що кожна з колекцій містить значний обсяг фактологічного матеріалу на тему розвитку архітектури на Волині протягом 1921-1939 рр. у всій багатоаспектності цього явища. Усі першоджерела, на які спирається автор, разом з публікованими матеріалами дозволяють змалювати максимально об’єктивну картину розв’язання творчих завдань на містобудівному і об’єктному рівнях як відображення комплексу соціально-економічних, культурно-естетичних та ідеолого-політичних умов, що склались у досліджуваному регіоні (Таблиці 1.1, 1.2, 1.3, 1.4).

Таблиця 1.1

ВОЛИНЬ (Волинське воєводство) у складі Другої Речі Посполитої (1921-1939)

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА

ДОСЛІДЖУВАНИЙ РЕГІОН НА СУЧАСНІЙ КАРТІ УКРАЇНИ

Таблиця 1.2

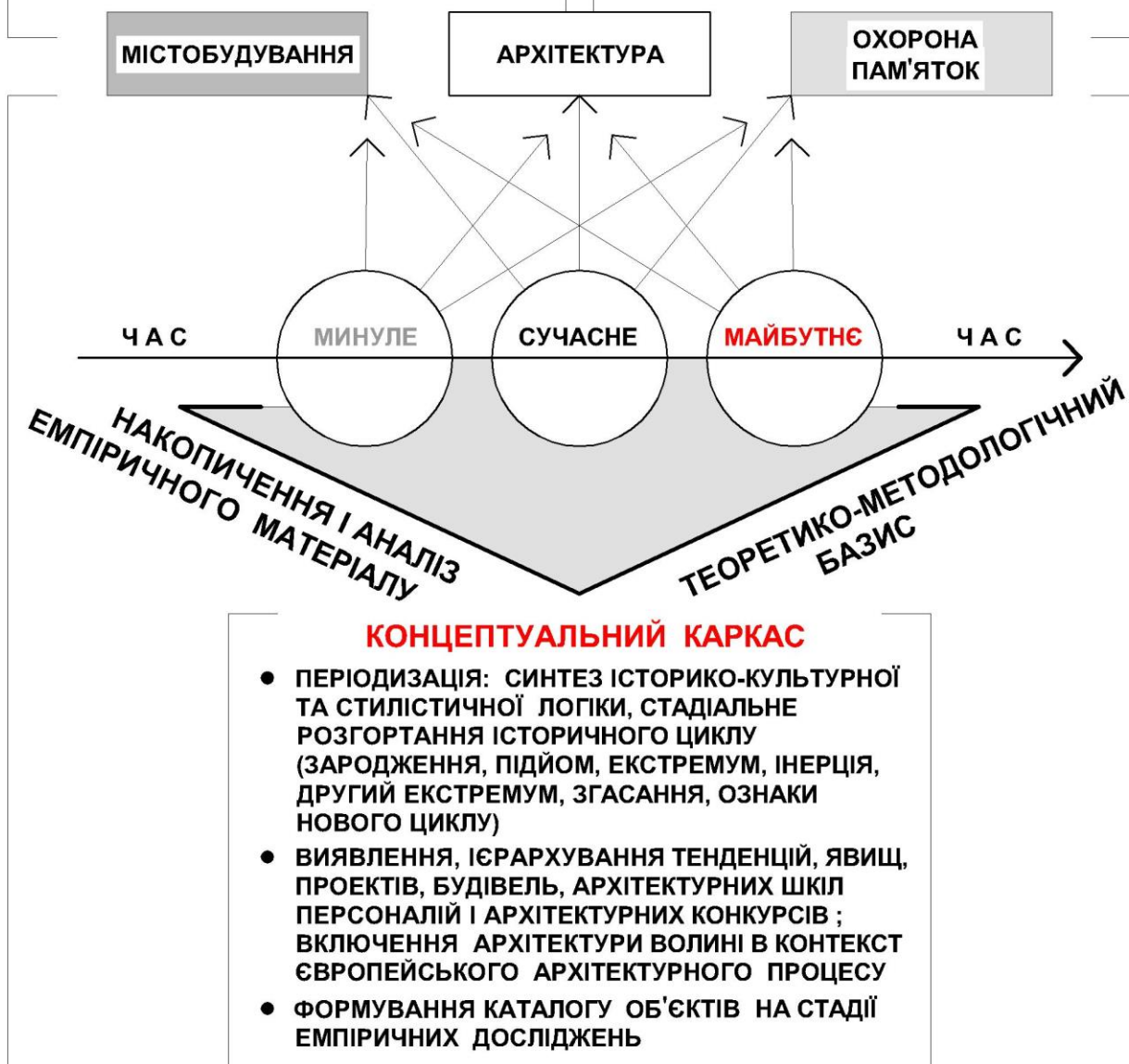
КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

НЕКЛАСИЧНА МОДЕЛЬ ІСТОРІОГРАФІЇ АРХІТЕКТУРИ

- ІСТОРІЯ БУДІВЕЛЬ І СПОРУД ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ СТИЛІВ
- ІСТОРИКО - КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ, ІСТОРІЯ АРХІТЕКТУРНОЇ ДУМКИ, ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ, ПЕРСОНАЛІЇ
- ФОРМАЛЬНО - СТИЛІСТИЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ
- ОПИС, ФАКТОГРАФІЯ, ЛІНІЙНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ

ПОСТНЕКЛАСИЧНА МОДЕЛЬ ІСТОРІОГРАФІЇ АРХІТЕКТУРИ

- ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРИ - ТЕОРІЯ АРХІТЕКТУРНОГО ПРОЦЕСУ: СТРУКТУРА І ДИНАМІКА ЦИКЛІЧНІ ПРОЦЕСИ ПЕРЕХІДНІ ПРОЦЕСИ ПРОГНОЗУВАННЯ
- ЗАСТОСУВАННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДУ

Таблиця 1.3

ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ТА ДЖЕРЕЛЬНИЙ БАЗИС ДОСЛІДЖЕННЯ (ВИБРАНІ ВИДАННЯ ТА МАТЕРІАЛИ)

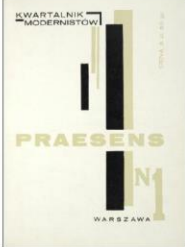

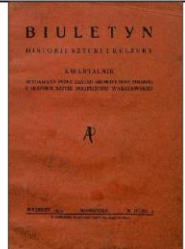
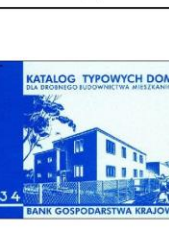
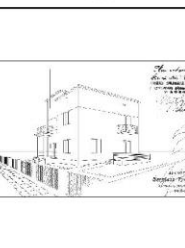
<p>АРХІТЕКТУРНІ КОНЦЕПЦІЇ</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. ЛЕ КОРБЮЗЬЕ. АРХІТЕКТУРА ХХ СТОЛІТТЯ 2. ШИЛЛЕР С. ЧИ МАЄМО ПОЛЬСЬКУ АХІТЕКТУРУ? 3. КОНЦЕПЦІЯ ТВОРЧОЇ ГРУПИ "БЛОК". 1924 р. 4. КОНЦЕПЦІЯ ТВОРЧОЇ ГРУПИ "ПРЕЗЕНС". 1926 р. 	<p>ЛЕ КОРБЮЗЬЕ</p> 			
<p>ІСТОРІЯ АРХІТЕКТУРИ</p> <ol style="list-style-type: none"> 5. ПІДОН З. ПРОСТІР, ЧАС, АРХІТЕКТУРА 6. ІВАННІКОВ А.В. АРХІТЕКТУРА ХХ СТОЛІТТЯ. УТОПІЇ І РЕАЛЬНОСТЬ 7. ВІСОЦЬКА І. ПОЛЬСЬКА АРХІТЕКТУРА АВАНГАРДУ 8. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ. 2003 р. 				
<p>ФАХОВА ПЕРІОДИКА</p> <ol style="list-style-type: none"> 9. АРХІТЕКТУРА І БУДІВНИЦТВО. 1925-1939 рр. 10. БУДИНОК. СЕЛИЩЕ. КВАРТИРА. 11. АРХІТЕКТОР 12. БЮЛЕТЕНЬ ІСТОРІЇ МІСТЕЦТВА І КУЛЬТУРИ. 				
<p>РЕГІОНАЛЬНА ПЕРІОДИКА</p> <ol style="list-style-type: none"> 13. ВОЛИНСЬКІ ТЕХНІЧНІ ВІДОМОСТІ. 14. ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛЯ. 15. КАЛЕНДАР СХІДНИХ ЗЕМЕЛЬ. 16. ВОЛИНСЬКИЙ ВОЄВОДСЬКИЙ ЩОДЕННИК. 				
<p>ТИПОВІ ПРОЕКТИ ТА ПЕРШОДЖЕРЕЛА</p> <ol style="list-style-type: none"> 17. КАТАЛОГ ТИПОВИХ БУДИНКІВ ДЛЯ ДРІБНОГО ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА 18. ЗВЕДЕННЯ БУДИНКІВ ДЛЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ У СХІДНИХ ВОЄВОДСТВАХ 19. ВІБУДОВА ПОЛЬСЬКОГО СЕЛА. ПРОЕКТИ СІЛЬСЬКИХ САДІВ. 1915 р. 20. ПРОЕКТИ ЖИТЛОВИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ БУДИНКІВ 				

Таблица 1.4

СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ (СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ І ВИЗНАЧЕННЯ)

ТРАНСФОРМАЦІЯ

ЗМІНА, ПЕРЕТВОРЕННЯ ВИДУ, ФОРМИ, ІСТОТНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ЧОГО-НЕБУДЬ (СЛОВНИК ІНШОМОВНИХ СЛІВ / ЗА РЕД. О.С.МЕЛЬНИЧУКА. - К.: ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ, 1977. - с.676

СОЦІАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ

ПРОЦЕС ВНУТРІШНІХ ЗМІН СУСПІЛЬСТВА, ВНАСЛІДОК ЯКИХ ДОЛАЄТЬСЯ ВТРАТА НИМ РІВНОВАГИ, МЕЖА КРАЙНЬОЇ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУГИ, НОВИЙ БІЛЬШ ДИФЕРЕНЦІЙОВАНИЙ, БІЛЬШ ВИСОКИЙ РІВЕНЬ ВПОРЯДКОВАНОСТІ І ОРГАНІЗОВАНОСТІ У ВСІХ ОСНОВНИХ СФЕРАХ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ (ПІЧА В.М. СОЦІОЛОГІЯ: ЗАГАЛЬНИЙ КУРС. НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК. - К.: КАРАВЕЛЛА. 2000. - 248 С.)

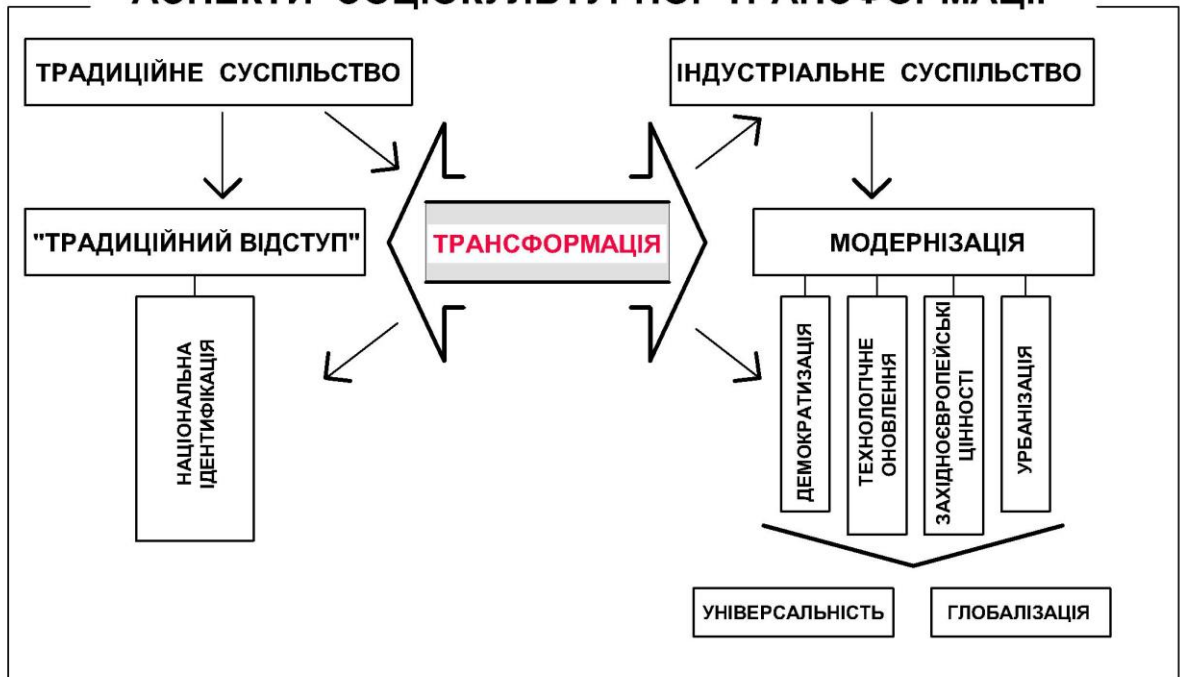
СОЦІОКУЛЬТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ

ФРАГМЕНТ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ, КОЛИ КУЛЬТУРНА РЕАЛЬНОСТЬ ВЖЕ ВИЙШЛА ЗА МЕЖІ ПОПЕРЕДНЬОГО ЯКІСНО ВИЗНАЧЕНОГО КУЛЬТУРНОГО СТАНУ (ТИПУ КУЛЬТУРИ), АЛЕ НЕ ДОСЯГЛА ЩЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЦІЛІСНОСТІ НОВОГО ТИПУ, НОВОГО СИСТЕМОГО РІВНЯ, ВИЗНАЧЕННЯ І САМОТОЖНОСТІ НОВОЇ ЯКОСТІ. ХАРАКТЕРИЗУЮТЬСЯ НЕСТІЙКІСТЮ І НЕСТАБІЛЬНІСТЮ, ЯК ПРАВИЛО, СУПРОВОДЖУЮТЬСЯ КРИЗАМИ, ТРАНСФОРМАЦІЯМИ СВІТОГЛЯДУ СУСПІЛЬСТВА В ЦІЛОМУ, СОЦІОКУЛЬТУРНИМИ ЗСУВАМИ, СУПЕРЧЛИВІСТЮ ХУДОЖНІХ ТЕНДЕНЦІЙ, ІННОВАЦІЙНИМИ ПОШУКАМИ У ВСІХ СФЕРАХ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ (ГЛАЗУНОВ О.Н. ПРОБЛЕМИ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В ТЕОРЕТИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ФРАНКФУРТСКОЙ ШКОЛЫ: ДИСС. НА СОИСК. НАУЧ. СТЕП. КАНД. КУЛЬТУРОЛОГИИ: СПЕЦ. 24.00.01 "КУЛЬТУРОЛОГИЯ". - М., 2007. - С.66)

МОДЕРНІЗАЦІЯ

РІЗНОРІДНІ СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ТА ЯВИЩА, ЩО СУПРОВОДЖУЮТЬ СТАНОВЛЕННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА "ЗАХІДНОГО ТИПУ". МОДЕРНІЗАЦІЯ ТРАКТУЄТЬСЯ ЯК ПІДВИЩЕННЯ СКЛАДНОСТІ СУСПІЛЬНОЇ СИСТЕМИ І ОРГАНІЗАЦІЇ В РЕЗУЛЬТАТІ ЗРОСТАННЯ СТРУКТУРНОЇ І ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ, ВИНИКНЕННЯ НОВИХ ФОРМ ІНТЕГРАЦІЇ, ЗБІЛЬШЕННЯ АДАПТИВНОЇ ЗДАТНОСТІ СУСПІЛЬСТВА (ФИЛОСОФСКИЙ СЛОВАРЬ / ПОД РЕД. И.Т.ФРОЛОВА. - М.:РЕСПУБЛИКА, 2001. - С.341)

АСПЕКТИ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

РОЗДІЛ 2

АРХІТЕКТУРА ВОЛИНІ 1921-1939 РОКІВ:

ОБҐРУНТУВАННЯ ВИБОРУ НАПРЯМКУ І МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Суспільно-історичний контекст і архітектурно-містобудівні проблеми розвитку регіону

2.1.1. Соціокультурна ситуація на Волині у міжвоєнний період.

Ризький мирний договір, укладений у березні 1921 р., остаточно закріпив кордон між Другою Річчю Посполитою та Радянським Союзом. За цим правно-політичним актом українські землі були знову розділені і по частинах увійшли до кожної з означених держав. На захід від кордону розташувалась Польська держава – величезний конгломерат суспільно-економічних структур з різними правовими, адміністративними, монетарними системами. Інтеграція усіх територій в єдине ціле ускладнювалась їх більш ніж столітнім перебуванням у різних державах (до 1918 р. 69% території перебували у складі Російської імперії, близько 20% належали Австро-Угорській, приблизно 11% - Німецькій імперії [756, с.258]), що наклало відбиток на спосіб життя населення, формування системи особистих і суспільних цінностей, рівень культури, звичаї, а також на ставлення до держави в цілому.

Польський історик Г.Зелінський відзначає, що “різні традиції боротьби за національне самовизначення залишили по собі глибокі сліди в психіці польського суспільства у трьох поділах. З порівняно спокійною, утримуваною в рамках своєї пруської законності суспільно-економічною, національною і політичною еволюцією в Познанському князівстві контрастувала бурхливість і динаміка на колишніх територіях, анексованих Росією. Гострота і очевидність класових конфліктів, багатство і всесторонність політичних ініціатив, а також господарське і політично-ідеологічне сум’яття в “червоному” Королівстві контрастувало з познанським (а також поморським) консервативним традиціоналізмом, любов’ю до порядку і господарності, сильно вкоріненими солідаристичними тенденціями і

клерикальними впливами, що відповідали селянсько-дрібноміщанському характеру суспільства” [1022, с.77-78].

Перед польською владою постало надважке завдання ендогенного характеру – подолати стагнацію економіки, знівелювати диспропорції в суспільно-економічному розвитку східних і західних територій, мінімізувати соціально-культурні відмінності між регіонами. Тобто, в окремих частинах нової держави та в її межах як єдиного соціокультурного цілого мали відбутись різномасштабні трансформації, які стали б відображенням цілеспрямованої діяльності владних інститутів та усіх верств суспільства для досягнення єдиної мети. Водночас, Польська держава, інтегруючись у західноєвропейський економічний і соціокультурний контекст, зазнала екзогенної дії, сприйнявши модернізаційний імпульс, що передбачав перехід від традиційного (аграрного) до сучасного (індустріального) суспільства і прийняття відповідних цінностей. Тому, можна говорити про *трансформаційний* і *модернізаційний*⁷ вектори розвитку польського суспільства, де перший передбачав необхідність вирішення внутрішніх проблем і змін як таких, другий визначав чітку орієнтацію на зовнішні взірці і новації, окреслюючи напрям і якісні характеристики цих змін.

Отже, зусилля політичного керівництва Польської держави на поч. 1920-х рр. спрямовувались в першу чергу на розв’язання *соціально-економічних проблем*: відновлення знищеного під час Першої світової війни господарства, об’єднання його в єдину систему, відбудову населених пунктів, житлового фонду та інфраструктури.

Разом з тим, модернізація, що розглядалась як джерело економічних та соціокультурних трансформацій і спиралась на західноєвропейські взірці, породжувала проблему *національної ідентифікації*, основним виразом якої у Польській державі стала політична незалежність і культурна самобутність (релігія та близькість до традицій титульного етносу). Адже основним *ідеологічним*⁸ завданням, яке потребувало термінового вирішення та постійної уваги від влади,

⁷ У даній роботі трактування модернізації пов’язується з цивілізаційним підходом до вивчення суспільства (О.Шпенглер, А.Тойнбі), що проголошує примат культури над економікою – неможливість будь-якої модернізації поза контекстом культури.

⁸ Ідеологія – сукупність ідеалів, цінностей, цілей поглядів, за допомогою якої певна спільнота висловлює своє ставлення до існуючої соціальної реальності, окремих її проблем і конфліктів [649, с.199]. Офіційна ідеологія визначає вектор соціального розвитку і спеціально стверджується у суспільній свідомості.

стало формування польської нації і її національної свідомості, необхідні для будівництва національної держави. Розв'язання цього завдання було можливим лише за умови внутрішньої політичної, економічної, соціальної стабільності, заснованої на врахуванні інтересів народів, що населяли Польську державу. До цього зобов'язував Договір про національні меншини (Паризька мирна конференція, 28 червня 1919 р.) і статті Ризької мирної угоди, що декларували забезпечення росіян, українців, білорусів й інших народів, які підпадали під владу Польщі, рівними умовами для розвитку їх національної мови, освіти і культури [501, с.430].

Тому, соціокультурні трансформації мали проявитись передусім в духовній сфері життя суспільства, якісних перетвореннях системи суспільних цінностей, мотивації і моделі соціальної дії, супроводжуючи та ініціюючи перехід від одного стану соціокультурної системи до іншого. У трансформаціях завершувалось те “старе”, що збереглося на протязі попереднього культурно-історичного циклу і формувалося те “нове”, що буде розвиватись у наступному циклі [521, с.66]. Перехідний етап знайшов своє яскраве відображення у одній з форм культури – архітектурі. І саме архітектура Волині яскраво ілюструє соціокультурні трансформації міжвоєнного періоду.

Повертаючись до суспільних реалій Волині 1920-30-х рр., як однієї з приєднаних східних територій (“східних кресів”)⁹, необхідно зазначити, що регіон зосереджував в собі чи не найскладніший комплекс проблем у соціальній, економічній, етнічній, культурній сферах, пов'язаних з необхідністю всебічної інтеграції регіону в суспільне буття держави. Незважаючи на названі обставини і неофіційний статус глибокої периферії, який закріпився за Волинню ще за імперських часів, з історико-політичної точки зору регіон був важливою територією – з огляду на людський і ресурсний потенціал, а також багату минувшину, в якій Польська держава, як і її попередниці, могла знайти безліч аргументів на підтвердження легітимності владарювання на цих теренах.

---

⁹ Як відомо, у 1921 р. частина українських земель увійшла до складу Волинського та Поліського воєводства Другої Речі Посполитої; у 1923 – було визнано суверенітет Польщі над Східною Галичиною: Львівське, Станіславське та Тернопільське воєводства втратили свій автономний статус.

Специфіку волинського суспільства після Першої світової війни визначили політичні події на європейському континенті та зміна державного підпорядкування краю. Внаслідок чого відбулася кардинальна зміна суспільного контексту – нематеріального середовища розвитку архітектури. Зокрема, соціально-економічного (тип економічної системи, рівень економічного розвитку), політичного та правового (правові норми і форма політичної організації), соціокультурного (соціальний – соціальна стратифікація населення, структура його етнічного складу; культурний – світогляд і релігійні вірування населення). Не менш значущим був уклад відносин, що сформувався в довоєнний період. Основною його ознакою була колосальна суспільна інерція, успадкована від напівфеодальної Росії. Саме це явище детермінувало два діаметрально протилежні наслідки: модернізаційні процеси в суспільстві поступово підвищували якість життя соціуму, але були настільки слабкими, що дозволили зберегти окремим етнічним групам, в першу чергу українцям, свою ідентичність.

Специфічною рисою соціальної структури населення краю була абсолютна перевага сільських мешканців. На поч. ХХ ст. Волинь залишалась аграрним регіоном, де, станом на 1912 р. селяни складали більше 90% усього населення Волинської губернії Російської імперії, а темпи зростання міського населення – були одними з найнижчих між південно-західних губерній [627, сс.42, 245]. Частка сільського населення Волинського воєводства за даними першого перепису населення Польщі, здійсненого у вересні 1921 р., становила 89.1% [830, с.71].

Рівень розвитку сільського виробництва Волині, як і економіки воєводства в цілому, у перші повоєнні роки був одним з найнижчих в Другій Речі Посполитій і залежав переважно від соціальних умов. Перенаселеність сіл, зруйноване господарство, невеликі наділи землі не давали можливості селянам забезпечувати власні потреби у сільськогосподарській продукції. Колишні поміщицькі землеволодіння (зокрема, ті що належали дрібній та середній шляхті і були відібрані в неї російською владою у 2-ій пол. ХІХ ст.) були частково “розпарцельовані” (розділені) польською владою і роздані не українським селянам, а поселенцям (осадникам), які прибували в регіон з інших частин Польщі. І хоча стан в сільському

господарстві Волині був кращим у порівнянні, наприклад, з Галичиною, проте, значно гіршим, ніж у західній частині Польщі. Рівень економічного благополуччя ілюструвала сільська забудова: наскільки на заході домінували муровані житлові будинки, настільки ж на сході, частково в центрі і на півдні, переважали будинки з глини чи дерева [1022, с.119].

Стан соціально-економічного розвитку Волині безпосередньо залежав також від особливостей національної структури населення. На відміну від інших регіонів України, окрім Галичини, мешканці краю у своїй сукупності були строкатою етнокультурною спільнотою, яка сформувалася в Речі Посполитій у XVIII ст. внаслідок “другої хвилі” колонізації великими польськими та сполонізованими магнатськими родинами [523, с.18]. Тут проживали українці, поляки, євреї, німці, чехи, татари, представники інших народів. Українці були найбільшою національною меншиною в Другій Речі Посполитій (за різними даними – від 14% [1022, с.125] до 16% [523, с.187]), які заселяли щонайменше 25% території держави [643, с.375]. І якщо національні меншини складали близько 40% усього населення Польщі [1022, с.125], що само по собі було великою загрозою територіальної цілісності та стабільності держави, то у Волинському воєводстві вони складали абсолютну більшість – 83.2%. Саме тут кількісна перевага українців над представниками титульної нації (поляками) була вираженою найяскравіше: 68.4% – у 1921 р., при загальній чисельності населення воєводства понад 1.4 млн [756, с.358, 382]. Поляки були другою за чисельністю етнічною групою – 16.8%, третє місце посідали євреї – 10.5%, німців налічувалось – 1.7%, білорусів – 0.1% [756, с.382].

Національна політика Російської імперії, до складу якої Волинь входила з кінця XVIII і до поч. XX ст., буремні роки Першої світової війни і революції 1917 р. в Росії наклала відбиток на структуру сільського і міського населення. Протягом 1914-1923 рр. тут відбулися якісні зміни у структурі кожної з національних меншин, спричинені переміщенням через територію Волині величезної кількості цивільного населення і військових. Міграційні потоки рухалися у діаметрально протилежних напрямках. Західний був пріоритетним для росіян та євреїв, які покидали охоплену полум'ям революції і громадянської війни територію Радянської Росії, прагнучи

пов'язати своє майбуття з стабільною і передбачуваною Європою, втіленням якої часто виявлялись східні райони Другої Речі Посполитої; як репатріанти поверталися на землі предків поляки, а також українці та німці, примусово евакуйовані вглиб Росії у 1914-15 рр. [830, с.66].

Колонізаційний характер мав східний вектор еміграції поляків – з території Великої Польщі на Волинь. Майже через десятиліття після приєднання Волині та інших територій до Другої Речі Посполитої в одній із статей у виданні “Земля Волинська” йшлося про головний соціальний мотив міграції: “...тільки східні креси можуть бути тим тереном в межах Польської держави, куди може бути спрямований надмір нашого населення з інших частин країни” [1050, с.1]. У сільську місцевість прибули тисячі цивільних та військових осадників, які отримали таке право відповідно до статуту, ухваленого польським сеймом 17 грудня 1920 р. [887, с.16]: їх переселення в регіон протягом 1921-23 рр. всіляко підтримувала держава [710, с.66]. Ще одну хвилю польської повоєнної колонізації, спрямованої до міст, створили представники різних соціальних груп і професій, які обійняли різноманітні посади в місцевих адміністраціях, органах самоврядування, державних установах.

Таким чином утворилися суспільні пари “село-меншини” і “місто-меншини”, які суттєво відрізнялися за процентним співвідношенням, характером зайнятості та взаєминами етнічних груп, що мешкали у сільських та міських населених пунктах.

Волинське село залишалось заповідником української етнічної самобутності: у 1921 р. 76.2% селян були етнічними українцями [985, с.79]. Однак проблема полягала у тому, що за рівнем освіченості і національної свідомості українське населення Волині та інших регіонів, які перебували до Першої світової війни під російською юрисдикцією, значно поступалось тій частині населення, що мешкало на теренах колишньої Австро-Угорщини.

Основним критерієм ідентифікації волинського селянства була релігія. Проте і тут виникала проблема: приналежність українців чи росіян до православної віри утруднювала формування української національної свідомості, тим часом як приналежність українців та поляків до різних віровизнань полегшувало самоідентифікацію перших [523, с.14].

Ззовні характер волинського протистояння між православними і католиками в довоєнний період був подібним до протиборства між греко-католиками і католиками на Галичині, але відрізнявся сутнісно. У першому випадку суперечка точилась за автохтонне населення краю (яким в абсолютній більшості було українське селянство) між “чужими” для нього церквами (російською та польською), якому через релігію прагнули нав’язати ту чи іншу, але “чужу” ідентичність. Тому ця боротьба відбувалась без видимої участі об’єкта і з наперед відомим результатом: “*cuius regio eius religio*” (“чия влада, того й релігія”). У другому випадку протиборствували “своя” національна (тут – українська) церква, активно підтримувана національно свідомим селянством, і “чужа”, що пропагувала чітку етнокультурну польську ідентичність.

Після відновлення Польщі у 1918 р. ситуація на Волині докорінно змінилася. Як зазначає українська релігієзнавець Н.Стоколос, “православна церква перебувала в стані хаосу – практично був перерваний її зв’язок з Російською православною церквою (РПЦ), змінився статус (зі становища панівної, державної, вона стала толерованою церквою національної меншини)” [642, с.60]. Загалом, поляки вважали православну церкву проросійською і ворожою польській державності. “Почуття образи” за утиски і гоніння римо-католицького костелу протягом ХІХ ст. спричинило до радикалізації концепцій у сфері державної політики стосовно національних менших й інших конфесій. Ідеологічний базис розбудови Польщі, пропонований польськими націонал-демократами, визначав її як цілісну національну державу, що має свою давню історію і культуру, сформовану виключно представниками панівного етносу. Засади державотворення передбачали мононаціональну ідеологію стосовно мультинаціонального населення, а основою державної єдності мала стати єдність віросповідна. Тобто, державні органи розцінювали католицизм як націєтворчий чинник [642, с.62]. Як польська держава, так і римо-католицький Костел розпочали боротьбу за Волинь: перша мала на меті “зміцнення польськості” у всіх її виявах для найглибшої інтеграції регіону в державний організм Речі Посполитої, другий прагнув за будь-яку ціну повернути втрачені духовні і матеріальні позиції. Кінцевим соціально-політичним результатом

мало стати обмеження територіального і духовного впливу православної Церкви, а, натомість, поширення ареалу дії римо-католицького Костелу, поступова, але невпинна асиміляція населення (у першу чергу – українського).

Повертаючись до особливостей етнічної структури волинського села, необхідно відзначити, що частину його мешканців становили поляки – поміщики-землевласники, дрібна шляхта та селяни: з 1921 р. їх присутність у воєводстві зростає у зв'язку з прибуттям сюди значного числа поселенців, про що йшлося вище. Після одержання значних наділів землі і швидкого “вкорінення” на нових територіях, осадники прагнули створювати у волинських селах культурно-освітні осередки, які символізували б “польськість” теренів – будували костели, народні доми, школи. Підтримка державою ініційованих ними акцій на тлі закриття українських шкіл та перешкоджання діяльності інших національно спрямованих інституцій, сформованих за часів короткого періоду Української Народної Республіки, посилювала міжетнічну конфронтацію і була одним з чинників суспільної напруги.

Впродовж століть невід’ємною часткою етнічної мозаїки волинських сіл та містечок була єврейська національна меншина. Загальновідомо, що на відміну від українців чи поляків, представники цієї етнічної групи займалися переважно торгівлею, ремісництвом та підприємництвом. Єврейське населення, що мешкало відособлено, невеликими замкненими общинами, не претендувало на значні суспільні преференції, однак його вплив на економічне життя був відчутним.

Станом на 1931 р. німецька присутність на Волині становила 2.7% від загального числа усіх сільських мешканців Волинського воєводства [756, с.386]. Більшість німців мешкали у заснованих ще у 2-й пол. XIX ст. населених пунктах – колоніях, частина – в селах, привносячи в їх повсякденність елементи іншої суспільної свідомості та національної ідентичності, вираженої у релігії, культурі, особливостях общинного і господарського життя. Як і до війни, життя німецьких колоній, а також німецьких етнічних груп в селах відзначалось відособленістю від середовища інших етнічних спільнот, а спосіб життя був зорієнтований на збереження власної самобутності та протидію можливим асиміляційним впливам. Значним осередком підтримки національної ідентичності продовжувала бути

євангелічно-лютеранська церква, до якої належала абсолютна більшість німців Волині (94% станом на 1921 р. [704, с.127]).

Загальновідомо, що мережа поселень Волині, які мали статус міста, сформувалась ще за часів Речі Посполитої до кінця XVIII ст., а її розвиток був наслідком поширення в Західній Європі інституту магдебурзького права. Значна частина міських населених пунктів Волині того періоду не відповідала своєму статусу як за чисельністю, соціальною чи становою структурою, родом занять мешканців, так і за економічними ознаками, характером суспільно-політичних відносин в їх середовищі, врешті, за забудовою. Тому, за часів Російської імперії більшість з таких поселень були понижені у своєму статусі: стали містечками і навіть селами. Водночас, рудиментом періоду польської державності залишались поселення, що перебували у приватній власності: на території Волинській губернії такий юридичний статус мали 5 повітових міст із 13¹⁰ та 118 містечок із 141 [627, с.3]. Залежність розвитку міст від приватних інтересів власників негативно впливала на динаміку їх економічного розвитку, гальмувала процеси індустріалізації та урбанізації в регіоні.

Пожвавлення економічного життя у волинських містах на межі XIX-XX ст. супроводжувалося активізацією урбанізаційних процесів з появою нових шляхів сполучень у II-й пол. XIX ст. і наступною міграцією частини сільського населення до міст. В той період швидкими темпами зростали Ковель, а також Здолбунів, Сарни і Костопіль – фактично нові поселення при вузлових залізничних станціях.

Присутність українців у містах Волині була настільки значною, наскільки до цього спричинили всі попередні історичні епохи і умови проживання автохтонного етносу. В історичних містах абсолютна більшість українців проживала на околицях або передмістях і займалася землеробством. Дещо іншою була ситуація у нових містах. Українська дослідниця О.Прищепка відзначає, що тут наприкінці XIX ст. “питома вага українського населення була значно вищою, ніж в адміністративних повітових центрах. Це можна пояснити переважанням українців серед сільського

---

¹⁰ Офіційні міста Волинської губернії: Житомир, Володимир-Волинський, Дубно, Заслав, Ковель, Кременець, Луцьк, Новоград-Волинський, Овруч, Острог, Рівне, Старокостянтинів, Здолбунів [627, с.81].

населення та більш активними етнонаціональними процесами, які відбувались в містах з високим рівнем торгово-промислового розвитку” [627, с.79].

Неможливість зміни соціально-економічного статусу українців за часів царату підтверджував факт зростання в містах кількості російського населення. Хоча росіяни й перебували в очевидній меншості, саме представники цієї етнічної групи обіймали найвищі посади в установах державного управління, судах, громадських організаціях, освітніх закладах. Російські поміщики були великими землевласниками, що значно підсилювало суспільну вагу російської громади в краї. Винятково російськомовною була і православна Церква. Державний апарат, церква, шкільництво відігравали роль каталізаторів асиміляційних процесів, внаслідок яких в містах Волині зростав відсоток російськомовного елемента. Російську присутність засвідчували численні військові гарнізони, дислоковані у прикордонних містах і містечках регіону: окрім своєї безпосередньої функції оборони, вони відігравали суміжну роль у стримуванні можливих соціальних збурень.

Значне скупчення євреїв в давніх містах Волині, як і в цілому Правобережної України, зумовлювалось, по-перше, історично сформованим ареалом проживання, по-друге, визначенням російською владою смуги осілості для представників цього етносу, по-третє, обмеженням їх прав у питаннях землеволодіння наприкінці XIX ст., що підтверджувало заборону селитися за межами міст і містечок Західного краю [627, с.81]. З іншого боку, саме в містах склались найсприятливіші умови для торгівлі і підприємництва. У нових містах чисельність єврейського населення і його економічний вплив були порівняно незначними.

Незважаючи на досить поважну чисельність, польська національна меншина, що мешкала у волинських містах межі XIX-XX ст., з об’єктивних причин не могла значно впливати на суспільне життя. Кількісне зростання польського населення у містах Правобережної України на поч. XX ст. відбувалось за рахунок шляхти, якій було складно переорієнтуватися на умови товарного землеробства. Тому тисячі представників цієї верстви позбувалися маєтків у сільській місцевості і переїздили до міст [642, с.245]. Поляки в переважній своїй більшості були добре освіченими, частина з них мала фахову підготовку, що дозволяло працювати в державних

установах, освітніх закладах, займатися вільними професіями (медичною практикою, юриспруденцією тощо) [627, с.87].

Чеські та німецькі колоністи до 1914 р. становили незначну, але економічно потужну, частку населення міст Волинської губернії: утримували у власності частину великих підприємств (наприклад, пивоварню в Рівному, цементний завод у Здолбунові та ін.), займалися млинарством, пекарством, ковальством, теслярством, шевством. Однак, реальна і відносна замкнутість цих національних меншин не залишили помітного відбитку на соціокультурних процесах в містах.

Отже, напередодні Першої світової війни городян-євреїв було 48.7%, питома вага українського населення була дещо меншою – 33.3%, польська національна група складала 11.7%, порівняно малочисельними були росіяни – 3.8%, німецька та чеська меншини мали рівне “представництво” – по 1%, частка інших національностей становила менше одного відсотка [627, с.81].

Відповідно до адміністративно-територіального поділу Волинського воєводства Другої Речі Посполитої в його межах розташовувалось 31 місто, але вже у 1923 р. 8 з них втратили міський статус, хоча й “відрізнялися від села складом населення і його заняттями, однак ландшафтом наближені до села. [...] Раніше вони були важливими торговими пунктами, а з часу прокладення нових доріг опинилися на узбіччі” [830, с.18]. Міста Рівне, Дубно, Острог, як і за часів Російської імперії, перебували у приватній власності.

Міста Волині часів Другої Речі Посполитої успадкували неоднорідність етнічної структури населення та його національний склад (57% - євреї, 22% - українці, 16% - поляки, 3% - росіяни, 1% - німці, 1% - чехи [830, с.75] (Додаток А, табл. А.1)). Однак, зміна формального лідера серед національних меншин в міському соціумі, а також якісних характеристик населення, що репрезентували усі етнічні групи, спричинили до трансформації соціальних, економічних, етнонаціональних взаємин між мешканцями міст.

Співжиття етнічних груп на засаді польської суспільно-культурної гегемонії – таку модель пропонувала держава для міст, як і для усього регіону, де поляки перебували у виразній меншості. Для влади було важливо нівелювати і російські

впливи на міське життя, що залишались достатньо потужними впродовж усього міжвоєнного періоду. Ця проблема набула особливої гостроти в культурній і духовній сферах. На противагу сформованому до 1917 р. міфу про Україну, як "законну" частину Росії, що не має власної національної ідентичності, мови, культури, польським аргументом у вже розв'язаній територіальній суперечці стала ідея культурно-цивілізаційного месіанства стосовно східних територій в контексті обрання Польщею західноєвропейського шляху розвитку. Навіть через два десятиліття після відновлення незалежності Польщі про актуальність обраної стратегії йшлося на з'їзді Польської Шкільної Матері¹¹ у 1938 р. в Луцьку: "Змінилися форми життя і умови, але залишилися без зміни завдання поширення поглиблення і усталення польськості і основ західної цивілізації. Мусимо бути пильними, залишатися і працювати на кресовому бастіоні" [905, с.8].

Саме в містах держава прагнула реалізувати сформульовану на початку незалежності "кресову ідею Оплоту і Місії". Образно-символічне порівняння міст на східних територіях Другої Речі Посполитої з оборонними фортецями, бастіонами державності, героїзація польського населення як потенційних солдат-захисників батьківщини, були покликані піднімати патріотичний дух і демонструвати постійну готовність боротьби як з внутрішніми, так і зовнішніми ворогами.

Водночас, у романтизуванні минулого і пафосі звеличення колишніх звичаїв, пропагуванні культури титульної нації чітко проглядалось прагнення до створення нової національної міфології, в якій значення кресів змінювалось з історичного на ідеологічне [1024, с.39]. Низький рівень суспільного розвитку та національної свідомості населення Волинського воєводства в цілому породжував у владних колах Речі Посполитої примарні сподівання на привабливість польської культури – як умови її швидкого перейняття меншинами та на слабкість національних рухів, не здатних ефективно протидіяти колонізаційним процесам [643, с.371]. Міста ж мали стати носіями давніх чеснот, суспільних основ і цінностей у новому прочитанні, а міська громада – солідаризуватись для досягнення вищої мети побудови держави.

---

¹¹ Польська Шкільна Матір (Polska Macierz Szkolna) – культурно-освітня організація, заснована у 1906 р. на території Польського Конгресового королівства. Опікувалась розвитком мережі приватних шкіл з польською мовою викладання.

Роль ефективного посередника у соціальному діалозі між державою і багатонаціональною громадою міст Волині відводилась місцевим адміністраціям усіх рівнів. Швидке формування державного апарату було передумовою стабілізації соціально-економічної ситуації в регіоні, координації і контролю за усіма суспільними процесами. Для інституціалізації влади на місцях деякі з населених пунктів Волині отримали міський статус і стали адміністративними центрами повітів. Станом на 1930 р. до їх числа належали Берестечко, Березне, Горохів, Дубно, Дубровиця, Здолбунів, Ковель, Корець, Костопіль, Кременець, Любомль, Олика, Острог, Радивилів, Ратне, Рокитне, Рожище, Сарни, Устилуг (Володимир Волинський, Луцьк, Рівне належали до категорії виділених¹²).

У процесі підбору кадрів перед центральною владою виникла несподівана перешкода: в регіоні бракувало фахівців польської національності, які могли б обійняти управлінські посади, чиновників усіх рангів для державної служби та органів місцевого самоврядування. Тому, протягом 1921-1931 рр. до волинських міст прибули понад 32.5 тис. переселенців [830, с.129], що в сумі з числом прибулих протягом воєнних років, значно посилило польську присутність. Обираючи нове місце проживання, поляки віддавали перевагу більшим містам з населенням понад 20 тис. осіб, де існували ширші можливості працевлаштування (відсоток польських міщан зріс з 14.8% у 1921 р. до 30.8% – у 1931 р.) [536]. За темпами приросту мешканців-поляків виділялися міста Луцьк, Рівне, Ковель. Колонізаційна хвиля спричинила до зміни характеру суспільного життя і створення нової суспільної еліти Волині – польської інтелігенції, що мала стати авангардом місцевого соціуму.

Корінні мешканці чи не найменше могли претендувати на отримання посад службовців в установах місцевої адміністрації. Об'єктивною перешкодою працевлаштуванню був низький рівень освіти більшості українського населення Волинського воєводства. За оцінкою В.Менджецького, у перші роки існування Другої Речі Посполитої кількість освічених українців сягала лише 3-4 тис. чол. [830, с.86]. Протягом 1920-30-х рр. українська меншина залишалась на маргіналіях модернізації соціальної системи в містах. Серед українців практично не було

---

¹² Міста, виділені з повітів, становили самоврядну територіальну одиницю.

представників національної буржуазії – нового класу, що уособлював нове індустріальне суспільство. Як і в дореволюційний період, більшість українського населення волинських міст була задіяна в аграрній галузі господарства.

Польська влада гальмувала розвиток промисловості в регіоні, що стало однією з виразних ознак колоніальної політики. Як і до Першої світової війни, тут переважало дрібнотоварне і ремісниче виробництво, а провідним чинником розвитку залишалася торгівля. Тим самим ускладнювався процес становлення робітничого класу (у 1921 р. лише 7.2% усього населення Волині були зайняті у промисловості [535]) і чисельного зростання національної інтелігенції, яка могла б стати рушієм національно-культурного розвитку краю. За таких умов надто низькими були темпи урбанізації і індустріалізації, особливо у невеликих містах Волині, що призводило до нерівномірного розвитку регіону, консервації усіх існуючих суспільних проблем і гальмування інтеграційних процесів.

Зусилля польської влади, спрямовані на коригування етно-демографічного складу населення міст, в кінцевому результаті не призвели до бажаного домінування польського етносу і не змістили з чільних позицій єврейську меншину. Євреї були лідерами в торгівлі і ремісництві; через ці галузі суспільного життя відбувалися основні контакти міської єврейської громади з зовнішнім світом [830, с.180]. Представники єврейської буржуазії і купецтва фактично на рівні з державою протягом міжвоєнного двадцятиліття стали основними інвесторами житлового будівництва в містах Волинського воєводства¹³.

Замкнутість і відособленість єврейської общини посилювалась у міжвоєнний період завдяки розвитку автономної мережі інституцій релігійного, культурного, суспільно-політичного життя, що могли створюватись і функціонувати відповідно до розпорядження Президента Другої Речі Посполитої від 14 жовтня 1927 р. [830, с.175], і зосереджувались переважно в містах. Підтримка національної самобутності через освіту рідною мовою здійснювалась за підтримки товариства “Тарбут”, вирішення проблем в професійних взаєминах була основним завданням Спілки

---

¹³ Документальними підтвердженнями цього висновку є переліки затверджених планів на спорудження будинків та проекти житлових будинків у найбільших містах Волинського воєводства Рівному (ДАРО, ф.31, оп.1) та Луцьку (ДАВО, ф.158, оп.4; ф.46, оп.6), виконані протягом 1921-1939 рр.

купців і підприємців, соціальну місію виконувало Товариство опіки єврейськими сиротами і залишеними дітьми. Існування цих організацій дозволяло владі менше перейматись вказаними проблемами, акцентуючи увагу на нейтралізації проросійських настроїв і впливу російської культури в єврейських общинах.

Росіяни демонстрували суспільну активність, спрямовану на різні соціальні групи населення воєводства, переважно в освітній та релігійній сферах. Зокрема, у містах Волині був пріоритетним мовно-культурний вектор. Російська національна меншина прагнула підтвердити і зберегти свою значимість в регіоні, одночасно розповсюджуючи вплив у сільській місцевості через релігію і церкву, що викликало занепокоєння у офіційної влади, спротив зі сторони національно орієнтованих українських організацій і об'єднань.

Німецька і чеська меншин були достатньо лояльними до польської держави, хоча дещо відстороненими від суспільно-політичного та культурного життя в містах. Пристосовуючись до життя в умовах іншої державності, німці та чехи дбали про вирішення соціально-економічних та культурних проблем і задоволення відповідних інтересів власних громад, не вступаючи у конфлікти з жодною з соціальних та етнічних груп, що мешкали на території Волинського воєводства.

2. 1. 2. П р о б л е м и і п е р е д у м о в и р о з в и т к у м і с ь к о г о с е р е д о в и щ а.

Трансформація і модернізація середовища населених пунктів, особливо міст, була однією з найважливіших передумов динамічного розвитку Волинського воєводства та стратегічним завданням нової влади в контексті всебічної інтеграції регіону в суспільно-економічне життя Другої Речі Посполитої. Волинь, як і Галичина, найбільше постраждали в ході Першої світової війни. Так, тривалі позиційні битви між Рівним, Дубно та Ковелем мало зачепили волинські міста, але стали причиною значних спустошень у волинських селах [830, с.117].

Зважаючи на ситуацію, що склалась тут на поч. 1920-х рр., можна виділити дві групи **соціальних проблем**, пов'язаних з розвитком середовища проживання: по-перше, необхідність повоєнної відбудови населених пунктів і, по-друге, потребу їх швидкої розбудови для розташування управлінських, культурних, громадських

інституцій, виробництва. Перша стосувалась переважно волинського села. Друга – міст та містечок, що розбудовувались як економічні та адміністративні центри.

Для організації відбудовчих акцій Міністерство релігійних віросповідань і громадської освіти у 1920 р. зніціювало прийняття закону “Про технічну організацію відбудови сіл, міст і містечок”. Документ містив ряд положень щодо засад реалізації програми відбудови житлового фонду. Зокрема, перша стаття декларувала обов’язковість дотримання будівельних інструкцій “з врахуванням санітарних, господарських і естетичних вимог, а також характеру місцевості” [391, к.1]. Позитивну роль у впорядкуванні забудови повинні були відіграти розробка і опублікування типових проектів садиб, житлових і господарських будинків, малих архітектурних форм¹⁴. Особливий наголос робився на наданні безкоштовної консультативної і технічної допомоги при проектуванні та зведенні будівель, водогонів і каналізації. На підставі закону створювались Окружні дирекції громадських робіт у воєводських центрах і повітові Бюро відбудови, уповноважені координувати усі етапи відбудовчої акції.

Проте, у змісті закону була закладена суперечність, яка стала суттєвою перешкодою розвитку архітектурно-будівельної діяльності у перші повоєнні роки. Цілком обґрунтованою з точки зору методології проектування, але відірваною від реальної ситуації у містах та містечках Волині, інших регіонів Польщі, була вимога про зведення постійних будинків тільки на підставі регуляційних планів¹⁵, затверджених Окружною дирекцією громадських робіт [391, к.2]. Жодне з міст Волинського воєводства не мало таких містобудівних документів, а витрати часу і ресурсів на їх укладання, з огляду на масштабність завдань, були не до порівняння з необхідністю швидкого відродження міст і їх подальшої розбудови.

Необхідно констатувати, що складна економічна ситуація в державі і зумовлений нею брак коштів, не дозволили сповна реалізувати програму реабілітації житлової забудови волинського села. Акція відбудови, розпочата Громадянським

---

¹⁴ Розробка типових проектів і їх публікація була розпочата ще до прийняття вказаного закону. Велику роль у формуванні типології та об’ємно-планувальних вирішень об’єктів забудови польських містечок і сіл відіграла низка видань, присвячених окресленій тематиці [864-867].

¹⁵ Регуляція – термін, вперше застосований у 1850-х рр. Г.Османом – префектом одного з департаментів Парижа, стосовно процесу реконструкції міського простору. У польській урбаністиці **регуляційними планами** було прийнято називати **плани забудови** населених пунктів [738, с.22-24].

комітетом відбудови сіл і міст¹⁶ ще у 1915 р., як на Волині, так і в Галичині, не знайшла свого продовження у 1920-х рр. переважно з економічних причин.

Навпаки, розквіт волинських міст ототожнювався з успіхами державотворення і був соціально-економічним пріоритетом у всіх приєднаних воєводствах¹⁷. Міста розглядались не тільки як центри економічного розвитку регіонів, але й, що особливо важливо, соціокультурного, а міська культура – як втілення усіх досягнень суспільства (гуманітарних і технологічних). На відміну від Львова чи Вільно, не говорячи про інші міста Центральної чи Західної Польщі, міста Волині перебували на нижчих щаблях розвитку, що яскраво відображалось на характері забудови, рівні благоустрою, якості міського середовища загалом.

Для з'ясування кола завдань, які постали перед владою в zakresі архітектурно-містобудівної трансформації волинських міст, необхідно розглянути особливості їх середовища в декількох площинах. По-перше, як продукту історичного розвитку, що складався з багатьох культурних шарів, які розвивалися як по вертикалі (часові проміжки – періоди, архітектурні епохи), так і по горизонталі (морфологічна структура просторів і забудови). По-друге, як об'єкту, що перебуває на стадії формування наступного шару, модернізується і реструктуризується. Масивність кожного шару визначали переважно зовнішні чинники: суспільно-політична та економічна ситуація в Європі, державі, регіоні; тривалість архітектурної епохи; потужність містоутворюючих факторів; політика держави стосовно національних меншин; ступінь, швидкість впливу і апробації архітектурно-містобудівних новацій, їх відповідність місцевим умовам і традиціям будівництва.

Архітектурний образ та планувальна структура міст, найбільш значущих з суспільно-економічної та історико-культурної точки зору в житті регіону і держави (Луцьк, Рівне, Володимир Волинський, Дубно, Ковель, Кременець), увібрали в себе риси історичних епох, крізь які пройшли ці урбаністичні утворення. В них відобразилося життя поліетнічних міських спільнот, еволюція матеріальної і духовної культури з її регіональною специфікою. У кожному сформувалось

---

¹⁶ Польськ. - Komitet Obywatelski Odbudowy Wsi i Miast w Krakowie.

¹⁷ Тут – території Віленської землі, Волинського, Львівського, Новогрудського, Поліського, Станіславівського, Тернопільського воєводств.

неповторне, насичене пам'ятками минулого, історико-культурне середовище. Історична складова як тимчасовий чинник в процесі формування міст лежить в основі категорій “історична територія”, “історична пам'ять”, “історична традиція”, “етноісторія”. В сукупності з культурою формує базис для будівництва моральних основ нації [636]. Це актуальне завдання в умовах міжвоєнної Волині потребувало акцентування за допомогою нових елементів міської тканини. Водночас, більшість міст Волинського воєводства характеризувалась обмеженим набором виконуваних функцій, не мала яскраво виражених міських ознак, як в правовому, економічному аспектах, так і соціологічному (соціокультурному) сенсі. Якість середовища проживання у містах регіону не відповідала елементарним санітарно-гігієнічним вимогам, не говорячи про відповідність функціонально-естетичним, сформульованим у Західній Європі ще в кінці XIX ст.

Усі зазначені обставини спрямували діяльність фахівців на вирішення завдань: на **містобудівному і об'єктному рівнях**. Структура обох рівнів формувалась під впливом комплексу чинників економічного та соціокультурного характеру. І навпаки, ступінь впливу кожного з чинників відрізнявся і визначався належністю об'єкта до тієї чи іншої функціонально-типологічної групи.

Відтак, на містобудівному рівні базисом для змін мало стати архітектурне середовище, сформоване до Першої світової війни, а зміна структури – мала відбутись у територіальному-просторовому контексті (квартал, вулиця, громадський простір).

За часів імперії найбільші з волинських міст були адміністративними центрами повітів. Зусилля тогочасної влади, спрямовані на розвиток і розбудову відповідно до такого статусу, у більшості випадків не мали видимих результатів. Зокрема, йдеться про ступінь втілення “прожектних” планів повітових міст Волині у 1840-45 рр. XIX ст. [627, с.192]. Стандартизовані підходи до розробки генеральних планів, їх відірваність від існуючої містобудівної ситуації, супроводжувані економічними труднощами, не сприяли реалізації більшості проектів в натурі.

Просторовий розвиток міст Волинського воєводства на поч. 1920-х рр. ускладнювала не лише відсутність генеральних планів¹⁸, але й **чинники стримування** – природно-ландшафтні особливості території, приватновласницькі відносини в системі землеволодіння, існуюча забудова. Сприяли йому **чинники стимулювання** – розвиток шляхів сполучень (залізниці і автошляхів), будівництво промислових підприємств, розбудова державного апарату і пов'язане з ними зростання чисельності населення, яке потребувало належних умов проживання.

Основа просторово-планувальної системи Луцька і Рівного, інших міст регіону сформувалася в результаті виразного впливу названих чинників. Річки і складна гідрографія місцевості відіграла провідну роль на етапі кристалізації планів міст (зокрема, виділенні міського ядра та трасуванні вулиць) в епоху середньовіччя. Так, річки Стир, Глушець в Луцьку, Устя в Рівному, Турія в Ковелі та їхні заплави – потужний колись оборонний рубіж – на поч. ХХ ст. перетворились на суттєву перешкоду просторового розвитку. Сезонні розливи та багниста територія вздовж русел не тільки обмежували можливості їх включення до структури центрів і середмість, але й погіршували санітарно-гігієнічні умови проживання. Наприклад, за відсутності в Рівному, Луцьку, інших містах водогону і каналізації¹⁹ в річки скидалися відходи промислового виробництва. Окрім того, відсутність благоустрою прирічкових теренів негативно впливала на естетичні якості міського середовища в цілому і локальних міських ландшафтів – зокрема.

У цьому випадку комплексний підхід був єдиноправильним у процесі оздоровлення і естетизації середовища. Регулювання русел і осушення заплав річок були лише засобами у досягненні мети і не мали сенсу без прокладання системи водопровідно-каналізаційних мереж. Обидва завдання потребували значних державних інвестицій, брак яких відчувався протягом усього міжвоєнного періоду. Тому реалізація цих планів у Луцьку та Рівному розтягнулась на довгі роки; в інших містах не була завершена або й зовсім не розпочиналась. Принагідно відзначимо ще одне важливе завдання, яке стимулювало реконструкцію міст і реструктуризацію

---

¹⁸ Зокрема, останнім документом, який засвідчив дійсну містобудівну ситуацію в Рівному був фіксаційний план, укладений ще у 1896 р. Для Луцька аналогічний документ датується 1860-ми рр.

¹⁹ До поч. 1920-х рр. водопровід функціонував тільки в Острозі [1054, s.11].

міського простору, – це проектування і будівництво наскрізних магістральних вулиць. Усвідомлення важливості зовнішньої комунікації – за європейським зразком – обґрунтовувало необхідність безпосереднього сполучення міських вулиць і міжміських комунікацій. В такий спосіб існуюча дисперсна система розселення мала перетворитися на чітко організовану систему з сильною комунікацією на регіональному та міжрегіональному рівнях.

Так, в серед. 1920-х рр. для Луцька було запроєктовано головну міську магістраль, що мала умовну назву “Схід-Захід” [629, с.182]. Будівництво потребувало масштабної інженерної підготовки території – виконання меліоративних робіт, та наступного зведення декількох мостів. Мости здавна стали органічною складовою пейзажів багатьох волинських міст з огляду на непросту гідрографію місцевості. Досягнення європейської інженерної думки межі ХІХ – ХХст., використання металевих та залізобетонних конструкцій дозволяли перебудувати морально і технічно застарілі дерев’яні споруди, перетворюючи їх на модерні елементи міських комунікацій та виразні просторові акценти.

Містобудівна ситуація в зоні впливу нової луцької магістралі мала кардинально змінитись, так як запропонований варіант передбачав насипання греблі, валів, будівництво водовідвідних каналів і влаштування набережної. Президент Луцька підтверджував необхідність проведення регуляційних робіт, навіть з огляду на контроверсійність їх результатів: “ця справа [будівництва греблі – О.М.] не тільки дуже важлива для міста, але й ставить перед магістратом дві взаємовиключні альтернативи. Якщо гребля буде, то Глушець зникне, прилеглі луки осушать, тим самим [луки – О.М.] зміняться на парки, майдани розваг, сади або території під забудову. Якщо ж греблі не буде, то берег Глушця повинен бути підсипаний, зміцнений і перетворений на бульвар” [121, арк. 64зв].

Аналогічна ситуація склалась і в Рівному. Невелика річка Устя, що зі східного боку відділяла історичний центр від передмість, перетворювалась у став на території колишньої резиденції власників міста князів Любомирських, покинутої господарями наприкінці 1810-х рр. [591, с. 477]. Пізньобароковий палац і паркові павільйони поступово руйнувались, а живописний став – композиційний центр ансамблю –

замулився і перетворився на болото. Зважаючи на те, що резиденція займала чималу частину середмістя Рівного і безпосередньо примикала до центру, місцева влада була змушена вдатись до виправлення ситуації, неприпустимої для найбільшого міста воєводства. Занедбаний став підлягав осушенню, як і декілька рукавів річки в центрі міста, а територія – реконструкції і адаптації для міських потреб.

Протягом міжвоєнного періоду для розвитку Рівного залишався актуальним і комунікаційний чинник. Збудоване 1857 р. шосе Київ-Брест пролягло через місто, закріпивши за історично сформованою планувальною віссю статус головної вулиці, що сполучила східну і західну його частини та передмістя. Поява магістралі започаткувала процес коригування дорожньо-вуличної мережі, формування системи загальноміських громадських просторів, визначила напрямки їх розвитку.

Наявність у Луцьку, Рівному, Ковелі стратегічно важливих комунікацій, прокладених через центральну частину міст, зобов'язувала спочатку російську, а потім і польську владу з підвищеною увагою ставитись до їх облаштування – забруковувати і благоустроювати прилеглі території²⁰.

Отже, виконання усіх робіт, пов'язаних з розвитком просторово-планувальної системи міст Волинського воєводства було неможливим без попереднього укладання регуляційних планів (планів забудови), які демонстрували б стратегічне бачення розвитку міських організмів в контексті сучасних періоду урбаністичних концепцій і вимог містобудівного законодавства Польської держави.

2. 1. 3. Житлове будівництво як складова соціальної політики.

Виняткове суспільне значення мала і реструктуризація сельбищних територій та громадських просторів у волинських містах. Гостра житлова проблема визначала необхідність модернізації існуючого житлового фонду і будівництва нових помешкань. Крім функціональної доцільності, виразним був і соціально-естетичний мотив. Адже естетизація середовища і оновлення простору міст регіону мали візуалізувати зміни соціокультурного контексту з наголосом на репрезентативність, сучасність і, найголовніше, “польськість”.

---

²⁰ Абсолютна більшість вулиць в містах Волині на поч. 1920-х рр. не мала твердого покриття.

Забудова головної вулиці та периметру ринкової площі²¹ у найбільших містах Волині сформувалась переважно протягом II-ї пол. XIX – поч. XX ст. і мала вигляд щільного фронту двоповерхових житлових кам'яниць з крамничками на першому поверсі. В оцінках сучасників архітектурно-художні якості будівель (раціоналізм “цегляного стилю”) прирівнювався до відсутності стилю як такого [886, с.208] або характеризувався як маломістечковий, провінційний. Загалом, сформоване середовище викликало асоціації з періодом російської державності, пам'ять про який потрібно було стирати.

Зауважимо, що кам'яниці періоду пізньої Російської імперії, розташовані в центральній частині міст, відігравали роль своєрідних архітектурних ширм, які приховували за собою непоказні квартали одноповерхової житлової забудови. Архітектурно-планувальна організація останніх віддзеркалювала особливості етнічної структура населення – домінування тут єврейської меншини. Загальновідомо, що за соціально-правових умов, що склались у волинських містах ще за часів Речі Посполитої XVI-XVIII ст., євреї отримували привілей на самоуправління за магдебурзьким правом окремо від основного міста і створювали відокремлені колонії з вільною просторовою організацією території [623, с.71]. Тобто, в містах формувалась сегрегаційна модель розселення за етнічною ознакою.

Сучасники, які відвідували міста Волинського воєводства у 1920-х рр., відзначали непривабливість міських пейзажів і з жалем говорили про занедбаність середовища. Польський краєзнавець М.Орлович у путівнику, присвяченому історії і туристичним принадам Волині, теж не втримався від критичного коментаря щодо головного міста воєводства – Луцька: “Усі вулиці забудовані брудко і безпланово рядом банальних одноповерхових і двоповерхових будинків, в яких мешкає єврейський пролетаріат, серед яких часом вирізняється своїми монументальними формами якийсь громадський будинок, а в Старому місті, серед брудних завулків, кілька пам'яток давньої величі Луцька” [886, с.107].

---

²¹ Історичні міста Волині мали привілей магдебурзького права, що, як відомо, позначилось на впорядкуванні просторово-планувальної організації центральної частини, конфігурації ринкових площ, забудові і т.д.

Чому ж склалась така ситуація? За часів Російської імперії міські громади Волині мали дуже обмежені можливості впливу на регулювання будівництва через високий ступінь централізації влади і прийняття рішень, а також у випадку перебування міста в приватній власності [627, с.200-203]. На тлі традиційного укладу життя і складної системи соціоетнічних стосунків в містах на поч. 1920-х рр. рівень колективної свідомості міських громад в контексті цієї проблематики залишався дуже низьким, а модель мислення і поведінки мешканців – пасивною. Суттєво гальмували архітектурний розвиток міст Волині відсутність кваліфікованих спеціалістів у цій сфері на місцях і вузьке коло їх повноважень.

За даними офіційної статистики станом на 1920 р. місто Рівне не зазнало помітних воєнних руйнувань, зовсім не постраждали будівлі громадського призначення [196, арк.4]. На тлі масштабного знищення забудови в містах Волинського воеводства (за інформацією директора Волинської окружної дирекції громадських робіт Ф.Ксенжопольського, під час війни тут було зруйновано майже 4.5 тис. житлових будинків [948, с.348]), стартові умови для модернізації і розвитку архітектурного середовища Рівного були достатньо сприятливими. Гірша ситуація склалась в Луцьку [948, с.354], Дубно (70% міської забудови було знищено) [947, с.364] та інших повітових центрах.

Разом з тим, проблема комплексної реконструкції і оновлення середовища залишалась актуальною впродовж усього міжвоєнного періоду. Наприклад, навіть у 1930 р. “стан будинків у місті [Рівному – О.М.], в абсолютній більшості маломістечкового типу – одноповерхових – дуже поганий. Переважна більшість вимагають ремонту, не говорячи вже про те, що три чверті будинків не оснащені внутрішнім санітарно-гігієнічним обладнанням” [185, арк. 36зв.]. Однак, швидкому розгортанню робіт і їх системності перешкоджало діюче законодавство, специфіка земельно-правових відносин, недостатня кількість вільних територій в межах міст, стрімке зростання цін на землю та будівельні матеріали.

Складана економічна ситуація в Другій Речі Посполитій, як у перші повоєнні роки, так і протягом усього міжвоєнного двадцятиліття, не дозволяла тільки державним коштом вирішувати завдання в архітектурно-містобудівній галузі, які

потребували колосальних капіталовкладень на території всієї держави. Великі надії покладались на приватні інвестиції, особливо в житловому будівництві. На відміну від програм, ініційованих державою, тут неможливо було диктувати темпи та обсяги робіт. Відтак, стимулювання приватних забудовників шляхом вдосконалення архітектурно-містобудівного законодавства розглядалось як найефективніший спосіб поступового розв'язання житлової проблеми.

Активізація архітектурно-будівельної діяльності наступила після 1924 р., коли припинив дію закон про охорону прав наймачів житла, який обстоював інтереси малозабезпечених громадян Другої Речі Посполитої, які втратили житло під час війни. Положення цього правового акту накладали фінансово-економічні обмеження на права заможніших членів суспільства в контексті можливостей інвестування будівництва багатоквартирних (прибуткових) будинків. Наступний закон про розбудову міст, що набрав чинності у 1924 р. з доповненнями, внесеними 1927 р., кардинально змінив ситуацію і став поштовхом для розвитку приватного житлового будівництва у наступні роки, особливо “малих” і дешевих квартир [948, с.348-349]. Зміни в законодавстві одразу позначились на динаміці житлового будівництва. Зокрема, в Рівному протягом 1921 р. збудовано лише 2 будинки, у 1922 – 4, у 1923 – 13, у 1924 – 16, а вже у 1925 їх кількість зросла до 94 [196, арк.4].

Протягом 1920-х рр. важливу роль у координуванні архітектурно-будівельних робіт, фінансованих державою, відігравали Комітети розбудови міст. Міські ради передавали цим підрозділам частину своїх повноважень, пов'язаних з завданнями розбудови (насамперед, спорудження об'єктів соціального призначення: шкіл, лікарень, притулків), підтримки приватної ініціативи в житловому секторі шляхом співфінансування будівництва, ефективного використання коштів, що виділялися з цією метою. Фактично, Комітети розбудови стали ретрансляторами державної політики в архітектурно-містобудівній галузі, що розглядалась через призму соціально-економічної ситуації в містах²². Однак, станом на 1928 р., на відміну від

---

²² Поле діяльності Комітетів охоплювало декілька напрямів. Перший – пріоритетний – фокусувався на житловій проблемі в контексті визначення шляхів її розв'язання на місцевому рівні: усунення наявного стану забудови міста; укладання списку зруйнованих, незаселених та недобудованих житлових будинків і визначення черговості інвестування їх реконструкції або добудови; нагляд за способом використання квартир особами та інституціями, яким виділялись кредити для будівництва [185, арк.71]

міст центральних регіонів Другої Речі Посполитої, що відбудовувались і розбудовувались за рахунок значних державних кредитів, допомога волинським містам була просто мізерною [948, с.349].

Похідною відсутності вільних територій для нового житлового будівництва і їх високої вартості стало масове ущільнення забудови: в межах однієї садиби поруч з існуючим будинком зводився ще один, внаслідок чого на мапі міст з'являлись нові вулиці, розташовані поміж існуючих. У таких випадках не йшлося про дотримання вимог естетики, гігієни чи пожежної безпеки. Проте, в деяких оціночних публікаціях того періоду вказані процеси розглядались як прояв “кресової” будівельної специфіки і позитивного прикладу приватної ініціативи [696, с.105-106].

Незважаючи на окреслене коло проблем, будівництво житла у волинських містах розвивалось порівняно високими темпами. Про поступову реструктуризацію міського простору і її динаміку протягом міжвоєнної доби свідчить статистика житлового будівництва (Додаток А, табл. А.2). Однак, кількісний показник, на жаль, не відображає якісні характеристики нової житлової забудови (поверховість, кількість помешкань або житлових кімнат, матеріал будівництва). Міські пейзажі формували переважно одно- та двоповерхові будинки, з яких муровані, як і в минулому, складали чисельну меншість. Стійкість тенденції ілюструють статистичні дані. Наприклад, у Рівному, з 307 житлових будинків, зведених у 1921-1927 рр., 199 були дерев'яними [196, арк.4]; у 1936 р. з дерева в місті зводились 42 з 56 об'єктів [243, арк.50]. В інших містах воєводства характеристики забудови житлових кварталів у 1931-1933 рр. підтверджували цю особливість (Додаток А, табл. А.3).

Для реалізації державних програм у галузі житлового будівництва, в тому числі на Волині, центральна влада, за посередництвом міністерств і за безпосередньої участі місцевих адміністрацій, викупувала у власників земельні ділянки для нового будівництва. Особлива увага приділялась забезпеченню житлом військових та державних службовців, які масово прибували в регіон. У першому випадку завдання ставилось перед Міністерством військових справ, у другому – перед Міністерством громадських робіт.

Відтак, починаючи з 1923 р., у багатьох містах Польщі, в тому числі у стратегічно важливих населених пунктах “східних кресів”, розгорнулась акція будівництва житла для військових [697, с.498]. Нове житло для офіцерського складу частин, що дислокувались в Рівному, Луцьку, Володимирі Волинському, Ковелі, Дубно, Білокриниці неподалік Кременця, зводилось на теренах колишніх військових містечок, збудованих на поч. ХХ ст. для потреб російської армії²³.

В інший спосіб протягом 2-ї пол. 1920-х рр. вирішувалась житлова проблема для державних службовців. У 1924 р. у містах Волинського, Новогрудського, Поліського воєводств та Віленської землі з великим розмахом було розпочато будівництво колоній (житлових кварталів) для цієї категорії городян. Критерієм вдалого розв’язання завдання була не тільки нормативна відповідність площ проєктованих помешкань потребам певної кількості потенційних мешканців. Композиція забудови та її архітектурний образ розглядався як символ зорієнтованості державної влади на новітні, апробовані в Європі, способи організації архітектурного середовища та життєвого простору, що виростають з польської національної традиції. Підкреслена впорядкованість і раціональне розпланування житлових кварталів для чиновників мали стати метафорою державного бачення одного з шляхів розвитку сельбищних зон в містах і, водночас, засвідчити примат соціальної мотивації у цьому процесі, а архітектура житлових будинків – унаочнити “просування польської культури на схід” [691, с.12]. Початково у Волинському воєводстві програма охопила міста Володимир-Волинський, Горохів, Камінь Каширський, Ковель, Кременець, Луцьк, Любомль, Рівне, Сарни, а згодом – Дубно, Костопіль і Здолбунів. Відповідно до проєктів забудови кварталів на мапах названих міст мало з’явитись понад 100 житлових будинків різних типів [691, с.12, 693, с.24].

Брак коштів і вільних ділянок під будівництво житла не дозволяв на державному рівні планувати подібні акції для інших категорій міського населення. Водночас польська держава не залишалась осторонь діяльності громадських фондів

---

²³ Як відомо, такі просторово-планувальні утворення існували у найбільших містах Волинської губернії – стратегічно важливих прикордонних населених пунктах на східних рубежах Російської імперії. Забудовувались 2- і 3-поверховими будинками казарм.

і товариств, які опікувались організацією та фінансовою допомогою новому житловому будівництву. У цих випадках передусім йшлося про економічну підтримку закладання нових житлових районів і кварталів в містах, а також про розпланування робітничих селищ. Певний соціальний ефект мала діяльність на Волині Товариства робітничих селищ²⁴, Закладу соціального страхування²⁵ (ЗСС) та ін. Локальні, незначні за масштабом акції проектування і будівництва житла для польських осадників на Волині здійснювались також за фінансової підтримки державних банків. За підтримки Сільськогосподарського банку у 1928-30-х рр. у Дубно і Березному було збудовано 7 садиб (арх. П.Вендзягольський [931, с.87]).

2. 1. 4. Суспільний контекст будівництва сакральних споруд.

Задоволення духовних потреб усіх членів суспільства – представників різних національних меншин стало чи не основною передумовою збереження внутрішньої соціальної і політичної стабільності в багатонаціональній Польщі і, в першу чергу, на “східних кресах”. Етнонаціональний склад населення, що сформувався у Волинському воєводстві станом на 1921 р., віддзеркалював конфесійну структуру місцевого соціуму; в регіоні 74.3% населення були православними, значну групу складали іудеї (11.4%), майже стільки ж (11.3%) були римо-католиками, тут проживали лютерани (2.5%) та представники інших релігій (0.5%) [908, с.36].

Кількісний дисбаланс між вірними римо-католицького Костелу на Волині, що ототожнювався з польською державою і титульною нацією, та православними – переважно українською національною меншиною, що складала фактичну більшість, стимулював державу і Костел до швидкого посилення свого впливу в регіоні. Стаття 114 польської Конституції 1921 р. закріпила за Костелом чільне становище серед рівноправних віросповідань, окресливши при цьому роль і місце кожного з них. Конкордат²⁶ 1925 р. надавав цьому суспільному інституту повну автономію і ряд привілеїв, серед яких звільнення від податків усього майна і будівель. Тому, виняткове політико-ідеологічне значення мало спорудження нових римо-

²⁴ Польськ. – Towarzystwo Osiedli Robotniczych (TOR).

²⁵ Польськ. - Zakład Ubiepieczeń Społecznych (ZUS).

²⁶ Конкордат – різновид міжнародного договору між Ватиканом і державою, що передбачав зміцнення позицій Костелу через правове забезпечення його впливу на громадське життя і збереження організаційної незалежності.

католицьких костелів і реставрація давніх святинь. У цьому ж контексті великого значення набувала пам'яткоохоронна діяльність в усіх населених пунктах і, особливо, в містах – за визначенням – носіях польського духу на “кресах”.

Один з керівників Міністерства релігійних віросповідань В.Пьотрович у 1920-х рр. зауважував, що “виважена політика щодо віросповідань, яка може узгодити інтерес держави з інтересами і прагненнями окремих конфесій, являє собою хорошу національну політику, так як ці проблеми, особливо на східних землях Речі Посполитої тісно поєднуються між собою і впливають одна на іншу” [796, с.322].

Закономірно, що релігійна експансія Костелу в регіоні дала свої видимі результати. Дані офіційної статистики засвідчують зростання чисельності парафій на території Волинської дієцезії протягом 1918-1939 рр. з 63 до 167 [908, с.26], чим автоматично встановлювалась потреба будівництва відповідної кількості храмів. Станом на 1939 р. волинський архітектурний пейзаж доповнили 29 дерев'яних [689, с.21] і 30 мурованих костелів. Будівництво значного числа об'єктів (за даними Л.Попека – 28 костелів [908, с.25]) у зв'язку з початком Другої світової війни не було завершено. У планах залишилось зведення 20 нових храмів і 116 каплиць.

Зважаючи на ситуацію, що історично склалась на Волині в релігійній сфері, держава не могла ігнорувати православну Церкву – один з найважливіших інститутів задоволення духовних потреб українського населення і джерело міжконфесійного миру в регіоні. У порівнянні з іншими регіонами міжвоєнної Польщі, на Волині розташовувалось найбільше число православних парафій, що було природнім свідченням чисельної переваги українського населення²⁷.

Водночас, навіть в умовах постійного ідеологічного тиску зі сторони влади і Костелу, а також внутрішніх протиріч, православна Церква цілком обґрунтовано могла розраховувати на збереження своїх позицій на Волині. Більше того, підтримка населення давала можливість сподіватись й на їх зміцнення, насамперед шляхом збільшення кількості парафій і зведення нових храмів – центрів національно-культурної самоідентифікації. З огляду на названі обставини, влада, підтримуючи

---

²⁷ У 1924 році на Волині проживало 1 128 839 осіб православного віросповідання; загальне число православних парафій і філій сягало 591 [888, с.310].

прагнення Костелу, всіляко обмежувала вплив православ'я насамперед шляхом руйнування церков і їх ревіндикації, прийняття законодавчих актів та інших регулятивних документів, які ускладнювали стосунки між державою і Церквою.

На думку польського історика В.Мислека, Костел був зацікавлений у ліквідації православних храмів з двох причин: по-перше, в такий спосіб Церква витіснялась з займаних позицій, а сфера її впливу зміщувалась на схід; по-друге, адміністративна мережа Костелу наближалась до кордонів СРСР, територія якого за сприятливих обставин могла стати ареалом активної “католицької місії” [854, с.114].

Аналізуючи розвиток церковного будівництва на Волині у період між двома світовими війнами, необхідно насамперед з'ясувати особливий характер процесів в релігійній сфері, що мали значний вплив на формування архітектурної образності нових храмів. Одним з найважливіших зовнішніх чинників, що сприяв церковному відродженню на Волині, було надання автокефалії польській православній церкві у червні 1922 р. [566, с.14] і її офіційне проголошення у Варшаві у вересні 1925 р. [566, с.32]. Ця подія стала ключовою в процесі унезалежнення православної церкви в Польщі від Росії, адже загальновідомим є ототожнення у свідомості польського народу православної церкви і російської асиміляційної політики, що проводилася протягом кінця XVIII – поч. XX ст. Мова йде про максимальне використання Росією всіх сторін життя церкви (в тому числі, церковної архітектури) для створення православної спільноти, яка мала б заступити національну [502, с.39].

30 січня 1922 р. польською владою були видані “Тимчасові правила про ставлення держави до Православної церкви”, які діяли до 1938 р. Цей документ унормовував стосунки держави і православної Церкви протягом майже всього міжвоєнного періоду. Відповідно до окремих статей “Правил”, православне духовенство ставилось в повну залежність від польської адміністративної влади, держава могла втручатись у внутрішні справи церковного життя, не даючи можливості самостійного розвитку [566, с.15]. До того ж вищі церковні ієрархи та духовенство, формально не підпорядковані Російській Православній Церкві, стояли на промосковських позиціях, що позитивно сприймалось керівництвом Польщі в контексті обмеження і гальмування розвитку українського православ'я: конфесійне

питання тут безпосередньо поєднувалося з національним. З метою безпосереднього ідеологічного контролю митрополит Варшавський Діонісій (Валединський)²⁸ залишив під своєю опікою і найбільшу в Польщі Волинську єпархію [502, с.45].

Як зазначає український історик В.Борщевич, проголошення незалежності православної церкви в Польщі мало на меті також ізоляцію Волині від більш національно свідомої, але греко-католицької Галичини [502, с.44]. Першим кроком польської держави до обмеження розвитку греко-католицької церкви як суспільного інституту, стало розпорядження Генерального комісара цивільного управління східних земель, видане у жовтні 1919 р., про повернення римо-католицькому костелу, в тому числі, тих греко-католицьких храмів (церков і каплиць), які свого часу були збудовані і функціонували як храми західного обряду [888, с.325]²⁹.

Євангелічно-лютеранська Церква, представлена на Волині порівняно незначною кількістю вірних, зберігала локальний вплив у населених пунктах, де компактно проживали німецькі, рідше – чеські колоністи. Храмове будівництво цих національних меншин відзначається одиничними акціями спорудження нових кірх і значними масштабами зведення молитовних будинків (так, у 1933 р. в Луцькому повіті на 73 німецькі колонії припадало 37 нових молитовних будинків [704, с.131]).

2. 1. 5. Типологія громадських будівель Волині як відображення ідеї державотворення.

Достатньо напружена ситуація склалась на Волині і в сфері громадського будівництва, зокрема в контексті функціонування *державних установ*. В містах важко було знайти не лише залишені громадські будівлі, але хоча би будь-які муровані³⁰, де могли б розміститись управлінські структури. З цієї причини більшість з них у прямому значенні “квартирували” в помешканнях, винайнятих у приватних власників, а в кращому випадку – містились в будинках колишніх земств або історичних будівлях. Наприклад, в Луцьку Волинське воєводське правління розташовувалось у стінах давнього бернардинського монастиря, окружний суд – в колишньому монастирі тринітаріїв; майже всі державні установи Дубно – в замку

²⁸ був обраний главою церкви у 1923 р.

²⁹ Розпорядження стосувалось і православних храмів.

³⁰ Зокрема, за даними, які наводить Вл.Менджецький, у 1923 р. в Луцьку було 480 мурованих будинків з 2051 існуючих [830, с.18].

кн. Острозьких-Любомирських; жодне з 11 повітових староств, окрім розташованих в Рівному та Володимирі Волинському, не мали власних будинків [948, с.349].

Польський уряд визнавав, що така ситуація шкодить авторитету держави і не може викликати поваги до неї у місцевого населення. Тому, для швидкого зведення необхідних адміністративних будівель до проектування і будівництва залучались фахівці Міністерств внутрішніх справ, релігійних віросповідань і громадської освіти, сільського господарства і рільничих реформ, пошти і телеграфів та інші державні відомства. Ставка робилась на кваліфікацію, фаховий потенціал і досвід працівників проектних відділів та бюро, створюваних при цих установах. Але тільки 1926 р. на зміну разовим інвестиціям в регіон прийшла стала підтримка бюджетними коштами [1089, с.4].

Протягом 1920-х рр. держава скеровувала значні видатки на будівництво і облаштування застав Корпусу охорони прикордоння вздовж східного (державного) кордону Волинського воєводства. І хоча потреба у подібних об'єктах не підлягала сумніву, керівник Окружної дирекції громадських робіт Я.Семьонтковський відзначав мінімальний ступінь впливу таких інвестицій на соціокультурний розвиток Волині [1088, с.6].

Соціально-економічний розвиток Волині був неможливим без налагодження тісних взаємозв'язків з іншими частинами Польщі. Система міжміських і регіональних комунікацій (залізниць і доріг з твердим покриттям) мала сприяти не лише активізації товарообігу, але й зростанню міграції населення – з колонізаційною або культурно-просвітницькою метою. Будівництво нових залізничних вокзалів у повітових центрах та містечках (Горохів, Костопіль, Верба, Голоби, Бубнів) стало одним з чинників пожвавлення там суспільного життя та їх економічного зростання.

Низький рівень освіти мешканців східних воєводств на тлі значно кращої ситуації в інших частинах Польщі спонукав владу до видання у 1919 р. Декрету про обов'язкове відвідування шкіл дітьми відповідного віку, а також ухвалення у 1922 р. закону про розвиток мережі і будівництво *загальноосвітніх шкіл*³¹ [770, с.44], а

---

³¹ Про складну ситуацію і масштабність завдань у сфері освіти на Волині свідчили наступні дані: у 1925 р. лише 48.2% дітей шкільного віку відвідували школу. Причому відзначався значний розрив між охопленням початковою освітою у сільській місцевості і містах: відповідно 42.9% і 94.6% [1091, с.4].

згодом і *спеціалізованих навчальних закладів*. Відповідно до закону про шкільний устрій (1932 р.) було запроваджено школи трьох ступенів з 7-річною тривалістю навчання в кожній з них [756, с.494].

Школи як освітньо-виховні та культурно-просвітницькі центри мали відіграти одну з провідних ролей у процесі формування нового покоління громадян Польщі. Тому, з огляду на соціальну значущість, проектування цього типу будівель стало окремим напрямком архітектурної творчості на Волині у міжвоєнну добу. На початковому етапі переважало будівництво об'єктів за індивідуальними проектами, а починаючи з 1930-х рр. значного розповсюдження набуло використання типових проектів, розроблених у відповідних бюро Міністерства релігійних віросповідань і громадської освіти [911-913]. Останні представляли широкий спектр об'ємно-планувальних вирішень, на формування яких, що очевидно, вплинули як стилістичні концепції періоду проектування, так і комплекс вимог функціонального змісту.

Спільні зусилля центральної і місцевих влад, а також національних общин і громадських організацій, які мали право засновувати приватні освітні заклади, дали вагомий кількісний і якісний результат. Особливо активну діяльність провадила організація “Польська шкільна матір”, за підтримки якої на Волині було збудовано 66 загальноосвітніх шкіл, 2 купецькі гімназії (в Рівному і Луцьку), торговельні школи в Луцьку, Рівному, ремісничі – у Володимирі-Волинському, Здолбунові, Луцьку, Кременці, Острозі, Сарнах [905, с.25, 32, 35, 45]. Необхідно відзначити також роль Товариства підтримки шкільництва, за фінансової допомоги якого протягом 1934 р. в регіоні спорудили 87 шкіл [1089, с.4].

Динаміка приросту кількості навчальних класів (основний критерій при визначенні обсягів нового будівництва) на Волині була однією найвищих в Польщі і складала 8.6% у порівнянні з 4% в центральних воєводствах та 1% - в західних [1089, с.5]. Протягом досліджуваного періоду для Волині було запроектовано понад 600 шкільних об'єктів. Станом на 1 січня 1939 р. у Волинському воєводстві налічувалось 2071 школа, 27 гімназій і 21 ліцей [335, арк.7].

Мережа спеціалізованих навчальних закладів – технічних, торговельних, ремісничих, сільськогосподарських шкіл, а також шкіл підвищення професійної

кваліфікації, утримуваних державним коштом або за рахунок громадських організацій³², мала забезпечити промисловість і дрібнотоварне виробництво кваліфікованими робітниками. Передбачалось будівництво навчальних корпусів, майстерень, гуртожитків, що спонукало до розробки функціональної програми проектування цих об'єктів.

Зростання кількості населення в містах стало каталізатором розвитку системи установ культури, діяльність яких орієнтувалась на міську або сільську громаду в цілому. Частина з них представляли культури національних меншин. До таких об'єктів належали *народні дома* польської, української, чеської громад (Гільча Чеська, Горохів, Дубляни, Здовбиця, Любомль, Озеряни, Улянівка та ін.). Соціальна значущість таких об'єктів підтверджувалась організацією архітектурних конкурсів, які ставили за мету формування виразного архітектурно-художнього образу – важливого чинника національної ідентифікації архітектурного середовища.

Роль культурно-просвітницьких осередків також виконували установи, що спрямовували свою діяльність на мешканців міст, об'єднаних за професійною або соціальною ознакою (будинки залізничників (Ковель, Рівне), офіцерів (Рівне), військових резервістів (Річки)).

Ознакою модернізації культурного життя на Волині стало будівництво *кінотеатрів*, загальне число яких до кінця 1930-х рр. досягло 34 [335, арк.16].

Організація дозвілля мешканців найбільших міст Волині, у тому числі, через заняття спортом демонструвала нові тенденції в способі життя населення. Системний підхід до оздоровлення середовища проживання в цілому проявлявся у розвитку рекреаційних зон, до складу яких обов'язково включались *спортивні споруди* – стадіони, ігрові майданчики, відкриті плавальні басейни. Поява подібних споруд наприкінці 1930-х рр. у Рівному, Луцьку, Ковелі [114; 831, с.36, 113] була ознакою кардинальних соціальних змін.

Соціальна політика польської влади проявлялась у будівництві *лікарень і санаторіїв* на всій території держави. Населення Волинського воєводства особливо

---

³² Зокрема, Товариство поширення професійної і сільськогосподарської праці серед євреїв "Орт" утримувало нижчу жіночу професійну школу в Ковелі, ремісничі школи в Кременці та Рівному [909, с.84].

гостро відчувало потребу у закладах охорони здоров'я в умовах незадовільного санітарного стану середовища проживання. Дослідження показали, що проектування санаторіїв було унікальним явищем для Волині: протягом міжвоєнного двадцятиліття були лише засвідчені наміри розвивати мережу оздоровчо-лікувальних закладів і здійснені перші кроки до її формування. Природно-кліматичний потенціал північних районів воєводства використовувався при розбудові санаторіїв в Маневичах (1932 р.) та Гуті Степанській (проект 1933 р.).

Концепції районного планування, опрацьовувані в Польщі у 1930-х рр., передбачали функціональну диференціацію регіонів відповідно до їх природного чи ресурсного потенціалу. Окрім аграрної галузі, Волинь могла розвивати свої туристичні і рекреаційні можливості: активно пропагована місцевою владою історико-культурна спадщина розглядалась як один з чинників стимулювання туристичного руху і економічної підтримки регіону. Усі перелічені обставини обумовлювали необхідність будівництва у центрах туристичного тяжіння *готелів і будинків відпочинку*.

Розвиток суспільного меценатства, яке відіграло помітну роль у розв'язанні багатьох народногосподарських і соціальних проблем у Польській державі загалом і на Волині – зокрема, визначив потребу будівництва *представництв громадських організацій* і галузевих товариств в адміністративних центрах воєводств і повітів. У Волинському воєводстві протягом 1920-30-х рр. найефективніші в своїй діяльності організації власним коштом звели будівлі “Польської шкільної матері” – в Луцьку, “Комунальної ощадної каси” – в Горохові, Луцьку, Сарнах, Рівному, “Каси хворих” – у Рівному та Луцьку, відділення “Центральної каси рільничої спілки” – в Луцьку.

Урбанізаційні процеси і розвиток міського господарства наприкінці 1920-х рр. і у 2-й пол. 1930-х стали новим імпульсом розвитку промисловості. Зростання кількості цегельень, бетонних заводів, тартаків відображало динаміку розвитку цивільного будівництва в регіоні, сприяло зайнятості міського населення. Якісні зміни в середовищі найбільших міст, стали можливими завдяки будівництву в Рівному, Володимирі-Волинському, Кременці і Ковелі сучасних електростанцій [1089, с.6].

2.2. Методологічні основи дослідження

Методологія дослідження відображає складність та багатоаспектність досліджуваного об'єкту і спрямована на виявлення оптимальних шляхів його пізнання. Комплекс підходів та методів, обраних для реалізації дослідження, підкреслює головні детермінанти – соціокультурну і художньо-естетичну, що визначали особливості і характер архітектурно-містобудівної діяльності на Волині протягом 1921-1939 рр. Містобудування і архітектуру – два різновиди синтетичної діяльності з організації середовища людського життя і, водночас, результати цієї діяльності, що відбувається у часі культури, – необхідно розглянути як грані єдиного соціокультурного цілого, і описати спільними історичними закономірностями.

Застосування принципу історизму (генетичного принципу), що, як відомо, є найважливішим принципом діалектики, дозволяє визначити основні етапи і тенденції розвитку архітектури і містобудування в регіоні з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків цього явища як складної динамічної системи, а також закономірності та суперечності, що в ній виникають. Водночас, розглядаючи архітектуру і містобудування міжвоєнного періоду як один з видів і результатів соціальної діяльності, постає необхідність дослідження її в контексті розгортання соціокультурних процесів на Волині у 1920-30-х рр.

Суспільство є системою соціальних інститутів, що перебувають в стані активної взаємодії, спрямовуваною системою цінностей або, за Ч.Парсонсом, системою відносин між людьми, заснованих на нормах і цінностях, що утворюють культуру [644, с.36]. Архітектура, як породження суспільного життя, є однією з форм вираження культури загалом і конкретно – даного суспільства (за О.Шпенглером), а також однією з форм “опредмечення” духовних цінностей.

Одночасно, архітектура є однією з підсистем культури. Тому, базисною методологічною парадигмою для даного дослідження є **системний підхід**, який передбачає використання широкого арсеналу дослідницьких методів (загальнонаукових, загальних та спеціальних) для всестороннього аналізу

архітектури як системи соціальної природи. При цьому, відповідно до теорії системного аналізу, виникає можливість розгляду у структурному, функціональному, факторному, генетичному та часовому аспектах.

Так, за допомогою механізму **структурного аналізу** на *макроструктурному рівні* здійснюється визначення місця архітектури і містобудування Волині міжвоєнного періоду в соціальному і творчому процесі у загальноєвропейському і загальнодержавному (загальнопольському – в межах Другої Речі Посполитої, у загальноукраїнському – в межах сучасної України) контекстах як невід’ємного елемента глобального історичного процесу. Застосування *мікроструктурного аналізу* дозволяє з’ясувати будову досліджуваної системи на елементарному (об’єктному) рівні.

Архітектурно-містобудівна діяльність у досліджуваному регіоні як цілісна відкрита система мала чітко окреслені цілі і завдання, спрямовані на перетворення суспільства (середовища свого розвитку), візуалізацію результатів цих перетворень в матеріальній і духовній сфері суспільного буття. Тобто, можна говорити, про *перетворюючу функцію* – як провідну із *зовнішніх функцій* даної системи. Разом з тим, формування аналізованої системи протягом 1920-30-х рр. здійснювалось під впливом філософсько-естетичних теорій, архітектурно-мистецьких концепцій, що реалізовувались поза межами Другої Польської Республіки або поза межами Волині. Тому, застосування **функціонального аналізу** є доцільним для виявлення ступеню і особливостей вказаних впливів. Зовнішнє функціонування системи неможливе без внутрішньої динаміки, яка забезпечується відповідними функціями, а вони – природою системи. Соціальна природа архітектурно-містобудівної діяльності визначає наявність управлінських функцій (і відповідно – установ) розпорядчого, координуючого, контролюючого і цілевизначального характеру, які відображають усю складність взаємопов’язаних і взаємообумовлених структурних компонентів, які теж є складними підсистемами. Іншими словами, виконання системою зовнішньої роботи, призводить до мобілізації системи, посилення ролі *внутрішніх функцій* як способу взаємодії частин всередині цілого.

Макрофакторний аспект системного аналізу стосовного даного дослідження полягає у виявленні факторів макросередовища, які діють на архітектуру і містобудування Волині (досліджувану систему). До їх числа належать: група економічних чинників (стан економічного розвитку Польської держави в цілому, Волинського воєводства – зокрема); етнічно-релігійна ситуація в регіоні і її кореляція з моністичними тенденціями державної політики в ідеологічній та культурній сфері, спрямована на формування певних духовно-ціннісних орієнтацій соціуму; розвиток уявлень і концепцій про соціальну місію архітектури і її вплив на характер трансформації просторово-об'єктного середовища (його матеріальних структур).

З числа факторів *мікросередовища*, які діяли на аналізовану систему впродовж 1920-30-х рр., необхідно виділити: обмеженість матеріальних ресурсів (зокрема, державних інвестицій) для радикальної і швидкої модернізації середовища, як і специфіку правового регулювання земельних і майнових відносин; сировинно-аграрний характер виробництва; доволі низький ступінь суспільної інтеграції, зумовлений особливостями соціальної структури населення міст та сільських поселень Волині; недостатня кількість фахівців, готових якісно ретранслювати та інтерпретувати новітні архітектурно-містобудівні концепції, як і нерідко неготовність (нерозуміння необхідності) фінансово спроможних інвесторів до сприйняття новацій, що в комплексі посилювали інерцію системи в цілому.

Застосування *генетичного макроаналізу* дозволяє з'ясувати характеристики стану архітектурно-містобудівного середовища населених пунктів Волині на початку міжвоєнного періоду, виявити особливості структури цього середовища як відправної точки розвитку досліджуваної системи, визначити найважливіші вектори розвитку в контексті соціальних та творчих завдань за умов входження регіону до складу Другої Речі Посполитої.

Використовується також *часовий історичний аналіз*, що передбачає дослідження передумов формування ситуації в архітектурно-містобудівній галузі Волині в історичній ретроспективі (кінця XIX-поч. XX ст.), що визначила коло

проблем її розвитку протягом 1920-30-х рр. в соціально-економічному та культурно-просторовому контексті під впливом відповідних зовнішніх і внутрішніх чинників.

Специфіка історичного та соціокультурного контексту об'єкту даного дослідження – процесу розвитку архітектури і містобудування Волині міжвоєнного періоду – зумовлює також доцільність використання **соціологічного** та **культурологічного підходів**.

Соціологічний підхід, як один з інструментів дослідження, є обґрунтованим фундаментальною дисциплінарною комплементарністю соціології та історії архітектури. Адже, архітектурно-містобудівну діяльність необхідно розглядати в тісному взаємозв'язку з соціокультурними трансформаціями в суспільстві на досліджуваному історичному етапі, як їх елемент, відображення і втілення за допомогою специфічних матеріально-художніх засобів – архітектурної форми і архітектурно-просторових утворень.

Використання в рамках означеного підходу соціологічного методу спрямоване на досягнення декількох цілей. По-перше, на дослідження конкретних явищ в архітектурі Волині, детермінованих *соціальними впливами* – особливостями суспільства, його структури, динаміки соціальних процесів, що відбувалися у міжвоєнний період. По-друге, застосування соціологічного методу є одним із шляхів для розуміння не тільки об'єктів (в широкому сенсі цього поняття), але й пов'язаних з ними процесів, їх семантики. І, навпаки, за матеріальними свідченнями можлива реконструкція *соціуму (соціальної картини)* аналізованого історичного періоду. По-третє, соціологічний метод уможливорює виявлення *соціальних функцій* (соціально-комунікативної, естетичної, освітньо-виховної, ідеологічної, світоглядної) архітектурних об'єктів і способів трансляції ними соціально значущої інформації.

За А.Флієром, пізнання архітектурного об'єкта через фокус місця і часу (тобто, через притаманні тільки певній системі просторово-часові характеристики) дозволяє глибше і повніше розкрити його культурно-історичний зміст, ніж один тільки типологічний аналіз його форми [526]. Таким чином встановлюється взаємозв'язок між соціологічним і системним підходом при виконанні даного дослідження.

Розуміння соціокультурного змісту архітектурно-містобудівної діяльності на Волині 1920-30-х рр. неможливе без використання культурологічного підходу. Актуальність його застосування обґрунтовується наступним твердженням: зв'язок суспільного життя і архітектури здійснюється через культуру, що дозволяє розглядати архітектурно-містобудівну діяльність як культурний феномен. Дослідницький потенціал культурологічного підходу для даного дослідження полягає у пізнавальних можливостях, спрямованих на виявлення механізмів адаптації архітектури до суспільних умов, що постійно змінювалися.

Окрім цього, культурологічний підхід дозволяє з'ясувати, в який спосіб через архітектуру відбувався діалог культур (за В.Біблером) етнічних спільнот, що населяли міста і села регіону. *Культурний простір* Волині, що сформувався в результаті взаємодії цінностей різних культур і культурної системи, створений в результаті багатовікової діяльності, поєднував історичну спадкоємність і сьогодення соціальних груп. Рухливість культурного простору – насичення новими цінностями і смислами, позбавлення від застарілого – була чітко відображена у процесах архітектурно-просторових трансформацій урбанізованого середовища впродовж досліджуваного періоду. Окреслена властивість фіксує *час культури*, в якому синхронно присутнє минуле, теперішнє і майбутнє, що визначає можливість звернення до кожної з часових категорій як в суспільному бутті, так і в процесі творчості. В цій перспективі міжвоєнний модернізм предстає як одна з проєкцій картини світу, яку характеризують ряд ознак: утопічність, деміургічний пафос, єдино вірний зразок, логоцентризм, монологізм, ригоризм і т.д. Що в архітектурі знайшло відображення у прагненні до абсолютної чистоти форми, її формальності і рецептурності; у містобудуванні – у макетності, погляді з пташиного польоту, ігноруванні потреб “людини з вулиці” і т.д.

Разом з тим, однією з детермінант суспільних змін є зміна системи цінностей (матеріальних і духовних), на яких базується культура. Процес переорієнтації волинського соціуму на нові суспільні і духовні цінності, як складова політики державотворення у Другій Речі Посполитій і декларований стимул соціального прогресу, відображався не тільки у реконструкції існуючих і появі нових

архітектурно-просторових форм (містобудівного і об'єктного рівнів), але й у діях, спрямованих на збереження давніх елементів міської тканини (пам'яток), які втілювали ті ідеали, досягнення яких прагнуло суспільство. Саме пам'ятки минулого трактувались як одночасне втілення матеріальної і духовної культури нації, символ її неперервності та елемент історичної пам'яті.

За допомогою **аксіологічного (ціннісного) підходу** у даному дослідженні визначається ступінь, форма і спосіб візуалізації в архітектурно-містобудівній діяльності ідеалів, соціокультурних смислів, цінностей, важливих для даного суспільства.

Представлена робота є комплексним дослідженням, яке включає в себе емпіричний і теоретичний рівень пізнання. У процесі роботи використовуються наступні **загальнонаукові методи** емпіричного дослідження: *архівний пошук першоджерел* (проектної документації, матеріалів фотофіксації, відомчого листування тощо) – для окреслення об'єктного ареалу дослідження; *натурні обстеження* – для верифікації одержаних результатів, з'ясування актуального фізичного стану архітектурно-містобудівних об'єктів; *порівняння* – для визначення спільного і відмінного у тенденціях (стилістичних, типологічних, композиційно-просторових і т.д.) архітектурно-містобудівного розвитку середовища населених пунктів Волині протягом 1920-30-х рр. і аналогічних явищ загальноєвропейського та загальнодержавного масштабів.

Систематизація фактів дозволяє перейти на наступний методологічний рівень реалізації дослідження. За допомогою *методів елементарно-теоретичного та структурно-генетичного аналізу і синтезу, узагальнення*, що одночасно належать до інструментального поля емпіричного і теоретичного дослідження, встановлюються, зокрема, суть реконструкції і функціонально-просторового структурування міських територій, закономірності трансформації архітектурного образу об'єктів різних типологічних груп; відбувається виділення ключових чинників суспільного і творчого характеру, що стимулювали архітектурно-містобудівні перетворення на теренах Волині у міжвоєнний період.

Використання *історико-логічного методу* обґрунтовується об'єктом даного дослідження. *Історичний метод* спирається на генетичний спосіб пояснення виникнення, розвитку явищ, процесів, що відбуваються в досліджуваній галузі впродовж певного періоду, тобто – розгортаються в часі. За допомогою *логічного способу* побудови знання про особливості і напрями архітектурно-містобудівної діяльності на Волині, що розглядається в розвитку, здійснюється його реконструкція як відображення історичного процесу в абстрактній і логічно побудованій формі.

З числа загальнонаукових методів теоретичного дослідження використовується *дедуктивно-аксіоматичний метод*, де за аксіоми приймаються ряд тверджень трьох предметних областей: історії, соціології та архітектури. Зокрема, за теорією А.Тойнбі, історія є неперервним просторово-часовим континуумом (тут – неперервність – зв'язок у часі між фазами історії одного суспільства), в якому соціум є одночасно суб'єктом і об'єктом його розвитку; суспільство є частиною універсуму [647]. За Х.Делітц, архітектура як (головний) вираз культури ХХ ст. являє собою точний сейсмограф суспільних змін, який унаочнює, представляє і відтворює їх [532, с.117]. За А.Іконнікоим, архітектура займає специфічне місце в системі культури – розташовується в площині дотичності матеріальної і духовної культури. Завдання архітектури – створювати моделі розумно і органічно організованого середовища, в яких втілюються прийняті суспільством цінності [547, с.11].

Важливим загальнологічними методами для виконання даного дослідження є *діахронний і синхроністичний методи*, які дозволяють встановити подібність/ізоморфність загальних процесів і локальних ознак у архітектурі Волині, польському, європейському зодчестві міжвоєнного періоду.

У роботі також використані методи *класифікації, типологічного, функціонально-композиційного, стилістичного аналізу, графоаналітичний метод*.

Висновки до розділу 2

1. Історичні умови та соціокультурна ситуація, що склались на Волині на момент входження регіону до складу Другої Речі Посполитої і впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття, зумовила особливий шлях розвитку архітектури і містобудування. Необхідність швидкої і всебічної інтеграції регіону в суспільне життя країни ставила завдання візуалізації змін, які відбувались в політичній, соціальній, культурній сферах, і спрямовувались на досягнення єдиної стратегічної мети – відбудови національної держави.

2. Наслідком вказаних змін стала суспільна модернізація, ознаками якої були: урбанізація, посилена внутрішньою міграцією; розширення соціальної диференціації – зміни в стратифікації суспільства, поява соціальної мобільності; переорієнтація волинського соціуму на інші цивілізаційні цінності (суспільні, духовно-світоглядні, культурні), що було цілком закономірним явищем в умовах зміни державного підпорядкування регіону.

3. Суттєвою особливістю культурної і світоглядно-духовної інтеграції (а по суті - асиміляції) волинського соціуму в соціокультурний простір Другої Речі Посполитої була історично сформована поліетнічність (і, як наслідок, поліконфесійність) населення, з домінуванням української (православної) меншини, особливо у сільській місцевості.

4. Основним об'єктом архітектурно-містобудівних перетворень на Волині були міста, середовище яких на відміну від сіл, було гетерогенним (як соціально, так і культурно), а вплив національних меншин на суспільне життя максимально нейтралізувався офіційним домінуванням польської громади.

5. Зміни у соціальній структурі населення у волинських містах, зумовлені необхідністю інституалізації влади і розбудови управлінської інфраструктури, формування міського способу життя, поступовою трансформацією традиційного суспільства в індустріальне, визначили суттєве розширення типології будівель (банки, школи, народні доми, лікарні, кінотеатри, будинки професійних спілок, громадських організацій, спортивних споруд).

6. Визначено, що найбільший економічний вплив на розвиток архітектури (найбільше, у будівництві житла) на Волині здійснила єврейська громада з огляду на чисельне лідерство цієї національної меншини в містах, соціальний статус її членів та фінансову спроможність інвестування.

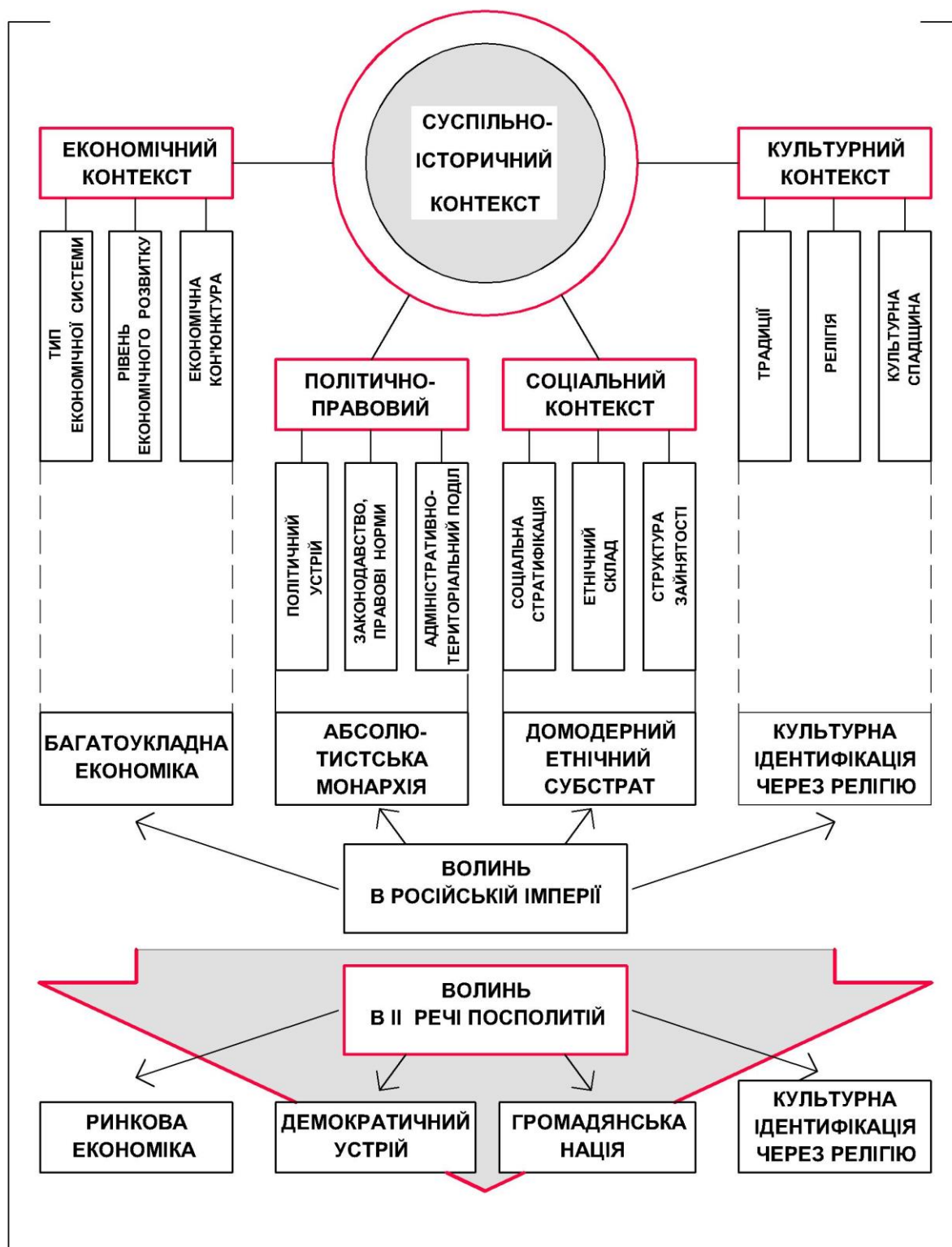
7. Дослідження показали, що разом з основними, соціального змісту, завданнями – повоєнної відбудови населених пунктів і наступної розбудови їх середовища на просторово-планувальному та об'єктному рівнях відповідно до вимог комфортного проживання (якісні зміни), – вирішувались не менш значущі – ідеологічно-світоглядні. Останні передбачали типологічну та естетичну трансформацію урбанізованого середовища як культурного коду (символічні зміни) у мультикультурному просторі Волині і по-різному проявлялись у містах та сільській місцевості.

Так, у містах йшлося про утворення нового культурного шару, який у поєднанні з історично сформованим середовищем або самостійно, дозволяв ідентифікувати простір як “польський” і, ширше, відкритий – а, значить, належний до сучасної західноєвропейської цивілізації, що загалом відображало загальнопольські тенденції. У селах не йшлося про комплексне втручання у середовище: пріоритетність завдання духовної асиміляції населення вирішувалось на об'єктному рівні – шляхом введення в структуру забудови об'єктів освітньо-культурного призначення та римо-католицьких храмів, а в противагу їм як прояв діалогу культур/конфронтації ідеологій – нові православні або, рідше, євангелічно-лютеранські храми.

8. Багатоаспектність об'єкту дисертаційної роботи, його трактування як складної відкритої системи, зумовила необхідність розробки методики дослідження, яка дозволяє дослідити закономірності та особливості розвитку архітектури під дією комплексу чинників соціокультурного, політико-ідеологічного, творчого, економічного характеру. У якості базисних в роботі використовуються, системний, соціологічний, культурологічний, аксіологічний підходи, загальнонаукові та спеціальні методи історико-архітектурного дослідження (Таблиця 2.1; 2.2; 2.3; 2.4; 2.5; 2.6).

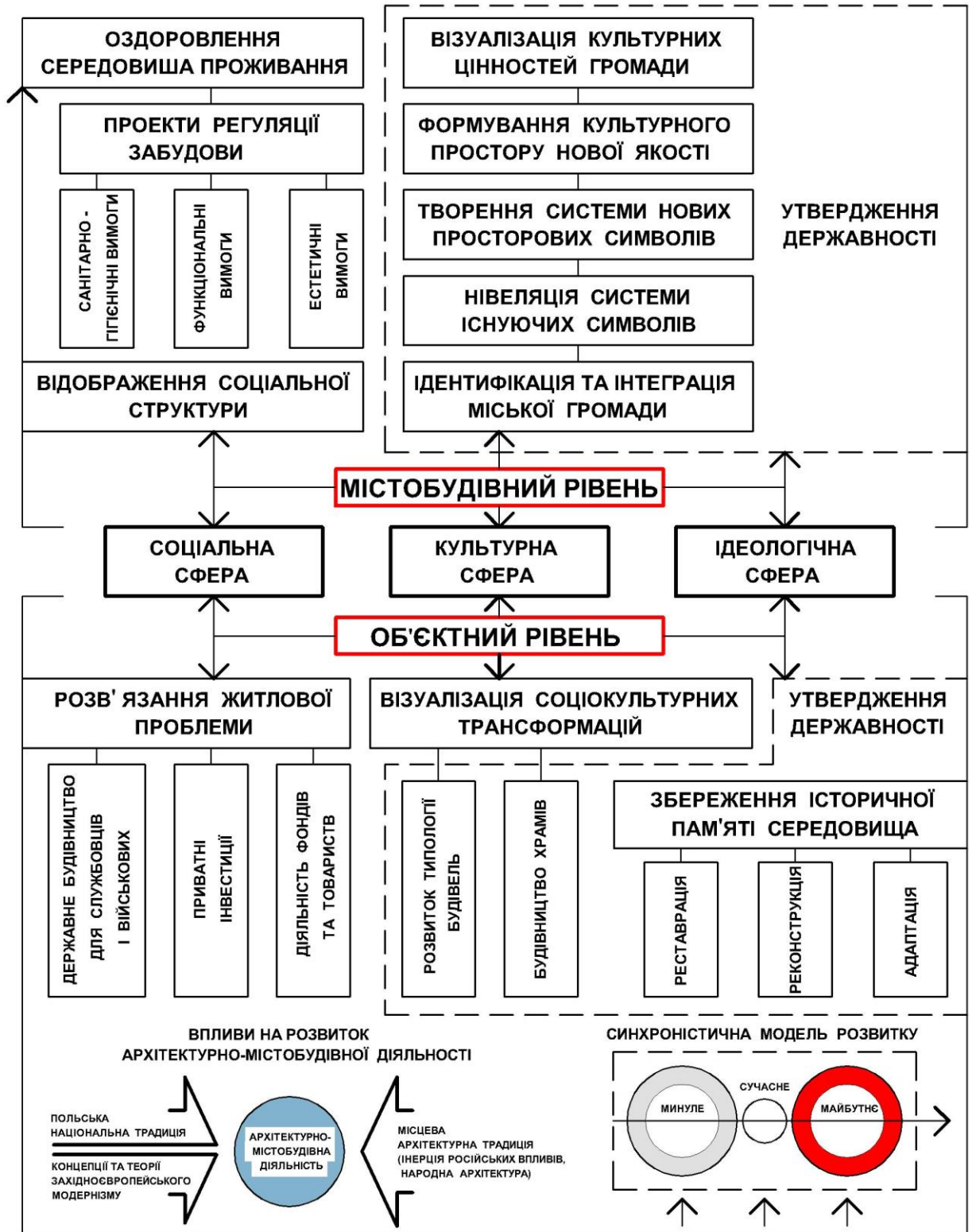
ЗМІНИ СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО КОНТЕКСТУ РОЗВИТКУ АРХІТЕКТУРИ ВОЛИНІ

Таблиця 2.1

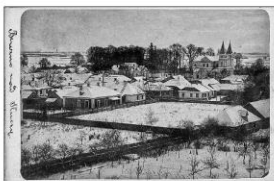
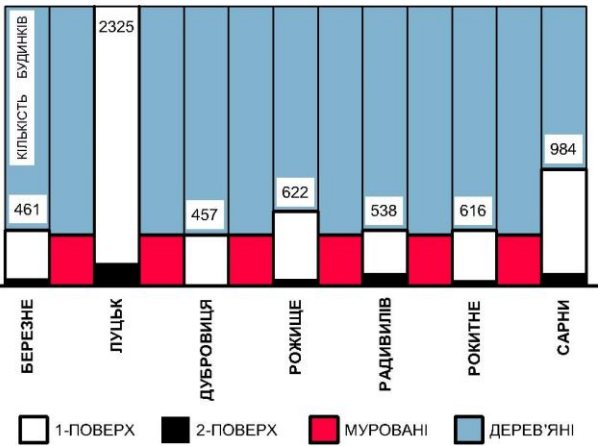
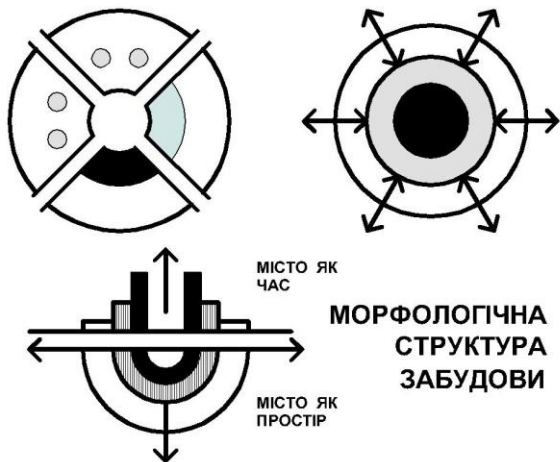
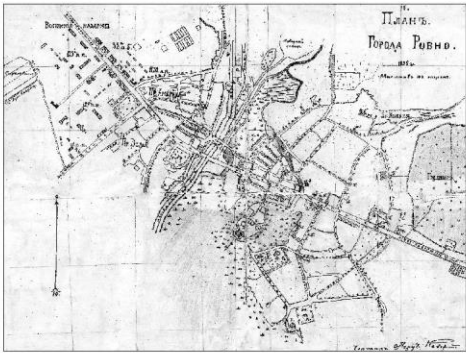
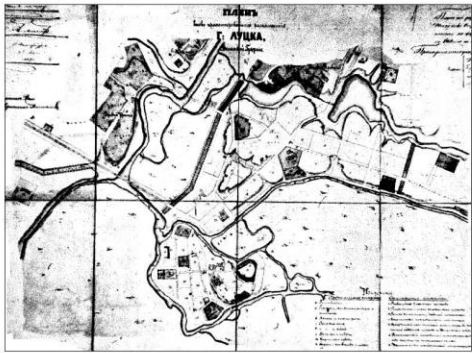
Таблиця 2.2

ЗАВДАННЯ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Таблиця 2.3

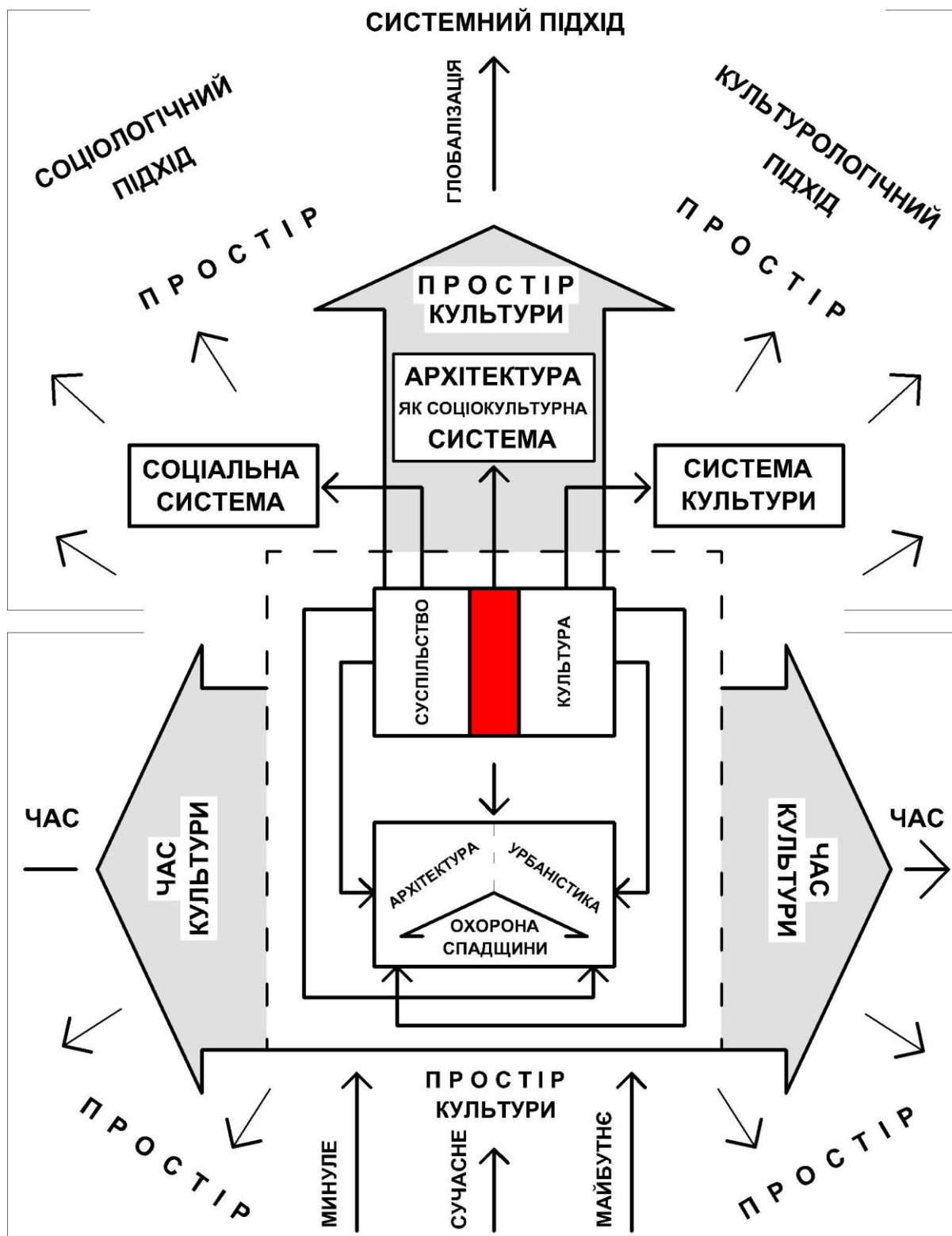
ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СЕРЕДОВИЩА МІСТ ВОЛИНИ

																																																			
ЛУЦЬК	РІВНЕ	КОВЕЛЬ	ДУБНО																																																
																																																			
САРНИ	КРЕМЕНЕЦЬ	ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ	БЕРЕЗНЕ																																																
ЯКІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗАБУДОВИ ВИБРАНИХ МІСТ		СЕГРЕГАЦІЙНА МОДЕЛЬ РОЗСЕЛЕННЯ	УЩІЛЬНЕННЯ ЗАБУДОВИ В ЦЕНТРІ																																																
 <table border="1" style="width: 100%; margin-top: 10px;"> <thead> <tr> <th>Місто</th> <th>Кількість будинків</th> <th>1-поверх</th> <th>2-поверх</th> <th>Муровані</th> <th>Дерев'яні</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>БЕРЕЗНЕ</td> <td>461</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>461</td> </tr> <tr> <td>ЛУЦЬК</td> <td>2325</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>2325</td> </tr> <tr> <td>ДУБРОВИЦЯ</td> <td>457</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>457</td> </tr> <tr> <td>РОЖИШЕ</td> <td>622</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>622</td> </tr> <tr> <td>РАДИВИЛІВ</td> <td>538</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>538</td> </tr> <tr> <td>РОКИТНЕ</td> <td>616</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>616</td> </tr> <tr> <td>САРНИ</td> <td>984</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>0</td> <td>984</td> </tr> </tbody> </table>		Місто	Кількість будинків	1-поверх	2-поверх	Муровані	Дерев'яні	БЕРЕЗНЕ	461	0	0	0	461	ЛУЦЬК	2325	0	0	0	2325	ДУБРОВИЦЯ	457	0	0	0	457	РОЖИШЕ	622	0	0	0	622	РАДИВИЛІВ	538	0	0	0	538	РОКИТНЕ	616	0	0	0	616	САРНИ	984	0	0	0	984		
Місто	Кількість будинків	1-поверх	2-поверх	Муровані	Дерев'яні																																														
БЕРЕЗНЕ	461	0	0	0	461																																														
ЛУЦЬК	2325	0	0	0	2325																																														
ДУБРОВИЦЯ	457	0	0	0	457																																														
РОЖИШЕ	622	0	0	0	622																																														
РАДИВИЛІВ	538	0	0	0	538																																														
РОКИТНЕ	616	0	0	0	616																																														
САРНИ	984	0	0	0	984																																														
																																																			
РІВНЕ, ПЛАН 1896 р.		ЛУЦЬК, ПРОЕКТНИЙ ПЛАН 1869 р.																																																	

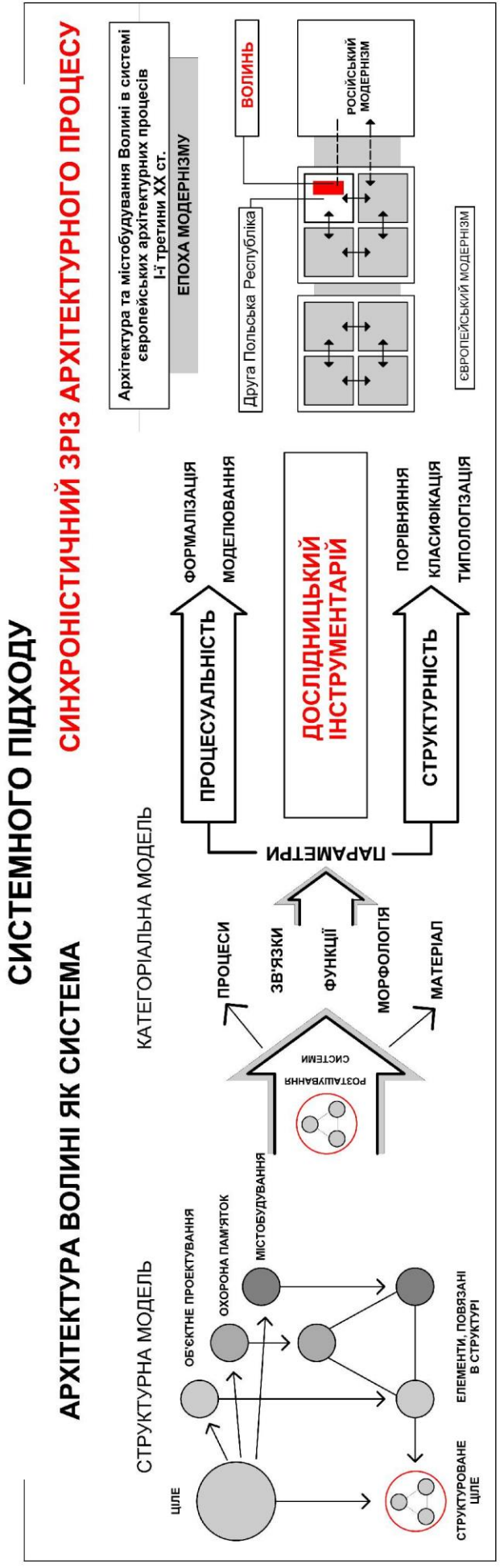
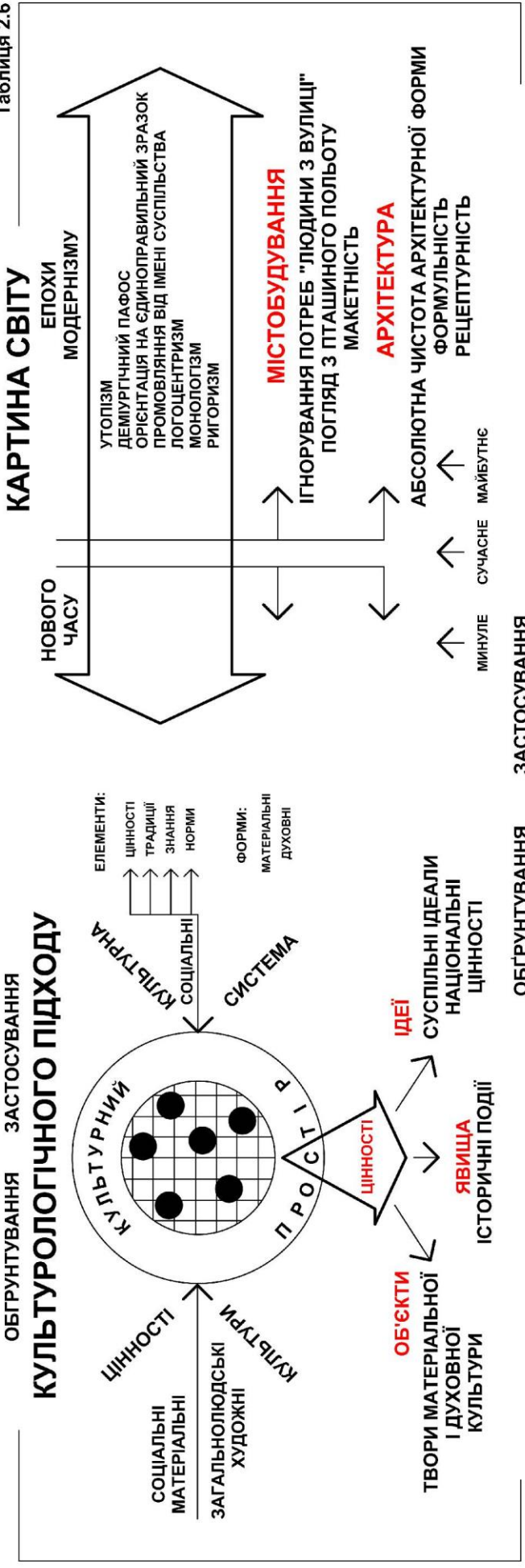

Таблиця 2.5

МІСЦЕ АРХІТЕКТУРИ в просторово - часовому континуумі

Таблиця 2.6

РОЗДІЛ 3

**РЕСТРУКТУРИЗАЦІЯ СЕРЕДОВИЩА МІСТ ВОЛИНИ
ЯК ПРОСТОРОВЕ ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ**

3.1. Формування національної школи містобудування у Другій Речі Посполитій

3.1.1. Початки розвитку містобудівної думки.

При класифікації процесів в європейській урбаністиці межі ХІХ-ХХ ст. прийнято виділяти дві основні протилежні моделі просторової організації середовища, які почали формуватись ще у І-ій пол. ХІХ ст.: “прогресивну”, інспіровану революційною візією суспільного і технічного поступу (Р.Оуен, Ч.Фур’є, Е.Кабе), і “культурну”, ностальгійну за формою – таку, що відображала прагнення до відродження духовних цінностей в суспільстві (Дж.Рескін, У.Морріс) [787, с.3-4].

Обидві моделі органічно накладаються на ситуацію, яка сформувалась у Польщі на початок ХХ ст. Перша з них була символом переорієнтації польського суспільства в сторону західної цивілізації, розірвання з минулим і сприймалась як джерело бажаних змін. Друга – засвідчувала потребу заглибитись в національну історію, шукаючи там рис самобутності польських міст доіндустріальної епохи: не для протиставлення їх ідеалізовано-романтизованого образу раціональності і впорядкованості міст епохи індустріальної, а з наміром створити на спільній основі сучасне місто. “Прогресивна” і “культурна” моделі, представлені у польській транскрипції поч. ХХ ст., мали велике суспільно-ідеологічне значення для самоствердження держави у власних кордонах і на мапі Європи, а її урбаністичної школи – як одного з осередків нового національного мислення.

Польський архітектурознавець К.Павловський стверджував, що знаковою датою у розвитку національного містобудування початку ХХ ст. є 1910 р., коли відбувся Перший світовий Конгрес будівництва міст та були опубліковані проекти-переможці конкурсу на план регуляції Великого Кракова [893, с.78-79].

До цього моменту не можна було говорити про будь-яку системну участь польських архітекторів в інноваційних процесах розпланування міст. Об'єктивно до такої ситуації призвели дві обставини. Перша лежала у політичній площині і визначалась перебуванням колишніх польських територій у складі трьох держав-колонізаторів. Відповідно, до Першої світової війни бачення актуальних проблем розвитку міст у кожній з них відрізнялось, а формулювання містобудівних стратегій здійснювалось переважно за участі власних (“національних”) фахівців. Друга обставина опосередковано зумовлювалась колоніальним статусом польських територій. Тут не існувало вищих навчальних закладів, де можна було здобути архітектурний фах, а, значить, були відсутні впливові національні осередки дослідження архітектурно-містобудівних проблем стосовно цих територій. У такий спосіб польські архітектори, які студіювали архітектуру в Австрії, Німеччині, Росії, Франції, на батьківщині були позбавлені можливості розвивати національну архітектурно-містобудівну школу, самостійно напрацьовувати програму просторово-планувальної трансформації міст відповідно до вимог індустріальної епохи та специфіки місцевих соціально-економічних умов.

Проте, навчання за кордоном мало свої незаперечні переваги: завдяки досвіду, здобутому поляками в європейських та російських академічних осередках, Польща стала перехрестям впливів різних архітектурних шкіл [893, с.64]. На польський ґрунт переносились, апробовувались і адаптувались новітні містобудівні концепції, на основі яких на межі XIX-XX ст. розвивались німецькі, французькі, англійські міста. З культурологічної точки зору ці процеси, яскраво виражені на територіях, що входили до складу Австро-Угорської та Російської імперій, можна розцінювати як один з проявів неофіційної автономізації Польщі (яка на той момент де-юре не існувала як політичний суб'єкт) та її утвердження у європейському культурному просторі як якості окремої і, водночас, органічної складової.

Повертаючись до питання витоків польського містобудування нового часу, необхідно підкреслити роль конкурсу на проект регуляції міста Кракова 1909 р. в розробці методики передпроектних досліджень, визначенні шляхів модернізації, способів наповнення середовища відповідно до естетичних вимог та потреб

економічного розвитку міського господарства. Великий урбаністичний організм, яким була давня польська столиця, акумулював в собі комплекс проблем, характерних для більшості історичних міст Польщі. Пропозиції у конкурсних проектах окреслювали загальні підходи до вдосконалення і розвитку їх планувальної системи і могли бути застосовані в процесі регуляції інших міст.

У подальшій кристалізації постулатів польського містобудування нової доби визначальну роль відіграла робота над ескізом регуляційного плану столичного міста Варшави у 1915-16 рр.³³. Основне завдання, яке ставили перед собою фахівці, полягало у з'ясуванні потреб Варшави як багатофункціонального просторового утворення, висвітленні і докладному вивченні чинників, що здійснюють визначальний вплив на життя і розвиток міста; необхідності “пластичного” й узагальненого вираження їх на плані [893, с.87]. Значним кроком вперед у порівнянні з попередніми напрацюваннями була закріплена у проекті ідея децентралізації міста і наступне просторово-функціональне об'єднання окремих частин за допомогою нових міських комунікацій.

Краківський і наступні конкурси на містобудівну тематику³⁴ “відкрили” для національної урбаністики багатьох архітекторів, стали відправною точкою для розвитку теорії містобудування, яка, “реалізуючи суспільне замовлення в умовах воєнних руйнувань і в переддень здобуття незалежності, щораз ширше розповсюджувалась, починаючи з 1916 р.” [893, с.64]. Саме тоді уперше заявили про себе майбутні лідери польської урбаністики міжвоєнного періоду Ігнацій Дрекслер, Роман Феліньський, Тадеуш Толвіньський, Артур Кюхнель та ін.

Одними з перших і найґрунтовніших праць їх авторства, присвячених містобудівним проблемам, стали згадувані монографії професора кафедри містобудування архітектурного факультету Львівської політехніки І.Дрекслера “Відбудова сіл і містечок на нашій землі” (1916 р., 1921 р.) [723], головного архітектора Львова, а протягом 1919-1926 рр. – начальника будівельного відділу Міністерства громадських робіт – Р.Феліньського “Будівництво міст” (1916 р.)

³³Інша назва – план Великої Варшави, розроблений творчою групою Варшавського Кола архітекторів у складі А.Дигата, Т.Толвіньського, Т.Зеліньського та ін.

³⁴Наприклад, на проект міста-саду Зомбки під Варшавою (1912 р.). Перемогу у конкурсі здобув проект Т.Толвіньського, в якому реалізовувались англійська ідея “міста-саду”.

[738], аналітичне дослідження львівського інженера А.Кюхнеля “Засади забудови малих міст та містечок” (1918 р.) [807]. Львів, фактично, став центром розвитку польської урбаністики довоєнного часу.

Візія перспектив розвитку міст через призму їх історичності і спадкоємності культурних традицій була безсумнівним пріоритетом, підтримуваним владою і доктринально обґрунтованим авторитетними фахівцями. І хоча об’єктами, обраними для аналізу, були переважно міста і містечка Галичини, комплекс архітектурно-містобудівних проблем, що розглядався авторами, був типовим для більшості міст Польщі, в тому числі розташованих на волинських теренах. Тому, коротко зупинимось на головних тезах, висловлених у названих працях.

Різнобічний аналіз міського середовища, виявлення містоутворюючих чинників, рекомендації щодо розвитку планувальної структури, сельбищної зони, прийоми і засоби створення міських пейзажів, включення в їх структуру пам’яток архітектури зробили працю І.Дрекслера дієвою настановою з реконструкції й повоєнної відбудови міст, їх просторового розвитку в майбутньому.

Запропонований І.Дрекслером алгоритм розробки генерального плану міста визначав на першому етапі проведення досліджень наявного картографічного матеріалу, який би охоплював якомога ширші хронологічні рамки. Наступний крок – ґрунтовний аналіз зовнішніх транспортних зв’язків міста (сполучення з іншими регіонами, віддаленість від залізниці, розташування її на міській території) та існуючої планувальної структури міста для виявлення переваг і недоліків мережі міської комунікації. За результатами пропонувалось виконувати ескіз розвитку транспортної мережі регіону в цілому з позначенням існуючих і проєктованих магістралей та ліній залізничного сполучення, територій, які можуть бути виділені під об’єкти рекреації, кладовища і т.п. Детальне вивчення природно-ландшафтних особливостей терену (специфіки гідрографії, характеристик рельєфу), на думку автора, дали б можливість проєктувальникам обрати найбільш прийнятний варіант водовідведення, розташування об’єктів промисловості.

Пропозиції щодо регуляції забудови повинні впливати з детальних натурних обстежень: “... несподіваний гарний вид, далека вежа, цікавий ансамбль будинків,

старе дерево чи якесь підвищення місцевості дадуть необхідну підказку для майбутнього проекту” [723, с.95]. Особливо важливим автор вважав виявлення і позначення на плані міста, містечка чи села будівель – характерних зразків місцевого будівництва, що потребують особливої уваги та охорони. Необхідність акцентування унікальності міського середовища сприяла розвитку системних наукових досліджень, виконанню інвентаризаційних робіт і документування їх результатів. Мальовнича історичність, пропагована І.Дрекслером, найкраще відповідала популярній в Європі теорії К.Зітте кінця 1880-х рр., поданій у книзі “Про мистецькі засади будівництва міст”, де місто трактувалось як твір мистецтва, основну цінність якого складають історичні архітектурні ансамблі³⁵ [541].

Матеріали передпроектних досліджень, за І.Дрекслером, дадуть можливість архітектору в процесі роботи над проектом сформулювати відповіді на три базисні питання: що зберегти і доповнити; що і як змінити; які плани виконати для розвитку населеного пункту [723, с.99]. Автор рекомендував не запроваджувати радикальних змін в планувальній структурі історичних поселень, застерігав від механічного “накладання” на “міську тканину” регулярної планувальної сітки та говорив про необхідність особливого піклування про середньовічні пам’ятки – міські фортифікації. Історичні об’єкти, які перешкоджають просторовому зростанню міст, потрібно поєднувати з новими будівлями в гармонійну цілісність, а не знищувати.

Суттєві зміни, спрямовані на раціоналізацію забудови, повинні відбутись в структурі міського ядра, де парцелі забудовані надто щільно і безсистемно, інженерні мережі потребують модернізації. Санітарно-гігієнічні вимоги до умов проживання (інсоляція, провітрювання приміщень, наявність водопроводу, каналізації) набули першорядного значення. У зв’язку з цим І.Дрекслер вперше запропонував визначати лінію забудови внутрішніх дворів³⁶, здійснювати їх благоустрій та озеленення. Встановлювалась і чітка ієрархія структури вуличної мережі з виділенням двох основних категорій вулиць (комунікаційних

---

³⁵ Камілло Зітте представляв “німецьку школу” урбанізму зламу XIX-XX ст., що виникла як протиположна раціоналістичним вирішенням “французької школи” Г.Османа, і спиралась на “німецький сентимент”, постулюючи кривизну вулиць, нерегулярність контуру і замкнутість площ.

³⁶ Замкнутий контур забудови кожної з ділянок був рудиментом попередніх історичних епох у переважній більшості містечок, які володіли привілеєм магдебургії.

(загальноміського значення) і житлових. Їх ширина визначалася регуляційними (червоними) лініями, а відступи фронту будівель від осі – лініями забудови.

У підходах до просторово-планувального розвитку нових районів міста автор пропонував поєднувати попередній досвід і елементи новітніх теорій розселення, в тому числі, концепції “міста-саду” [723, с.154].

Виразний акцент на проблемах естетики середовища невеликих міст і містечок було зроблено А.Кюхнелем. Автор підкреслював винятковість ролі архітектора у їх композиційно-просторовій організації і впливі на міський соціум, адже до цього “божок випадку, і божок спекуляції хазяйнували собі в них [містах – О.М.] вільно: сьогодні – так, завтра – інакше, тут менш бридко, в іншому місці страшно” [807, с.138], а естетична свідомість громади у невеликих населених пунктах є надзвичайно низькою. Кюхнель порушив проблему комплексного підходу до формування забудови, гостро критикуючи провінційний “індивідуалізм” забудовників і розмаїтість архітектурних вирішень [807, с.140].

Приймаючи за найдосконаліший взірець для наслідування містобудівне мистецтво епохи ренесансу, автор вважав головним завданням урбаністів віднайдіння досконалого співвідношення між пластикою будинку, його масою та простором вулиць і площ [807, с.147]. Пошук цього балансу має відбуватися на основі пріоритетності просторової складової – ознаки містобудівного мислення нової епохи. Однак, крізь підкреслене декларування модернізації середовища, співзвучне західноєвропейським гаслам, чітко проступає романтичне прагнення зберегти історичний характер міст і містечок, їх мальовничість.

Відзначаючи багатоаспектну роль урбаністики в організації міського життя, Р.Феліньський у монографії “Будівництво міст” підкреслював, що “містобудування поєднує усі галузі техніки і мистецтва в міцне ціле. Його завданням є задоволення вимог: 1) комунікаційних; 2) забудови; 3) гігієни; 4) краси людських поселень. Нормування розвитку міст в контексті цих вимог” [738, с.22-24].

У цьому ж контексті варто згадати і статтю польського архітектурознавця А.Ляутербаха “Нарис будівництва міст відповідно до мистецьких засад” (1915 р.), в якій зосереджено увагу на ролі суспільних умов у формуванні структури міста.

Ляутербах вважав за можливе застосування в сучасному містобудуванні певних просторових моделей минулого, насичуючи їх новим суспільним змістом відповідно до актуальних потреб розвитку [895, с.114].

Таким чином, фахівцями було окреслене коло проблем національного містобудування, сформульовані рекомендації щодо їх комплексного вирішення. “Історичність” була визначальним чинником при формуванні концепції модернізації чи регенерації просторово-планувальної структури. Розглянуті праці підготували теоретичне підґрунтя, методологічну основу і визначили напрямки розвитку містобудування на момент здобуття незалежності Польщі. Романтичний традиціоналізм, пропагований теоретиками урбанізму на поч. ХХ ст., не ставив за мету радикальне оновлення міського організму, а лише його відбудову з наголосом на естетичних якостях середовища – ідентифікаторах національно-культурної самобутності. Проте, на цьому етапі залишались без відповіді прикладні питання соціального забезпечення населення зростаючих міст, санітарно-гігієнічних умов проживання, розмежування функцій, виконуваних в межах міських осередків, врешті, формування ідеології національної урбаністики. Зовсім не йшлося також про зовнішні та внутрішні чинники будівництва міст в умовах кардинальних соціокультурних трансформацій.

3. 1. 2. Польський урбанізм: історичне місто в системі регіонального планування.

Міжвоєнна доба польського урбанізму була позначена домінуванням “прогресивної” моделі при збереженні потужної соціокультурної мотивації врахування національної традиції охорони історичних ландшафтів міст.

Нездоланими бар’єрами планувально-просторової трансформації міського середовища найчастіше були обставини соціально-економічного характеру: висока вартість робіт в умовах перманентної економічної кризи, неспроможність держави покривати усі необхідні видатки, земельні спекуляції в містах і сваволя інвесторів, які часто не виявляли бажання дотримуватись проекту [894, с.159]. Окрім того, історично сформована планувальна структура польських міст, яка розглядалась як самодостатня історико-культурна цінність і надбання усього суспільства, не могла

зазнати радикальних змін навіть в умовах панування ідей нового урбанізму або під загрозою знищення.

Протягом 1921-1939 рр. соціокультурні зміни у Другій Речі Посполитій стали приводом для розширення меж теоретичних досліджень у сфері урбаністики під впливом тенденцій, головним чином, в західноєвропейській і радянській архітектурі. На відміну від попереднього періоду, типологія об'єктів, над якими працювали польські урбаністи, відображала різні рівні просторової організації територій: державний, регіональний, загальноміський, локальний (окремий район, квартал, вулиця міста). Однак, вибудовування стрункої ієрархічної системи цих об'єктів не означало однастайності думок і поглядів фахівців стосовно майбутнього образу міст Польщі. Поляризація посилилась після утворення у 1915 р. Варшавської політехніки з факультетом архітектури у своєму складі і наступного формування, починаючи з 1918 р., власної школи містобудування, очолюваної професором Т.Толвіньським. Саме ця інституція стала авангардом польської урбаністики. Окрім формулювання стратегії в царині просторового розвитку міст, більшість яких мали давню історію, факультет архітектури виконував важливу соціальну місію підготовки архітекторів і урбаністів нового покоління³⁷.

Вирішення містобудівних завдань у перші роки повоєнної Польщі відбувалось не тільки під гаслами необхідності відбудови міст і охорони їх історичного середовища, але й під гаслом масового будівництва нового житла. Фахівці розуміли, що масштабна загальнодержавна акція могла бути успішною тільки за умови попереднього виконання планів забудови, яких більшість польських міст не мали взагалі. Тому, найбільш нагальним стало питання регуляції поселень як обов'язкового чинника їх здорового розвитку [1008, с.214].

З огляду на часові обмеження виконання передпроектних вишукувань і проектних робіт, зумовлені соціальними обставинами, теоретичне обґрунтування прийнятих містобудівних рішень і їх апробація в процесі проектування відбувались одночасно. Фактично, кожен з проектів належав до категорії експериментальних. Динаміка містобудівної практики (значною мірою – проектною, дещо менше –

---

³⁷ Перший випуск відбувся у 1922 р. [894, с.155]

реалізаційної) у Другій Речі Посполитій протягом 1920-30-х рр. була настільки високою, що теоретизування на теми обґрунтування підходів до просторово-композиційного структурування міст частіше мали статус коментарів до вже реалізованих проектів або їх фрагментів.

Інший випадок – польські теоретики урбанізму, розглядаючи зарубіжний досвід будівництва міст і їх перетворень під впливом модерністичних ідей (Німеччини, Голландії, Франції, СРСР), робили спроби критичного аналізу цих досягнень в контексті можливостей перенесення методики і прийомів розпланування на польський ґрунт.

На відміну від довоєнного періоду, протягом 1920-30-х рр. у Другій Речі Посполитій побачило світ менше фундаментальних видань на тему історії і сучасних проблем урбаністики, проте значною була кількість порівняно невеликих за обсягом публікацій у фаховій періодиці. Формат журнальної статті жодним чином не применшував цінність друкованих матеріалів, а, навпаки, давав можливість глибше розкривати сутність загальних процесів і окремих аспектів просторового розвитку польських міст, динамічніше відображати зміни в урбаністичному мисленні, дозволяючи якомога ширшому колу зацікавлених осіб знайомитись з теоретичним та практичним доробком у цій сфері.

На основі аналізу різнохарактерних публікацій того періоду на містобудівну тематику можна виділити *два основних етапи розвитку міжвоєнного містобудування Польщі*. **Перший** з них тривав до 1926 р. і характеризувався слідуванням ідеалістично-романтичним настановам (“культурна” модель просторово-планувального розвитку), запропонованих представниками старшого покоління польських урбаністів. Йшлося про кращі традиції польського містобудування кінця XVIII ст., з яким асоціювався найвищий розвиток незалежної держави, а також – про прийоми французького містобудування епохи класицизму і ампіру межі XVIII-XIX ст., до якого, як вважали на початку минулого століття, польське містобудування було найближчим “по духу”.

Естетика плану міста і в нових умовах залишалась одним з основних критеріїв його якості: “Рисою кожного хорошого плану буде вісь, яка є основою будь-якої

архітектури, а значить, плану; місто без осі буде тільки розлитою плямою, симетрія і контраст, єдність в різноманітності” [813, с.23]. Водночас, бачення вирішення проблем центрів міст мають виразніший раціональний відтінок і допускає можливість відходу від традицій: “центр вимагає найбільш раціонального розпланування, що буде, водночас, противагою хаосу. Тут має панувати геометричний лад... Центри міст переживають найбільшу кризу. Напружені рухом, розперті бруталністю боротьби, народжують і нищать долі... Боротьбі і руху може бути протиставлений тільки інтелектуальний ідеалізм, виражений цілеспрямованістю і гармонією плану забудови. Лінія і геометрична брила є тут засадничою практичною та естетичною умовою” [813, с.17-18].

Відтак, відправною точкою початку кардинальних змін у міських організаціях, зумовлених гаслами майбутнього раціонального розвитку, а також розвитком функціонального мислення, отримало перемогу, реалізовану в конкурсному проекті регуляції міста Радома 1926 р. (арх. С.Філіпковський, С.Сеніцький) [783, с.17-29]. Пропозиція виділення функціональних зон (торговельної, житлової з “містом-садом” та “фабричної”, зручно поєднаних комунікаціями), розмежування їх радіальними клинами зелені, відділення міста від розташованих поблизу населених пунктів кільцем просторів, вільних від інтенсивної забудови, найкраще відображала європейські ідеї і планувальний досвід того часу³⁸.

Результати конкурсу вказали на перелом в розвитку сучасної урбаністичної думки в Польщі. Тобто, з 1926 р. розпочався **другий етап** польського міжвоєнного містобудування, який можна характеризувати як модерністичний при абсолютному домінуванні в теорії і практиці варшавської архітектурної школи. Тяжіння до функціонального структурування простору міста проявилось в одному з планів Варшави – 1926 р. (арх. Ц.Рудницький, Ф.Кляйн), де під впливом популярних у Польщі ідей Ле Корбюзьє з’явився новий центр – “city” – утворений групою хмарочосів [894, с.157]. Автори висували пропозицію охоплення плануванням не тільки міста в його адміністративних кордонах, але й цілого регіону.

---

³⁸ Йдеться про конкурс 1910 р. на розбудову Великого Берліна і проект архітектора К.Шеффлера, в якому був запропонований вказаний підхід [786, с.13].

З цього моменту відбулось дивергенція об'єктного поля урбаністики. Зусилля фахівців спрямовувались на виконання: по-перше, регуляційних планів міст і, по-друге, проектів регіонального планування, які, фактично, були інтегральними частинами єдиного процесу. З іншого боку, наявність цих шляхів засвідчила розмежування реального проектування та ідеального функціонально-просторового планування, яке репрезентувало плановість як засадничу рису модерністичної урбаністики. Фактично, вибудовувалась теоретично-методологічна основа розвитку сучасного польського містобудування, що не мало прецедентів в його історії.

Розвиток теорії і практики планування проходив від функціонального міста до функціонального регіону. На початковому етапі великомасштабне просторове планування трактували лише як архітектурне мистецтво “пластичного” формування комплексів забудови, вуличної мережі, крупних об'єктів озеленення (міських парків і садів). Протягом 1930-х рр. відбулось переосмислення завдань урбаністики: “Польська урбаністика ... відходить від історичних рис, керуючись засадами функціоналізму, господарських основ, фактичних економічних і суспільних потреб, що спираються на далекосяжних програмних задумах” [890, с.32]. Фахівці вважали, що просторовий план є кінцевим виразом суспільно-господарських планів і культурних прагнень даного суспільства [825, с.9-10]. Р.Феліньський вербалізував практичну цінність регіонального планування в контексті державницької ідеї економічного підйому країни: “Регулювання тільки розвитку міста немає сенсу і не дасть бажаних результатів, якщо тут же, поза межами цього ж міста розташовані безладно ущільнені території, які спотворюють ідею плану забудови міста і знищують корисність ізоляційних смуг і зелені навколо міст. Окремі міста почали зливатись з оточуючими їх поселеннями, створюючи хаотичні агломерації. Міста, селища і села почали взаємно шкодити одні одним. Помічена необхідність врегулювання взаємного розвитку. Тільки регіональний план на підставі досліджень терену, розташування населення, промисловості, комунікаційної мережі і т.і. – може усталити цільовий господарський поділ всього округу відповідно до різних функцій і сформувавати раціональну комунікаційну сітку” [739, с.164].

Проблема регіонального планування стала лейтмотивом I-ї Всепольської конференції урбаністів, організованої у 1930 р. Товариством польських урбаністів³⁹.

Протягом 1930-36 рр. була здійснена спроба поєднання просторового і народногосподарського планування. У державі виділялись ряд регіонів з визначеною господарсько-економічною функцією, території яких не співпадали з адміністративними межами воєводств (регіон Варшави – столичний, центральний, Лодзі – промисловий, Морського узбережжя – портовий, Сілезії – сировинно-переробний, Полісся – водний, Волині – рільничий, багатофункціональний і т.д.) [938, с.18]. Одночасно були утворені відповідні Бюро регіональних планів: Варшави (1930 р.), Лодзі, Морського узбережжя (1931 р.), Познані, Гдині (1932 р.), вугільно-металургійного басейну (1933 р.), Гуцульщини і Покуття (1934 р.), які функціонували до 1936 р., після чого – перетворені на комісії регіональних планів забудови округів [938, с.17], діяльність яких заклала основу для використання природно-ландшафтних особливостей територій у якості базису господарського розвитку і активізації локальних соціумів в цьому контексті.

Логічним результатом широкого розуміння урбаністичних проблем з засвідченням примату плановості в містобудуванні, як однієї з передумов стабільного розвитку міст, став проект “Функціональна Варшава” (1934 р., арх. Я.Хмелевський, Ш.Сиркус, Є.Гриневецький, З.Ружицький, Т.Тіллінгер, Х.Сиркус). У проекті були використані і послідовно розвинуті принципи “Афінської хартії” 1933 р., ухваленої на IV Конгресі CIAM [1008, с.224-225]. Важливою подією для популяризації нових підходів стало опублікування проекту в Бюлетені Спілки архітекторів Речі Посполитої⁴⁰ у 1935 р. [709] і наступне видання книги “Функціональна Варшава” зі вступною статтею швейцарського інженера Н.Келена (одного з консультантів генерального плану Москви) щодо світоглядної позиції архітектора-урбаніста, необхідності розширення компетенції в технічній, історичній, економічній, соціологічній галузях знань, формування на цій основі наукового підходу до проектування генеральних планів [840, с.11-12].

³⁹ Товариство утворене у 1923 р. (польськ. – Towarzystwo Urbanistów Polskich (TUP)).

⁴⁰ Польськ. – Biuletyn Stowarzyszenia Architektów Rzeczypospolitej Polskiej.

На основі ґрунтового аналізу зовнішніх і внутрішніх сталих чинників-обмежувачів розвитку міста у різних аспектах, як то географічне розташування на території Європи і в країні, кліматичні, геоморфологічні умови, головні комунікаційні артерії у континентальному і загальнодержавному масштабах, автори “Функціональної Варшави” визначили напрями формування і розвитку у наступні десятиліття головних функцій міста. Проект, що свого часу був сприйнятий з великим зацікавленням в Європі та Північній Америці, всередині країни вважався взірцем плану регіонального розвитку. Самі ж автори, усвідомлюючи неможливість реалізації цієї стратегії в найближчий період з огляду на тогочасну соціально-економічну ситуацію в державі, пропонували розглядати її як **метод планування** при подальшому ґрунтовному опрацюванні і поглибленні наукових досліджень [709, с.74]. Підсумовуючи виконану роботу, пафосно підкреслювали соціальний детермінізм творчого процесу як особливу ознаку нового часу: “Архітектурна форма виникає зі взаємодії суспільних, економічних і технічних сил. В застосуванні до формування великих територій ці сили утворюють пластичний образ найвищої категорії: своєрідний урбаністичний стиль нашої епохи” [709, с.74].

В серед. 1930-х рр. необхідність тісного зв'язку міста і регіону обґрунтовувалась і потребою посилення обороноздатності міст [685; 800; 943]. Передчуття війни каталізувало розробку таких прийомів розпланування, які б враховували вимоги протиповітряної оборони. Автори публікацій відзначали відповідність засад функціонального планування потребам захисту від авіаційних нальотів, підтверджуючи тим самим універсальність концепції, зокрема в частині міської інфраструктури, комунікації та оздоровлення міських організмів через насичення їх зеленими насадженнями [943, с.497]. Йшлося про децентралізацію, особливо найбільших адміністративно-політичних центрів держави, і переваги в цьому контексті лінійної схеми розпланування, яку на межі 1920-30-х рр. активно пропагували в СРСР.

Синтетичні узагальнення щодо оптимальної структури, зроблені на співставленні думок теоретиків урбаністики, укладаються в наступну програму:

“1) обмеження зростання і розрідження забудови великих міст; 2) поділ міста смугами зелені; 3) врахування інсоляції і напрямів вітрів при проектуванні нових вулиць; 4) децентралізація і винесення з міст промисловості, як істотний момент дезурбанізації; 5) децентралізація громадських будівель і центрів обслуговування; 6) децентралізація важливих громадських будинків, а також будинків з великим скупченням людей; 7) перенесення на периферію міста установ соціального захисту і лікарень призначення; 8) створення широких комунікаційних поверхонь для легкого здійснення евакуації” [685, с.14, 16]; 9) вільна і низька забудова міських кварталів (1-3 поверхові будинки); перевага індивідуальних будинків з садом [943, с.496]. Можливість реалізації окреслених завдань розглядалась лише через призму регіонального планування як його невід’ємна суспільно-економічна складова.

Підсумком розвитку польської урбаністичної думки міжвоєнного періоду стала праця Т.Толвіньського “Урбаністика” (1934-1937 рр. [984]). Вчений звернув увагу на витоки містобудівних процесів як базис еволюції міської структури. На основі аналізу просторово-планувального розвитку багатьох міст світу в історичній ретроспективі, Толвіньський виділив шість “урбаністичних чинників”, які визначають їх форму: природні умови (географічне розташування, топографія території, вода, клімат і т.д.); господарський і соціальний чинник; оборонність; комунікації; чинник звичаєво-правовий; чинник урбаністичної композиції (“свідомої творчості”) [984, с.17]. Останній, на думку автора, має особливе значення: пошук історичних мотивів є основою для продовження просторового розвитку міста. Історичний погляд на місто, що ігнорувалось представниками молодшого покоління польських урбаністів, та історичні дослідження – як нова наукова спеціальність, можуть безпосередньо слугувати потребам сучасного планування; саме історична складова є початком формування світогляду фахівця – ключової особи в процесі творення простору нового часу.

3. 1. 3. Тенденції розпланування житлової забудови.

Суспільна значущість повоєнної урбаністики мала проявитись насамперед у широкомасштабному проектуванні і будівництві житлових кварталів, що якнайшвидше знизило б рівень “житлового голоду” в містах і задовольнило б

відповідні вимоги різних верств міського населення, заспокоївши суспільну напругу, яка виникала на цьому ґрунті. Щодо існуючої забудови, то її пропонували “лікувати”, запобігаючи подальшому ущільненню, встановлюючи внутрішні лінії забудови [763, с.19-20].

Протягом 1920-30-х рр. за державної підтримки були утворені і функціонували численні фонди, що скеровували свою діяльність на активізацію, нормативно-правову підтримку, кредитування та інвестування організованого житлового будівництва для різних категорій населення: робітників, службовців, військових, працівників різних галузей промисловості і т.д. Найефективніше діяли Державний житловий фонд (утв. у 1919 р.), Державний господарський фонд, Державний фонд розбудови міст, Державний будівельний фонд, Фонд військового розквартирування (утв. у 1927 р.) [797, с.46]. Крім цього, прийняття якісних архітектурно-містобудівних рішень, формуванню національної стратегії розвитку архітектурної діяльності в державі протягом міжвоєнного періоду сприяли Товариство робітничих селищ (утв. у 1924 р.), Польське товариство житлової реформи⁴¹ (утв. у 1929 р.), Заклад суспільного страхування⁴² (утв. у 1930р.). Необхідно згадати також і професійні об’єднання – Товариство польських архітекторів⁴³ (утв. у 1927 р.), а також згадуване Товариство архітекторів Речі Посполитої (утв. у 1934 р.).

Коротко зупинимось на основних концепціях просторової організації житлових кварталів – важливих компонентів міського плану, в яких відобразились загальні тенденції польського міжвоєнного містобудування. Напрацювання застосувались на усій території Другої Речі Посполитої, в тому числі і на Волині.

Перший етап вирішення житлової проблеми розпочався на поч. 1920-х рр. проектуванням численних житлових кварталів (“колоній”) для різних верств населення. Просторово-планувальні утворення такого типу найчастіше були порівняно невеликими за площею і нагадували традиційні польські містечка з обов’язковою ринковою площею в центрі. Вільна, блокована або лінійна забудова

---

⁴¹ Польськ. – Polskie Towarzystwo Reformy Mieszkaniowej (PTRM).

⁴² У переліку зазначені тільки організації загальнодержавного масштабу.

⁴³ Польськ. – Stowarzyszenie Architektów Polskich (SAP).

поєднувалась з живописним розплануванням усього кварталу, територія якого активно насичувалась зеленими насадженнями. Близькість до природи, використання структурних особливостей рельєфу для органічної інтеграції забудови у ландшафт, невеликий масштаб і апеляція до форм традиційної польської архітектури у вирішенні образу дозволяють говорити про суголосність отриманого результату двом архітектурно-містобудівним тенденціям: формального застосування елементів концепції “міста-саду”⁴⁴ – все що популярної у Польщі на поч. 1920-х рр. та істотного для засвідчення національної культурної ідентичності слідування історичній традиції містобудування.

Таку ідеологію сповідували автори проектів колонії для службовців в Стараховіцах (арх. Г.Стіфельман, 1920-22 рр.), офіцерської житлової колонії на Жолібожі у Варшаві (арх. Р.Гутт, 1925 р.), численних колоній для державних службовців у східних воєводствах Другої Речі Посполитої (у 44 містах Волинського, Новогрудського, Поліського воєводств, на території Віленської землі [691, с.6])⁴⁵. І хоча концептуальні вирішення, використані в при розплануванні останніх, було піддано критиці за формальний підхід [894, с.160], колонії для службовців завдяки використанню нових елементів містобудівної композиції стали кроком вперед в царині проектування сельбищних зон.

Діаметрально протилежний підхід було запропоновано О.Сосновським: його концептуальний проект був спрямований на формування житлових блоків у вигляді замкнених кільцеподібних, підковоподібних, прямокутних об’ємів – “околиць”, що відповідало, на думку автора, прагненню до колективізму сучасної людини і вимогам економії. Автор мотивував переваги такого вирішення необхідністю зведення до мінімуму вуличної мережі; на цьому ж наголошував свого часу й І.Дрекслер. У проекті виражена категорійність вулиць, які розмежовують житлові блоки: комунікаційні, під’їзні, пішохідні, що було новацією в польському містобудуванні. Об’єднання усіх планувальних елементів в єдину просторову

---

⁴⁴ Точніше “передмістя-саду” – трансформованої версії первинної ідеї.

⁴⁵ Зазначені акції стали частиною загальнодержавної програми, реалізація якої розпочалась зі столичного міста – Варшави, і втілювалась у забудові колоній на Жолібожі (Żolibóz) у Варшаві для службовців (арх. А.Боемський, М.Конткевіч) і офіцерів (арх. Р.Гутт, Р.Сверчинський, Т.Толвіньський); була продовжена у Любліні (колонія для службовців, 1923 р.; для офіцерів (1925-27 рр.)) та інших містах Польщі.

систему за допомогою зелених насаджень було спробою реалізації принципу вільного руху пішоходів незалежно від вуличної мережі, сформульованого у 1904 р. Тоні Гарньє і згодом розвинутого Ле Корбюзьє [894, с.168].

Проникнення ідей західноєвропейського функціоналізму у великомасштабне містобудівне проектування означало поширення відповідних прийомів і принципів на усі об'єктні рівні. Пропагована масовість і стандартизація в будівництві стимулювали поступову відмову від проектування окремих будинків на користь формування їх комплексів. Крім того, відповідно до німецької практики житлового будівництва того періоду, яку брали за взірць польські архітектори, периметральну розстановку будинків замінила стрічкова забудова. Меридіональне розташування блокованих будинків одного чи декількох типів замість звичної схеми розвитку об'єму навколо внутрішнього двору, на думку сучасників, найбільше відповідала вимогам інсоляції і провітрювання житлових кварталів. Ідея максимального озеленення міжбудинкових просторів синтезувалась з принципом неперетинання транспортних і пішохідних комунікацій.

Потужним імпульсом для швидкого розповсюдження нових ідей в архітектурі та урбаністиці Другої Польської Республіки стало утворення у 1926 р. творчої групи "Praesens", до якої увійшли Ш.Сиркус, Б.Ляхерт, Ю.Шанайца, Х.Сиркус, С.Брукальський та ін. Розвиваючи тезу Ле Корбюзьє про те, що "немає архітектури без урбаністики", Ш.Сиркус, як лідер групи, наголошував: "Цю кардинальну засаду ми повинні застосовувати в кожній країні, в якій працюємо, для того, аби міцне поєднання архітектури і урбаністики в єдину цілість було для нашого часу повним, викристалізованим і очевидним поняттям" [1008, с.120].

Ідейно-теоретичний базис діяльності "Praesens", як і практичне його втілення в реальне проектування, сформувався під впливом Ле Корбюзьє і В.Гропіуса, а також "Bauhaus" і голландської школи. Ідеї французьких та німецьких функціоналістів виразно прочитуються в способі вирішення житлового кварталу Раковець у Варшаві (арх. Х. і Ш.Сиркус, 1930 р.), який є першим реалізованим прикладом стрічкової забудови в міжвоєнній Польщі. Дещо раніше, у 1928 р., за зразком німецького селища Даммершток було розплановано два нових житлових

квартали у Лодзі (арх. В.Шерешевський, Є.Берлінер; Р.Гутт, Ю.Янковський), у 1931р. – житловий квартал Вінняри у Познані (арх. С.Філіпковський, Я.Греффе). Усі названі проекти об'єднує ще одна особливість (окрім функціонально-раціоналістичного підходу до розпланування): відкритість простору. Характеризуючи сучасну урбаністику, С.Брукальський наголошував на її тяжінні до “відкривання” простору на “живу зелень” – синтез матеріальних структур і природних компонентів середовища [839, с.92]. Голландські впливи відчутні, на думку Я.Віслоцької, у реалізованому проекті кварталу в районі Жолібож у Варшаві (арх. Б. і С.Брукальські, С.Філіпковський, 1927 р.) [1008, с.125].

Апогей досягнень просторово-функціонального проектування міжвоєнної Польщі припадає на середину 1930-х рр., коли Спілкою архітекторів Речі Посполитої був організований конкурс на підваршавське селище Палюх. Остаточний варіант генерального плану у 1935 р. опрацювало Бюро регіонального планування Варшави на основі декількох концепцій, запропонованих проектами-переможцями [784, с.341]. Новаторський синтез прийомів регіонального планування, виражений у продуманій системі зовнішніх і внутрішніх комунікацій, функціонального зонування території та організації локальної системи соціально-побутового обслуговування засвідчував зрілість містобудівних підходів, їх еволюціонування в напрямку наступного етапу розвитку житлового середовища в місті – системи “сусідств” як одиниці просторового планування⁴⁶. Семантика концепції полягала в утопічному розумінні “сусідства” як соціального інструменту для виховання індивіда. Для Польщі таке обґрунтування містобудівних трансформацій, незважаючи на сутнісний ідеалізм, було актуальним впродовж усього міжвоєнного періоду.

Укладання планів регуляції міст у 1920-х – на поч. 30-х рр. в Польщі стало приводом для детального аналізу міського середовища під кутом зору його оздоровлення. Наслідком ущільнення забудови в центрі міст і середмістях, стихійної

⁴⁶ Як відомо, вказана система, запропонована американським архітектором К.Перрі, передбачала трактування “сусідств” як своєрідних молекул, сполучення яких з подібними планувальними одиницями повинно було привести до рівномірного розвитку міста [520]. Ядром “сусідства” є школа зі спортивними майданчиками, зала і площа для зібрань мешканців; громадський центр з усією системою послуг територіально примикає до іншої частини сельбищної зони міста.

забудова вільних ділянок у міських межах протягом перших двадцяти років ХХ ст. стало “витіснення” зелених насаджень з їх територій, особливо в центрі.

Міська забудова, що стихійно формувалась протягом десятиліть і століть, розташовувалась на найбільш зручних територіях з огляду на їх положення відносно центру, ландшафтні особливості та, часто, естетико-просторовий потенціал і т.і. Ділянки, що не мали перелічених переваг, залишались “неосвоєними”. І саме тут локалізувались зелені насадження, які за своїм походженням були залишками природних ландшафтів. Тому, території міст були озеленені досить нерівномірно і безсистемно.

Пропозиції щодо методики формування системи озеленення міст, створення нових і впорядкування існуючих зелених зон були доволі різноманітними. Незважаючи на те, що пішов в історію період тотального захоплення в Західній Європі “містами-садами” Е.Говарда, залишалися актуальними аргументи на користь оздоровлення міського середовища шляхом реалізації елементів цієї концепції.

Одна з найприйнятніших теоретичних розробок передбачала типологічну прив'язку об'єктів озеленення до функціонального призначення забудованих територій [927, с.324], що в цілому дозволяло створювати гнучкі планувальні структури, здатні розвиватися разом з містом. Зону середмістя, забудовану як громадськими, адміністративними, так і житловими будинками садибного типу (переважно віллами заможніших мешканців), на думку фахівців, необхідно озеленювати шляхом розпланування невеликих садів і скверів декоративно-відпочинкового призначення. Ці елементи благоустрою повинні слугувати доповненням архітектури важливих об'єктів, формуючи разом з алеями та бульварами їх тло та обрамлення [927, с.325].

У наступній смузі забудови, яка розташовувалась за межами середмістя, система благоустрою повинна була містити відкриті озеленені дворові простори, що поєднувались би з рекреаційними зонами – районними садами площею 3-5 га, а також з дитячими ігровими майданчиками, міні-садами та вуличними просторами.

На вільних від забудови, найвіддаленіших від центру територіях йшлося про розташування найбільших елементів системи озеленення – громадських, спортивних

парків загальноміського значення. “Зелений перстень” навколо міста повинен був стримувати його просторовий ріст, відділяти від сусідніх населених пунктів, і, одночасно, резервувати території для непередбачуваних потреб і функцій [780, с.109-110].

Зауважимо, що подібне, зумовлене прагматичними мотивами структурування міської території, цілком укладається у модель концентричних зон міста, сформульовану у 1925 р. американським соціологом Е.Берджессом, яка пропонує погляд на міську структуру як віддзеркалення динаміки міських процесів (рухливості її просторових та соціальних меж) [505].

При проектуванні забудови околиць чи не вперше в історії містобудівної практики Польщі наприкінці 1920-х рр. почали враховувати один з кліматичних чинників – переважаючі в регіоні вітри. З огляду на панування західних вітрів, промислові підприємства та робітничі селища рекомендовано розташовувати зі східної сторони, а лікарні санаторії, притулки – з північної та південної. Території, призначені під дачні ділянки, мали формувати санітарну смугу зелені між сельбищною і промисловою зонами.

Пропонована структура системи зелених насаджень відповідно до сучасної класифікації, прийнятої в ландшафтній архітектурі, поєднувала в собі декілька типів: системи зелених плям, радіально-кільцевої та єдиного паркового середовища з островами забудови. Елементи цієї класифікації сягають своїм корінням початку ХХ ст., коли на конкурсі на проект Великого Берліна у 1910 р. була представлена модель комплексного планування міських територій, за якою місто поділялось на функціональні частини, острівне розташування периметрально забудованих житлових кварталів і районів, розділених клинами зелені [786, с.13]. У той час вважалось, що саме в такий спосіб було можливо досягти триєдиної мети озеленення міст: естетичної виразності, створення здорових умов проживання та максимального наближення населення до природи.

3. 1. 4. А р х і т е к т у р н о – м і с т о б у д і в н е з а к о н о д а в с т в о .

Разом з необхідністю забезпечення швидких темпів відбудови втраченого житлового фонду і розбудови міст Другої Речі Посполитої, нагального вирішення

потребувала проблема розробки національного архітектурно-містобудівного законодавства. Р.Феліньський у 1916 р. так обґрунтовував потребу розвитку законодавчої бази: “Тільки тоді, коли плани забудови міст, що враховують всі сучасні вимоги містобудування, будуть підтримані раціональними будівельними законами, може наступити зміна на краще в існуючій ситуації наших міст” [739, с.147].

Після здобуття незалежності в 1918 р. Польща отримала у спадок різноманітне законодавство в архітектурно-містобудівній галузі. На колишніх пруських теренах діяли правила розпланування, затверджені 1875 р. і оновлені в 1918 р. та декілька так званих “будівельних ординацій”; на території Галичини діяли 5 законів в галузі будівництва, а на колишніх територіях Росії, в т.ч. і Волині, - був чинним Збір законів Російської імперії. У Польському Королівстві – мали силу правила будівельної поліції для міст 1820 р. і т.д.

7 лютого 1919 р. декретом були введені в дію тимчасові будівельні правила. У наступні роки обов’язковими до виконання на колишніх російських землях стали: Розпорядження президента Речі Посполитої від 14 квітня 1924 р. на предмет передачі місцевим урядам права затвердження проектів будівель і видачі дозволів на будівництво; розпорядження Міністра громадських робіт від 3 березня 1922 р. щодо висоти будівель, будівництва і ремонту дерев’яних будинків в містах, від 21 квітня 1923 р. про будівельні пільги в містах, від 3 грудня 1926 р. про тимчасові будівельні правила та ін. [466, с.11]. Кожний з регламентуючих актів мав на меті уніфікувати засади проектування, розрізнені і часто взаємно не узгоджені правила та інструкції, видані в попередні періоди. На цьому шляху виникали труднощі, зумовлені різним рівнем економічного і суспільного розвитку регіонів Польщі: “У зв’язку з цілком різними умовами на колишніх пруських територіях і на східних кресах, в колишній Галичині і на території Віленської землі зараз є неможливим прийняття для усієї держави єдиного будівельного законодавства” [981, с.30]. Натомість видання закону, в якому б окреслювалися загальні засади будівельної політики в державі видавалося цілком прийнятним. При такому підході органи самоуправління

отримували повноваження видавати місцеві будівельні правила, зважаючи на місцеві умови і потреби.

Розпорядження президента Польщі від 16 лютого 1928 р. “Про будівельне законодавство і забудову поселень” [466] стало таким документом загального характеру. Єдиними для всієї держави стали норми і правила щодо безпеки вуличного руху, пожежної безпеки, санітарії та гігієни. Закон врегулював порядок розбивки нових вулиць, площ, реконструкції існуючих, а також розпланування територій, призначених для громадських просторів та об’єктів. Крім того, розпорядження визначало компетенції підрозділів, уповноважених видавати дозволи на будівництво та експлуатацію, порядок ведення будівельного нагляду, керівництва роботами, окреслювало відповідальність за порушення будівельних правил.

Перший розділ документа був присвячений виконанню загальних та детальних планів забудови населених пунктів; їх укладання мали виконувати магістрати міст або повітові відділи. Законодавчою новелою став припис чіткого функціонального зонування міської території і її “стрєфування” – виділення ділянок, призначених під різні типи житлової забудови за критерієм поверховості та вогнетривкості [466, с. 22]. Особлива увага приділялась впорядкуванню забудови окремих ділянок (парцелей) в містах і містечках східних воєводств, що до 1918 р. входили до складу Росії. Нове законодавство передбачало обов’язкове отримання дозволу на поділ (парцеляцію) незабудованих ділянок з метою запобігання утворенню нових, непридатних до будівництва, укрупнення і реконструкцію забудованих територій [466, с.89], визначав обмеження висоти будівель (до 22 метрів) [466, с.94].

Оновлена редакція архітектурно-будівельного законодавства була затверджена в липні 1936 р. [980]. Головні зміни полягали у запровадженні правил закладення нових поселень та вимог до регулювання забудови на територіях, розташованих за межами населених пунктів.

Про важливість підвищення містобудівної культури з метою покращення інвестиційних, житлових та санітарних умов свідчила і спеціальна резолюція Польського Сейму, ухвалена 17 червня 1936 р. У документі йшлося про

необхідність інтенсифікації робіт в zakresі обмірів і виконання планів забудови міст на підставі попередньо опрацьованих технічної і фінансової програм, розрахованих на декілька років.

Розпорядження Міністра внутрішніх справ від 13 жовтня 1936 р. [460] стало наступним етапом формування нормативної бази проектування генеральних планів та докладною інструкцією до виконання перспективних планів забудови міст, розрахованих на 30 років. Статистична і аналітична частина проекту, виконана відповідно до Розпорядження, повинна була містити вичерпну інформацію про кліматичні, географічні, ландшафтні особливості терену, його гідрологію, площу функціональних зон на території міста (якщо такі можна було виділити), характер існуючої забудови, міські комунікації, кількісний і якісний склад населення. У проектну частину необхідно було включати графічний матеріал, починаючи з ситуаційних планів нової забудови і закінчуючи нумерацією проєктованих будівель. Остання редакція норм і правил в будівництві Другої Речі Посполитої перед початком Другої світової війни була прийнята у 1938 р. [467].

3.2. Основні принципи та напрямки функціонально-просторового і композиційно-планувального розвитку міст Волині

У контексті розгортання містобудівних акцій загальнодержавного, регіонального чи локального значення, в яких відобразився пошук шляхів нової польської урбаністики, міста Волині отримали новий імпульс для свого просторового розвитку.

На перший погляд, обсяги завдань у містобудівній сфері і їх складність у волинських містах важко порівнювати з аналогічними проблемами найбільших міст Польської держави. Проте, стартові урбаністичні позиції у більшості міст “Польщі Б” (Віленська земля, Волинське, Новоградське, Поліське воєводства) на поч. 1920-х рр., значно поступались умовам, що склались в містах відповідного масштабу в інших регіонах країни. Інтенсивне зростання міст Волині у зв’язку з набуттям статусу адміністративних центрів, розвитком системи комунікацій і промисловості

стало першим з ряду об'єктивних чинників, який детермінував необхідність фахового керівництва цими процесами. По-друге, потреба усунення диспропорцій в якості міського життя у досліджуваному регіоні та містах центральних і західних воєводств стимулювала розвиток їх технічної інфраструктури (інженерні мережі), проектування якої було неможливим без фіксаційних планів і планів забудови. Третім чинником, що актуалізував виконання генеральних планів міст, спирався на потужний суспільний мотив підкреслення культурної ідентичності, була ідея збереження туристичного та історико-рекреаційного потенціалу міст. Пошук балансу між динамічним розвитком і потребою охорони давніх просторово-планувальних структур мав здійснити вирішальний вплив на урбаністичну практику в регіоні. Проте, відсутність коштів, фахівців, обмірних (або кадастрових) планів населених пунктів фактично виключила Волинь із загальнодержавного процесу урбаністичного проектування протягом I-ї пол. 1920-х рр.

Обмірні роботи розпочались у серпні 1925 р., після того як між президентом міста Рівне К.Баліньським і інженером-землеміром Єжи Жеромом з Бреста⁴⁷ була укладена відповідна угода [123, арк.67]. У 1928-30 рр. Є.Жером виконав обміри Луцька (плани в масштабах 1:2000, 1:5000) [123, арк.73, 237]. Станом на 1930 р. в аналогічний спосіб повністю або частково було зафіксовано існуючу містобудівну ситуацію Ківерець, Костополя, Любомля, Олики, Ратного, Рівного, Торчина) [18, арк.17]. Ще у 1922 р. було укладено обмірні плани Острога [354], у 1924 р. – Радивилова [355], а 1926 р. – Березного [353].

Контроль за усіма роботами здійснювала окружна Дирекція громадських робіт, яка констатувала, що у зв'язку зі складним фінансовим станом роботи в містах ведуться повільно. Лише на початку 1931 р. Волинський воєвода окремим розпорядженням зобов'язав магістрат Ковеля приступити до виконання обмірів як базису для плану регуляції міста. Магістратам Рівного і Луцька відповідно до цього ж документу було доручено протягом року виконати плани забудови [225, арк.8]. Станом на 1935 р. до переліку населених пунктів, для яких були укладені обмірні плани, додалися Колки, Сенкевичівка, Дубова Корчма, тривали обміри Любомля,

---

⁴⁷ Є.Жером виконав обмірні плани Бреста у 1923-25 рр. [123, арк.115].

Острога, Горохова, а плани Рівного і Луцька потребували уточнення [1042, с.7]. Для прискорення робіт щодо більших міст (Дубно, Здолбунова, Кременця і Володимира-Волинського) застосували метод аерофотозйомки – технічну новинку того часу.

До виконання обмірних планів міст також спонукала потреба розширення їхніх меж. Процес відбувався одночасно зі змінами меж воєводств та повітів⁴⁸. У Волинському воєводстві протягом 1930-1933 рр. відбулося значне територіальне зростання Берестечка, Березного, Дубровиці, Дубно, Корця, Костополя, Ковеля, Кременця, Любомля, Луцька, Олики, Острога, Радивилова, Рокитного, Рожища, Рівного, Сарн і Володимира-Волинського⁴⁹. Зважаючи на значний обсяг обмірних робіт, які необхідно було виконати не лише стосовно названих міст в їх існуючих межах, але й населених пунктів, які планувались до територіальної інкорпорації, повністю оновити фіксаційні матеріали вдалося лише для частини з них (Корець, Костопіль, Сарни). Для решти – існуючі плани лише уточнювались і коригувались.

Територіальний розвиток міст Волині мав вагому мотивацію, яка відображала соціокультурне замовлення регіону. Окрім очевидних господарсько-економічних переваг, які одержували місто і передмістя, влада прагнула відкоригувати тут етнічну структуру населення, нівелюючи в такий спосіб абсолютне домінування євреїв і посилюючи вплив інших етнічних груп. Нерідко гомогенність етнічного складу міських рад призводила до односторонності і економічної необґрунтованості рішень щодо розподілу коштів міського бюджету, ігнорування інтересів іншої частини населення, що розбалансовувало міське господарство в цілому⁵⁰.

Відповідно до моделі регіонального планування особлива роль відводилась зовнішнім комунікаціям; у випадку Волинського воєводства – залізниці. Включення зовнішнього транспорту в структуру міст стимулювало соціально-економічне і просторове зростання кожного з них, а також розвиток місцевого туристично-рекреаційного потенціалу. Так, завдяки приєднанню до теренів міста віддаленого

---

⁴⁸ Відомо, що у 1928 р. магістрат м.Лодзі зініціював збір статистичних відомостей про структуру території і площі кожного з функціонально-просторових елементів міст Другої Речі Посполитої, а також про наміри місцевої влади щодо розширення міських меж. Зібрану інформацію після опрацювання і аналізу планували опублікувати для уяочення ролі інкорпорації приміських територій як важливого чинника розвитку міст [196, арк.33].

⁴⁹ Див., наприклад, справи з розширення меж міст Волинського воєводства: Архів нових актів у Варшаві (Польща), Колекція документів Міністерства внутрішніх справ [351-355].

⁵⁰ Подібна ситуація склалась на поч. 1930-х рр. в містечку Дубровиця [353, к.484]

району залізничної станції новий поштовх до просторового росту отримали Дубно і Радивилів – міста, для яких були визначені різні функції. Стародавнє Дубно мало розвиватись як адміністративний та ідеологічно-культурний центр, втілюючи собою одвічну твердиню польської державності на Волині. Радивилів розглядався як осередок регіональної торгівлі та потенційний оздоровчо-відпочинковий центр з оптимальними природно-ландшафтними умовами (“сухий, піщаний терен, соснові ліси, річка і хороше повітря, багатство і дешевизна продовольства” [355, к.5]).

Паралельно розроблялись регуляційні плани Рівного – найбільшого міста і ділового центру Волині та Луцька – адміністративного центру воєводства. Однак, розробка проектної документації потребувала значних витрат коштів і часу. Для укладення плану для міста з населенням 10-50 тис. мешканців (кількість населення найбільших міст Волині не досягала верхньої межі) і його затвердження відводився період від півтора до трьох років [986, с.100]. Відповідно до тогочасного архітектурно-містобудівного законодавства вказані документи за термінами своєї розробки повинні були випереджати опрацювання проектів об’єктів міської забудови. Зважаючи на дефіцит на Волині фахівців-урбаністів та трудомісткість проектних робіт, у переважній більшості випадків архітектурно-планувальний розвиток міст регіону протягом майже усього міжвоєнного двадцятиліття відбувався стихійно і фрагментарно [592]. Говорячи про відсутність містобудівних стратегій у 1920-х рр., луцький архітектор А.Юранець-Юревич так означив основний принцип розташування нових об’єктів: “Вирішальним чинником при обранні місця під будівництво громадських будівель була наявність вільної ділянки” [1042, с.6].

Виконання обмірних планів і планів забудови найбільших міст Волинського воєводства співпало у часі з введенням в дію нового будівельного законодавства 1928 р. Пропонуючи методику екстраполяції його положень на існуючі містобудівні умови в регіоні, головний архітектор Рівненського повіту С.Сікорський наголошував на необхідності якнайшвидшого виконання планів регуляції, реконструкції забудови, занадто ущільненої в центральній частині міст, опрацювання місцевих правил забудови і т.і. [1090].

Для фахової розробки необхідної містобудівної документації у квітні 1935 р. було утворене Волинське Бюро обмірів і планів забудови міст⁵¹. Діяльність Бюро не обмежувалась опрацюванням містобудівних проектів локального значення. Захоплення ідеєю регіонального планування знайшло своє продовження у розплануванні північної частини Волинського воєводства – району Шацьких озер. Розвиток рекреаційно-туристичного потенціалу воєводства розглядався як один із шляхів економічного підйому і відповідав програмі функціонального зонування Польщі в контексті загальнодержавного планування, про що йшлося вище.

Для вирішення проблем регіонального планування Міністерством внутрішніх справ у квітні 1937 р. було утворено Комісію регіонального плану забудови [41, арк.20зв]. Головним завданням нової інституції було укладання такого плану для Волині і координація інвестицій загальнодержавного значення з урахуванням потреб населених пунктів регіону, що визначило багатоаспектність її діяльності (від проблеми регіональної комунікації до завдань охорони природи та історичних пам'яток). Тоді ж обидві установи були об'єднані в Бюро регіонального плану забудови Волині [41, арк.21]. Діяльність обох Бюро протягом 1935-37 рр. була достатньо ефективною. Станом на початок 1938 р. були укладені загальні і детальні плани забудови окремих частин Луцька, Рівного, Здолбунова, Дубно, Рожища, Олики; для Клевая – детальний план забудови територій, що оточують замок, площею 8 гектарів; для Любомля – детальний план забудови і ескізний проект розпланування туристичних теренів навколо любомльських озер [41, арк.21-21зв].

3.3. Просторово-планувальні концепції та урбаністичні проекти розвитку міста Рівне

Рівне, з огляду на свої масштаби, рівень економічного розвитку, структуру зайнятості населення (тут переважали невеликі підприємства, розвивалась дрібна

---

⁵¹ В структуру Бюро входили дві секції: 1) секція обмірів, де виконувались обмірні роботи і опрацьовувались плани міст, виділених з повітів, а також нагляд за усіма вказаними роботами, надання технічної допомоги містам, які провадили обміри власними силами; 2) секція планів забудови, на яку покладалась функція виконання підготовчих робіт і опрацювання планів забудови міст; нагляд за планами забудови, виконаних шляхом тендерів; опрацювання даних, необхідних для оголошення конкурсів на ескіз планів забудови; опрацювання планів забудови на основі конкурсних матеріалів; виконання фрагментів планів забудови міст [41, арк. 20зв].

торгівля) не могло претендувати на крупні містобудівні акції, аналогічні пропонуваним для найбільших міст Польщі – Варшави [709], Вроцлава [786], Познані [780] та ін. і комплексне використання методики функціонально-просторового впорядкування. В цьому і не було потреби. Як і більшість середніх та малих міст в міжвоєнний період, Рівне відчуло наслідки промислового поступу та його похідної – активізації урбанізаційних процесів. Місцеві соціальні проблеми, пов'язані з низьким рівнем освіти, охорони здоров'я, загальним санітарно-гігієнічним станом, підсилились потребою розвитку нових територій для будівництва житла, створення необхідної інфраструктури. Робота над їх розв'язанням велася в контексті і за аналогією проектних розробок, виконаних для великих міст Польщі. Однак, спільними були тільки підходи і принципи проектування. Містобудівні концепції щодо структурування території і проектування окремих функціональних зон адаптовувались до історично сформованого середовища та місцевих умов.

Першою спробою часткової регуляції забудови Рівного був план, укладений технічним відділом Рівненського магістрату в 1928 р. [212, арк.10], де з'явилась пропозиція сформувати новий адміністративний центр міста і виділити рекреаційну зону загальноміського значення в долині р. Устя [606, с.238-239]. Проте, історично сформована композиційно-планувальна структура, значною мірою визначена природно-ландшафтною ситуацією (острівне розташування міського центру, домінування просторового розвитку східної частини міста, значна територія заплави р.Устя і розгалужена система річкових рукавів), визначила обмеження будівництва на заболочених територіях, які не були враховані в проекті.

Ескізним проектом, виконаним наприкінці 1920-х рр. [212, арк.13], передбачалось розвинути сельбищну зону на південний схід від центру, на території парку колишньої резиденції кн. Любомирських⁵². Геометризм і регулярна схема композиції житлових кварталів, вулиці-промені, що беруть свій початок від невеликих площ – все викликає виразні асоціації з розплануванням англійських “передмість-садів” поч. ХХ ст. (зокрема, Хемпстедом 1904-1909 рр.) та

---

⁵² Князі Любомирські – власники Рівного впродовж ХVІІІ - І-ї третини ХХ ст.

передмістями найбільших польських міст 1920-30-х рр. (Грабішин біля Вроцлава, 1919-1925 рр., Влохи неподалік Варшави, 1928 р.) з їх екстенсивною житловою забудовою посеред садів. Периметральна триповерхова забудова, сформована навколо великих дворових просторів, що з віддаленням від центру змінювалася на блоковану, засвідчувала тенденцію до “розрідження”, якомога інтенсивнішого “насичення” сельбищної зони та парадних просторів зеленими насадженнями. Окрім покращення умов проживання і гармонізації середовища, продумана система озеленення значно посилювала б репрезентативність нових міських ансамблів.

Аналогічний підхід до композиційно-планувальної організації спостерігаємо у проекті забудови нових житлових кварталів на східній околиці Рівного (арх. С.Сидорчук, 1930 р. [256, арк.2]). Радіально-кільцева структура генерального плану, як і в попередньому випадку, підкреслювала зв'язок з європейськими прототипами. Є очевидним, що у вирішенні вільної забудови мішаного типу, сформованої переважно двоповерховими блокованими та індивідуальними будинками з інтеграцією декількох багатоквартирних, автор керувався насамперед естетичними засадами розпланування: краса і “правильність” мережі вулиць, камерні простори рівномірно забудованих кварталів сприймаються як самодостатня геометрична композиція. Запропонований підхід до організації середовища проживання у невеликому місті звучить в унісон з твердженням одного з провідних польських урбаністів того часу Ю.Янковського про переваги застосованого способу забудови: “напевно цей спосіб з погляду господарського підходить найбільше, дає населенню можливість вибору помешкання відповідно до його потреб і звичок, дещо пом'якшує суворість багатоповерхової забудови через введення великої кількості зелені, а при вмілому групуванні будинків різного масштабу може створити шляхетний пластичний образ зростаючого міста [...] для справжньої корисності людині” [763, с.23].

Ділянка, визначена під будівництво кварталу, примикала до теренів міського парку, функцію якого з 1930 р. виконувала територія Волинських торгів – регіональної промислової, ремісничої і сільськогосподарської виставки, розташованої в межах замиської садиби “Гірка” кн. Любомирських [594].

Функціональна спеціалізація парку, насиченість території різноманітними павільйонами, значна кількість відвідувачів, порівняно невелика площа обмежували можливості мешканців міста щодо вибору видів відпочинку. Тому з ініціативи магістрату міста у 1930 р. було виконано проект нового, універсального парку, розташованого на передмісті Грабник⁵³ [1096, с.9]. Публікації в регіональній пресі засвідчували не тільки ужиткові мотивації його закладення (поєднання за шведським взірцем краси і корисності – декоративних насаджень і плодових дерев), але й соціальні. По-перше, закладення парку як ботанічного саду дозволило б залучити учнів місцевих шкіл до робіт з благоустрою і подальшого догляду за окремими ділянками; по-друге висаджування рослин – представників місцевої флори – доносило б до широкого загалу інформацію про природу Волині; по-третє, підготовчі роботи і будівництво парку могли забезпечити роботою значну кількість безробітних. Необхідність створення нової зони відпочинку підтверджували і розрахунки: “Зі всіх міст Волині [Рівне] найбільш позбавлене зелені, як громадської, так і приватної. Маючи площу 694 га, Рівне не має свого парку. Парк Любомирських займає площу заледве 3 га (на мешканця міста, забудованого за планом, повинно припадати 10 кв.м зелені – в Рівному припадає лише 1.1 кв.м)” [1097, с.5].

Триваюча безсистемна забудова Рівного стимулювала ініціювання на поч. 1934 р. розробки детального плану забудови, який охоплював центральну частину та середмістя [1056, с.19-20]. Однак роботи були призупинені. Міська влада обмежилась лише затвердженням в листопаді 1934 р. місцевих правил забудови [244, арк.2-6]. Документ встановлював поділ території міста на декілька зон:

- I зона – щільної вогнестійкої житлової забудови висотою 2 поверхи і вище;
- II, III зони – забудова такого ж типу, але нижчої щільності;
- IV зона – вільна мішана житлова забудова (вогнестійка і невогнестійка);
- V зона – промислова забудова.

До проблеми генерального плану повернулись лише у 1936 р., коли стосовно Рівного воєводським Бюро обмірів і планів забудови міст було виконано комплексні

---

⁵³ Проект розпланування ділянки площею 4 га виконав інженер М.Вейтко. Закладення нового парку відбулося 15 липня 1933 р. [1074, с.5].

передпроектні дослідження. Напрацьовані матеріали (у тому числі, фізіографічний аналіз терену, структура міських комунікації, нарис історичної еволюції міста, статистичні дані, що відображали економічні, суспільні та культурно-просвітницькі потреби міста) отримали високу оцінку урбаністів, соціологів, економістів і були визнані взірцем, гідним наслідування з точки зору методики і всебічної оцінки вихідних умов проектування [894, с.158].

Дослідження дали матеріал для проведення загальнодержавного конкурсу на розробку ескізного плану забудови міста [1042, с.8]. З 19 проектів-учасників нагороди отримали 5 робіт (II-у премію – арх. М.Юранець-Юревич, А.Юранець-Юревич, інж.Ю.Варгала (Луцьк), III-ю – арх. Ю.Реньський, В.Подеський (Варшава), IV-у – арх. З.Ігнатовіч, К.Пігуловський (Варшава)). Переміг проект варшавських архітекторів М.Буцкевічуні і В.Вечоркевича [933, с.12].

У проектах були закладені стратегічні засади архітектурно-просторового розвитку Рівного, подані пропозиції щодо структурування житлової забудови, організації нових громадських просторів, розташування об'єктів адміністративного, соціального, культурно-просвітницького призначення. Зокрема, вирішувались наступні завдання: 1) організація автомобільного руху: створення обвідної артерії і поєднання східної частини міста з західною, середмістя – з залізничним вокзалом, створення необхідних під'їздів до товарної станції і т.д.; 2) розташування промислових підприємств (в тому числі, бійні); 3) визначення нової території для Волинських торгів (на момент організації конкурсу виставка претендувала на статус загальнодержавної [594]); 4) розташування житлових кварталів, паркових територій (смуг зелені); 5) громадських будівель і т.і. [1042, с.8].

Конкурсні проекти авторства М.Буцкевічуні і В.Вечоркевича (проект №7) [344], проект №17⁵⁴ [347], проектна пропозиція М. і А.Юранець-Юревичів та Ю.Варгалі (проект №3) [1042, с.9] дозволяють скласти уявлення про підходи до просторово-планувального розвитку Рівного.

Перше, що звертає на себе увагу при розгляді проекту М.Буцкевічуні і В.Вечоркевича – прагнення функціонально і морфологічно структурувати міську

⁵⁴ Авторів встановити не вдалося.

територію з урахуванням щільності і висотності існуючої та планованої забудови. Були визначені чотири основні типи житлової забудови і їхнє розташування на генеральному плані. Пропоноване зонування території міста ілюструвало використання досвіду М.Буцкевічівни в zakresі розробки системи “стрєфування”, набутого при опрацюванні генерального плану Варшави⁵⁵ на поч. 1930-х рр.

Автори залишили без змін традиційно найвищу щільність у центральній частині (збудова складає 60% території кожної з ділянок), передбачивши повну реконструкцію дерев’яної одноповерхової забудови єврейських кварталів і наступну заміну її двоповерховими мурованими будівлями.

Кардинальні зміни мали відбутись й у середмісті Рівного. Значне його територіальне розширення у північно-східному (включаючи колишнє передмістя Кавказ) і західному напрямках (правобережна частина до території військового містечка) супроводжувалось суттєвим коригуванням існуючої мережі вулиць з вираженим тяжінням до запровадження лінійної системи у нових кварталах. Нові вулиці прокладались достатньо коректно: втручання в історично складену схему відбувалось переважно там, де формувались нові композиційно-планувальні вузли з відкритими громадськими просторами. Меридіональна орієнтація нових вулиць у північно-східній частині Рівного забезпечила б оптимальну інсоляцію житла, відповідно до концепцій функціонального містобудування. За аналогічною схемою розпланувались й інші житлові квартали – у південно-східній частині, приєднаній до міста у 1933 р. [355, к.27]. На місці типово сільських садиб мала з’явитись щільна триповерхова збудова. Саме тут в майбутньому планувалось розселити 27.5 тис. мешканців – більш ніж третину усього населення 75-тисячного міста, яким, за розрахунками, мало стати Рівне за 30 років.

За проектом, на периферії середмістя у кварталах 1-2 поверхової блокованої та індивідуальної забудови (площа забудови ділянки 20%) мало замешкати 26 тис.чол. Відносна просторова ізоляція кварталів досягалась завдяки включенню в міську тканину значних за площею рекреаційних зон, що поєднувались між собою алеями

---

⁵⁵ Якісна і типологічна структура забудови польської столиці була значно складнішою, зокрема, на її території передбачалось виділення 16 різних зон [780, с.111].

та бульварами, прокладеними вздовж вулиць – важливих композиційних осей. За житловим районом Грабник, розпланованим ще у 1926 р. на східній околиці Рівного, зберігався винятковий статус елітного, найпривабливішого для проживання, забудованого віллами буржуазії та державних службовців (площа забудови – 10%).

Таким чином, часткова а, подекуди, повна зміна архітектурно-морфологічних характеристик середовища засвідчувала спробу використання його історико-генетичного, композиційного і образно-асоціативного потенціалу для візуалізації соціокультурних трансформацій на містобудівному рівні.

Зниження щільності забудови від центру до околиць мало би своїм оберненим позитивним результатом зростання площ озелених територій, що вирішувало одне з ключових завдань нового генерального плану. Вперше було запропоновано сформувати цілісну систему озеленення, яка включала в себе ландшафтні об'єкти різних містобудівних рівнів, які, водночас, диференціювалися за функціональним призначенням.

Природно-ландшафтний та соціально-історичний чинники обумовили формування значної за протяжністю рекреаційної зони вздовж русла р.Усті. Південна її частина стала логічним продовженням паркової частини колишньої резиденції кн.Любомирських. Проектом передбачалась розбивка міського парку з розвинутою спортивною зоною, що простягалась аж до південної околиці, де розташувались відкриті водноспортивні споруди. Роль композиційно-планувального ядра відводилась давньому палацу кн.Любомирських, в стінах якого планували розташувати міський музей. У середмісті прирічкова смуга зелені перетворювалась на міську набережну, що сполучала міський парк з територією “йорданівського саду”⁵⁶ і Волинських торгів. Просторове наближення виставкової території до залізничної станції мало цілком зрозуміле функціональне обґрунтування.

---

⁵⁶ “Йорданівські сади” – багатофункціональні спортивно-ігрові простори – до кінця 1930-х рр. стали невід’ємним елементом благоустрою парків і житлових кварталів міст Другої Речі Посполитої. Свою назву отримали на честь професора медицини Генріка Йордана (1842-1907) з Кракова, який запропонував виділяти на території рекреаційних зон спеціальні ділянки для розваг і занять спортом для різних вікових груп населення [910, с.432-433]. На території “йорданівських садів” розташовувались різноманітні малі архітектурні форми, майданчики з ігровим та спортивним обладнанням, бігові доріжки, невеликі стадіони, відкриті плавальні басейни, ігрові зали і павільйони. Кожна з частин відділялась від сусідньої зеленими насадженнями. З часом комплекс майданчиків для рухливих ігор і спорту став обов’язковим елементом благоустрою територій шкіл.

У систему зелених насаджень Рівного, за проектом М.Буцкевичуни та В.Вечоркевича, входили “йорданівські сади” – поруч з садибою “Гірка” і на південно-західній околиці міста – неподалік лікарні, утримуваної єврейською громадою. Великі рекреаційні утворення формувались вздовж головної вулиці на нових міських теренах – поблизу Грабника. Значна роль в системі озеленення відводилась ландшафтним об’єктам загального користування (скверам, бульварам, алеям) та спеціального призначення (територіям існуючих і нових шкіл, цвинтарям), які в комплексі з іншими масивами зелені не тільки мали сформували повноцінну функціональну структуру міста, але й позитивно вплинути на санітарно-гігієнічні умови проживання, естетичну виразність міського середовища.

Розвиток залізничного та автомобільного транспорту зумовив необхідність проектування нових міських магістралей, які, оминаючи середмістя, могли б сполучити райони на околицях, планувально поєднати середмістя з залізничним вокзалом, забезпечити необхідні під’їзди до товарної станції. Автори запропонували прокласти наскрізну вулицю-дублер на південь від головної вулиці міста, яка простягалась від старого міського парку – у східній частині, через річку та залізничні колії, до дороги, що вела до Дубно – у західній. Магістраль суттєво “розвантажувала” головну вулицю, визначала південну планувальну межу історичного центру. В одному з утворених кварталів поряд з Воскресенським собором було передбачене формування адміністративного центру міста. Ансамбль управлінських будівель розвивався вздовж композиційної осі – бульвару, – перпендикулярної до вулиці 3-го Мая і зорієнтованої на головний вхід у новий міський парк.

Планувальна вісь – пішохідний бульвар – завершила перспективу вулиці Фоха (сьогодні – І.Мазепи) і поєднала простори перед проєктованими будівлями магістрату і театру. Нові площі були запроектовані і перед гарнізонним костелом, майбутнім комплексом міського ліцею, наміченими на перспективу будівлями школи і каплиці на Грабнику.

Дві нові міські артерії прокладались у північній частині міста. Перша сполучила існуючу вулицю Фоха – північну планувальну межу міського ядра – з

майданом перед новою автобусною станцією поруч з залізничним вокзалом; друга – стала продовженням вулиці Кавказької і спрямовувалась на привокзальну площу. В такий спосіб формувався ще один функціонально-планувальний вузол – символ динамічного розвитку економіки міста. Класицистична схема композиційно-планувальної організації утвореного простору засвідчила рівнозначність його комунікаційної і репрезентативної функцій.

Подані у проекті пропозиції щодо комплексної реконструкції просторово-планувального каркасу Рівного, створення нової системи відкритих громадських просторів загалом визначали радикальні зміни архітектурного простору, представляли способи трансляції відмінних від традиційних для соціуму Волині соціально-значущих цінностей, а в підсумку мали візуалізувати трансформації суспільства під впливом нової соціально-політичної парадигми.

Принагідно зазначимо, що для Рівного на цьому етапі розвитку генерального плану не виникала гостра потреба розмежування промислової і сільбищної зони. З огляду на низький рівень розвитку промисловості в місті і профіль виробництва, існуючі підприємства не здійснювали відчутного негативного впливу на довкілля. Проте, керуючись засадами функціонального планування та відповідно до рішення технічної комісії магістрату, ухваленого ще у 1929 р. [210, арк.11], у проекті передбачалось винесення більшості підприємств (міської бійні, кузні, ливарних заводів, млинів, цегельні і т.і.), на значну віддаль від середмістя і житлових районів – у північну частину міста для формування промислової зони в безпосередній близькості до залізниці.

Архітектурно-містобудівні ідеї та принципи, запропоновані проектом арх. М. і А.Юранець-Юревичів та Ю.Варгалі були близькими до закладених у проекті-переможці. Зупинимось лише на основних відмінностях. Автори прагнули сформувати два просторово-планувальних ядра, розташованих, відповідно, на схід від історичного центру і у західній частині Рівного – поряд з військовим містечком, тим самим стимулюючи синхронний розвиток як лівобережної, так і правобережної частини. Пропонуючи аналогічне розташування рекреаційно-спортивної зони вздовж русла р.Усті і міського стадіону – поблизу палацу кн.Любомирських,

архітектори передбачали спорудження ще одного спортивного ядра – на північній межі житлового району Грабник.

Не зазнало змін розташування Волинських торгів. Територія виставки, що суміщала функції міського парку, потребувала значного просторового розширення і, відповідно, нового розпланування. Прилегла ділянка, що уже частково використовувалась з цією метою, за своїми ландшафтними характеристиками, на думку авторів, найкраще відповідала подібному призначенню: складний рельєф і значні висотні перепади були гарною підосною до створення виразних паркових композицій і формування видових точок розкриття на виставковій павільйони.

У конкурсному проекті №17, при доволі механічному “накладанні” регулярної сітки вулиць на сформований планувальний каркас, заслуговує на увагу планувальна організація найвідповідальніших композиційних вузлів міського середовища. Прокладання нової магістралі південніше головної вулиці не тільки вирішувало значну частину проблем розвитку міської комунікації, але й розглядалось як планувальний чинник формування нового громадського і адміністративного центру міста, інтегрованого в міську рекреаційну зону. Припускаємо, що пропозиція розмістити міський уряд в стінах визначної і єдиної в місті пам’ятки архітектури пізнього бароко – палацу кн.Любомирських – мала на меті підкреслити представницький характер установи і зберегти будинок від подальшого руйнування після пожежі 1927 р. Парадну площу перед палацом формували дві симетрично розташовані будівлі, а головну вісь замикав новий римо-католицький храм. Утворений простір, як і набір споруд (площа – як міський ринок, палац – як ратуша, костел – як головна святиня міста), очевидно, мав представляти розвиток викликати асоціації з історичним минулим міста. Водночас, ознакою нового етапу його розвитку мало стати включення в просторову композицію громадського центру будівлі театру, яка замикала вісь, зорієнтовану на палац. Формування локального громадського центру передбачалось і на Грабнику.

Автори проекту №17 цілком вмотивовано прагнули створити потужний транспортний вузол поряд з залізничною станцією, включивши у забудову привокзальної площі залізничний і автобусний вокзали. У цьому варіанті

безпосередня територіальна ув'язка осередку зовнішнього транспорту і нової ділянки Волинських торгів також виглядала більш, ніж переконливо.

Конкурсні матеріали послужили підґрунтям до укладання проекту загального плану забудови Рівного, про що довідуємось з технічного звіту і з рецензії на проект, підписаної В.Вечоркевичем та Стефаном Зброжиною [345]. Автори технічного звіту зазначали, що, опрацьовуючи генеральний план, вони спирались і на згадувані передпроектні дослідження 1936 р. Найважливішими завданнями, які вирішувались при укладанні генерального плану були:

- розробка перспективи просторово-планувального та архітектурного розвитку Рівного на найближчі 30 років (до 1968 р.), коли кількість населення, за розрахунками, досягне 72 тис. чол.;

- створення об'їзної магістралі, яка, минаючи середмістя, могла б сполучити райони на околицях міста; поєднання східної та західної частини міста шляхом будівництва віадуків над залізничними коліями з південної сторони залізничного вокзалу; створення додаткового сполучення середмістя з залізничним вокзалом, розпланування привокзальної площі; забезпечення під'їздів до товарної станції;

- визначення ділянок на території міста під майбутню забудову відповідно до плану прокладання інженерних мереж (водопроводу та каналізації);

- формування промислової зони та її розташування з урахуванням вуличної мережі, транспортного вузла (залізничного вокзалу) та житлових районів; визначення ділянок для розташування ринків (майданів для торгівлі);

- реконструкція кварталів забудови відповідно до сучасних санітарно-гігієнічних вимог;

- створення цілісної системи озеленення міста.

Тут же містився розрахунок площ ділянок, які виділялись під будівництво шкіл, лікарень, державних установ, храмів та кладовищ [345, арк.1-2].

Окрема увага зосереджувалась на проблемі забудови ділянок в історичному центрі міста: через їх подрібненість і складність реконструкції, рекомендувалось обмежити забудову середмістя двоповерховими будинками. Вся територія міста поділялась зони, для кожної з яких визначався певний тип забудови.

Як проєктувальники, так і рецензенти зробили основний наголос на поєднанні прагматичних засад облаштування середовища для комфортного проживання, відпочинку та творенні міста як цілісного архітектурного простору, що говорить про методичний вплив на розробку плану забудови Рівного принципів функціонального містобудування, закладених в проєкті-переможці конкурсу 1936 р.

Можна стверджувати, що в проєктних рішеннях, закладених в плані забудови Рівного, простежується прагнення вирішити проблеми розвитку міста як просторово-планувального утворення шляхом максимально можливого нівелювання протиріч між державними, громадськими і приватними інтересами. Механічне застосування постулатів “сучасного” містобудування було неможливим з огляду на невеликі масштаби міста і проблеми локального характеру. Монофункційність місця (ізоляція функціональних зон) як засадничий принцип функціонального проєктування [708, с.72-73] в історично складеному мікросередовищі був неприйнятним хоча б з огляду на необхідність врахування приватних інтересів мешканців. Водночас, запропоноване функціональне і морфологічне структурування міського простору можна розглядати як маніфест соціокультурних трансформацій, елемент конструювання системи суспільних цінностей і варіант їх просторової візуалізації.

3. 4. Місто Луцьк як об’єкт містобудівних перетворень

Так склалось історично, що одним з визначальних містоутворюючих чинників в Рівному та Луцьку стали природні водні басейни рік Устя та Стир відповідно. В обох випадках міське ядро розташовувалось в безпосередній близькості до їх акваторій. Проте, якщо у Рівному русло ріки ще в I-й пол. XVIII ст. стало головним елементом планувально-композиційної структури резиденції кн. Любомирських, то в Луцьку заплава Стиру та її приток Сапалаївки, Глушця до кінця 1920-х рр. залишалась частиною природних ландшафтів. Місто в своєму територіальному розвитку було поставлене перед проблемою їх освоєння. Разом з виконанням проєктів осушення лу́гів, котрі примикали до середньовічного замку Любарта і

середмістя, здійснювалась розробка планів забудови цієї території. Два проекти, виконані з невеликим часовим проміжком, віддзеркалювали основні тенденції розвитку містобудування I-ї трет. ХХ ст.

Перший, виконаний Є.Жеромом (?) у 1928-1929 рр. [629, с.183], синтезував в собі елементи лінійної структури з прийомами розпланування “міст-садів”. Автор запропонував приєднати прибережні території до середмістя, розташувавши тут житлову забудову садибного типу. В планувальну структуру були включені пішохідні простори – алеї і водні басейни – канали. На території, що примикала по периметру, пропонувалось зводити блоковані будинки.

У другому проекті – авторства архітектора С.Сидорчука (1930 р. [125, арк.47]) – містились пропозиції розглядати нову забудову як самостійну частину середмістя Луцька зі всією системою обслуговування, а мережу нових вулиць спрямувати до композиційного центру – замку. Таким чином створювався новий адміністративний центр Луцька, котрий примикав до історичного ядра міста. Просторово-планувальний “контакт” старої і нової частин можна розглядати як унаочнення спадкоємності містобудівних традицій. Проектом передбачалось зведення житлових будинків двох типів: секційних (не вище 3-х поверхів) і садибного типу, які формували систему периметрально забудованих кварталів. Значна ширина вулиць, насичення території зеленими насадженнями, акцентування композиційної осі, сформованої громадськими будинками (магістрат, театр) сприяли б формуванню в центральній частині міста взірцевого функціонально впорядкованого району.

Одночасно з розробкою концепцій формування репрезентативної частини міста, визначались напрями функціонального розвитку інших ділянок, зокрема, промислової зони. На основі аналізу природно-кліматичних чинників, особливостей гідрографії міста та структури забудови окремих частин Луцька у 1930 р. її розташування обґрунтував інж. П.Філіпчук: “Північна сторона, тобто землі с.Кичкарівка і Вишків, території, розташовані поряд з залізничним вокзалом мають всі умови, необхідні для промислової ділянки, зокрема, близькість води, правильний вплив від нижнього берега річки, розташування поруч з залізницею, низька щільність житлової забудови території, врешті, розвиток тут дрібного

виробництва” [128, арк.99]. Залізниця просторово відділяла підзону малих і нешкідливих підприємств від тих, що погіршували екологічну ситуацію в місті.

Актуальність трансформації просторово-планувальної структури Луцька підтверджує факт виконання у 1930 р. дипломного проекту за вказаною темою студенткою архітектурного факультету Варшавської політехніки Аліною Страшаковою [667]. Архітектор продемонструвала комплексний підхід до вирішення проблеми: стрічкова забудова блокованого типу склала основу планування прибережних територій річки Стир. Історичні об’єкти і архітектурні комплекси включались в структуру смуги зелених насаджень, розташованих з південної сторони нового житлового району на території середмістя. Роль своєрідного обрамлення житлових кварталів відводилась блокованим секційним будинкам підвищеної поверховості, новим ансамблям адміністративних будівель; їх лаконічні геометричні форми, побудовані на ритмі мас і динаміці ліній, мали стати символом кардинальних змін суспільного контексту.

Після проведення меліоративних робіт, осушення русла Глушця та прилеглої заболоченої території у серед. 1930-х рр. міська влада Луцька повернулася до проблеми укладання генерального плану. У 1933 р. у мотиваційному рефераті працівника технічного відділу В.Компінського було окреслено коло проблем, які потребували першочергового вирішення в регіональному і місцевому контекстах [119]. Компінський пройшов підвищення кваліфікації на архітектурному факультеті Варшавської політехніки [119, арк.10зв], що дозволило йому ознайомитись з методикою сучасного урбаністичного проектування і застосувати її для аналізу функціонально-просторової та архітектурно-планувальної ситуації в Луцьку. Основну увагу було зосереджено на розв’язанні наступних завдань. По-перше, на включенні Луцька у регіональну систему міжміської комунікації шляхом будівництва залізниці у північному, південному та західному напрямках і перетворення міста в крупний залізничний вузол, тим самим, виведення міста з периферії зовнішньої комунікації воєводства. По-друге, на забезпеченні обороноздатності шляхом будівництва на лівому березі р.Стир нового аеродрому-дублера і допоміжного залізничного вокзалу [119, арк.5зв.]. По-третє, на

необхідності реконструкції середмістя відповідно до вимог репрезентативності, розробки проекту ансамблю нових адміністративних будівель. На четверте місце ставилась проблема функціонального зонування (“визначення місць прикладення праці, розташування житлових, торговельних кварталів з урахуванням засад урбаністичної гігієни”) [119, арк. 2-4].

Окремо наголошувалось, що загострення проблем архітектурно-планувального розвитку Луцька пов'язане з безсистемною забудовою вільних ділянок в середмісті, на передмістях Красне, Вулька, Яровиця, а також невиправданим її ущільненням в центральній частині. Аналізуючи можливості реконструкції житлової забудови відповідно до сучасних вимог, В.Компінський висловив сумнів щодо такої акції, особливо в контексті оптимальної орієнтації будівель. Твердження про неможливість “хірургічного втручання” в міську тканину, зумовлене економічним чинником, стало аргументом на користь розгляду генерального плану як документу-стратегії змін: “План забудови [...] повинен встановлювати рамки, в яких протягом десятиліть змінився б характер і безпека забудови” [119, арк. 7зв.].

Відсутність генерального плану Луцька компенсувалась постійною роботою над проектами забудови окремих кварталів. Оперування порівняно невеликими просторами давало можливість точніше враховувати стійкість і змінність містобудівних форм, матеріальних об'єктів середовища, що було актуально для Луцька як історичного міста. У цьому контексті важливою видається діяльність архітектора В.Смігельського протягом 1934 р. В період роботи у магістраті міста ним виконані передпроектні дослідження і ескізи до загального плану забудови Луцька (не збереглись), забудови міських луків і оточення замку Любарта (частково реалізований), детального плану забудови старого міста, центру, регуляції вулиць, проекти системи озеленення [142, арк. 71].

Усі напрацювання середини 1930-х рр. стосовно планувально-просторового та функціонально-композиційного розвитку Луцька втілилися у проекті генерального плану, виконаного у 1937 р. Волинським Бюро обмірів і планів забудови [629, с.186]. Основні його ідеї – збереження і підкреслення ландшафтних особливостей

міської території, функціональне зонування, органічне поєднання забудови і рельєфу, пристосування незручних територій до потреб міської рекреації, створення самотніх міських пейзажів. У “Короткому описі плану забудови Луцька” зазначалось, що “головна смуга зелені передбачена вздовж ріки Омелянки, Сапалаївки і Застирка, а також, частково, давнього русла р.Глушець. Крім того, передбачене пасмо зелені від спортивних споруд над Стиром до Крейдяної гори. Центральний парк, передбачений на території міських лук біля замку Любарта, поєднано з озелененням площі Домбровського та колишнього костелу і кляштору бернардинів. В парку передбачене влаштування відкритого басейну і спортивних споруд над Стиром. До системи озеленення включені існуючі цвинтарі, які передбачаються до знесення” [118, арк.4]. На перехрестях головних вулиць міста планувалась розбивка скверів, вздовж русел Стиру та Сапалаївки – облаштування набережної. Найважливіші архітектурні пам’ятки міста поєднувалися між собою пішохідними бульварами.

Уся територія Луцька, відповідно до генерального плану, була розділена на одинадцять “стрейф” забудови: від вільної 1-поверхової невогнетривкої з площею забудови ділянки 5% до щільної вогнетривкої 3-поверхової забудови з повністю забудованою ділянкою. Найбільші за площею міські території відводились під вільну невогнетривку 1-2-поверхову та щільну 2-поверхову забудову.

Протягом 1920-30-х рр. в північно-східній частині Луцька сформувалося декілька районів індивідуального житла, забудованих котеджами в оточенні садів. Система їх розпланування пов’язувалась з новою рекреаційною зоною міста – навколо міського стадіону, будівництво якого завершили у 1933 р. [1094, с.7]. Комплекс спортивних споруд (глядацькі трибуни, павільйони для переодягання, тренувальні майданчики, тенісні корти, ковзанка) і зелених насаджень (“Йорданівський” сад) функціонально розвинули існуючий гарнізонний парк. Міська рекреаційна зона планувалась до розширення у південному напрямі – як повноцінний парк, розташований на вільних територіях вздовж вул. Листопадового повстання (зараз – вул. Шопена), частково – над р.Сапалаївка та вздовж південно-західної межі житлового кварталу для офіцерів [135, арк.4].

3.5. Реалізація містобудівних доктрин в повітових містах

Активні урбанізаційні процеси, супроводжувані кардинальними змінами в соціальній структурі населення, зумовили необхідність швидкого просторового розвитку сельбищних зон у волинських містах, а в їх структурі – житлових кварталів для окремих категорій мешканців. Держава стала ініціатором та основним інвестором їх будівництва, в результаті чого в містах і містечках Другої Речі Посполитої протягом 1920-30-х рр. з'явилися, зокрема, житлові квартали для військових та державних службовців. Крім того, квартали взірцевої житлової забудови були запроєктовані у Рівному: для працівників поліції, органів місцевого самоврядування (квартал з 20 будинків в районі Цегельня, що планували спорудити за типовими проектами)⁵⁷ [210, арк.63в.], службовців банківських установ (сільськогосподарського банку в Луцьку за типовими проектами, розробленими арх. С.Тимошенком у 1935 р.) [108, арк.82]. На відміну від кварталів житлової забудови для держчиновників чи офіцерського складу, їх поява в містах була пов'язана з цільовими інвестиціями державних інституцій чи з приватними ініціативами.

Будівництво “колоній” для службовців, започатковане в середині 1924 р., стало одним з перших імпульсів трансформації урбаністичної структури міст Волині в міжвоєнну добу⁵⁸. З погляду функціональності, нові житлові квартали у Володимирі-Волинському, Горохові, Камені-Каширському, Ковелі, Кременці, Луцьку, Любомлі, Рівному, Сарнах можна розглядати як композиційно впорядковані анклавні на хаотично забудованих міських теренах. Семантично, вони стали символом високих стандартів життя, в цілому не характерних для середовища волинських міст і містечок. Необхідно наголосити і на інших складових соціокультурного значення будівництва колоній. По-перше, місцева влада мала можливість частково розв'язати проблему безробіття, залучаючи місцеве населення до виконання будівельних робіт. По-друге, в процесі будівництва відчувався

---

⁵⁷ Грошові кредити для реалізації цих проектів були виділені Банком державного господарства (Bank Gospodarstwa Krajowego) у 1933 р.

⁵⁸ 28 травня 1924 р. Міністерство фінансів виділило кредит для спорудження будинків для державних службовців у східних воєводствах Другої Речі Посполитої. Розпорядженням Міністерства громадських робіт створено воєводські та повітові комітети будівництва [691, с.4].

дефіцит деяких будівельних матеріалів, які не продукувались на місці, або виготовлялись у недостатній кількості (черепиця, цегла). У зв'язку з цим виникала потреба розвитку в регіоні міжміської комунікації, а в населених пунктах – транспортних артерій (доріг і залізниць) та відповідної інфраструктури для доставки усього необхідного з інших регіонів (Торуні, Познані, Катовіц, Львова та ін. [737, с.118]). Цей же чинник сприяв розширенню на Волині існуючих виробництв та започаткуванню нових галузей промисловості. По-третє, поява в планувальній структурі волинських міст подібних анклавів була маркером змін у соціальній стратифікації суспільства.

У розробці концепції просторово-планувальної організації “колоній” та процесі проектування брали участь 14 архітекторів (співробітники проектного бюро Міністерства громадських робіт, будівельних відділів воєводських управлінь, вільно практикуючі фахівці) під загальним керівництвом варшавського архітектора А.Прухніцького. Протягом підготовчого періоду було розроблено проекти 33 типів будинків: 8 – дерев'яних і 25 – мурованих (будинки для старост, 2-, 4-, 6-квартирні, бараки для поліції) [691, с.5].

Активна проектна стадія робіт тривала протягом 1924-25 рр. Проекти забудови виконали: Т.Бурше – для Рівного (у співавторстві з Ю.Крупною) і Луцька; А.Кунцевич – для Сарн; А.Папроцький – для Горохова (у співавторстві з Ю.Жаковським), Каменя-Каширського і Кременця; Р.Боговольський – для Ковеля; А.Ранецький – для Володимира-Волинського; З.Тарасін – для Костополя і Здолбунова; С.Зволяновський – для Любомля. Об'єднавча ідея усіх проектів – створення гармонійного ансамблю житлового кварталу самодостатнього в своїй естетичній цілісності. Підхід до просторово-планувальної організації базувався на декількох засадничих принципах:

– поєднання переваг проживання у місті та сільській місцевості (елемент концепції “трьох магнітів” Е.Говарда – “місто-сільське поселення”, звільнене від недоліків міста і села)⁵⁹;

---

⁵⁹ Значний розголос у другій декаді ХХ ст. отримали численні конкурси на проекти “міст-садів” неподалік Варшави: Зомбки, 1912 р., Млочіни (Młociny), 1914 р. Садиба (Sadyba), 1915 р. та ін. Ця тематика залишалась актуальною у

– вільне розпланування терену з виділенням єдиного або декількох композиційних центрів, композиційної осі (Горохів, Любомль, Камінь-Каширський, Сарни, Кременець, Рівне, Луцьк). Пізніше – посилення лінійності планувальної схеми (Володимир-Волинський, Ковель), відмова від його симетричної побудови (Костопіль, Здолбунів);

- інтенсивне озеленення території, “острівне” розташування будівель;
- мінімалізація просторів для транспортних комунікацій.

Квартали розташовувались на периферії середмість чи на околицях – на територіях, що мали певні ландшафтні переваги, примикали до районів садибної житлової забудови або просторово інтегрувались в природне середовище передмість (Луцьк, Рівне, Кременець).

З огляду на визначальну роль гідрографії місцевості у формуванні просторово-планувального каркасу **Луцька**, і секторальну схему розвитку його сельбищної зони, зумовлену природно-ландшафтними чинниками, житловий квартал розташувався на північно-східній околиці міста. З південного боку роль природної межі відіграла р. Сапалаївка та утворений її водами став, що визначили можливість формування рекреаційної зони – ландшафтного терасного парку вздовж берегової лінії. Просторове домінування житлового кварталу підкреслювалося розташуванням на верхньому плато ділянки. Головна планувально-композиційна вісь, зорієнтована в сторону центру Луцька, акцентована вертикаллю водонапірної башти (символ сучасного комфорту і нової якості життя), стилізованою під середньовічну оборонну вежу, а зі сторони парку – оформлена просторим видовим майданчиком.

У **Рівному** “колонія” службовців визначила розвиток сельбищної зони на схід від середмістя, започаткувавши своєю появою розвиток нового району малоповерхової індивідуальної забудови. Генеральний план засвідчує використання особливостей рельєфу для формування оригінального архітектурного комплексу. Пластика терену – природного амфітеатру – продиктувала терасну систему розпланування і відповідний спосіб розташування житлових будинків. Площина

Польщі й після закінчення Першої світової війни (особливе значення мало будівництво першої такої “колонії” на Жолібожі у Варшаві (1922-1925 рр.) [1008, с.97] і проектування “міста-саду” Чернякув неподалік Варшави (1925 р.).

нижньої тераси потрактована як громадський простір кварталу – сквер з відкритим басейном та фонтаном на головній осі, на який відкривається чоловіий фасад школи.

Планувальна система **Кременця**, підпорядкована ландшафтно-містобудівній домінанті – горі Боні з руїнами замку XIV ст., могла розвиватись переважно в напрямках периферії основної композиційної осі – головної вулиці Кременця. Тому, житловий квартал локалізовано на південно-східній околиці міста біля підніжжя замкової гори. Концепція передбачала розташування житлових будинків у природному середовищі на живописному схилі, звідки відкривалися чудові далекі краєвиди.

Схема побудови планувального каркасу кожного з названих кварталів підпорядковувалась взаємно перпендикулярним осям. Перша – вісь симетрії, яка визначала композиційну структуру і закріплювалася найбільшим/найважливішим будинком або елементом благоустрою, інші – житлові вулиці криволінійного контуру, що задають напрям розвитку забудови. Натяк на англійські прототипи відчутний у променевої композиції генеральних планів, легкому повороті брил будівель, “нанизаних” на допоміжні осі (просторові або планувальні).

Принцип симетрії був покладений в основу композиційної схеми кварталів у **Камені-Каширському, Ковелі, Любомлі і Горохові**, де перспективу головної вулиці замикали будівлі, що вирізнялись з-поміж рядової забудови завдяки оригінальному об’ємно-планувальному вирішенню.

Рапортну композиційну схему було використано при розплануванні “колонії” держслужбовців у **Сарнах**. Житловий квартал запроектований як інтегральна частина нового району, запланованого до будівництва на південному заході міста. Квартал для службовців став своєрідними воротами до нового житлового району Сарн. Дисперсна структура зони громадського центру зумовила рівномірне розташування соціально важливих об’єктів, і відповідне – відкритих просторів, планувально поєднаних між собою житловими вулицями. Відповідно до функціонального методу проектування, що поступово набував популярності, зона відпочинку з комплексом площинних спортивних споруд та майданчиків

облямовувала район нової забудови з заходу, відіграючи роль буферної зони між міським середовищем і заміськими ландшафтами.

Реалізуючи масштабні плани будівництва житла для працівників польської адміністрації на “східних кресах”, влада переслідувала насамперед політико-ідеологічну мету, яка включала в себе комплекс наступних завдань:

- унаочнення стабілізації внутрішньої ситуації в державі для мирного життя і праці громадян;
- демонстрації фінансово-господарських можливостей держави, здатної одночасно реалізовувати подібні проекти;
- прагнення покращити відповідну ситуацію на приєднаних територіях, особливо в містах, протиставляючи в такий спосіб нинішню реальність і ситуацію в попередній історичний період;
- трактування міст і містечок як оплоту “польськості” на прикордонних землях.

Розбудова “колоній” відбувалась високими темпами, однак у більшості випадків не була завершена. У 1925 р. відповідно до наказу Міністерства громадських робіт була частково змінена програма будівництва у зв’язку з необхідністю швидкого забезпечення житлом якомога більшої кількості держслужбовців і розширення географії міст (житлові квартали у Білостоцькому і, додатково, Волинському (Дубно, Здолбунів, Костопіль) воєводстві [693, с.24]).

Значно менший за масштабом житловий квартал у **Костополі** розташований на межі сельбищної, промислової, рекреаційної та транспортної зон міста. Житлові будівлі утворюють своєрідний коридор, що розташовується вздовж міської вулиці, а відкриті дворові простори, замкнуті з двох сторін двоповерховими об’ємами, відкриваються на міське середовище там, де функціонально перетворюються на санітарно-захисну зону залізниці. Озеленена набережна зі спортивними майданчиками примикає до русла річки Замчисько, що обмежує територію забудови з протилежної сторони і просторово ув’язується з рекреаційною зоною загальноміського значення.

У **Дубно** для проживання службовців, розташування переважної більшості установ місцевої влади, пристосували корпуси замку кн.Острозьких-Любомирських, реставровані і частково реконструйовані за проектом арх. Т.Бурше [602, с.135].

Проект генерального плану житлового кварталу у **Здолбунові**, який характеризувався лінійною структурою забудови, не був реалізований взагалі.

Достатньо масштабною містобудівною акцією, здійснюваною у воєводському Луцьку наприкінці 1920-х - серед. 1930-х рр. з ініціативи офіцерського житлового кооперативу⁶⁰, стало розпланування офіцерської “колонії”⁶¹ поруч з кварталом держслужбовців. Відповідно до плану забудови (арх. А.Кунцевич⁶², 1927 р. [124, арк.28]), затвердженого Міністерством громадських робіт у 1931 р. [124, арк.51], на вільних територіях мали розташуватись: офіцерська “колонія”, житловий квартал для інвалідів війни, громадський парк і кураторіум Волинського шкільного округу [124, арк.8]. Архітектор втілював достатньо стереотипний для урбаністики середини 1920-х рр. підхід до розпланування: ідилія мирного життя військових і в цьому випадку мала за свій прообраз “передмістя-сад”⁶³. Центральний громадський простір – кругла площа – виділялась розмірами, характером і функцією забудови (будівлі бібліотеки, будинку інвалідів, казино), що підкреслювало її значення локального центру в ієрархії громадських просторів Луцька.

Про стилістичну єдність забудови офіцерської колонії не могло йти мови, виходячи з умов формування кооперативу як спільноти індивідуальних забудовників. Цей факт відіграв позитивну роль: різноманітні об’ємно-планувальні вирішення будинків демонстрували розуміння місцевими фахівцями стилістично-формотворчих принципів сучасної архітектури житла, способів адаптації до волинського контексту, а також відображали смаки замовників.

---

⁶⁰ Однією з перших організацій, що вирішувала аналогічні завдання у столиці Другої Речі Посполитої, було Кооперативне житлове товариство офіцерів, утворене у 1921 р. [894, с.162].

⁶¹ 53 ділянки площею 2000 кв.м кожна [124, арк.8].

⁶² Адам Кунцевич на той момент мав поважний досвід урбаністичного проектування. У співавторстві з С.Філіпковським архітектор виконав два перші варіанти генерального плану міста Гдині (1925 і 1926 роки) – нового порту на узбережжі Балтійського моря, а також генеральні плани міст Казімежа Дольного, Нового Міста, Хелма.

⁶³ У той період планувальні вирішення, в основу яких закладались принципи вільної забудови ділянок індивідуальними будинками, небезпідставно піддавались критиці за невідповідність такого підходу засадам раціонального і економного використання міських територій [894, с.162].

Поблизу залізничної товарної станції в Луцьку, вздовж русла Стиру, розташувався ще один невеликий житловий квартал (29 ділянок) для офіцерської еліти Волинського гарнізону. За генеральним планом 1935 р. передбачалось зведення індивідуальних одно- та двоповерхових індивідуальних і блокованих будинків [135, арк.34]. Поява цього кварталу на мапі Луцька стала наступним, і, як показав час, завершальним етапом просторово-планувального розвитку військового містечка, заснованого наприкінці ХІХ ст.

Зважаючи на аграрно-сировинну спеціалізацію Волині, регіональна влада стимулювала розробку державних родовищ корисних копалин (граніту, базальту, каоліну, кварцу та ін.) і їх видобуток для використання у будівництві або подальшої переробки. Зокрема, наприкінці 1920-х рр. велася інтенсивна робота з вивчення потужності відкритих покладів базальту неподалік Костополя в с.Янова Долина (сьогодні – с.Базальтове Рівненської обл.). У 1929 р. розпочався підготовчий етап робіт з облаштування копалень [918, с.62]. У кар'єрах працювали тисячі робітників, які мешкали у навколишніх селах, що створювало додаткові проблеми в налагодженні чіткого графіку виробничого процесу. У 1934 р. для будівництва поруч з родовищем робітничого селища з усією інфраструктурою Міністерством сільського господарства і сільськогосподарських реформ було виділено земельну ділянку площею 107 га. Втілення генерального плану, схваленого 6 грудня 1935 р. Костопільським повітовим відділом [1059, с.101], розпочалось у 1936 р.

У розплануванні реалізований новітній підхід до просторової організації території, здійснений під очевидним впливом концепцій робітничих селищ А.Лооса і В.Гропіуса 1920-х рр. Планувальна схема являла собою регулярну прямокутну сітку вулиць, зорієнтованих до зовнішніх доріг [941, с.162]. Кожна з них прокладалась в межах 100-метрових просік в лісовому масиві, а вздовж ліній забудови зводились 2-, 4- і 6-квартирні житлові будинки. Планувально-просторова вісь – алея S⁶⁴ – під прямим кутом перетинала житлові вулиці, зорієнтовані в сторону громадського центру і кар'єру. Невеликий масштаб поселення, функціональна диференціація елементів планувальної сітки (житлові вулиці і

---

⁶⁴ Spacerowa (польськ.) – для прогулянок.

пішохідні простори), організація громадського центру (будинки дирекції кар'єру з житловим блоком для держслужбовців, поліцейський відділок, електростанція, храм, комплекс соціально-побутового обслуговування – багатофункціональна будівля, т.зв. “BЛОК”, школа, дитячий садок, амбулаторія, торговельні ряди) у поєднанні з ландшафтом соснового лісу, де розташовувалось селище, засвідчують вплив дезурбаністичних концепцій західноєвропейського містобудування. Зокрема, можемо провести змістові паралелі з теоріями органічної децентралізації Е.Саарінена (маленьке місто, оточене природою) та елементами ідеї “розпаду міст” Б.Таута (ідилічна місцевість з рівномірно розташованими будинками невеликих селищ). Неодмінний атрибут життя нової якості – стадіон зі спортивними майданчиками – теж розташували у центрі, поруч з “BЛОКом”, просторово ізолюючи центральну частину селища від промислової зони лісосмугою.

Комплексний підхід до проектування і будівництва усіх громадсько-побутових закладів, інженерної інфраструктури, життєво необхідних для комфортного проживання, мав продемонструвати нову ідеологію стосунків, що поступово складалась між роботодавцем (державою) і найманим працівником (громадянином).

Висновки до розділу 3

1. Просторово-планувальна трансформація міст Волині у міжвоєнний період відбувалася під впливом і в контексті тенденцій розвитку західноєвропейського та польського містобудування. На відміну від експериментально-концептуального характеру розвитку містобудівної діяльності у країнах Західної Європи та соціально-ідеологічного обґрунтування перетворень середовища в радянських містах, необхідність реконструкції і розвитку міст досліджуваного регіону мала подвійну мотивацію. По-перше, спрямовувалась на покращення умов проживання в містах, по-друге – на унаочнення в міському просторі змін соціальної структури міської громади і сповідуваних нею спільних цінностей.

2. Середовище більшості волинських міст, сформоване впродовж попередніх століть, потребувало додаткових зусиль для реалізації сучасних підходів та новаторських концепцій. Можна виділити декілька проблем, розв'язання яких було необхідною передумовою модернізації середовища. По-перше, абсолютна більшість міст і містечок регіону за своїм образом, структурою забудови, рівнем благоустрою, врешті, способом життя мешканців, не відрізнялись від сільських поселень. По-друге, їх планувально-композиційна схема відображала історичний характер формування міського каркасу і міської тканини, тобто, у нашому випадку, значною мірою зберігала свою ідентичність. По-третє, зважаючи на поліетнічність населення, тут зберігалась сегрегаційна модель розселення, внаслідок чого структура міської тканини була досить неоднорідною.

3. Законодавство міжвоєнного періоду в архітектурно-містобудівній галузі було спрямоване на формування системного розвитку міського середовища, запровадження нових принципів регулювання забудови, нового будівництва та покращення санітарно-гігієнічних умов проживання в містах – проблем, актуальних для міст досліджуваного регіону.

4. Основна увага при проектуванні генеральних планів волинських міст зосереджувалась на функціональному зонуванні їх території відповідно до принципів Афінської хартії. Водночас, трансформація/реструктуризація сельбищних територій, формування рекреаційних зон, здійснювались на основі творчого синтезу елементів концепції “міста-саду” Е.Говарда та “сучасного міста” Ле Корбюзьє з виразним домінуванням перших.

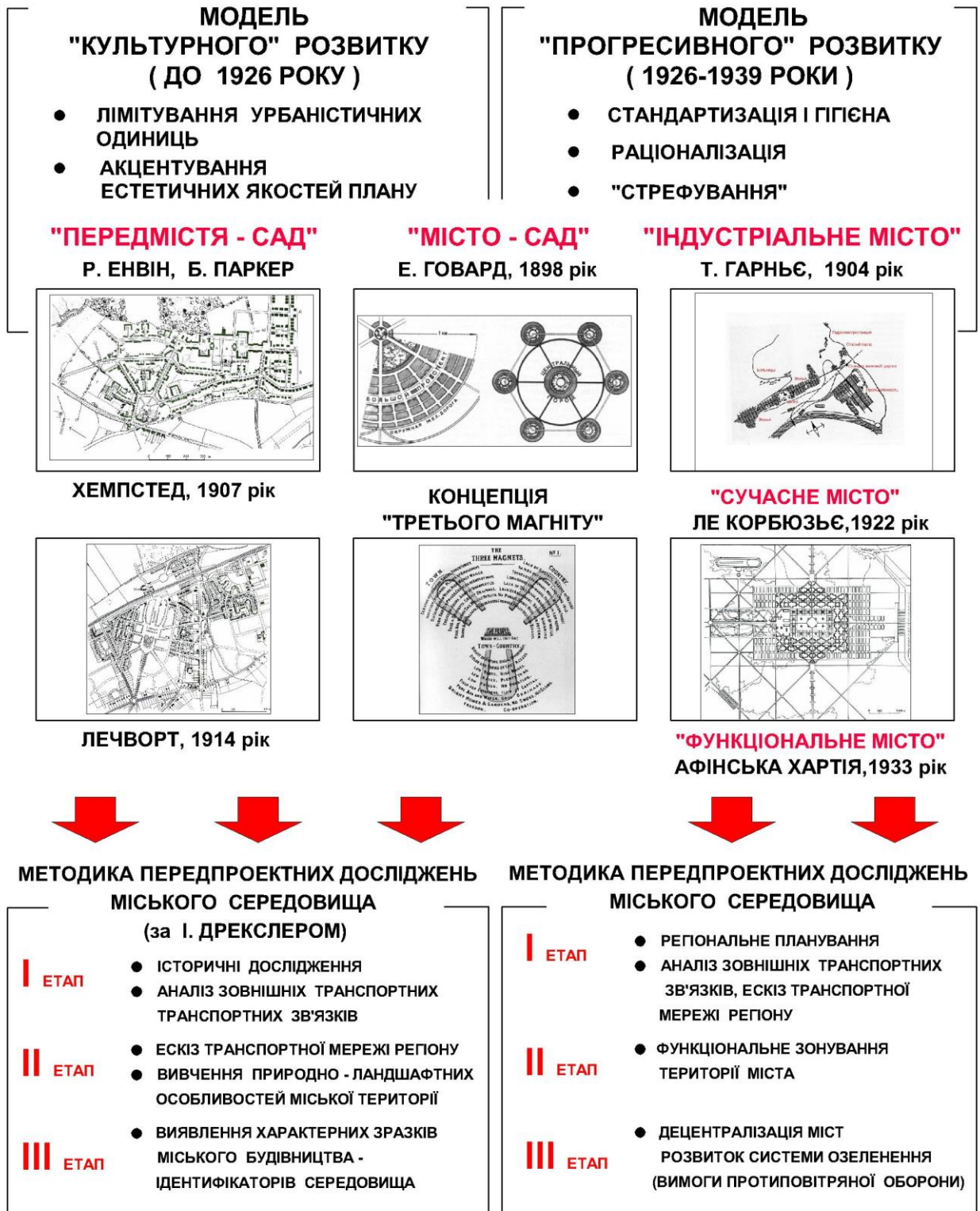
5. Основними об'єктами містобудівного проектування на Волині протягом 1920-30-х рр. стали міста Рівне та Луцьк, де відзначалися найвищі темпи урбанізації і відбувались кардинальні зміни у соціальній структурі населення. Опрацювання генеральних планів (планів забудови) здійснювалось на основі комплексних передпроектних досліджень, методика яких базувалась на новітніх розробках варшавської містобудівної школи. Модернізація міського простору відбувалася по-різному в історичних центрах – шляхом інтерпретації містобудівних традицій

минулого для реанімації символічних цінностей та нових кварталах – шляхом розширення типології громадських просторів для імплементації нових цінностей.

Дослідження показали, що втілення у волинську містобудівну практику новітніх європейських концепцій відбувалось фрагментарно і мало локальний характер. Взірцем нового підходу до організації сельбищних зон стало розпланування колоній для державних службовців і офіцерів у містах і містечках Волині у середині 1920-х рр. Композиційно-планувальна організація середовища, заснована на ідеї “міста-саду”, розглядалася як найбільш оптимальний і органічний шлях їх містобудівного розвитку. Необхідно констатувати, що ідеї функціонального містобудування, закладені у проектах генеральних планів, впродовж 1930-х рр. не були реалізовані з економічних причин та у зв’язку зі зміною історичної ситуації – початком Другої світової війни. (Таблиці 3.1.; 3.2.; 3.3.; 3.4.; 3.5.; 3.6.).

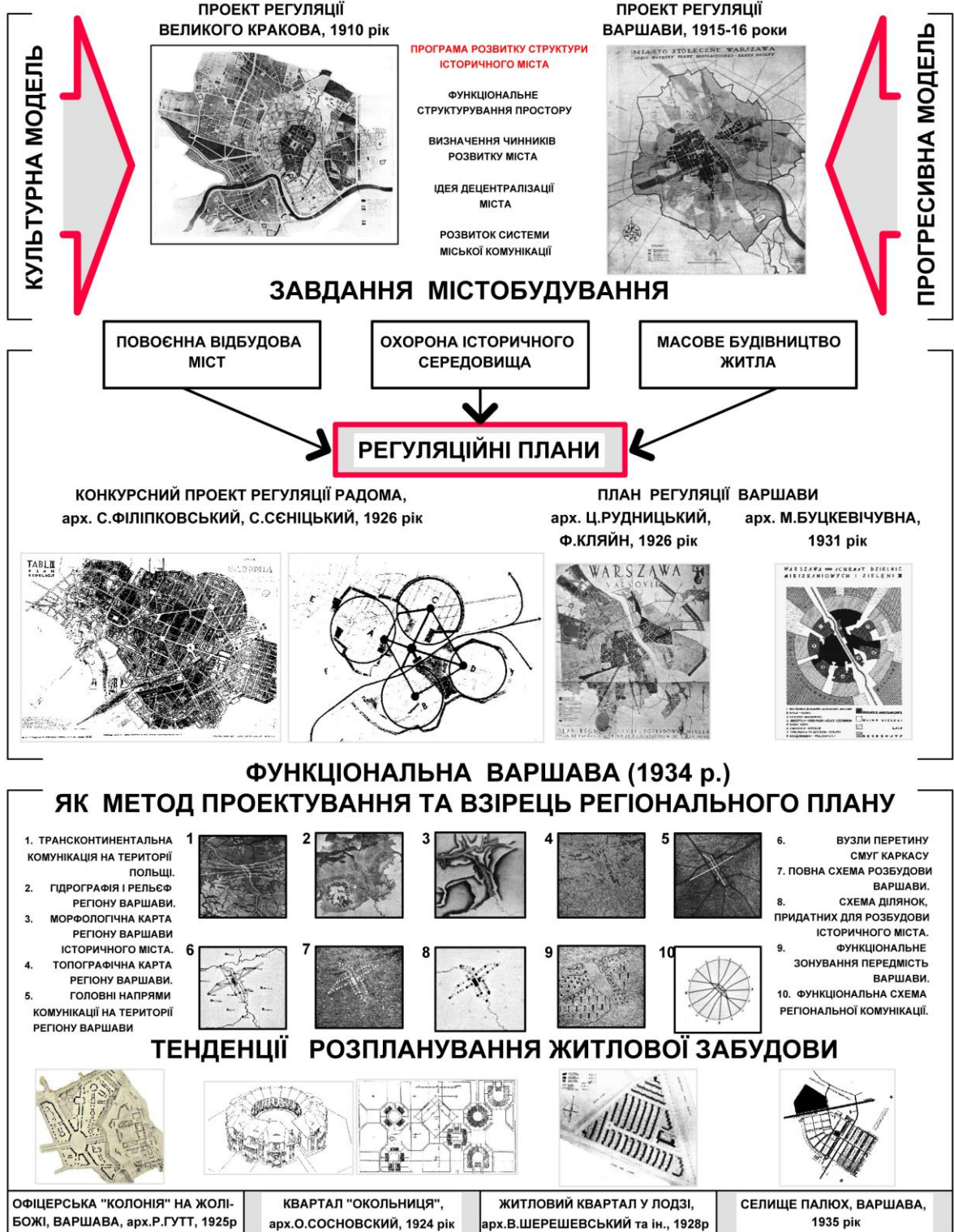
Таблиця 3.1

МОДЕЛІ І КОНЦЕПЦІЇ ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

Таблиця 3.2

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ШКОЛИ МІСТОБУДУВАННЯ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

РОЗШИРЕННЯ МЕЖ МІСТ ВОЛИНИ 1930 - 1931 роки

Таблиця 3.3

<p>БЕРЕЗНЕ</p>	<p>РАДИВИЛІВ</p>	<p>РОЖИЩЕ</p>
<p>ВОЛОДИМИР- ВОЛИНСЬКИЙ</p>	<p>САРНИ</p>	
	<p>СТИМУЛИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ</p> <p>ВКЛЮЧЕННЯ В СИСТЕМУ РЕГІОНАЛЬНОГО ПЛАНУВАННЯ</p> <p>РОЗВИТОК ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ТИПОЛОГІЇ МІСТ</p> <p>ПРОСТОРОВО - ПЛАНУВАЛЬНИЙ РОЗВИТОК</p> <p>КОРИГУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ</p>	
<p>КОРЕЦЬ</p>		<p>ЛЮБОМІЛЬ</p>

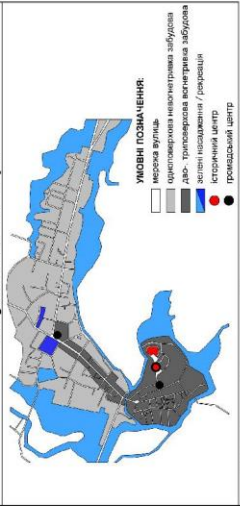
Таблиця 3.5

ПРОСТОРОВО - ПЛАНУВАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ ТА УРБАНІСТИЧНІ ПРОЕКТИ РОЗВИТКУ МІСТА ЛУЦЬК

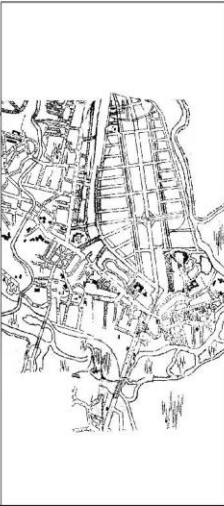
План міста, 1928 р.

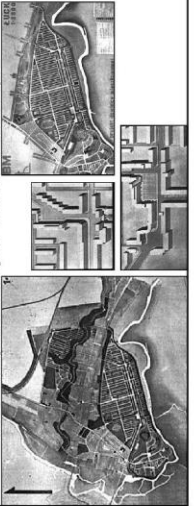
Структура розпланування, функціонального зонування та морфології забудови, 1928 р.

Проект регуляції центральної частини міста, інж. Є.Жером, 1928 р.

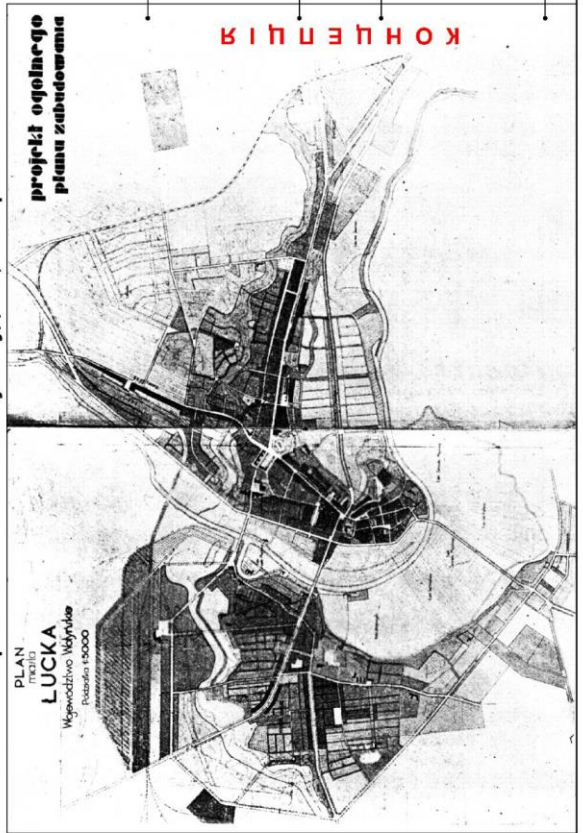
Проект регуляції центральної частини міста, арх. А.Страшаківа, 1930 р.

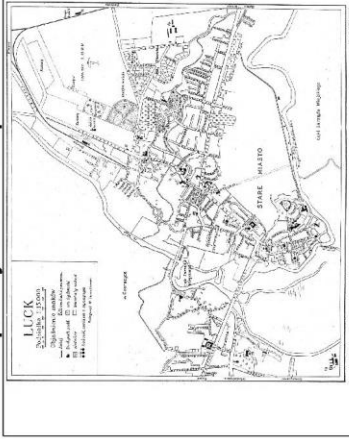
Генеральний план забудови заплави р. Стир, арх. С.Сидорчук, 1930 р.

Проект загального плану забудови, 1937 р.

Об'єкти містобудівного проектування на карті міста

План офірськької "колонії", арх. А.Кунцевич, 1927 р.

Фрагмент плану забудови заплави р.Стир, арх. Ю.Новак, 1934 р.

Композиційно-планувальна схема

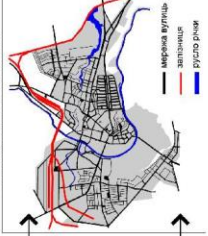
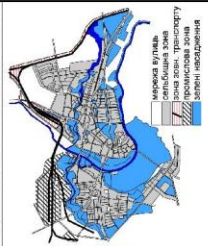
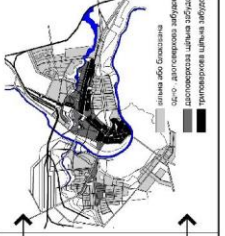

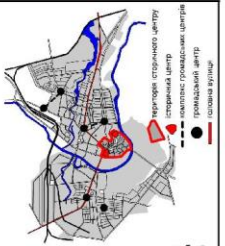
Схема функціонального зонування

Морфологія забудови

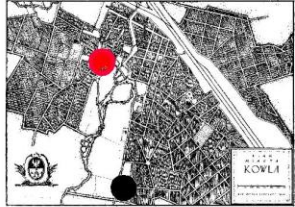
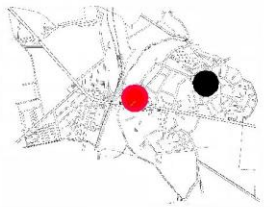
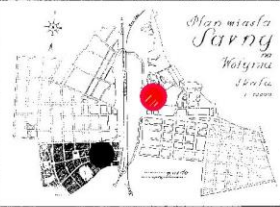
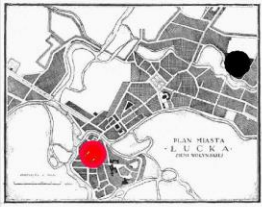

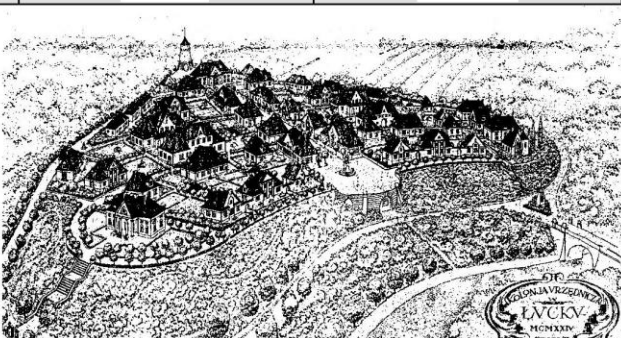
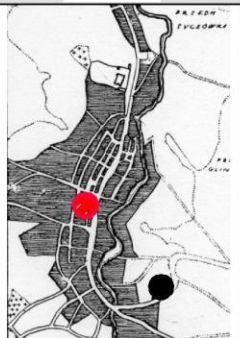

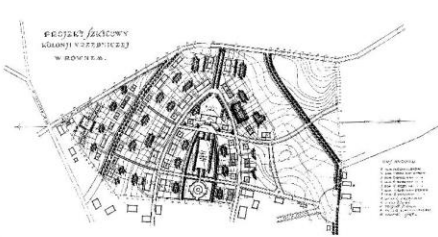
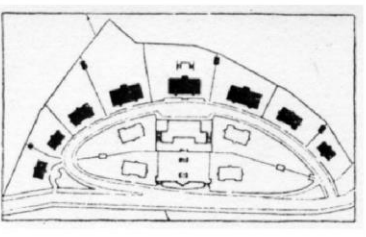
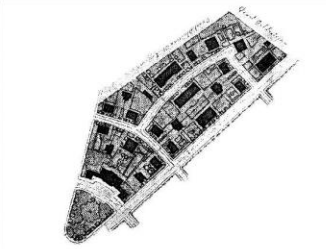
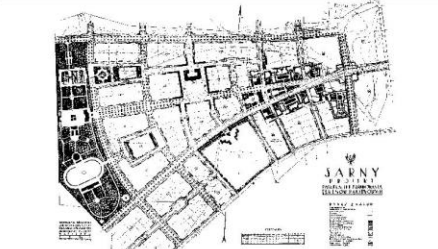
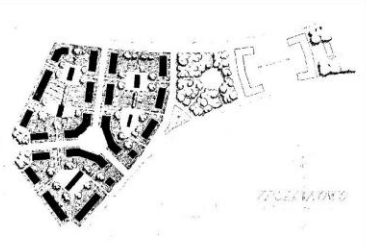
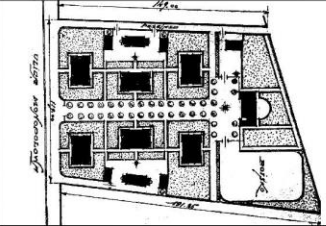
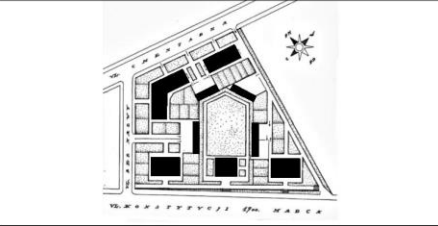
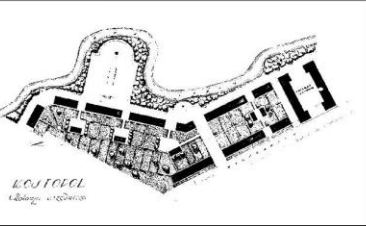

Структура громадських центрів

Таблиця 3.6

ЖИТЛОВІ КВАРТАЛИ ДЛЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В ПЛАНУВАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ МІСТ ВОЛИНИ

			
КОВЕЛЬ	РІВНЕ	САРНИ	ЛУЦЬК
			
КАМІНЬ-КАШИРСЬКИЙ	ГЕНЕРАЛЬНІ ПЛАНИ КВАРТАЛІВ		КРЕМЕНЕЦЬ
			
ЛУЦЬК	РІВНЕ	КРЕМЕНЕЦЬ	
			
КАМІНЬ-КАШИРСЬКИЙ	САРНИ	ЗДОЛБУНІВ	
			
КОВЕЛЬ	ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКИЙ	КОСТОПІЛЬ	

РОЗДІЛ 4

**РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ
В АРХІТЕКТУРНОМУ ФОРМОТВОРЕННІ ВОЛИНИ**

4.1. Основні чинники формування стилістичних пріоритетів в архітектурі регіону

Архітектурна спадщина часів Російської імперії у містах і містечках Волині була достатньо скромною і незрівнянною за типологічною різноманітністю, масштабами та якістю з забудовою губернських центрів, не говорячи про найбільші міста держави. На межі XIX-XX ст. наймонументальнішими об'єктами в структурі забудови були кафедральні собори та церкви, готелі, невеликі прибуткові будинки, особняки дворянства, навчальні заклади, тюрми, казарми для військових, залізничні вокзали, нечисленні промислові об'єкти. Статус глибокої провінції давався взнаки стандартизацією архітектурних вирішень, підсиленою раціоналізмом “цегляного стилю” переважної більшості мурованих будівель. Втім, така картина спостерігалася лише у найбільших населених пунктах Волині, у всіх інших – домінувала дерев'яна одноповерхова забудова.

В умовах польської державності формування архітектурного середовища волинських міст на постімперських територіях мало відбуватись не тільки на нових містобудівних, але й образно-стилістичних засадах. Імпульсом до трансформації і розвитку була насамперед **ідеологічно-політична мотивація**, заснована на історичному мисленні: “стирання” візуальних слідів періоду російської колонізації і застосування таких архітектурно-стилістичних систем, які б репрезентували відроджену державу не лише на теренах Європи, але й на власних західних і східних “кресах”. У цьому контексті важливою була орієнтація на архітектурну спадщину польського народу, як на базис і джерело форм, мотивів і композиційної структури. Дуалізм завдань полягав у символізації внутрішньої єдності держави і сповідуваних нею цінностей та одночасній імплементації засад і принципів нової архітектури повоєнного модернізму як ознаки інтеграції Польщі – національної за суттю

держави і, водночас, “переднього плацдарму Заходу” [793, с.24] – до європейського культурного простору.

Як відомо, ідея створення національного стилю виникла у Польщі ще наприкінці XVIII ст., активно розвивалась у 2-ій пол. XIX ст. (як і в більшості європейських країн, включаючи Росію), а на поч. 1920-х рр. активно реалізовувалась в умовах поворотного моменту в польській історії. Такий стиль став інструментом національної ідеології на службі політики на відміну від попередніх періодів, де національний стиль в архітектурі був одним з проявів спротиву політиці культурного утиску меншин в Російській імперії [884, с.147]. З позиції фахівців, висловлених, зокрема, польським архітектором Б.Пневським, призначення тогочасної національної архітектури розглядалось як вираження внутрішніх цінностей народу [793, с.23]. Архітектурний стиль тільки тоді міг бути названий національним, коли б використовувався як знак чи носій відповідних ідей, в розрахунку на сприйняття і розуміння ідейного змісту реципієнтами архітектурного твору. Візуалізація ідей мала б здійснюватись за допомогою питомо польських архітектурних мотивів або тих, які вважались їх семантичними відповідниками.

Втім, поширюваний на терени Волині “національний стиль” не був цілісною за змістом і формою системою, що в цілому відображало загальнодержавну тенденцію. Доволі сильні позиції історизму на поч. 1920-х рр. і відповідний стилістичний плюралізм прототипів зумовив офіційну підтримку академічного неокласицизму, що розглядався як найприйнятніший стиль для репрезентації держави (державних установ та інституцій), “садибного стилю”⁶⁵ – близького за своєю морфологічною структурою до першого, але з виразним акцентом на “родинність” і вернакулярність форм, органічних для маломістечкової житлової забудови та адміністративних будівель місцевого рівня.

Доволі широкою була і стилістична ретроспекція. Необароко, неороманізм, у меншому ступені – неоготика трактувались як стилі, які мали своє особливе національне “обличчя” і відповідно до історичного методу використовувались для формування архітектурного образу певних типів будівель. Стосовно неостилів,

---

⁶⁵ Польськ. – “styl dworkowy”.

можна говорити про третю, “офіційну”, фазу національного романтизму⁶⁶, яка тривала на Волині майже до кінця 1930-х рр. Джерелами інспірації слугували одночасно польська архітектура “високого стилю” і народне дерев’яне будівництво.

Волинське село впродовж усього міжвоєнного періоду залишилось “заповідником” традиційного будівництва, незважаючи на можливість зміни образу забудови одразу після входження Волині до складу Другої Речі Посполитої [864; 867]. Відбудова сільських садиб за типовими проектами не набула популярності в регіоні. Пропоновані архітектурні вирішення не ідентифікувались місцевим населенням як автентичні, внаслідок чого викликали відторгнення. Разом з тим, економічна відсталість і низький рівень життя селянства спричиняли консервацію існуючого стану в будівництві. Тому немає підстав говорити про архітектурно-стилістичну еволюцію сільського житла на Волині в контексті національно-романтичних, а, тим більше, авангардних тенденцій.

Ситуація у волинських містах кардинально відрізнялась.

Ініціювання і фінансова підтримка державою будівництва житла у містах для службовців та військових протягом 1923-37 рр. [600] означали привнесення ззовні централізовано затверджених, уніфікованих архітектурно-планувальних рішень, які відображали “офіційне” бачення образно-стилістичних, функціонально-формотворчих розв’язань, зафіксованих на момент розробки проектів. Порівняно незначні масштаби реалізації вказаних акцій дозволяють розглядати їх як епізодичне явище, хоча і достатньо показове з огляду на спробу “взірцевого” вирішення житлової проблеми – для Волині найважливішої з числа соціальних.

Поширення ідей “нової архітектури” в регіоні і їх втілення в конкретних будівлях відбувалось без очевидної державної підтримки (виняток – проектування житлових будинків для офіцерського складу у військових гарнізонах кінця 1920-1930-х рр.). Як і в попередньому випадку, зміна образно-морфологічної структури забудови розглядалась як символ формування урбанізованого середовища іншої, нової культурно-естетичної якості і як ознака “реструктуризації” міського соціуму.

---

⁶⁶ Перші дві фази, виділені М.Омілянською, хронологічно охоплюють, відповідно, 70-90-ті рр. XIX ст. і останнє десятиліття XIX ст. [884, с.148-150].

За висловом англійського соціолога Е.Гіденса, розвиток сучасних міст має величезний вплив не тільки на звичаї та стиль поведінки, але й на моделі мислення та почуттів [518, с.548]. Саме на такий вплив розраховувала польська влада на Волині: трансформація середовища архітектурно-стилістичними засобами “нової архітектури” мала детермінувати трансформації місцевого соціуму. Гасло, вербально близьке до проголошуваних європейськими модерністами на предмет примату архітектури у вдосконаленні і перетворенні суспільства, тут отримувало інше семантичне забарвлення – з акцентом на інтеграційну роль зодчества. Разом з тим формально-естетичні концепції авангарду, які генерувались в найбільших архітектурно-мистецьких центрах тогочасної Польщі (Варшаві, Львові, Кракові), в процесі їх трансляції на периферію переважно у вигляді ідеалізованих об’єктів-взірців – “ікон стилю” втрачали первинне змістове навантаження. Внаслідок цього при проектуванні нових будівель в тандемі “символічно-модерністична форма – конструктивно-функціональна форма” значення другого елемента нівелювалось.

Твердження американського аналітика урбанізму М.Кастельса про те, що “планування й архітектурний стиль міст і приміських зон відображають боротьбу й конфлікти між різними групами суспільства”, а “міське оточення являє собою символічну та просторову маніфестацію певних суспільних сил” [518, с.554], ілюструє загальну закономірність архітектурно-просторової структуризації міського середовища, характерну для будь-якого етапу його розвитку.

Соціальні чинники належали до провідних стимуляторів стилістичного розвитку архітектури Волині міжвоєнної доби. Найбільш показовим у контексті їх впливу було житлове будівництво. По завершенні акцій зведення житла для державних службовців, які в підсумку лише частково вирішили житлову проблему, ініціатива перейшла до приватних інвесторів. В такий спосіб було розпочато унаочнення соціальних трансформацій, які відбувались у волинських містах. Зокрема, просторова локалізація нових житлових кварталів (район проживання), архітектурний образ (тип житла) і якість забудови візуалізували ці зміни, були ознаками, за якими визначалась належність мешканців до певної соціальної групи або верстви населення. Адже протягом 1920-30-х рр. в стратифікації волинського

суспільства одночасно домінувало декілька взаємопов'язаних критеріїв, які окреслювали місце того чи іншого індивіда у статусній ієрархії: адміністративно-посадовий критерій – доступ до влади (чиновники різного рівня, керівники державних підприємств); критерій власності і доходів – економічний статус і спосіб життя (дрібна торговельно-промислова буржуазія і купецтво); професійний – соціальний престиж (вільно практикуючі спеціалісти – юристи, лікарі та ін.). Етнічна приналежність як критерій соціальної стратифікації набувала актуальності щодо представників місцевої державної номенклатури (поляки) і втрачала її щодо решти суспільства (євреї, українці, німці, чехи та ін.). Можливість швидкого сприйняття архітектурних новацій і спроможність їх реалізувати із залученням архітекторів підтверджували елітний статус замовників: для частини з них були засобом демонстрації соціальної стабільності, для багатьох – бажаної висхідної соціальної мобільності, часто неможливої у попередній період.

Відзначимо, що ситуація в житловому будівництві на Волині була унікальною і суттєво відрізнялась від тієї, що склалась у містах інших регіонів Польщі (Варшава, Познань, Лодзь та ін.), а, тим більше, в містах Західної Європи і СРСР. Волинь відчула лише відлуння того промислового буму, який обумовлював високі темпи урбанізації і необхідність масового будівництва житла у промислових центрах і великих містах інших держав і регіонів. Внаслідок збереження за регіоном аграрно-сировинного профілю, у держави не виникала потреба розгортання тут масштабного будівництва. Функція держави у нашому випадку зводилась до фінансової підтримки будівництва, ініційованого житловими кооперативами, приватними забудовниками шляхом надання їм банківських кредитів⁶⁷ і типових проектів житлових будинків. Так, у 1933 р. в Рівному було засноване Товариство будівництва зразкових селищ⁶⁸, яке ставило за мету сприяння зведенню індивідуального житла для робітників, поліцейських, молодших офіцерів, працівників судових установ і місцевого самоврядування, а також – купівлі у

⁶⁷ Як свідчать документи ДАРО, Державний господарський банк Другої Польської Республіки, філія якого розташовувалась в Рівному, протягом 1925-1939 рр. надав 556 позик для будівництва індивідуального житла мешканцям наступних населених пунктів у Волинському воєводстві: Володимира Волинського, Горохова, Дубно, Здолбунова, Клевани, Ковеля, Корця, Кременця, Луцька, Рівного, Рожища, Сарн.

⁶⁸ Польськ. – Towarzystwo Budowy Wzorowych Osiedli (TBWO).

держави земельних ділянок для будівництва [1100, с.4]. Перші взірцеві селища (всього – близько 200 будинків) планували збудувати у Рівному [210, арк.63в] та Дубно [1100, с.4]. Зважаючи на низький рівень доходів населення, такий спосіб залучення коштів був доступним не для всіх, хто потребував вирішення житлової проблеми. Водночас, заможніші громадяни були вільні у виборі образу, стилістики і функціонального типу майбутнього будинку (індивідуальний, багатоквартирний⁶⁹). Обов'язкове залучення до проектування фахівців (архітекторів, інженерів) мало стати гарантією якісного архітектурно-конструктивного вирішення і було передумовою одержання дозволу на будівництво.

Таким чином, розвиток архітектури житла в регіоні відображав соціальне замовлення, характеризувався високим ступенем індивідуалізації проектування і будівництва (тут – спрямованість архітектурного процесу на конкретного замовника), що у значній мірі відображало загальнопольські тенденції.

Отже, окреслені обставини обґрунтовують необхідність охоплення дослідженням як унікальних об'єктів архітектурної творчості, так ординарних, що дозволяє прослідкувати стильові тенденції у всій різноманітності проявів.

Важке економічне становище Польщі на поч. 1920-х рр. вдалося покращити завдяки притоку капіталів зі США, Франції і Англії, значна частина яких була вкладена у розвиток будівельної галузі. Однією з форм “розрахунку” за закордонні фінансові інвестиції, а, фактично, підтвердженням ефективного використання коштів, стали проголошені владою Другої Речі Посполитої гасла якнайшвидшого переходу на “шлях західноєвропейського життя” [798, с.86], та їх візуалізація в формах авангардної архітектури. Чи не вперше в історії польської архітектури **зовнішньоекономічний чинник** виступив у якості стимулу і однієї з передумов радикальної зміни стильового напрямку.

Внутрішні економічні чинники – наявність фінансово спроможних інвесторів в містах і ступінь їхньої зацікавленості у розвитку виробництва нових будівельних матеріалів (зокрема, цементу) – помітно впливали на динаміку

---

⁶⁹ При наявності земельної ділянки відповідної площі та її розташуванні у відповідній “стрєфі” забудови, передбаченій генеральним планом.

поширення на Волині нових підходів до проектування громадських і житлових будівель. Причому роль цих чинників, як показали дослідження, була доволі неоднозначна. З одного боку, приватні інвестори – представники різних етнічних груп (переважно євреї і поляки), – зважаючи на необхідність підкреслення соціального і майнового статусу, прагнули не відставати від архітектурної моди, особливо при проектуванні власного житла. З іншої сторони, частина місцевої еліти – власники цегляних заводів (таких підприємств у Волинському воєводстві станом на початок 1939 р. налічувалось 213 [335, арк.10]⁷⁰), не були зацікавлені у зменшенні обсягів виробництва. Особливо це стосувалось виготовлення фігурної лицувальної цегли, яка масово застосовувалась у будівництві для оздоблення цивільних і промислових будівель ще з кінця ХІХ ст. До переорієнтації підприємств на продукування цементу⁷¹ – і його використання у будівництві спонукали зростання обсягів громадського будівництва і окремі положення будівельного законодавства, в яких йшлося про підвищення рівня вогнетривкості будинків шляхом застосування цементної штукатурки для опорядження фасадів.

Попри суттєве значення названих детермінант архітектурно-стилістичних трансформацій забудови волинських міст першорядний вплив на формування нового образу середовища мали **творчі чинники**. Ключову роль у екстраполяції стилістичних новацій на архітектурний процес в регіоні відігравала діяльність окремих архітекторів. З однієї сторони, творчість кожного з них, значною мірою, ретранслювала нові архітектурно-естетичні ідеї, що формувались далеко за межами регіону. З іншої – інтерпретувала ці ідеї, синтезуючи їх з елементами місцевої архітектурної традиції. Поліфонізм архітектурних вирішень зумовлювався рядом інших підпорядкованих обставин, про які йтиметься нижче.

Структурні підрозділи місцевих адміністрацій, які опікувались функціонуванням архітектурно-будівельної галузі на території Волинського воєводства, протягом усього міжвоєнного періоду відчували дефіцит кваліфікованих кадрів, передусім архітекторів і урбаністів. Особливо гострою проблема була у І-й

⁷⁰ Зокрема, у Рівному станом на 1922 р. працювали 5 цегельень [160, арк.43зв], в Луцьку станом на 1930 р. – 2 цегельні [115, арк.86].

⁷¹ Статистичні дані свідчать, що на початок 1939 р. у Волинському воєводстві діяло 146 підприємств з виробництва цементу і вапна [335, арк.10], у тому числі цементний завод “Волинь” у Здолбунові.

пол. 1920-х рр., коли лише окремі міські і повітові архітектори, керівники архітектурно-будівельних відділів, мали вищу фахову освіту. Частину посад займали представники інженерних спеціальностей або особи, що мали середню технічну освіту. Поділ регіону на будівельні райони⁷² для координації архітектурно-будівельної діяльності на території Волинського воєводства і у зв'язку з приєднанням у 1931 р. Сарненського повіту, зумовив нові труднощі в управлінні галуззю з точки зору прийняття фахових рішень.

На поч. 1920-х рр. більшість фахівців прибули на Волинь з території “великої Польщі”, деякі – повернулись сюди після здобуття вищої освіти. Документи свідчать, що одними з перших розпочали свою працю на Волині архітектори: Францішек Кокеш (з 1924 р.) [100, арк.26] – в Луцьку; Тадеуш Краффт (з 1922 р.) [101, арк.2] – в Ковелі; Ян Семьонтковський (з 1922 р.) [104, арк.2], Гжегож Пресс (з поч.1920-х рр.) – у Рівному; Станіслав Сікорський (з 1921 р.) – в Кременці [105, арк.1]; Станіслав Карпович (з поч.1920-х рр.) – в Дубно. У наступні роки кількість архітекторів поступово зростала. Протягом міжвоєнного двадцятиліття на Волині працювали: Станіслав Бабіньський, Анна Барановська, Генрик Бялобжеський, Тадеуш Юзеф Горнунг, Ромуальд Гюртлер, Тадеуш Кендзерський, Чеслав Конопка, Владзімеж Морачевський, Юзеф Новак, Тадеуш Садковський, Семен Сидорчук, Станіслав Словіковський, Владислав Ян Стахонь, Сергій Тимошенко, Здзіслав Целярський, Адам Юранець-Юревич, Казімеж Яніцький та ін.

Зростання кількості спеціалістів на Волині, особливо з початку 1930-х рр., було опосередкованим наслідком “великої депресії” 1929-33 рр., яка мала значний негативний вплив на розвиток будівельної галузі Польщі. У пошуках роботи молоді і, рідше, досвідчені архітектори, інженери переїздили на схід країни, де наслідки економічної кризи були менш відчутними.

Число новоприбулих архітекторів, особливо на початковому етапі, і їхня фахова готовність вирішувати завдання різного ступеня складності часто не

---

⁷² На території воєводства були виділені наступні будівельні райони: I район “Луцький” (Луцький і Горохівський пов. з резиденцією архітектора в Луцьку); II район “Ковельський” (Володимирський, Ковельський, Любомльський пов., резиденція – Ковель); III район “Кременецький” (Кременецький, Дубенський пов., резиденція - Кременець); IV район “Ровенський” (Ровенський, Здолбунівський пов., резиденція – Рівне); V район “Сарненський” (Сарненський, Костопільський пов., резиденція - Сарни) [128, арк.175].

відповідали масиву і змісту завдань, яку необхідно було вирішувати на Волині. Саме тому, у багатьох випадках проектуванням об'єктів, які репрезентували державу, візуалізували державницькі ідеї та ідеологію (будівлі органів державного управління, банківські та фінансові установи, римо-католицькі храми, освітні заклади, залізничні вокзали та ін.) або являли собою типологічно нові будівлі (поштамти, будинки громадських організацій та ін.), займались столичні архітектори Т.Бурше, Р.Гутт, Ф.Ейхорн, Ю.Лісецький, М.Лялевич, Ф.Міхальський, З.Монченський, Я.Найман, Ю.Путерман-Садловський, К.Толлочко, С.Шиллер та ін. Цінність проектування “ззовні” – у безпосередній ретрансляції в регіон оригінальних зразків певного архітектурного стилю чи напрямку, форми якого втілювали певну суспільну ідею, адже часто до розробки їх національної версії майстри архітектури мали безпосереднє відношення. Реалізовані будівлі ставали стилістичним зразком, архетипом для місцевих фахівців.

Архітектори, які працювали на Волині або для Волині у досліджуваний період, свого часу здобували освіту у вищих архітектурно-художніх або інженерних закладах Польщі (Варшавська, Львівська політехніки, Школа мистецтв (Варшава), Політехніка в Ризі), Росії (Академія мистецтв, Інститут цивільних інженерів (Петербург)), Західної Європи (Політехніки в Мюнхені і Карлсруе (Німеччина), Будівельна школа в Вінтертурі (Швейцарія)). Відповідно, специфіка навчального процесу, форми і методи підготовки стали визначальними чинниками формування світогляду випускників і наклали відбиток на їх подальшу діяльність.

У цьому контексті суттєве значення мав і період навчання. Переважна більшість архітекторів, які здобували фах до Першої світової війни, користувались методом історизму у процесі формотворення, що само по собі означало використання класичних способів побудови архітектурної форми та елементів морфології історичних архітектурних стилів. Випускники кінця 1920-х і, особливо, 1930-х рр., зважаючи на новітні художньо-естетичні концепції та радикальні зміни у трактуванні соціальної ролі архітектури, були налаштовані на втілення у практику формотворчих принципів архітектури авангарду. Очевидна ідейна та формально-методологічна опозиція перших і других призвела до “конфлікту поколінь” в

польській міжвоєнній архітектурі, який проявлявся в дискусіях на тему ролі минулого в майбутньому національного зодчества, в способах співіснування традиціоналізму і крайніх модерністичних тенденцій, ступеню їх взаємовпливу. Крім того, “різниця у вихованні і освіті, яку отримувало молоде покоління архітекторів у порівнянні зі старим, ставала причиною розбіжності оцінки дотихчасової ролі архітектора в сучасному суспільстві, підстав формулювання нових програм – суспільної і творчої – в архітектурі” [839, с.15].

Втім, ситуація, яка склалась на Волині в архітектурній галузі, виключала можливість якоїсь серйозної творчої полеміки між фахівцями з огляду на “місіонерську” роль архітекторів на “східних кресах”. Особливо на Волині і Поліссі на усіх покладались завдання піднесення культурного рівня міст, стимуляції реконструкції і розвитку їх архітектурно-просторового середовища. Вийжджаючи у регіони, вихованці Варшавської і Львівської політехнік, які студіювали архітектуру в атмосфері творчого експериментування під всеохоплюючим впливом ідеалістично-революційних ідей Ле Корбюзьє, своєю діяльністю активно сприяли “нівелюванню різниці між столицею і провінцією” [1008, с.196]. Свіжі архітектурні ідеї, які переносились молодими спеціалістами, розглядалися як ознака природного руху сучасної польської культури, що сприяє будівництву і зміцненню державних структур на місцях, демонструє цілісність держави загалом.

Дискусійним полем, де волинські архітектори могли продемонструвати власне бачення розв’язання конкретних архітектурних завдань, засвідчивши при цьому авторські архітектурно-стилістичні пріоритети, були архітектурні конкурси, які організовували державні інституції, воєводські та місцеві адміністрації, громадські організації, спілки, церква [603; 785]. Особливу активність у проведенні конкурсів проявили Товариство польських урбаністів та Товариство польських архітекторів (SAP)⁷³ [842, с.65, 68].

Так, у 1928 р. був оголошений конкурс на проект Народного дому в Горохові – повітовому центрі Волинського воєводства. Ключова умова конкурсу – створити образ-взірець народної архітектури, який “нагадував би пам’ятник польськості”

---

⁷³ У 1934 р. реорганізоване в Товариство архітекторів Польської Республіки (SARP).

[1088, с.10]. Середовищний підхід, стилістична довершеність, чітка схема розпланування вирізняли проекти-переможці. I-у та II-у премію вибороли архітектори Ф.Кокеш та В.Стахонь з Луцька, III-ю – Л.Каріо з Варшави [1084, с.9].

Наступні конкурси мали яскраво виражене ідеологічне спрямування.

Перший з них, оголошений у 1928 р. Дирекцією громадських робіт у Волинському воєводстві, був присвячений увічненню пам'яті польських військових, полеглих під час Першої світової війни біля села Костюхновка (Волинська обл.), де передбачалось насипання меморіального кургану і встановлення обеліска. Хвиля будівництва об'єктів такого типу прокотилася протягом 1914-1918 рр. і по Галичині [660, с.32]. Вже у самій ідеї, запропонованій організаторами, очевидна пряма аналогія з “копцем”⁷⁴ Т.Костюшка, насипаним під Краковом у 1823 р. Споруда у Костюхновці мала стати символом народного опору, нездоланності і національної єдності. Перемогли роботи арх. С.Сікорського і інж. С.Любінського (I-а премія), творчої групи у складі арх. З.Целярського та студентів Варшавської Політехніки З.Хаупта, А.Покізяка (II-а премія), арх. В.Стахоня (III-я премія) [1088, с.14].

Повну перемогу нової архітектурної стилістики продемонстрували роботи, подані на конкурс на проект каплиці-пам'ятника військовим, полеглим в Рівному. (переможці – арх. Єжи Мокжинський і Анджей Унеєвський [247; 252; 253; 785]).

Проблема виразності образу костелів стала наступною в реалізації програми ідеологічного впливу на населення Другої Речі Посполитої. У 1937 р. відділенням Товариства архітекторів в Луцьку був оголошений конкурс на проект парафіяльного храму у селищі Янова Долина [1069, с.1]. З 12 робіт I-у премію отримав проект В.Стахоня, II-у – проект С.Словіковського, III-ю – проект Р.Гюртлера з Кременця⁷⁵ [1069, с.4]. Розстановка переможців на п'єдесталі переконливо підтвердила тенденцію “інтернаціоналізації”, редукування традиційних елементів до тієї формальної межі, коли вони сприймаються як елементи універсальні.

Конкурс на проект староства і повітового відділу в Здолбунові (1937 р.), організований, як і попередній, за посередництвом відділення Товариства

⁷⁴ Корієс (з польської) – курган.

⁷⁵ Детальніше про критерії відбору переможців конкурсу і проектні вирішення див. розділ 5 даної роботи.

архітекторів у Луцьку, мав закритий характер. До участі були запрошені лише архітектори С.Словіковський, Ю.Новак з Луцька та Т.Кендзерській з Рівного. У типово функціоналістичному рішенні, запропонованому у проекті-переможці авторства С.Словіковського [1046, с.8], немає й натяку на національні риси. Перед нами – зразок архітектури функціоналізму, що композиційно і образно наслідує концептуальний прототип – будинок Баухаусу в Дессау В.Гропіуса.

Можна констатувати, що конкурси 1920-30-х рр. відіграли в архітектурному житті Волині важливу і багатогранну роль. По-перше, їх тематика обумовлювалась суспільно-економічними та соціокультурними потребами регіону. Програма конкурсів після підведення підсумків уточнювалась і вивірялась, перетворюючись, таким чином, на програму проектування певного типу будівель, що дозволяло унормувати процес проектування в офіційних документах. По-друге, конкурси, що присвячувались проектуванню сакральних споруд, ставали продовженням суспільної і фахової дискусії про складові архітектурного образу, його європейські, національні, локальні ознаки. По-третє, творчі змагання були одним з чинників розширення світогляду і поглиблення знань місцевих архітекторів: досвідчених – у царині новітніх архітектурних теорій, молодих – у галузі проблематики національної архітектури та її регіональних особливостей.

Конкурси були лише епізодом у повсякденному творчому житті архітекторів. Масштаби завдань в реальному проектуванні обумовлювали включення в число осіб, що мали безпосередній стосунок до управління в архітектурній галузі або розробки проектів, спеціалістів з вищою і навіть середньою спеціальною інженерною освітою, що позначалось на якості архітектурних рішень. Тому, для забезпечення необхідного архітектурного і технічного рівня “впорядкування міст, піднесення раціональності, безпеки і естетики міської забудови” [166, арк.127], задля підтвердження певного фахового статусу, кожний із спеціалістів отримував повноваження від Окружної дирекції громадських робіт у Волинському воєводстві на виконання чітко визначених видів проектних робіт. (Додаток А, табл. А.4). Однак, як показав наступний досвід, подібні заходи об’єктивно не могли чинити значний вплив на архітектурно-естетичну сторону їх проектної діяльності.

Відсутність фахової архітектурної підготовки, механічне копіювання зразків і, як наслідок, не завжди вдалі формально-просторові інтерпретації на теми класичної, традиційної, “сучасної” архітектури у нерідко призводили до зниження рівня художньої виразності проєктованих об’єктів.

4.2. Стилiстична “iнерцiя” в архiтектурних вирiшеннях 1920-х рокiв

Першi роки перебування Волини у складi Польщi, зважаючи на низьку динамiку змiн в соцiально-економiчнiй ситуацiї у волинських мiстах, суттєво не позначились на образi i характерi забудови. Своєрiднiсть архiтектурної картини 1920-х рр. на Волини виражалась стилiстичним плуралiзмом, представленим рiзноманiтними iнтерпретацiями форм стилiв-попередникiв, та стiйкiстю рацiоналiстичного декоративiзму, вираженого у формах “цегляного стилю”. Доволi помiтним залишався i вплив естетики модерну.

Так, компiляцiя стильових форм неокласицизму, необароко, неоготики та модерну мала своїм результатом рацiоналiзований варiант провiнцiйної еклектики, який базувався на застосуваннi вiдповiдного методу стилетворення. Адже вiдомо, що вже у попереднiй перiод теорiї про стилетворчу роль конструкцiї втрачали своє змiстове наповнення на шляху вiд центрiв розвитку модерної архiтектурної думки 2-ї пол. ХIХ ст. в Росiйськiй iмперiї – Петербургу i Москви – до її пiвденно-захiдних околиць. У мiсцевому контекстi того часу вирiшальне значення для поширення “цегляного стилю” мали вимоги економiї: поверхня фасадiв не потребувала штукатурки i, вiдповiдно, частих ремонтiв. Ця обставина актуалiзувала тяглiсть архiтектурної традицiї i впродовж 1920-х рр. вже у Другiй Речi Посполитiй. Висловлена ще у 1870-90-х рр. теза про “однакове значення функцiонального i художнього начал в архiтектурi” i, особливо, про те, що “архiтектура має прагнути до гармонiйного поєднання утилитарного i витонченого” [556, с.184], обiрнутовувала можливiсть широкого застосування “цегляного стилю” у масовому будiвництвi без зниження його естетичного значення.

Як і на поч. ХХ ст., раціоналістичний напрям в забудові міст Волині ще деякий час залишався виразником характерного для часу процесу демократизації і початків змін у стратифікації міжвоєнного волинського соціуму. Говорячи про демократизацію, насамперед маємо на увазі дві обставини. По-перше, відхід від атавістичної традиції просторової ізоляції житлових кварталів за етнічної ознакою (у містах Волині – єврейські квартали) і можливість будувати у будь-якій частині населеного пункту кожному мешканцю, який має відповідні фінансові можливості. По-друге, демократизація стилю в сенсі можливості застосування однакових форм архітектури, що обслуговує різні соціальні верстви. Нові замовники прагнули наслідувати спосіб і характер будівництва, доступний у попередні періоди лише вузькому колу місцевої еліти. На відміну від великих міст, будівлі, зведені на Волині у 1920-х рр. у “цегляному стилі”, були показником суспільного і майнового статусу власників, а не навпаки (ознакою низького становища, незначних фінансових можливостей). Проте, семантично – зберігали зв’язок з попереднім періодом історії, про який у Польщі прагнули якнайшвидше забути.

До кінця 1920-х рр. при проектуванні житлових будинків застосовувався еkleктичний метод формотворення. Загальний підхід до побудови об’єму базувався на композиційно-просторових принципах і прийомах, притаманних класичним архітектурним стилям, зокрема, класицизму (фронтальність, осьовість, ієрархічність побудови об’єму, повторюваність елементів) при оперуванні архітектурними елементами і деталями “цегляного стилю” та модерну. Архітектурно-будівельна традиція попередніх десятиліть і соціальний попит на таку архітектуру, помножені на консерватизм архітектурного мислення фахівців-проектантів, сприяли стилістичній інерції і гальмуванню модернізації архітектурних вирішень загалом.

Формальні впливи модерну проявлялись у творенні візуально урівноважених композицій, і тяжінні до характерного для цього стилю розвитку форми “зсередини-назовні”, доповненої використанням зредукованих елементів ордерної системи. Про застосування еkleктично-компілятивного підходу свідчили також розв’язання, в яких об’ємна структура будівлі, композиція фасаду (“в дусі модерну”), як в

класицизмі, були відправною точкою для формування системи його внутрішнього простору. Тобто, процес проходив у протилежному напрямку – “ззовні-усередину”.

Усі названі підходи застосовувалися паралельно, хоча і в очевидній прив’язці до типу житлового будинку. Можна констатувати, що лише частина архітектурних вирішень відзначалась оригінальністю і художньою довершеністю. Образ більшості формувалася як наслідування певних стилістичних прототипів і повторення відповідних усталених композиційних схем побудови об’єму і фасадів. Традиція такого будівництва проявлялась в архітектурі прибуткових, садибних будинків, рідше – особняків.

Композиція фасадів багатоквартирних 2-, 3-поверхових будинків⁷⁶ будувалась за тими ж принципами, що і в попередній період. Повторювані по горизонталі і вертикалі комірки-квартири зумовлювали появу на їх площинах своєрідної віконної “сітки” – основу метричної побудови і ознаку відкритості для розвитку композиції. Втім, невелика протяжність об’ємів нівелювала потенційну монотонність фасадів, характерну для будівель значного масштабу кінця XIX – поч. XX ст. у великих містах Російської імперії і губернських центрах.

Центрально-осьова структура фасадів виражалась декількома способами. Перший (найвідповідніший класицистичним принципам) – шляхом закріплення головної вісі ризалітом вхідного вузла або фронтом (будинки в Рівному по вул. *Дубенській*⁷⁷, 15⁷⁸ (1926 р.⁷⁹) [171, арк.1]; вул. **С.Петлюри, 11**⁸⁰ (1926 р., інж. А.Яськевич) [289]); вул. *Мицкевича, 33* (1926 р.); [177, арк.3]; вул. **Чорновола, 15** (1927 р.); вул. **16 Липня, 61** (1928 р.); вул. *Фоха, 31* (1928 р.) [209, арк.5]; в Луцьку – по вул. **Кривий Вал, 10** (1927 р.) та ін.). При невеликих розмірах будинку непарна кількість осей вже сама собою надавала фасаду завершеності. При розплануванні застосовувались переважно 2-квартирні секції з центральним розташуванням двох сходових кліток: парадної – зі сторони вулиці і “чорної” – зі сторони двору.

⁷⁶ 4-6-8-квартирні будинки відносно до цієї групи з часткою умовності, з огляду на відсутність у архітектурно-будівельній практиці регіону міжвоєнного періоду крупніших об’єктів. Виняток становлять лише декілька багатосекційних будинків, споруджуваних будівельними кооперативами.

⁷⁷ Курсивом виділені втрачені об’єкти, або такі, щодо яких на сьогодні не встановлений факт існування.

⁷⁸ Тут і далі за текстом зазначена назва вулиці і нумерація будинків, актуальна у 1920-30-х рр.

⁷⁹ Тут і далі за текстом зазначені роки виконання проекту.

⁸⁰ Напівжирним виділено існуючі об’єкти, зазначена актуальна адреса.

Відповідно здійснювалось групування житлових і підсобних приміщень квартир. Санітарно-гігієнічні приміщення не передбачались (I-а пол. 1920-х рр.) або виносились у планувально відокремлений блок з входом зі сходової клітки.

Другий спосіб (ближчий до еkleктичного) – розташування входів у будинок на крайніх осях, чим підкреслювалась секційна структура або дзеркальна симетрія плану (у Рівному буд. по вул. *Словацького*, 7 (1920-ті рр.) [245, арк.4]).

Третій спосіб – розташування будинку торцевим фасадом до вулиці і трактування його як головного з триосьовою схемою побудови (у Рівному: буд. по вул. **Шопена**, 7 (1926-30 рр.) [170, арк.3], вул. *3 Мая*, 141 (1927 р.) [193, арк.1]; у Володимирі Волинському: по вул. *11 Листопада* (1934 р., інж. В.Голембьовський) [280]). Такі будинки найчастіше зводились у центральних кварталах і вздовж головних міських вулиць. У деяких з них частина першого поверху відводилась під торговельні заклади, інші приміщення – під житло, чим і визначалась особливості архітектурного вирішення фасадів.

В окремих випадках складна структура об'єму, нерегулярний обрис плану (продиктований містобудівними умовами) зумовлювали різні підходи до архітектурного вирішення головного фасаду – як на засадах ієрархічності і симетрії (в Рівному: буд. по вул. **Соборній**, 6 (1928 р., інж. М.Вейтко) [204, арк.1-5]; по вул. *3 Мая*, 51 (1926 р.) [215, арк.22]), так і на засадах рівнозначності елементів, які утворювали рапортні композиції (буд. в Рівному по вул. *Тихій*, 10 (1928 р.) [223, арк.2]). За аналогічною схемою створювався архітектурний образ садибних будинків (буд. у Рівному: по вул. *Грабник*, 210 (1927 р.) [190, арк.1], вул. *Вензенній*, 10 (1927 р., інж. С.Німеньський) [575, арк.6]; в Луцьку: по вул. **Б.Хмельницького**, 12 (1932 р., арх. Т.Садковський) [122, арк.3]) та ін.

Місцевий варіант “модернізації” архітектурного образу і одна з перших рефлексій кардинальної зміни системи архітектурного формотворення представлені у проектах житлових будинків для Рівного, виконаних арх. Г.Прессом. Авторське бачення – у відмові від оздоблення фасадів на користь “чистих” стінових поверхонь при розгортанні різних “сценаріїв” їх композиційного вирішення. Стилiстично-формотворчу спадкоємність засвідчували вінчаючі фронтони вишуканої форми – в

дусі необарокової та модерністичної естетики та оригінальний малюнок віконних імпортів. Ускладнювалась функціональна структура квартир: санітарно-гігієнічний блок став обов'язковою складовою кожного помешкання (в Рівному: буд. по вул. *3 Мая*, 56 (1926 р.) [174, арк.4]; вул. *3 Мая*, 56 (1926 р.) [175, арк.3]; вул. *Пілсудського*, 6 (1929 р.) [179, арк.2]; вул. **16 Липня**, 52 (1928 р.) [169, арк. 9] та ін.).

Дослідження показали, що при проектуванні 1-, 2-квартирних житлових будинків, розташованих в кварталах щільної (фронтальної) забудови, популярними були і формотворчі прийоми модерну. Асиметрія головного фасаду, характерна для цього стилю, була найбільш “зручною” для застосування в умовах обмеженого розмірами ділянки фронту забудови. В об'ємній структурі можна виділити спільні формально-композиційної підходи. По-перше, двоповерхова брила розвивається вглиб ділянки, звернена торцем (головним фасадом) в сторону вуличного простору. По-друге, асиметричне вирішення фасаду підкреслюється ризалітом, зміщеним відносно головної осі, і відповідно розташованим вхідним вузлом. По-третє, Г-подібну конфігурацію плану визначала необхідність розташування проїзду і влаштування двору для освітлення частини приміщень (у Рівному: буд. по вул. **Петлюри**, 4 (1923 р.) [158, арк.9], вул. *Легіонів*, 3 (1926 р.) [173, арк.2]) та ін.).

Унікальність об'ємно-просторових композицій і системи декорування особняків в стилі модерн, збудованих у волинських містах, дозволяє констатувати стійкість протягом 1920-х рр. впливів різних напрямів стилю (від флоралістичного до раціоналістичного), на відміну від інших регіонів Польщі та Росії, де модерн втратив свою популярність ще у 1910-х рр. На Волині стиль проявлявся у наслідуванні “канонічних” форм і прийомів, їх адаптації до місцевих традицій будівництва. Зусилля архітекторів спрямовувались на створення оригінального об'єму, виявлення естетичних властивостей будівельного матеріалу – зокрема, його фактури⁸¹. Прагнення наблизити вирішення до характерних взірців стилю в контексті органічності конструктивно-декоративної системи, зумовило різні шляхи розв'язання проблеми образності.

---

⁸¹ Про вплив іншого формо- і стилетворчого чинника модерну – кольору – не можемо говорити з огляду на відсутність у проектній документації інформації стосовно колористики фасадів проєктованих будинків.

Перший шлях – переосмислення і творчі інтерпретації зразків архітектури югендстилю стосовно житлових будівель, представлене переважно у творчості згаданого арх. Г.Пресса (в Рівному: буд. по вул. *Галлера, 13а* (1924 р.) [241, арк.11]; вул. *3 Мая, 5б* (1920-ті рр.) [175, арк.2]; вул. *Французькій, 6* (1926 р.) [230, арк.3]; вул. *Новопроектованій* – бічній 16 Липня (1928 р.) [206, арк.7] та ін.). Другий шлях – трактування системи засобів художньої виразності модерну як декоративної оболонки, яка дає можливість стилізувати лише частину об'єму, залишаючи решту у “буденних” формах “цегляного стилю” (буд. по вул. **Петлюри, 23** в Рівному (1928 р., арх. В.Свєнтоховський) [214, арк.14-20]). Третій шлях – формальне прийняття “моделі” стилю як набору певних декоративних елементів, що розташованих на площинах стін, їхні обриси і сам факт “присутності” (буд. по вул. *Ягеллонській, 10* (1924 р. в Рівному) [163, арк.5]). Як прийоми стилістичної прив'язки можна трактувати співставлення фактур поверхонь (оштукатурених декоративних елементів і відкритої кладки стінових площин), використання мотивів модерну в накладному декорі та металевих огороженнях балконів (в Рівному: буд. по вул. **16 Липня, 35/45** (1926 р.) [168, арк.7]; вул. *Соборній, 141* (1927 р.) [193, арк.1]; вул. **Чорновола, 58** (1924 р.) [164, арк.3] (1924-26 рр.) та ін.).

4.3. Прояви традиціоналізму в архітектурному образі житлових і громадських будівель

Архітектурна творчість, пов'язана з ідеологією державного будівництва на Волині на поч. 1920-х рр., демонструвала інший шлях стилістичного розвитку. Ідеї відродження колишньої величі Польської держави і необхідність територіальної ідентифікації потребували на цьому етапі якнайшвидшого втілення. “Своїськість” і “родинність” стали критеріями відбору форм для створення національного стилю. Як відомо, розробка його теорії та перші практичні реалізації, були здійснені ще наприкінці XIX ст. польськими архітекторами Я.К.Сасом-Зубрицьким, С.Шиллером, а протягом 2-ї і 3-ї декади XX ст. розвинуті О.Сосновським та С.Ноаковським. Відповідно до основних положень теорії, кожний з класичних стилів – готика

(“надвіслянська готика”), ренесанс (“зигмунтівський стиль”), бароко (“польське бароко”) і класицизм (“класицизм Станіслава Августа”) були представлені як невід’ємні елементи національної культурної традиції, джерело архітектурних форм та композиційних прийомів. Проте, відбір цих форм відбувався на інтуїтивно-емоційному рівні, внаслідок чого кінцевий результат відзначався високим ступенем суб’єктивізму, вираженого у поліваріантності вирішення аналогічних архітектурних завдань. Як зазначає Ю.Мрозек, “вся польська минувшина і традиція стають тереном дослідження для архітекторів; реалізації і проекти спираються не стільки на давні стилі, скільки на епохи, і, радше, на міфи про них” [846, с.160].

Необхідність встановлення семантичного зв’язку між універсальними образно-морфологічними прототипами (національна монументальна архітектурна спадщина) і архітектурою нових будівель, часто безвідносно до їх функціонально-типологічної належності, дозволяє констатувати розвиток традиціоналізму в польській міжвоєнній архітектурі. І навпаки, як традиційні розглядались вирішення, що спирались на формотворчий канон національних версій класичних стилів. Звернення до таких форм стало рефлексією на тотальне знищення національної історико-архітектурної спадщини під час Першої світової війни.

Першорядне завдання у процесі державотворення – повсякчасне підкреслення спадкоємності розвитку і візуалізація неперервності традицій – на Волині, в Галичині чи Західній Білорусі значно ускладнювалось у зв’язку з хронологічною віддаленістю попереднього періоду польської державності. На відміну від території Конгресового королівства, де польська культурна традиція впродовж кінця XVIII - поч. XX ст. залишалась доволі стійкою, на Волині її необхідно було створювати практично знову, репрезентуючи як інструмент оновлення регіону і повернення до національних витоків. Для представлення провідної ідеї в громадському будівництві було обрано синтезовані форми неокласицистичної і необарокової архітектури, втілені у романтичній простоті “садибного стилю”, масивності академічного класицизму і лаконічній елегантності напівмодернізму межі 1920-30-х рр.

Універсальність мови неокласицизму і застосування відповідної системи виражальних засобів у світській архітектурі Польщі і Волині протягом міжвоєнного

періоду ніяк не маргіналізували інші неостилі польського забарвлення. Синтез елементів необароко, неоренесансу з неокласицистичними мотивами на засадах регулярності чи мальовничості дозволяв створювати унікальні об'єкти, пронизані духом національного романтизму. Водночас, повноцінним джерелом інспірації і композиційно-формотворчих прийомів виступала багата у своїй різноманітності традиційна архітектура польського села – як народна, так і шляхетська.

4.3.1. Національний історизм і особливості поширення "садибного стилю".

Ренесанс форм "садибного стилю", що розпочався ще перед Першою світовою війною, досяг свого апогею в Польщі у I-й пол. 1920-х рр. Загальновідомо, що "мода" на садибу, архітектурно споріднену з невеликим сільським палацом шляхти ("двореком"), сформованим як архетип у XVIII ст. у Першій Речі Посполитій, зародилася на зорі XX ст. Ідея створення однорідної у своєму формальному виразі архітектури в межах території, яку заселяє певний народ, мала знайти свою повнокровну реалізацію у сприятливих умовах незалежної держави.

У публікаціях часопису "Архітектор" відзначалось, що "після передвоєнної задушливої атмосфери⁸² в zakresі архітектурної творчості це [захоплення родинними першовитоками – О.М.] було ніби подихом, наповненим свіжим повітрям, без [...] гарячкової гонитви за чимось новим, повністю новим" [872, с.176]. Як і в довоєнний час, "садибний стиль" домінував переважно в житловій архітектурі. Колонний портик, високий дах (часто – ламаної форми, т.зв. "старопольського" типу), вишуканий фронтон над ганком – були неодмінними атрибутами образу.

Повернення до теми традиційної шляхетської садиби у перші роки існування Другої Польської республіки було цілком закономірним з огляду на її символічний зміст: орієнтацію держави на підтримку зі сторони традиційно потужного суспільного класу землевласників [765, с.244], який впродовж століть був носієм і хранителем національних культурних традицій. Шляхетські садиби на "східних кресах" мали особливий статус: їх вважали "бастіонами культури", "втраченими

⁸² Мається на увазі період захоплення неостілями.

родинними гніздами”, “земним раєм і спокійною пристанню по життєвих бурях” [765, с.245].

Відродження традиційних архітектурних форм в серед. 1920-х рр. відбулося за підтримки держави у зв'язку зі згадуваним будівництвом житлових кварталів для державних службовців в містах Волині, Західної Білорусі (у Поліському, Новогрудському воєводствах) та Віленської землі. Обставини політичного і соціокультурного змісту зумовлювали необхідність швидкої, масштабної і одночасної експансії “садибного стилю” саме на цих теренах.

Запропоновані до реалізації типові проекти будинків для різних міст Волині, відображали соціальний і творчий детермінізм прийнятих рішень. Проектантів обмежували вимогами використання найпростіших архітектурних форм та найдешевших будівельних матеріалів, що і зумовило архітектурно-стилістичний мінімалізм вирішень. Польський архітектурознавець А.К.Ольшевський констатує, що “ця архітектура відбувалась без сучасної будівельної техніки, базуючись на традиційних матеріалах, таких як цегла і дерево” [872, с.124].

На початковому етапі у Волинському воєводстві було заплановано звести 50 будинків (33 мурованих і 17 дерев'яних) і 21 будинок у Камені-Каширському (Поліське воєводство) [693, с.6]. Архітектурно-планувальні рішення, закладені в проектах, відповідали діючим на той час нормам житлової площі для службовців різних рангів: до 12-го рангу – 1-кімнатні квартири площею 30 кв.м; 9-й, 10-й, 11-й ранги – 2-кімнатні - 60 кв.м; 7-й, 8-й ранги – 3-кімнатні - 90 кв.м; 6-й, 5-й ранги – 4-кімнатні - 120 кв.м [693, с.5]. Будинки для старост мали більшу площу (складались з 6-7 кімнат) і ширшу функціональну структуру: за умов відсутності готелів в деяких містечках частина приміщень використовувалась як номери для відряджених у службових справах [737, с.118]. Досвід будівництва перших об'єктів спонукав до коригування проектної програми і розширення її географії. Міністерство громадських робіт пропонувало здійснювати “адресне” проектування, опрацьовуючи типи для конкретного населеного пункту і відмовившись від універсальних розробок та проектування будинків з дерева (Додаток А, табл. А.5)⁸³.

⁸³ Підсумком акції будівництва колоній на Волині стало зведення 65 будинків [1089, с.3]

Стилістична прив'язка проєктованих об'єктів до традиційної польської архітектури виражалася у різноманітних морфологічних інтерпретаціях теми “садибної” архітектури, заснованої переважно на синтезі зредукованих неокласицистичних елементів (спрощений ордер колон, плоскі трикутні фронтони, кутовий руст, півциркульні дахові вікна), мотивів народного будівництва (оформлення ганків дашками, опертими на різьблених стовпах) та неостилів (“барокових” фронтонів, стрілчастих арок). Поява другого поверху і балконів, заміна традиційного ламаного даху на мансардний були похідною функціональних змін і прагнення до мальовничості образу. Спрощення форм, як видається, було спричинене не тільки вимогами економічності вирішень, але й засвідчувало впливи авангардної естетики. Утвердження нових тенденцій розпочалось шляхом стилістичного компромісу.

Безумовно позитивних результатів будівництва колоній було декілька. По-перше, кожний з архітекторів, залучених до проєктування, отримував можливість представити бачення національного стилю у його модернізованій версії. По-друге, розробка проєктів житлових будинків для забудови “колоній” фактично дала початок типовому проєктуванню в Другій Речі Посполитій як окремому виду архітектурної творчості. Напрацьовані функціонально-планувальні схеми квартир чи не вперше засвідчили пошуки концепції “малого” (мінімального) житла, які базувались на традиційній структурі розпланування помешкань. По-третє, ця архітектура втілювала ідею “польськості”, підкреслювала ті риси, які відрізняли її від іншої європейської архітектури [846, с.163], а у нашому випадку ще й від архітектури антагоністичної Радянської України.

Ілюстрацією стійкості національно-романтичних тенденцій в архітектурі Волині міжвоєнного періоду є забудова історичного середмістя Кременця. Історична та архітектурно-містобудівна цінність міського середовища в цілому й окремих архітектурних пам'яток різних епох – зокрема, підтверджена на XII Всепольському з'їзді Ради консерваторів у 1927 р., який проходив в Луцьку, а також рекреаційно-туристичний потенціал міста і його околиць, визначили особливе ставлення до існуючої забудови і специфічний підхід до нового будівництва. Публікації у

місцевій періодичній пресі на тему особливостей історичної “маломістечкової” забудови Кременця і розташованого неподалік Вишнівця, безперечно, сприяли розширенню інформаційного поля і були корисними для архітекторів як джерело мотивів і форм традиційної архітектури [1070-1071]. Мотивація реставрації, збереження і відповідного розвитку ансамблю історичної забудови Кременця, суголосна завданням, що ставились польською владою в zakresі пам’яткоохоронної роботи в масштабах усієї держави, була вирішальною при затвердженні проектів нових будинків.

Контекстуальний підхід до проектування для Кременця став концептуальним базисом, на якому синтезувались ідеї романтизму (ставлення до спадщини) та традиціоналізму (оперування формами і деталями, характерними для місцевого будівництва). Тим самим було створене підґрунтя для появи архітектурного феномену “кременецького дворека” – типу індивідуального житлового будинку, в образі якого органічно поєднались риси сільських шляхетських садиб і типових для Кременця житлових будинків міщанства. Формальну спорідненість з першими позначав ганок на головному фасаді, оформлений у вигляді невеликого портика на двох опорах (найчастіше, у вигляді одиничних колон або спарених чотиригранних стовпів зі спрощеною капітеллю), який замість звичного фронту підтримував простору терасу або мезонін. Наявність у проєктованих будинках мансардних поверхів, де, зазвичай, розташовувалась ще одна квартира, засвідчувала слідування традиції місцевого будівництва. Тому, об’єми, які ніби “виростали” зі схилів на тлі мальовничого ландшафту Кременецьких гір, накривали масивними, інколи стрімкими дахами, кожен з яких, як і будинок, мав свою неповторну форму (буд. по вул. *Тринітарській, 15*, (1933 р., інж. В.Куликовський [263]), пров. *Стрімкий* (1934р., буд. І.Блоньський [285]), вул. *Дубенській* (1934 р., буд. І.Блоньський [308]), вул. *Б.Харчука* (1935 р., інж. А.Столяров [296]), вул. *Шумській* (1936 р., арх. Р.Гюртлер [293]), вул. *Старі Вали* (1936 р., [295]; 1937 р. [320]), вул. *Дубенській, 73* (1936 р., арх. Г.Пресс [298]), вул. *Липовій* (1936 р., арх. Г.Пресс [302]), вул. *Ясній, 3* (1938 р., інж. А.Столяров [319]) та ін.). При цьому, констатуємо аналогічність композиційно-морфологічних розв’язків стосовно мурованих і дерев’яних будинків.

Необхідно відзначити, що для архітектурно-планувального вирішення 2-, 3-поверхових будинків, які розташовувались переважно на периферії середмістя, очевидні спроби адаптації окреслених вище формотворчих прийомів (буд. по вул. *Піддівичій*, (1935 р., інж. В.Куликовський [283]), по вул. **Б.Харчука, 9**, вул. *Цментарній* (1936 р., [294] та ін.).

Сприйняття забудови як архітектурно-містобудівного ансамблю забезпечував ще один важливий прийом – покриття дахів існуючих і нових будинків червоною керамічною черепицею.

Архітектурна тема “кременецького дворека” знайшла своє продовження і в образі 9-класної школи (інж. В.Куликовський, 1933 р. [61]). Розташування головного входу в будинок на осі симетрії торцевого фасаду, пластику якого посилював вузький ризаліт з тонко промальованими лізенами на кутах, що загалом сприймався як плоский двоярусний портик, накритий високим двосхилим дахом, розвиток брили вглиб ділянки на зразок кременецьких заїздів засвідчували авторське осмислення традиції і прагнення її органічного поширення на об’єкти, що належали до інших типологічних груп.

Архітектура житлової забудови Кременця сприймалась як вернакулярна для Волині. Саме тому, на думку архітекторів, найвиразніше представляла регіональну народну традицію будівництва, була її символом. Акцентування асоціативно-семантичного зв’язку регіонального архетипу “кременецького двореку” і “польськості” Волині у 1920-х рр. було настільки ж важливим, як і вираження в “закопанському стилі” поч. ХХ ст. квінтесенції рис національної архітектури в загальнодержавному масштабі. Тобто, волинський регіоналізм трактувався як один з різновидів національного стилю, який в деякому сенсі також був регіоналізмом, тільки в європейському контексті. Підтвердженням сказаного є оформлення головного входу на територію комплексу Волинських торгів у Рівному, яке мало на меті підкреслити регіональний характер виставки і її сільськогосподарський профіль. “Фасад” комплексу, зорієнтований в сторону головної вулиці міста, формували дві будівлі, що представляли характерні зразки волинського народного

житла та місцевої маломістечкової забудови: відповідно вхідний павільйон та павільйон “Кременецький дворець” (1935 р.) [594, с. 143].

Вплив “садибного стилю” помітний в індивідуальній житловій забудові інших міст Волині. Як і в Кременці, формальні інтерпретації теми класицистичної/барокової шляхетської садиби відзначаємо у проектах для Луцька, Рівного, Дубно. Відхід від усталеної образно-морфологічної системи помітний у спрощенні деталей (ледь зазначені капітелі, відмова від орнаменту), їх деформації (бочкоподібні колони), спотворенні пропорцій (присадкуватість об’ємів, гострі кути фронтонів), загальній зміні силуету, в тому числі, під впливом вже призабутого в Польщі “закопанського” стилю (накриття будинку складними вальмовими дахами з характерним вигином). Подібні вирішення спостерігаються в Луцьку (буд. по просп. **Волі, 57а**; по вул. *Звиченьства-Лончності* (1931 р., арх. Ф.Кокеш [266]), на *передмісті Омеляник* (1933 р., інж.А.Петров [265]), вул. **Ярошука, 12** (1920-ті рр.)); в Рівному (буд. по вул. *Пенкній, 14* (1928 р. [178, арк.2]), вул. *III-Промінь, 16* (1929 р., інж. А.Столяров [219]), вул. *Граничній, 59* (1931 р., арх. Г.Пресс (?)) [233, арк.3]), вул. *Нарутовича, 7* (1931 р., арх. Г.Пресс (?)) [236, арк.11]); в Дубно по вул. *Паненьській* (1934 р., арх.В.Карпович [274]) та ін.

Ренесансно-барокові інтерпретації декорування, синтезовані з типовими для садибної архітектури елементами об’ємів – зокрема, двозаломною формою даху, супроводжувані відмовою від будівництва портику як семантично-морфологічної основи “садибного стилю”, характеризують вирішення деяких 2-3-поверхових житлових будинків у містах регіону. Архітектурно-композиційним і висотним акцентом їх об’ємів є центральний ризаліт сходової клітки, оздоблений спрощеними деталями одного або декількох неостилів (контрфорсами, рустуванням, лопатками, фронтонами, зредукованими пінаклями і т.д.) – буд. по вул. **Стрілецькій, 19**, в Луцьку; вул. **Залізничній** в Ковелі; вул. *Домбровського, 6*, в Рівному (1928 р. [203, арк.3]; вул. **Кафедральній, 23** (1920-х рр.) в Луцьку). Два перші об’єкти зведені за типовими проектами у 1922-1927 рр.⁸⁴ для працівників залізниці. Як локальні

⁸⁴ Впродовж окресленого періоду в рамках цієї ж акції за аналогічними проектами були споруджені, зокрема, житлові будинки у Любліні [672, с.77-79].

прояви впливу регіональної традиції можна розглядати архітектуру житлового будинку в Рівному по вул. *Замковій* (1928 р., інж. М.Пардо [167, арк.41]). Синтетична версія з елементами необароко та раціоналізму представлена у вирішенні буд. по вул. **П.Могили, 6** в Рівному (1923 р. [163, арк.5]).

Прояви архітектурного традиціоналізму у прив'язці до вернакулярного маломістечкового будівництва очевидні у проектах дерев'яних індивідуальних будинків, виконаних близько 1926 р. арх. П.Вендзягольським на замовлення Державного сільськогосподарського банку для забудови Березного (Рівненська обл.) [931, с.163], як і в образі житлових будинків для службовців деревообробного заводу в містечку Цумань (Волинська обл.), зведених у 1920-х рр. Архетипічною основою вирішень є традиційний житловий будинок з ганком на осі (“хата на дві половини”).

Доволі показовим прикладом “нового” волинського регіоналізму, заснованого на ідеї інтегрального розвитку архітектурного “genius loci” регіону і відповідної інтерпретації теми вернакулярізму, була забудова Янової Долини (1936-1939 рр.) [601]. Архітектурно-стилістичне вирішення більшості житлових і громадських будівель репрезентувало синтез форм традиційного волинського сільського будинку (2-квартирні блоковані) та “садибного стилю” (будинки дирекції і управління кар'єром, школи, відділку поліції). Усі об'єкти споруджувались з дерев'яних брусів на базальтових фундаментах і накривались дахами з червоної керамічної черепиці, що надавало забудові рис ансамблевості, самотнього колориту та мальовничості.

На Волині, як і Польській державі в цілому, впродовж 1920-х рр. відзначаємо численні спроби адаптації “садибних” форм житла до архітектури громадських будівель (шкіл, народних домів, залізничних вокзалів, адміністративних будівель та ін.). Зокрема, “архітектура народного дому повинна бути витриманою в характері польського будівництва, зразки якого передали нам численні пам'ятки нашого минулого” [757, с.16], особливо наголошуючи на національній самотності і “свойськості” народного житла і “дворів” шляхти. На “східних кресах” подібний підхід набував особливого значення. Через образи соціально значущих об'єктів, представлених у формах архітектури національного романтизму, як і історизму, архітектори прагнули донести ідею відродження Польської держави на

націєцентричних засадах. Одночасно, на Волині процес “згадування минулого” відбувався шляхом активного пропагування і нав’язування еkleктичної за суттю системи елементів класичних архітектурних стилів, представленій як “національний стиль” з акцентом на першому слові цього словосполучення.

Аналіз іконографічних матеріалів та проведені натурні дослідження громадських будинків дозволяють говорити про одночасну присутність на Волині різноманітних варіацій на тему “садибної” архітектури (національного романтизму), як і необароко, неороманізму, неоренесансу і неокласицизму (національного історизму). Причому, констатуємо спорадичне звернення до морфології вказаних напрямів впродовж усього міжвоєнного двадцятиріччя.

Концепція первинності і універсальності форм народного житла, розвинутого на їх основі типу “шляхетського дворека”, взята за формотворчий базис при розробці проектів громадських будівель, передбачала можливість застосування ідентичних композиційно-стилістичних прийомів для досягнення архітектурної виразності об’єкту. Наприклад, для підкреслення зв’язку з національною традицією будівництва в мурованих будівлях використовувався прийом *архаїзації* і *стилізації* елементів (трапецеїдальна форма стовпів або розширення цоколя на кутах у вигляді контрфорсів, колонні портики-ганки). Про “родинність” образу, без прив’язки до морфології конкретного історичного стилю, говорили також форма, силует, матеріал даху (будинки залізничних станцій в Бубнові, Голобах (Волинська обл.), Вербі, будинок Спілки резервістів в Річках Рівненської обл. (1939 р., арх. Т.Кендзерський [83]), будинок для престарілих в Рівному (1920-ті рр.)).

Можливість швидкого розв’язання проектних завдань, відповідно до вимог навчального процесу і гігієни, давали типові проекти мурованих і дерев’яних шкільних будівель (1926-32 рр.) [911-913]. Аналіз архітектурно-стилістичного вирішення показує архетипічні відмінності образів шкільних будинків різного масштабу. Зокрема для 1-, 2-, 3-, 4-класних шкіл, які передбачались для будівництва переважно у селах та містечках пропонувались розв’язання на тему вернакулярної житлової архітектури (арх. Т.Маєвський [911, 1, с.35, 37, 47, 50, 56]). Для

найменших об'єктів є очевидним застосування “об'єднавчих” елементів морфології, названих вище.

Традиція польського резиденціонального будівництва епохи бароко зумовила використання композиційної схеми побудови об'єму з акцентованою ієрархією елементів архітектурно-просторового вирішення: головним корпусом на осі симетрії або триосьовою структурою брили, сформованою центральним портиком/ризалітом і/або бічними ризалітами/корпусами (поштамт в Луцьку⁸⁵ (завершений у 1928 р. [719, с.355], школа у Кременці (1920-ті рр.)).

Аналогічна об'ємна структура набула розповсюдження і в будівництві шкіл значної місткості (5-, 6- і 7-класні школи), особливо тих, що розташовувались у найбільших містах і повітових центрах Волині. Взірцем для наслідування стала гімназія ім.С.Баторія у Варшаві (арх.Т.Толвіньський, 1922-23 р.). Запропонований підхід до розкриття цієї архітектурної теми, заснований на розвитку, внутрішньому діалозі морфологічних систем національного (класичного), народного зодчества і раціоналістичних проявів I-ї чверті ХХ ст., якнайкраще підкреслював державні пріоритети в царині суспільного поступу. Проте, в архітектурно-стилістичних вирішеннях в типових проектах домінували тенденції модернізованої неокласики поряд з елементами стилістики бароко.

Повертаючись до теми національного історизму та “садибного стилю”, необхідно зауважити, що сучасники відзначали сумнівність подібного способу популяризації національного культурного надбання, як і використання ретроспективістської основи для розвитку сучасної польської архітектури. Так, відомий архітектор Л.Немоєвський у 1934 р. зазначав, що “цей рух (за продовження традиції національного стилю через застосування елементів “родинного бароко” – О.М.) спричинив до численних застережень навіть серед прихильників традиції, яким було важко погодитися з транспортуванням [форм – О.М.] затишного шляхетського дворека для використання залізницею або для якоїсь іншої сучасної функції. Те, що точно пов'язувалось з традицією культури сімнадцятого століття, не завжди було придатним для вдалої адаптації у двадцятому столітті” [857, с.810].

---

⁸⁵ Сьогодні – будівля Міської ради.

У міжвоєнний період розвиток залізниць мав особливе значення: сотні кілометрів колій поєднали регіони, колись дуже віддалені як географічно, так і політично. Тому, будівництво нових вокзалів на “східних кресах” і Волині, зокрема, мало яскраво виражене патріотичне забарвлення: кожна нова будівля була запереченням вислову, що “Азія починається за Віслою” [737, с.262], підтвердженням політичної і економічної цілісності Польської держави.

Архітектура залізничного вокзалу в Костополі Рівненської обл. (серед. 1920-х рр.) являє зразок пластичної експресивної форми – виразу національно-патріотичного змісту. Вісь симетрії приземкуватої протяжної брили закріплена двоярусним фронтом, декорованим волютами, ритмічно розчленованим чотирма лопатками. Композиційно об’єднуючим елементом є різновисокий черепичний дах, що підкреслює складну пластику об’єму і, водночас, засвідчує наявність морфологічного зв’язку з “родинними” формами національної архітектури, розвинутого в даному випадку від необарокового “дворека”.

Будинки залізничних вокзалів, незалежно від масштабів і значення⁸⁶, були візиткою волинських міст і складовою пропаганди держави. З архітектурної точки зору справляли враження вміло скомпонованих цитат з історії польської архітектури, які органічно вписувались у провінційний ландшафт. Водночас, стратегічне значення таких об’єктів асоціативно пов’язувало їх функціональне призначення з роллю оборонних форпостів. Як і неоренесансно-барокові форми, пропоновані арх. Т.Новаковським і втілювані при будівництві казарм і “стражниць” Корпусу охорони пограниччя на східних кордонах Польщі в серед. 1920-х рр.⁸⁷ [693, з.2-3]. У зредукованій стилістичній версії аналогічного комплексу (арх. Т.Бурше, 1925 р. [365]) цілком очевидні синхроністичні паралелі з ренесансною морфологією і регіональною традицією, виявлені в аркадах ганків перед входами, дозорних вежах, стилізованих під середньовіччя. Про політичне значення цих об’єктів і психологічний вплив на місцеве населення говорилось: “Стражниці, казарми і

⁸⁶ Налігали до категорії “станцій середнього значення”.

⁸⁷ Військові частини, що дислокувались вздовж східного кордону Другої Речі Посполитої (польською – Корпус Ochrony Pogranicza (КОР)). Протягом міжвоєнного двадцятиліття вздовж польсько-радянського кордону – на “волинському відрізьку” – було споруджено понад 40 таких будівель [1089, с.4].

конюшні - це ... важливі, базові, можливо єдині для місцевої людності документи, що цю землю Польща не віддасть” [693, з.2, с.5].

Модернізовані елементи “родинного” ренесансу і бароко стали засобом вираження національно спрямованої діяльності у громадській освіті Шкільної матері в Луцьку (кін. 1920-х рр.).

Усталені уявлення про автентику і “родинний” характер архітектурних форм, втілених у дереві, з однієї сторони, і прагматична мета здешевлення будівництва – з іншої, детермінувала прив’язку цього матеріалу до об’єктів усіх типологічних груп, що планувались до будівництва у сільській місцевості і містечках “кресів” в цілому. В такий спосіб реалізовувалось завдання інтеграції в структуру забудови об’єктів, що своїми образом і формою виражали б ідею спадкоємності архітектурної традиції, а насправді “м’яко” вводили в тканину середовища елементи, що представляли іншу ідентичність і нову функцію. Так, в образі шкіл (Малинськ (поч. 1930-х рр.), Голубне (1929 р. [30] (Рівненська обл.) та ін.), зведених з дерева, очевидні спроби синтезу класицистичних композиційних прийомів і форм (симетрія об’єму і розпланування, цільність брили, акцентування головної осі портиком) на ґрунті вернакулярної (тут - маломістечкової) польської архітектури.

У проектуванні для Волині знайшла відображення й концепція “польського стилю” (відома як “закопанський стиль”⁸⁸). Впродовж міжвоєнного двадцятиліття він залишався одним з найважливіших джерел інспірації для втілення ідеї національної ідентичності в архітектурі. “Закопанський стиль” як фольклористичний (псевдофольклористичний) різновид регіоналізму (за класифікацією Ю.Зелінського [1023, с.250]), поширюваний протягом I-ї декади ХХст. в забудові польських міст-курортів, став взірцем для прямого *наслідування* при будівництві санаторію в Гуті Степанській Рівненської обл.⁸⁹ (арх. Ф.Кокеш, 1934 р. [82]). У запропонованому варіанті вісь симетрії протяжної прямокутної брили акцентована широким ризалітом, увінчаним, як і основний об’єм, високим

⁸⁸ Запропонована наприкінці 1880-х рр. художником Ст.Віткевичем [875, с.58].

⁸⁹ Наприкінці 1920-х рр. тут були відкриті два джерела лікувальних мінеральних вод і поклади бору. З того моменту населений пункт розбудовувався як курорт-купальня загальнодержавного значення. Комплексний проект розвитку рекреаційно-відпочинкової інфраструктури Гуті Степанській і санаторію передбачав зведення каплиці, лікувального корпусу, ресторану, кав’ярні, розбивку парку площею 10 га [918, с.74].

мансардним дахом з сигнатуркою. Оформлення входів у вигляді ажурних арочних галерейок, що нагадували ганки селянських хат, шалювання щипців “в ялинку” являли інтерпретацію прийомів і мотивів декоративного оздоблення “закопанського стилю”, і засвідчували обізнаність архітектора з експресіоністичними тенденціями в польській архітектурі межі 1910-20-х рр.

Культивування регіоналістичної концепції при проектуванні лікувально-оздоровчих закладів в міжвоєнній Польщі підтверджує розробка типових проектів амбулаторій (“осередків здоров’я”) (проект арх. Е.Ебера та К.Січинського (1920-30-ті рр. [424])), реалізованих на Волині у Горохові, Локачах і Карловшизні [1089, с.4].

Аналогічну тенденцію можна зауважити і в архітектурі адміністративних будівель (повітове староство в Костополі (кін. 1930-тих рр. [1089, с.4]), магістрат в Рокитному). Будівлі вирізняються крупнішим масштабом у порівнянні з оточуючою забудовою, проте маломістечковий характер підкреслюють традиційні композиційні акценти – дерев’яні різьблені галерейки і аркади на головній осі.

4. 3. 2. Нео класицистичні ремінісценції в архітектурно – планувальних вирішеннях.

Неокласицизм, який протягом 1920-х рр. розвивався як один з чільних і дещо автономізованих напрямів архітектури польського національного історизму, а в 1930-х рр. – як антитеза і національний варіант постконструктивізму, в Другій Польській Республіці і на Волині, з точки зору семантики та образності займав центральну позицію відносно крайніх елементів понятійної пари “регіоналізм-універсалізм”. Діаметрально протилежні змістові наголоси, що ставились стосовно стилістичної системи неокласицизму загалом і окремих об’єктів – зокрема, дозволяли прихильникам “старого” або “нового” одночасно трактувати її як таку, що найкраще представляє тогочасну національну архітектуру.

Екстраполяція на архітектуру Волині 1920-х рр. класицистичних принципів, способів побудови архітектурної форми і відповідного “набору” морфологічних засобів була частиною процесів, які відбувались тоді в архітектурі Другої Польської Республіки і, ширше – країн центральної Європи (Чехії, Словаччини) [718].

На відміну від теренів Західної Польщі, де домінувало захоплення неокласицистичною архітектурою в дусі К.-Ф. Шинкеля, а, згодом, німецького романтизму, від Галичини, де за взірць слугувала віденська архітектура та сецесія, в Польському королівстві пріоритетними були форми російського класицизму. Важливим джерелом залишалось і національне архітектурне надбання часів короля Станіслава Августа.

Звернення до форм архітектури класицизму, що відбулося в Росії наприкінці I-ї декади XX ст., стало одним з проявів спротиву еклектиці та модернізму, які впевнено завойовували лідерство у свідомості творчого середовища. Як зазначає Є.Кириченко, ретроспективізм, в тому числі, один з його напрямів – неокласицизм початку минулого століття став результатом “спроб створити стиль, що володів “вічними” загальнолюдськими перевагами, спираючись на досягнення минулого” [557, с.342]. Поява на теренах Волині ряду значних об’єктів, що представляли практично усі стадії розвитку неокласицизму до повного його затухання, підтверджують всеохоплюючий масштаб цього руху і після Першої світової війни.

Однак, тут, на Волині, семантичне навантаження привнесених вже з чужої держави форм суттєво коригувалося. Адже культивування класицистичних форм в російській архітектурі 1900-х рр. і початку наступного десятиліття було пов’язане з “розпізнанням в класицизмі факту національної [російської – О.М.] культури” [557, с.346], що було несумісним з культурно-естетичними установками у суспільстві відродженої Польщі.

Символічним, але й парадоксальним, є мотиваційний збіг подібної ретроспекції в самодостатній імперській Росії поч. XX ст. та постколоніальній слабкій Польщі двадцятьма роками пізніше: обидві держави прагнули національної ідентифікації через призму європейськості. І якщо в першій інструментом досягнення мети слугувала уся “післяпетровська” архітектура Петербурга⁹⁰ (Петербург як “втілення оновленої і європеїзованої Росії” [557, с.346]), то в Другій Польській Республіці стиль Станіслава Августа вже вдруге, як і в XVIII ст., був тим

⁹⁰ За класифікацією російського архітектурознавця Б.Кірікова, рівноважними були чотири напрями, які відображали розвиток класицизму в архітектурі Петербурга початку XX ст.: 1) класицизм, що спирався на античну традицію; 2) палладіанський класицизм; 3) класицизм XVIII ст.; 4) класицизм, що черпав форми з архітектури італійського ренесансу [891, с.198].

“видом багажу, з яким на світанку незалежності прагнули дістатися до родини культурних європейських народів” [765, с.31]. Відзначимо і очевидний вплив манери італійського зодчого А.Кораччі, зокрема, раннього варшавського періоду його творчості [581, сс.54-55, 285-286].

Одне з чільних завдань, яке вирішувалось шляхом “монументалізації” архітектурних форм – акцентування уваги на об’єктах, що мали важливе суспільне значення. На думку польського дослідника В.Баранєвського, концепція монументальності “з’являється там, де існує проблема загалу, маси, інституції, яка бажає бути поміченою, маніфестуючи свою позицію в ієрархії. Коли влада прагне зміцнити свій престиж, тоді зростає роль чинника монументальності” [676, с.233]. Саме ця проблема у Польщі зберігала актуальність впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття. Архітектори ж, що працювали на східних територіях (в тому числі, для Волині і на Волині) використовували той арсенал засобів, які найповніше виражали державу в категоріях сили, величі і чіткої організованості. У даному випадку – мову класицистичних форм.

Перші монументальні будівлі, в основу архітектурно-художнього образу яких лягли класицистичні форми, з’явилися в регіоні лише в сер. 1920-х рр. Йдеться, зокрема, про банківські установи. Розповсюдження діяльності державних банків на східні території Польщі, в тому числі на Волинське воєводство, потребувало облаштування діяльності цих інституцій в адміністративних центрах і найбільших містах. Так, для Луцька у 1925 р. був виконаний, а, згодом, реалізований проект відділення Польського банку (арх. В.Баліньський [375]), а в 1928 – проект сільськогосподарського банку (арх. М.Лялевич [376]). Архітектурний вистрій будівель, як зазначалось, класицистичний, однак, джерела інспірації відрізняються.

Автор проекту Польського банку орієнтувався на форми “Станіславівського” класицизму 2-ї пол. XVIII ст. у версії польського архітектора Х.-П. Айгнера. Саме та епоха “золотого віку” асоціювалася в свідомості поляків з найбільшим суспільним та економічним підйомом, якого коли-небудь досягала Польща як незалежна держава, і водночас з архітектурними шедеврами, що зайняли почесне місце поряд з найвизначнішими творами європейської архітектури доби Просвітництва. Саме

велич Першої Речі Посполитої була ідеалізованим взірцем, якого прагнули досягнути у відродженій Польщі 1920-х рр.

Отже, основним об'ємним акцентом симетричної триповерхової брили Польського банку зі сторони головного фасаду є широкий центральний ризаліт, декорований пілястрами, і завершений трикутним фронтоном плоский портик, що складається з 4-х півколон іонічного ордеру. Площина стіни першого поверху прорізана вікнами арочної форми, а її поверхня вкрита плоским рустом. У запропонованому варіанті вирішення відчутні алюзії архітектурних форм французького класицизму доби Людовіка XVI, який, як відомо, став основою формування стилю Станіслава Августа у поєднанні з композиційними прийомами, притаманними творчій манері А.Кораччі.

Розпланування відповідає “програмі будівництва” провінційних відділень Польського банку, яка передбачала наявність в будівлях банківської і житлової групи приміщень [733, с.126-127]. Функціональне призначення кожного з поверхів будівлі “прочитується” і на фасаді: другий “банківський” поверх найвищий, дещо нижчі – перший та третій з квартирами різної площі та рівня комфорту.

У реалізованому варіанті в архітектурне вирішення головного фасаду були внесені деякі корективи, що частково “раціоналізувало” початкову ідею: фронтон замінено масивною аттиковою стінкою, півколони – пілястрами, в результаті чого центральний ризаліт втратив свою “об'ємність”. Проте загальну симетрію будівлі та її пластику підкреслюють двоколонні портики іонічного ордеру, що об'єднують другий та третій поверхи. Очевидно, що до проектування Польського банку в Луцьку на завершальній стадії були залучені архітектори К.Мьончинський та С.Щесняк, які й увійшли в історію як автори цієї будівлі [733, с.151-152].

Не менш цікавим об'єктом з точки зору його семантичних та морфологічних особливостей є будівля Сільськогосподарського банку в Луцьку. Польські історики архітектури, розглядаючи творчу спадщину автора проекту – М.Лялевича – як цілісне явище, характеризують її як яскравий зразок академічного класицизму поч. ХХ ст. [872, с.132; 1008, с.99]. Зазначимо, що архітектор повернувся до Польщі у 1918 р. після навчання у Петербурзькій Академії мистецтв і активної професійної

діяльності у Північній Пальмірі⁹¹. М.Лялевич приніс до Польщі дух класицизму у досить важкому російському варіанті – “чистих” форм та монументальних пропорцій. Для майстрів старшого покоління класицизм був не тільки “колоною і симетрією”, але, насамперед, визначеним типом будівлі, “в якій монументальний розмах є головною засадою, що стоїть над функцією і сьогоденням” [872, с.133].

Один з найбільш улюблених композиційно-стилістичних прийомів М.Лялевича петербурзького періоду – звернення до форм італійського палладіанізму і ренесансу в цілому, яким захоплювалися в Росії та Західній Європі у 2-ій пол. XVIII ст. і на поч. ХХ-го – невичерпного джерела універсальних за своєю суттю форм. Ці вподобання були близькими і зрозумілими в міжвоєнній Польщі, сприймалися як ознака національної (“родинної”) архітектури, своєрідний місток у величне минуле часів Першої Республіки. Очевидно, саме тому за композицією об’ємів майбутня будівля сільськогосподарського банку в Луцьку – типова палладіанська вілла, що складається з центрального корпусу на головній осі і двох менших – “флігелів”, що поєднуються за допомогою півкруглих галерей, утворюючи глибокий напівзамкнений двір-курдонер. Загальновідомо, що подібна схема компоновки була дуже популярною, зокрема в резиденціональному будівництві Польщі 1770-80-х рр. У способі артикуляції фасадів масивним рустом яскраво виражені італійські впливи та “присмак” англійського неопалладіанізму. Оформлення входу в банк як парадного порталу італійського ренесансного палаццо, рустування міжвіконних простінків та кутів будинку на всю його висоту створили монументальний, дещо суворий образ. Для проживання працівників банку запроектовано окремих чотириповерховий будинок подібною стилістики. Необхідно зазначити, що архітектурне вирішення банку в Луцьку є розвитком палладіанської теми, започаткованої М.Лялевичем в петербурзькому особняку М.Покотілової на Каменнотростровському проспекті (1909 р.), будинку товариства “Треугольник” в Москві (1915 р.) і її модернізованого прочитання в головній будівлі державного Сільськогосподарського банку у Варшаві (1926 р.). В останньому випадку саме

⁹¹ Той факт, що в Росії архітектор виграв понад тридцять конкурсів [872, с.134], мав звання академіка, займав посади професора в Академії мистецтв, столичних інститутах інженерів зв’язку та археологічному, збудував ряд визначних будівель, зробив це повернення подією в архітектурному житті міжвоєнної Польщі, а авторитет Лялевича – непохитним.

замовник продиктував необхідність збереження характерного стилю для його об'єктів, що і було зроблено архітектором для відділення банку в Луцьку.

Різноманітні версії провінційного неокласицизму в архітектурі Волині ілюструють проекти громадських будівель та реалізовані об'єкти різного масштабу і функціонального призначення: шкільний кураторіум в Луцьку (кінець 1920-х рр. [150]), будинок для сиріт в Луцьку (кінець 1920-х рр.), Каса хворих в Рівному (1928р. [199, арк.12]), повітове староство в Сарнах (кінець 1920-х рр.), народний дім в Осаді Креховицькій (1928 р. [258, арк. 103]), школа в с.Розваж (1929 р. [29]) (усі – Рівненської обл.) та ін. В основі архітектурного образу цієї групи – система добре впізнаваних знаків класицистичної архітектури: фронтальна композиція центральної частини, завершені фронтонами колонні портики на головній осі фасаду та об'єму, у деяких – загальна симетрія П-подібної брили, що утворює напівзамкнений двір. На тлі загальної статичності форм і передбачуваності композиційних вирішень у більшості об'єктів ордер є “варіативною” частиною, елементом пластики в буквальному розумінні, основним об'єктом творчості архітектора. І якщо масивність будівель тут є синонімом “монументальності” (а, значить, суспільної значущості, офіційності), то ордерні елементи – акцентами, що засвідчують “класицистичність” (синонім репрезентативності). Втім, очевидна схематизація і спрощена семантика образів, як видається, є актом усвідомленим: “безособовість” і “космополітизм” класицизму (за Л.Немоєвським [857, с.810]) даної групи об'єктів полегшує “прочитання” змісту пересічним глядачем і їх чіткої типологічної ідентифікації.

Дуалізм неокласицистичної архітектури Польщі I-ї чв. XX ст. і Волині впродовж першої міжвоєнної декади полягав і у виразній прив'язці класицистичних прийомів побудови форми до засад формотворення національного зодчества. У цьому контексті доволі показовими є об'єкти, в архітектурі яких помітне прагнення подібного синтезу (реконструйований будинок скарбниці в Луцьку (1923 р., арх. К.Толлочко [374]), будинок пошти і телеграфу у Володимирі Волинському (1923 р., арх. Фр.Ейхорн [388]), Польський Народний дім в Горохові Волинської області (1929 р., арх. Ф.Кокеш [84]).

Протягом 1928-30-го рр. в Луцьку спорудили будівлю Окружного земельного управління [1089, с.4]. Звернення до форм пізньокласицистичної палацової архітектури польського зразка з характерною тридільною композицією об'єму та помпезним портиком “великого” коринфського ордеру на осі відбулося під очевидним впливом академізму. Водночас, домінування вертикальної координати в пропорціях корпусу та його окремих елементів (фронтон, віконні прорізи) говорить про експресіоністичні впливи. Фасади масивної брили розчленовані карнизом на два різновисокі яруси і декоровані розірваними трикутними та лінійними сандриками, що надають образу будівлі рис національного романтизму у раціоналізованій версії.

Як і в попередньому об'єкті, один з варіантів образно-стилістичного вирішення будинку державної гімназії в Луцьку (1924 р., арх. К.Толлочко [373]) вибудовувався на ідеї модернізації архітектурної морфології складного за об'ємно-планувальною схемою будинку. Конструювання об'єму відбувалось із застосуванням характерних для класицизму прийомів осьовості, ієрархічності композиційних вузлів, горизонтального членування. Але традиційна для неокласицистичних будівель статичність була “динамізована” зигзагоподібним “рухом” брил від центру до флангів, а в цілому стримана пластика фасадів – компенсована експресією вертикального ритму міжвіконних лопаток, стрімких силуетів головного фронтона і аттиків.

Стилістичний компроміс між національно-романтичною течією неокласицизму і його модернізованою версією – основа образу навчального корпусу Української гімназії в Рівному (1930 р., арх. С.Сидорчук [258, арк.93-97]). В еkleктичному поєднанні елементів архітектури “родинного” ренесансу (аттик з вишуканим фронтоном, оздоблений башточками – “бартизанами”⁹², плоскі аркові ніші) і лаконізмі класицистичного декору (геометричній сухості горизонтальних тяг і карнизів) відчутний прихід нової, монументалізованої, класики.

Неокласицистичні тенденції чітко відображені і в типових проектах шкіл, опрацьованих відповідно розпоряджень Міністерства віросповідань 1922 і 1925 років [911-912], де запропоновано декілька способів ув'язки з класицистичною

⁹² В польській мові – “bartyzana”, в англійській – “bartizan”, “crow's nest”.

традицією. Так, *морфологічний спосіб* визначав оздоблення головного (торцевого) і бічних (поздовжніх) фасадів накладними колонними портиками, рустування цоколю (тип. проект №27, 40, 43); *композиційно-морфологічний* – зумовлював симетричне вирішення як окремого корпусу шкільного будинку, так і комплексу в цілому, де при збереженні ярусності композиції архітектурний декор підкреслював композиційні вузли (тип. проекти №29, 30, 39, 44, 45, 48); *композиційний* – знаменував заміну усталених елементів – портиків – ризалітами, що викликали відповідні формальні асоціації (тип. проект №42). Водночас, система групування вікон на фасадах у деяких з проектів унаочнювала застосування функціонального методу в архітектурному вирішенні.

Стилістичний резонанс класицизму позначився й на житловій архітектурі Волині міжвоєнного періоду. Його морфологічне відлуння, синтезоване з неоренесансними мотивами, очевидне в типових та індивідуальних проектах будинків різного масштабу. Так, у типових проектах багатоквартирних житлових будинків, виконаних у 1927-1928 рр. з ініціативи Фондації розквартирування військ для офіцерського складу польської армії [732], гарнізони якої дислокувались на Волині у Володимирі-Волинському, Дубно, Ковелі, Луцьку, Рівному [600], наявні неокласицистичні ремінісценції як стосовно композиції об'єму, так і деталювання: членування фасадів плоскими ризалітами, їх завершення високими фронтонами, рустування цоколів і поверхонь стін, оформлення входів у вигляді порталів, оздоблених “флорентійським” рустом. Будинки зведені у 1928 р. у Володимирі Волинському (для підофіцерів, арх. А.Сигетинський, Б.Зборовський) [732, с.43, 82], в Дубно, Рівному (для офіцерів – арх. А.Сигетинський, Б.Зборовський; підофіцерів – арх. В.Польковський [956, с.61-62]).

Аналогічні елементи оздоблення використані в проекті будинку житлового кооперативу по вул.Міцкевича, 38 в Рівному (1929 р., арх. Г.Пресс) [218].

Про дотримання стилістичного канону неокласицизму в житловій архітектурі Волині як про системне явище можемо говорити з великим ступенем умовності. У свідомості замовників (переважно місцевої буржуазії і чиновництва) монументальність і строгість форм насамперед асоціювались з репрезентативністю і

парадністю. Будівлі, спроектовані відповідно до класицистичних засад (в об'ємно-просторовому сенсі) і з використанням набору відповідних елементів-маркерів стилю, були винятком в масиві нового житла (в Луцьку: буд. по вул. **Б.Хмельницького, 10** (1920-ті рр.(?)), вул. **Заповітній, 1** (1920-ті рр. (?)); у Кременці – по вул. *Коженьовського* (арх Т.Садковський, 1934 р. [275]) та ін.).

Поступово трактування класицистичних форм зазнало семантичних трансформацій. Громадські будівлі, запроектовані на Волині наприкінці 1920-х рр., виразно ілюструють перехідний етап від неокласицистичної до авангардно-модерністичної стилістики, про який говорить А.К.Ольшевський, характеризуючи його як пізню фазу півмодернізму 1920-30-х рр.⁹³ [872, с.30]. Тяжіння до “кубізації” симетричного об'єму, геометризації окремих його частин, загальна раціоналізація і спрощення форм очевидні в проектах і будівлях повітового староства в Ковелі (арх.В.Стахонь, 1928-1929 рр. [91, 94]), головного павільйону мірничо-дорожньої школи в Ковелі (арх Ф.Ейхорн, 1928 р. [371]), Будинку легіоніста в Горохові Волинської обл. (злам 1920-х–30-х рр.), повітового земельного управління в Рівному (арх. Я.Семьонтковський, В.Стахонь, 1929 р. [89]). Морфологічні особливості (ордерна система, ритм і симетрія), з якими у попередній період асоціювалися монументальність будь-якого об'єкту, втрачають значення елементів-“маркерів”. Поряд з незмінністю класицистичних принципів і прийомів компонування, ієрархічністю елементів в новостворюваній системі відбулось переосмислення формотворчої ролі ордеру шляхом редукції складових його структури, архітектурного декору. Тому, звичний портик зникає, “проектується” на поверхню фасаду: колони “зображуються” на ній у вигляді масивних пілонів, фронтон і антаблемент перетворюються на аттикову стінку, прорізану люнетами, і/або строгий карниз. Раціоналістична гладь поверхонь стін залишається недоторканою або порушується легко наміченими замковими каменями над віконними прорізами.

Аналіз стилістичних вирішень показує наявність двох комплементарних тенденцій. Перша – “класицизаційна” – проявилась у доповненні утилітарно-

⁹³ Ще одне термінологічне окреслення напряму, запропоноване Я.Віслоцькою – модернізований класицизм [1008, с.98], стоїть поряд з визначеннями його як редукційного класицизму [676, с.231]. Розвивався у 1920-30-х рр. на основі синтезу композиційно-естетичних засобів і прийомів класицистичної та конструктивно-технологічних принципів авангардної архітектури.

лапідарних форм елементами-атрибутами класицистичної стилістики; друга – “симпліфікаційна” – у свідомій (підсвідомій) схематизації і, нерідко, примітивізації образу. У практичному вираженні йшлося про підкреслену масивність брил, дотримання принципу симетрії і акцентування осі у фасадних композиціях, застосування характерних елементів і деталей: центральний або фланкуючі ризаліти, зредуковані портики, фронтони і аттики, кутові лопатки або руст, легко намічені замкові камені і віконні наличники (в Рівному: буд. по вул. *Новопроектованій* (поруч з вул. 16 Липня) (1929 р.) [199, арк.26], вул. **16 Липня, 95** (інж. К.Стеллецький, 1928 р.) [200-201], вул. *Тихий, 6* (1931 р.) [207, арк.2], вул. *3 Мая, 56* (арх. Г.Пресс, 1927 р.) [192, арк.3], вул. **Гайдара, 5** (1930 р.) [269]; в Луцьку: буд. по вул. Крилова, 8 (арх. Ф.Кокеш, 1930-ті рр.) та ін.).

Названі об’єкти замикають період семантично-морфологічного впливу класицистичної стилістики на цивільну архітектуру Волині міжвоєнного періоду. Абсолютна більшість запроектованих і реалізованих об’єктів, з поч. 1930-х рр., засвідчують незаперечне домінування (але не винятковість) ідей авангарду у творчих пошуках місцевих архітекторів. Стилiстичні преференції, віддані в передвоєнну декаду конструктивізму та функціоналізму, говорили не тільки про активний і форсований рух польського суспільства до жаданої “європейськості”, але й про те, що базисні завдання державотворення, в тому числі на Волині, незважаючи на протиріччя внутрішнього суспільного буття, на той момент вже були виконані.

4.4. Особливості реалізації формотворчих концепцій архітектури авангарду

Загальновідомо, що в польській архітектурі існувало два погляди на імплементацію засад авангардної ідеології. Перший – осмислення виражальних можливостей авангарду в контексті пошуку діалогу з національною архітектурною традицією; другий – радикальна модернізація методів формотворення. Польська транскрипція радикалізму відзначалася дуалізмом першопричини, рівною мірою заснованої на соціальних утопіях Ле Корбюзьє, В.Гропіуса, Х.Мейєра, О.Хезлера та

практицизмі Я.П.Ауда, як і на потребі дійсної модернізації архітектурно-технологічних засобів, скерованих на реалізацію соціальних програм.

Найближчою до такого розуміння взаємозв'язку між суспільством і архітектурою була ідейна платформа *конструктивізму* – першої фази архітектури авангарду, де йшлося, в тому числі, про творення суспільства як витвору мистецтва. Конструктивізм презентував себе як рух між- і навіть понаднародний. Його “прогресивність” демонструвалась в запереченні будь-якої традиції у формотворенні (за своєю суттю був антиакадемічним, антикласичним, антиромантичним, антиеклектичним та ін.).

Зауважимо: як і в радянській архітектурі, у Польщі нові формотворчі підходи були напрацьовані і апробовані спочатку в концептуальних роботах представників мистецького середовища. Протягом 1919-25 рр. авангард в польській архітектурі розвивався винятково на **теоретичному рівні**, що дало змогу поступово інтегрувати в суспільну свідомість елементи нового мислення і згодом адаптовувати в середовище нові архітектурні форми. Підкреслений нігілізм принципів, поєднаний з відкиданням індивідуалізму в архітектурно-мистецькому процесі – основні тези програми групи польських художників-авангардистів “Blok” (1924-1926 рр.) у складі М.Щуки та Т.Жарноверуни [1008, с.103]. Польський архітектор-авангардист Л.Немоєвський заперечував політичну ангажованість раннього польського авангарду, акцентуючи на соціальному чиннику: зміні поколінь архітекторів і ролі цього процесу у творенні стилю нової епохи: “Наш конструктивізм не є рухом, який має риси модерністичної лівизни. Не з'явився як гасло, кинуте рішуче настроєною молоддю, хоча знайшов у цієї молоді гарячу підтримку” [857, с.814].

Друга – **реалізаційна фаза** – тривала, за періодизацією М.Лесьняковської, протягом 1925-1934 рр. і була представлена переважно діяльністю групи “Praesens” (1925-1930 рр.), очолюваною Ш.Сиркусом⁹⁴. Архітектор представляв “молодше покоління” модерністів. Розвиваючи творчий досвід, набутий у групі “Blok”,

---

⁹⁴ Шимон Сиркус (1893-1964) – визначний польський архітектор. Після закінчення у 1922 р. архітектурного факультету Варшавської політехніки, стажувався у Академії мистецтв (Краків) та Баухаусі (Веймар). Очолив авангардний, а згодом – модерністичний напрямок в польській архітектурі. У 1926 р. Сиркусом була утворена творча група “Praesens”, до якої увійшли: К.Криньський, Б.Ляхерт, Ю.Шанайца, Б. і С.Брукальські, Х.Сиркус, Я.Найман та ін. Групою видавався друкований орган – журнал “Praesens” (1926-30 рр.).

Ш.Сиркус відійшов від ідеалістичних ідеологем польських конструктивістів, спрямованих лише на проблеми мистецько забарвленого пластицизму (абстрактну досконалість форми і конструкцій, що її втілюють). Основним гаслом пропагованого “Praesens” нового напрямку стала доцільність [814, с.171] – найважливіший крок до функціоналістичного методу формотворення.

Для оцінки ступеню впливу і проявів авангарду в міжвоєнній архітектурі Волині першорядним завданням є формулювання відповідей на питання про передумови, мотивацію, спосіб поширення відповідних формотворчих прийомів.

Дослідження показали, що на тлі масштабності та семантично-морфологічної революційності у великих містах держави, реалізації в дусі архітектурного авангарду на Волині відзначалися меншим розмахом, деякою типологічною обмеженістю, вужчим діапазоном експериментування з формою. Власне, і нові будівлі, в образну основу яких лягли “авангардні” форми, з’явилися на тут лише наприкінці 1920-х рр. – достатньо пізно у порівнянні з іншими регіонами Польщі, не говорячи про країни Західної Європи чи СРСР.

Специфіку поширення та проявів на Волині архітектурного авангарду зумовила комплексна дія соціальних і творчих чинників, де перші визначали пріоритет прикладного аспекту проблеми, а другі - філософсько-естетичного, але у багатьох випадках їх дія була рівносильною.

Імпульс до переосмислення виражальних можливостей архітектурної форми був перенесений на Волинь ззовні. Запровадження нових підходів відбувалось безпосередньо через діяльність архітекторів і опосередковано – державних інститутів, які сприяли розвитку житлового і громадського будівництва. Як зазначалося, характерною ознакою професійного середовища Волині у 1920-30-х рр. була одночасна присутність на регіональному “архітектурному ринку” столичних і місцевих фахівців, а також тих, хто не мав вищої архітектурної освіти, а лише спеціальну технічну. Закономірно, що в творчості перших знайшли відображення найновіші тенденції польської і зарубіжної архітектури – часто вони самі були авторами формотворчих концепцій, яскравими представниками певних напрямів архітектури авангарду або сформувались як фахівці від впливом новаторських ідей

академічного середовища у провідних архітектурних школах Польщі (Варшаві, Кракові, Львові, Вільно). Другі в своїй діяльності намагались втілювати ідеї сучасної архітектури, творчо їх інтерпретуючи та адаптуючи до локальних можливостей і вимог. Треті, за відсутності базових знань з архітектурного формотворення загалом і найновіших концепцій у цій царині – зокрема, у проектній практиці керувались переважно інтуїцією, не переймаючись функціонально-естетичними проблемами, про які здебільшого просто не мали уявлення.

Відсутність на Волині “конфлікту поколінь”, характерного для провідних архітектурних середовищ Другої Речі Посполитої, сприяла швидшому сприйняттю і творчому переосмисленню архітекторами старшого покоління стилістичних новацій, що різними шляхами привносились ззовні. Застосування нових формотворчих прийомів мало декілька результатів. По-перше, засвідчувало професійний рівень проектувальника, його вміння “йти в ногу з часом”, що привертало увагу потенційних замовників. По-друге, кардинально впливало на трансформацію міського середовища, витісняло з свідомості мешканців сформований за часів Російської імперії стереотип про архітектуру провінційних міст і, як наслідок, стимулювало формування середовища нової якості проживання (як в сенсі просторовому, так і символічному), хоча б формально наближаючи його до ідеалізованого образу “сучасного міста”.

Зредукованим трактуванням авангардних ідей в архітектурі і, водночас, чи не єдиною спробою розгорнути на шпальтах волинської міжвоєнної періодики фахове обговорення художньо-естетичних особливостей нової архітектури в регіоні стали тези, висловлені у 1932 р головним архітектором Кременця З.Целярським: “Взаємне розташування окремих брил, що утворюють відповідні інтер’єри (на які сьогодні звертається спеціальна увага), відповідні пропорції і розташування отворів, врешті відкидання (у зв’язку з винайденням і застосуванням нових ізоляційних матеріалів) високих дахів – це головні гасла сьогоднішньої архітектури. Раціональність і доцільність, економічне застосування матеріалів і сучасних інсталяцій керує творчою думкою проектанта. Ці гасла здивували дотихчасових класичних польських творців... Ми є свідками компромісу, на який повинні згодитись вихованці

вчорашньої школи, творячи сьогоднішні будівлі: на симетричному центральному плані виростає проста і строга брила без оздоблення і орнаментики, що оперує тільки ефектом матеріалу і пропорції, звідси брила симетрична і спокійна – брила нова” [1033, с.23]. Архітектор говорить про багатосторонню обумовленість архітектурної форми як конструктивно-функціональної і архітектурно-просторової цілісності, вираження різночасових культурних значень, засіб комунікації фахівця і сформованого середовища, що було особливо актуально для Волині.

Необхідність повоєнного відновлення житлового фонду міст, з однієї сторони, та його кількісного і якісного зростання – з іншої, актуалізували і стимулювали розробку нових технологій будівництва і генерування новітніх концепцій розвитку житлової одиниці (квартири, індивідуального, блокованого будинку). Саме такий мотиваційний дуалізм створив передумови для формування різних за змістом шляхів розв’язання вказаної проблеми у польській і відповідно волинській архітектурі 1920-30-х рр. Перший передбачав активне використання типових проектів у будівництві; другий – розробку індивідуальних проектів на основі нових принципів формотворення. Тому, можна говорити про ще один ефективний шлях поширення ідей сучасної архітектури на Волині – через будівництво житлових будівель за типовими проектами, які відображали нові уявлення про структуру сучасного житла, закріплювали вимоги до його планувальних параметрів, санітарно-гігієнічні норми, були взірцем нових стандартів проектування.

Синергія суспільних та ідейно-теоретичних імпульсів зумовила трактування типізації в проектуванні загалом і в проектуванні житла – зокрема, як найоптимальнішої відповіді на вимоги часу. Концептуальні розробки, пов’язані з ідеєю індустріалізації та стандартизації житлового будівництва, опубліковані ще до початку Першої світової війни Г.Мутезіусом на конгресі німецького Веркбунду (1911 р.) і розвинуті Ле Корбюзьє (конструктивна система Domino 1914 р., селище Пессак 1925 р.), В.Гропіусом (селища в Тьортен-Дессау 1926-26 рр., Даммершток в Карлсруе 1927-28 рр., Сімменштадт в Берліні 1929 р. та ін.), були переосмислені й інтегровані в польський контекст.

Під впливом західноєвропейського досвіду у Другій Речі Посполитій сформувались дві основні, нерозривно пов'язані концепції щодо розвитку житлової архітектури: **масового житлового будівництва** та похідної від неї – **будівництва мінімального житла**. Обидві спирались на технічно-технологічний потенціал промисловості, оскільки, за Ш.Сиркусом, “нова промисловість створила новий тип житла” [972, с.6], а “запровадження механічного виробництва до будівництва – крок вперед в орієнтації його на масовість” [968, с. 2]. Шлях до продукування масового доступного житла мав пролягати через використання у будівництві промислового методу, “подібного до методу будівництва машин” [971, с. 93]⁹⁵. Зокрема, загальновідоме захоплення залізобетоном у Західній Європі протягом 1920-х рр. – універсальним, як вважали тоді, будівельним матеріалом, що дає змогу експериментувати з архітектурною формою або стандартизувати її, було сприйняте в Польщі з акцентом на дешевизну та індустріальність. Аналогічні аргументи висловлювали щодо переваг деревини, особливо в індивідуальному будівництві.

Розробка польських концепцій мінімального житла, як і індустріалізація, стала наступним кроком до реалізацій житлових програм. Керівництвом до дії були рішення й рекомендації II Конгресу сучасної архітектури (CIAM), що відбувся у Франкфурті на Майні (Німеччина) у жовтні 1929 р⁹⁶. Тут необхідно згадати і авторитетне твердження В.Гропіуса, що “з біологічної точки зору людина потребує в помешканні багато світла і повітря, водночас мало поверхні” [716, с.85], яке у 1928-29 рр. стало додатковим стимулом для розробки теми “малого помешкання” і аргументом у пропаганді багатопверхового житла.

Широкий матеріал для розробки типових проектів, у тому числі, “найменшого житла”, дали архітектурні конкурси, які наприкінці 1920 - поч.30-х рр. проводились, зокрема, з ініціативи Фонду військового розквартирування у 1928, 1932 р. [732, 799; 840, с.37], Міністерства громадських робіт у 1929 р.⁹⁷ [829], Банку державного

⁹⁵ Як випливає з авторських текстів, Ш.Сиркус схилився до використання п'яти засад “нової архітектури” та принципів проектування житла, пропагованих Ле Корбюзьє, поступово відходячи від баухаусівської естетики прямого кута.

⁹⁶ Колосальній за розмахом загальноєвропейській акції передувала велика підготовча робота, завдяки якій була визначена тема і основна мета цього форуму – на основі зібраних міжнародних даних виробити єдиний стандарт мінімального житла [974, с.16].

⁹⁷ Конкурс на розробку типових проектів квартир: 1-кімнатної площею до 25 м² і 35 м²; 2-кімнатної – до 55 м²; 3-кімнатної – до 80 м².

господарства у 1933, 1934 р⁹⁸. [840, с.37], Товариства робітничих селищ у 1936 р. [840, с.36] та ін⁹⁹. Об'єктом проектування у кожному з них була житлова одиниця – “тип” у значенні потенційно повторюваної моделі, в яку закладалась певна ідея-принцип (“житло-мінімум”, “житлова комірка”, “житло з еластичним планом”). І хоча кожний з конкурсів мав чітко окреслені умови стосовно об'єкту проектування, усі вони переслідували дві цілі: вдосконалення і уніфікація конструктивних елементів та розробка раціональних схем розпланування “дешевих” мінімальних помешкань (“тільки з матеріальних міркувань ми змушені тимчасово мислити категоріями мінімумів: мінімум поверхні, мінімум висоти” [971, с. 105]).

Участь у конкурсах знаних польських архітекторів-модерністів (Р.Гутт, Р.Міллер, Ч.Пшибильський, К.Толлочко та ін.) і молодших, пов'язаних з модерністичним авангардом (Б.Ляхерт, Ю.Шанайца, Б. і С.Брукальські, Х. і Ш.Сиркуси), гарантувала новаторство, оригінальність образів, семантичну відповідність ідеології нової архітектури і, водночас, жорстку прагматику архітектурно-планувальних і конструктивних вирішень.

Так, вирішення, пропоновані у типових проектах багатоквартирних житлових будинків для офіцерського складу, відображали стилістичну поляризацію образів (від раціоналізованих неокласицистичних, про які йшлося вище, до крайньомодерністичних) і представляли різноманітні планувальні схеми [721]. Водночас, їх будівництво мало стати експериментальним майданчиком для використання нових матеріалів і конструкцій (залізобетону) [732, с.59].

Зокрема, проекти 12- і 18-квартирного секційних будинків (арх. Б.Ляхерт, Ю.Шанайца, В.Вінклер), реалізовані у Ковелі 1929 р.¹⁰⁰ [732, сс.60-61, 77], вирізнялись лаконічністю архітектурного образу і чіткістю розпланування. Саме ці об'єкти стали першими взірцями архітектури Варшавської школи конструктивізму в регіоні. При проектуванні автори дотримувались принципу розмежування функцій як в окремій квартирі (2- і 3-кімнатних), так і в будинку в цілому (житлова,

⁹⁸ Конкурс 1933 р. – на проект типового індивідуального житлового будинку (дерев'яного і мурованого) площею 35-70 м²; конкурс 1934 р. – на проект типових блокованих будинків.

⁹⁹ Однією з функцій вказаних інституцій було накопичення коштів, що надходили з різних джерел (в тому числі, у вигляді позичок з-за кордону), і спрямування їх на кредитування та фінансування будівництва.

¹⁰⁰ Окрім Ковеля вказані типові проекти реалізовані у Івано-Франківську та Плоцьку (Польща) [956, с.70].

комунікаційна, допоміжна), виявляючи в об'ємі і на фасадах чарункову структуру плану, що розвивається навколо вертикального ядра – сходової клітки. Ефект “конструктивності” образу створювався шляхом комбінаторики “чистих форм”, членування поверхонь фасадів по горизонталі і вертикалі тягами, виконаними в цементно-піщаній штукатурці. Ритм, пластику, геометричність композиції підкреслювали балкони з металевим огороженням. Триповерхові об'єми обох будівель завершувались аттиковими поверхами на половину ширини корпусу. Тут розташовувались пральні, санвузли та комори. Таке вирішення було не тільки функціональним, але й індивідуалізувало образ.

Монументальна цілісність брил будинків для офіцерів і підофіцерів в Луцьку (арх. Л.Торунь, К.Толлочко), Сарнах (арх. В.Польковський) і Білокриниці Тернопільської обл. (арх. Б.Рудзінський), зведених протягом 1937-38 рр.¹⁰¹, свідчила про зміни в підходах до формотворення. Спостерігається поступова відмова від притаманного конструктивізму експонування різних типів житлових кімнат в структурі будинку на користь їх візуальної уніфікації, “приховування” у цільному блоці – характерного прийому архітектурного утилітаризму. Поверхня фасадів розчленовувалась на різновеликі повторювані площини шляхом лицювання цементною плиткою “під сіру цеглу”¹⁰². Старанно промальована сітка з прямокутників імітувала структуру збірної стінової конструкції – символу новизни і сучасності.

Проектні рішення демонструють особливості розпланування, які спростовують тези про вирівнювання потреб різних соціальних груп архітектурними засобами, стверджують їх диференціювання залежно від посади/статусу потенційного мешканця. Серед цих засобів: площа помешкання та санітарно-гігієнічних і допоміжних приміщень в його складі, наявність/відсутність наскрізного провітрювання, ступінь “еластичності” плану і т.і.

¹⁰¹ Зокрема, в Луцьку споруджено 2 житлових будинки, в Сарнах – 3, в Білокриниці – один 24-квартирний.

¹⁰² Сіра цементна (клінкерна) цегла почала активно використовуватись у будівництві у середині 1920-х рр. Новий матеріал знаменував оновлення і модернізацію будівельної галузі Польщі, а його використання стало патріотичним жестом підтримки національної промисловості. Одним з перших “демонстраційних зразків” конструктивних і художньо-естетичних переваг нового матеріалу став будинок Аеродинамічного інституту у Варшаві (арх. Ф.Лільпоп і К.Янковський, 1926 р.) [817, с.6].

На відміну від обмеженої відомчими рамками акції Фонду військового розквартирування, Банк державного господарства (BGK) зосередився на підготовці, відборі і розповсюдженні проектів індивідуальних будинків різного типу. За результатами конкурсу до “Каталогу типових будинків для дрібного житлового будівництва” увійшли 83 доопрацьованих проекти, які за невисоку плату надавались дрібним інвесторам у формі робочої документації [932, с.30].

Підняття конкретних архітектурних розв’язань до категорії “типу” мало своїм наслідком анонімізацію проектів, на титульному аркуші яких фігурувала назва “тип BGK”. У “Каталозі” були представлені проекти будинків вирішених традиційно, а також такі, що демонстрували діаметрально протилежну творчу позицію. Останні складали більшість і являли собою різні варіанти двоповерхових блокованих одnorodинних будинків з цегли. Особливу увагу саме до цієї групи можна пояснити відповідністю пропозиції архітектурному і соціальному запиту (будувати швидко, дешево і добре, максимально залучаючи дрібний приватний капітал для індивідуального житлового будівництва [356, к.2]) з можливістю реалізації програм типізації забудови “в межах брили простої форми і пропорцій, що виникали з конструкції” [932, с.31].

Дослідження показали, що у Здолбунові, Дубно, Ковелі, Кременці, Луцьку, Рівному використовувались типові проекти дерев’яних (“BGK 8” – 2-кімнатний, “BGK 16” – 5-кімнатний) і мурованих (“BGK 15” – 4-кімнатний, “BGK 19” – 5-кімнатний, “BGK 206” – блокований 4-квартирний з 2-кімнатними помешканнями, “BGK 210” - блокований 4-квартирний з 3-кімнатними помешканнями) будинків. Забудова взірцевих кварталів велась за проектами одного типу, чим забезпечувалась стилістична єдність (наприклад, район Цегельня і Боярка в Рівному – тип “BGK 8”; квартал по вул. Директорській у Кременці – тип “BGK 15”, колонія для підофіцерів “Сурмичі” в Дубно – тип “BGK 16”), а вибір того чи іншого типового проекту визначався зонуванням території міста, передбаченим регуляційним планом чи правилами забудови за критерієм щільності, поверховості, вогнетривкості і відповідного середовищного контексту.

Члени групи “Praesens” (Б. і С.Брукальські, Б.Ляхерт, Ю.Шанайца, Я.Найман), і початківці (П.Беганський, А.Бжозовський, Я.Реда) протягом 1930-1933 рр. продовжили свою діяльність у напрямі розробки ідеї “мінімального помешкання” у проектному бюро при Закладі соціального страхування (ЗСС). Відповідно до програми діяльності і завдань ЗСС, ухвалених Радою міністрів наприкінці 1929 р., передбачалось проектування і будівництво житла для двох категорій мешканців – службовців (інтелігенції) і робітників – у більших містах та промислових центрах [899, с.4]. Акція охопила найбільші міста Польщі: Варшаву, Лодзь, Краків, Львів, Люблін, Познань, Гдиню, Білосток та ін. Планувалось також проектування та зведення житла ЗСС у Ковелі, Луцьку, Рівному, Тернополі, Станіславові (Івано-Франківську) та інших містах східних воєводств [899, с.19-20].

Розроблені в ЗСС проекти декількох типів секцій і квартир [907] були використані на Волині лише в Луцьку¹⁰³ – при проектуванні двох будинків по вул.Шопена (завершені будівництвом у 1939 р. [88]). Аскетизм, “чистота”, цільність форм протяжних паралелепіпедів, утворених поєднанням 3– і 4-поверхових об’ємів, говорить про пріоритет функціонально-планувальних завдань і утилітаризм архітектурного вирішення. Одержаний результат був послідовним втіленням уявлення про багатоквартирний будинок як універсальну форму, в яку вміщена досконала функція (“апарат спільного користування”) [972, с.9].

Незважаючи на активну “інтервенцію” типових проектів в архітектурно-будівельну практику міжвоєнної Волині, відсоток житлових будівель, зведених за індивідуальними проектами, був значно більшим. І хоча якість архітектурно-планувальних вирішень була досить різною, саме ця група об’єктів дозволяє з’ясувати специфіку поширення авангардної стилістики в архітектурі житла досліджуваного регіону. Необхідно зазначити, що соціальні умови волинських міст, відсутність інженерної інфраструктури тощо, зумовили чисельну перевагу індивідуальних і 2-, 3-квартирних будинків над багатоквартирними.

---

¹⁰³ Цікавим є факт їх розташування на території житлового кварталу для службовців, збудованого у середині 1920-х рр. в рамках згадуваної вище загальнодержавної програми. Більше того, нові житлові будинки ЗСС зведені на місці декількох знесених будинків цього кварталу, що є символічним свідченням стрімкої еволюції архітектури житла: від ностальгійно-романтичного типу польського “дворека” до багатоквартирного будинку, що втілювала ідею архітектурного мінімалізму та функціональності.

Дослідження показали, що абсолютна більшість **багатоквартирних житлових будинків** зводились у найбільших містах Волині – Луцьку та Рівному. Відзначимо, за масштабом новобудови були співставними з аналогічними об'єктами у Західній Білорусі (Бресті, Пінську, Гродно та ін.) та повітових центрах Галицького, Станіславівського воєводств, водночас кількісно і якісно поступались іншим регіонам Польщі. Особливість ситуації у багатоквартирному будівництві Волині полягала в незначному використанні типізаційного потенціалу, внаслідок чого більшість запроектованих і реалізованих об'єктів залишались унікальними. Причини цього явища мали соціально-економічну природу, з яких для Волині можемо виділити наступні. По-перше, відсутність державних програм багатоквартирного будівництва. По-друге, низька інтеграційна активність членів міської громади і слабкість кооперативних рухів у будівництві, зумовлені економічною неспроможністю населення фінансувати велике будівництво. По-третє, відсутність в містах потужних соціально-професійних груп населення, здатних до вказаного об'єднання і постановки відповідних завдань. По-четверте – локальність приватної ініціативи і закономірне прагнення індивідуалізації вирішень.

Креслення, виконані на зламі 1920-30-х рр., ілюструють поступовий відхід від класицистичного принципу побудови об'ємів. Підкреслення осьової побудови геометризованих 3-4-поверхових брил відбувається в інший спосіб – шляхом виділення об'єму сходової клітки або перенесення акцентів на ризаліти на флангах (у Рівному: проект *будинку на Грабнику* (арх. С.Сидорчук, 1928 р. [20, арк.1-4]), буд. по вул. **Соборній, 30**, (арх. Г.Пресс, 1931 р. [235, арк.12])). Згодом – шляхом трактування фасадних поверхонь як системи самостійних площинних композицій, створених за допомогою ортогональних розкреповок у структурі стінової кладки (у Рівному: буд. на розі вул. **Чорновола і Драгоманова** (арх. С.Німеньський, 1934 р. [270])); в Луцьку – буд. по вул. **Парковій, 5** (арх. Ф.Кокеш, 1939 р., [120]) та ін.). Інший підхід – метро-ритмічна побудови фасадних композицій лише за допомогою відповідної розстановки вікон і балконів (в Луцьку: буд. по вул. *Шевченка* (інж. К.Школьніцький, 1930 р., [32, арк.1]), вул. **Кривий Вал, 6** (1930-ті рр.); по вул. *Галлера, 49* в Рівному (1929 р. [213, арк.3]) та ін.). При цьому, фронтально-

площинне моделювання об'ємів названих будівель алюзіоністично пов'язувало їх з минулою традицією фасадного проектування, а геометрична впорядкованість викликала зворотні асоціації з класицистичною логікою. Акцентування осі перестає бути прийомом підкреслення статичності і рівноваги об'єму (ознаки класицистичної архітектури). Навпаки – вузькі прямокутні площини ризалітів або ступінчастих ніш, прорізані неперервною вертикаллю вікна сходової клітки, надавали брилі динамічності, символізуючи рух у просторі і часі (ознаки архітектури модернізму).

Протягом 1930-х рр. в архітектурі багатоквартирного житла Волині відбувалося подальше спрощення пластичного вирішення і поступовий відхід від класицистичної схеми побудови об'єму. Функціонально-конструктивна доцільність – як основний мотив будівництва, раціоналізація прийомів і засобів побудови форми – як рефлексія соціально-економічних умов, дозволяли оперувати максимально лаконічною формою, позбавленою будь-якого декорування, зберігати симетрію або вільно komponувати рівновеликі об'єми, загалом засвідчуючи утилітаризм вирішень (буд. в Луцьку: по вул. **Пушкіна, 1а, 1, 3, 5, 7**, (інж. А.Петров, 1935 р. [288]), вул. **Кривий Вал, 12** (1939 р. [330, арк.1]), вул. **Бойка, 4** (1938 р. [332]), вул. **С.Бандери, 12**, **Лесі Українки, 38, 40, 42**, **Саперів, 6**, **Парковій, 1а**, **Чайковського, 2**, **Пролетарській, 22**, **Ярощука, 24, 25** (усі – 1930-ті рр.); по вул. **С.Петлюри, 37** в Рівному (арх. Г.Пресс, 1936 р. [304]) та ін.).

Структура внутрішнього простору багатоквартирних будинків частково засвідчила спадкоємність традицій у житловому будівництві, внаслідок чого зберігало актуальність функціональне зонування будинкового простору по горизонталі. Розташування на першому поверсі закладів торгівлі та обслуговування рівносильно ідентифікувало новий об'єкт з місцевою і польською традицією житлового будівництва. Локальною ознакою якісних змін у стратифікаційному ландшафті міст наприкінці 1930-х рр. стало введення у структуру об'єму приміщень гаражів замість звичних крамниць (будинок по вул. **Бойка, 4** в Луцьку). Зміни у розплануванні помешкань спрямовувались на розширення функціональної номенклатури приміщень житлової (вітальня, спальня, кабінет) та допоміжної груп (блок санітарно-гігієнічних приміщень, кухня та їдальня).

Аналогічні підходи і композиційні прийоми застосовувались у проектуванні і менших за масштабом будівель – **рядової щільної і блокованої 2-поверхової забудови**, з тією лише різницею, що в більшості будинків обидва поверхи були житловими (у Володимирі Волинському: буд. по вул. *Пілсудського* (інж. А.Петров, 1937 р. [328]); в Луцьку: буд. по вул. *Потанова* (арх. Я.Ганф, 1932 р. [259]), вул. **Будівельників, 4а, 5** (інж. П.Філіпчук, 1936-37 рр. [303; 312, арк.1]), вул. *Шевченка* (інж. П.Філіпчук, 1937 р. [309, арк.23-29]), вул. *Залізній* (арх. Ф.Кокеш, 1937 р. [325]), вул. **Крилова, 6** (арх. С.Тимошенко, 1939 р. [145]), вул. **С.Бандери, 8** (арх. С.Тимошенко, 1938 р. [321]), по вул. Лесі Українки 38, 40, 42, 55 (1930-ті рр.) та ін.; в Рівному: по вул. **Словацького, 8** (кінець 1920-х – поч.30-х рр.), *Словацького, 20* (інж. К.Стеллецький, 1930 р. [222]), вул. *Новий Світ* (1930 р. [220]), вул. **Драгоманова, 20** (1930-ті рр.), вул. *Запорізькій* (інж. М.Пардо, 1938 р. [228, арк.27]), вул. *3-го Мая, 77* (арх. С.Німеньський, 1939 р. [216, арк.94]) та ін.).

Особливе місце серед проектів, виконаних у 1930-х рр. для житлової забудови Луцька посідають проекти 2-поверхових стрічкових і секційних будинків, виконані арх. Ю.Новаком (1935 р.) [141] та інж. В.Лібровичем (1938 р.) [95] для забудови кварталів на території заплави р.Глушець. В об'ємно-планувальних вирішеннях очевидний комплексний вплив функціоналістично-мінімалістичних розв'язань, реалізованих у забудові селищ Пессак неподалік Бордо (арх. Ле Корбюзьє, 1925 р.), Даммершток біля Карлсруе (арх. В.Гропіус, 1927 р.), окремих об'єктів у Варшаві (арх. Ю.Шанайца, Б.Ляхерт, Б. і С.Брукальські).

Стрічковий 18-квартирний будинок в Луцьку (арх. Ю.Новак) складається з двох типів квартир. Один з них є трапецієвидним рядовим блоком (5.05/4.9 x 12.0 м) – втіленням концепції “мінімального помешкання”. Другий – торцевим блоком (8.61/8.76 x 12.0 м), а по суті – версією замиської вілли. Компактність кожного з дворівневих помешкань рядового блоку забезпечують внутрішні сходи, що сполучають репрезентативний і житловий яруси. Горизонталі відкритих терас, оточених витонченою металевою огорожею, перголи на дахах підкреслюють просторове взаємопроникнення будівлі і навколишнього середовища, відкриваючи об'єм в сторону нового житлового кварталу, розташованого серед садів. Його

забудова, сформована з секційних 8-квартирних будинків [92], стилістично близьких до окресленого вище, мала демонструвати взірець архітектурно-просторової організації середовища нової якості, що протиставлялось існуючим міським ландшафтам. Застосування новітніх залізобетонних конструкцій, опорядження фасадів цементною штукатуркою мало на меті максимальне структурне наближення запроектованих об'єктів до прототипів – як в сенсі індустріальності їх будівництва, так і формування образу. Соціальний статус мешканців (службовців), для яких проектувався квартал, визначав архітектурну новизну комплексу. Такий підхід в польських і волинських реаліях ставав ознакою ексклюзивності, рафінованої вишуканості, комфорту, доступних лише представникам певних соціальних груп, на відміну від Західної Європи, де переслідувалась мета соціального забезпечення найширших мас населення.

У волинських умовах, як і в Галичині, Західній Білорусі, при будівництві **індивідуального житла** доволі проблематичним було застосування одного з базисних принципів конструктивістської естетики – виявлення конструктивної основи в образі будівлі. Адже спосіб будівництва і будівельні матеріали у більшості випадків не зазнали кардинальних змін, а, значить, в прямому розумінні не були сучасними. Тому, волинські архітектори зосереджували найбільшу увагу на виявленні формальних ознак стилю шляхом повної або часткової імітації у традиційних матеріалах (дереві, цеглі) нових конструкцій. Такий підхід застосовувався для формування **одно-, двоелементних та складних об'ємів**, у тому числі у деяких багатоквартирних будинках. Зразки утилітарного будівництва, зі стандартною композицією лапідарних геометризованих брил, акцентованих ризалітом головного входу чи об'ємом сходової клітки представлені у Володимирі Волинському (буд. по вул. **Устилузькій, 113** (1938 р. [272])); в Ковелі – по вул. *Звірки* (інж. Ф.Мочульський, 1938 р. [317]), Луцьку (буд. по вул. *Караїмській* (арх. Ф.Кокеш, 1934 р. [313]), вул. **Ярощука, 16** (арх. С.Тимошенко, 1930-ті рр.), вул. *Перацького, 36* (інж. А.Петров, 1937 р. [322]), вул. *Володимирській* (інж. К.Школьніцький, 1937 р. [326]), **Саперів, 31** (1930-ті рр.)), Рівному (буд. по вул.

Гребінки, 13, Хвильового, 21, 29, Кавказькій, 20, Новій (інж. К.Стеллецький 1935-37 рр. [290; 300; 305; 306; 314; 315]), *вул.Пушкіна* (арх. К.Карасінський [333])) та ін.

Як відомо, просторова концепція архітектурного авангарду передбачала мінімізацію маси об'єму. При орієнтації на полегшення огорожуючих конструкцій зберігається пластика стінового масиву, розчленована і “декорована” віконними прорізами – ефективними засобами моделювання об'єму (за Ф.Л.Райтом – “кутове вікно виражає ідею руйнування будинку-коробки” [492, с.238], за Ле Корбюзьє – “одне вікно замість малих середньовічних віконць існуючих цегляних кам'яниць [...] що опоясує будинок нічим не перерваною смугою” [971, с.98]).

При проектуванні значного числа особняків і вілл основний наголос робився на артикуляції об'ємної композиції, деталюванні і оздобленні, застосуванні відповідних архітектурно-композиційних прийомів – контрасту брил, матеріалів і фактур (багатоквартирні будинки в Луцьку: по вул. **Ярощука, 17, 21, 23, 24, Шкільній, 5** (1930-ті рр.) та ін.). Гладкі оштукатурені поверхні протиставлялись виконаним у відкритій цегляній кладці або облицьованим природним каменем, оздобленим фактурною штукатуркою, розчленованим горизонтальними тягами чи розкреповкою, що структурувала стінову масу. Ілюзійні зв'язок з принципами “сучасної” архітектури простежується у широкому використанні кутових вікон (в Луцьку: буд. по вул. *Потапова, 7* (арх. В.Стахонь, 1933 р. [299], вул. **Червоної Калини, 7** (арх. С.Тимошенко, 1934 р. [139, арк.4]), буд. *на Биваках* (1938 р. [147, арк.2-5], у Рівному по вул. Коперніка (арх. С.Сидорчук, 1931р. [234, арк.1], в Кременці: буд по вул. **Миру, 3** (арх. З.Целярський, 1933 р. [264, арк.21]); в Луцьку: буд. по вул. **Червоної Калини, 11** (арх. В.Стахонь, 1933 р. [267]), вул. *Огієнка* (інж. К.Шкільницький, 1936 р. [311, арк.31], вул. **Потапова, 2** (арх. С.Тимошенко, 1936 р. [310, арк.25-26], вул. **Ярощука, 14** (1938 р. [331, арк.26]), вул. **Глушець, 29, Бойка, 2, 2а, С.Бандери, 2, Караїмській** (1930-ті рр.) та ін.; в Рівному буд. по вул. Хвильового, 1а (1930-ті рр.)).

“Естетика машини”, пропагована апологетами архітектурного авангарду у 1920-х рр., на зламі десятиліть була доволі органічно спроектована на формотворчо-виражальні можливості американського *Streamlined Style*, який набув популярності в

Польщі у посткризовий період. Стиль кораблів, літаків і автомобілів, як зазначає А.К.Ольшевський, став антидотом геометризованого функціоналізму [880, с.35]. На Волині прояви цієї стилістики в житловій архітектурі мали свої особливості, зважаючи на сприйняття нових тенденцій як архітектурної моди. Звідси – акцентування лише морфологічної спорідненості нових будівель з прототипами у Варшаві, Гдині, Катовіцах.

Серед формальних ознак – підкреслення ярусної структури, контраст горизонталі основної брили і вертикальних доміант, заокруглення кутів об'єму (найчастіше, сходової клітки, металевих огорожень балконів, терас, зовнішніх сходів), одночасне використання круглих і стрічкових вікон у композиціях фасадів (багатоквартирні будинки: в Луцьку – по вул. **Словацького, 11, Парковій, 5, Пролетарській, 22, Лесі Українки, Ярощука, 23** (усі – 1930-ті рр.); у Рівному по вул. **Міцкевича**, (арх. С.Німенський, 1931 р. [217, арк.3-5]); індивідуальні: в Кременці – по вул. *Старі Вали* (арх. С.Тимошенко, 1935 р. [284]), *Тринітарській* (арх. З.Целярський, 1933 р. [262], арх. С.Тимошенко, 1934 р. [287]); в Луцьку – по вул. **Будівельників, 4** (інж. П.Філіпчук, 1937 р. [312]), *Б.Хороброго, 33* (арх. Т.Карасінський, 1939 р. [329]), **Кооперативній, 1** (арх. Ф.Кокеш, 1938 р. [323]), **Кооперативній, 3** (арх. Т.Садковський, 1938 р. [324]), **Короленка, 6, Офіцерській, 10** (1930-ті рр.); в Рівному по вул. **Драгоманова, 3** (арх. Т.Кендзерський, 1936 р. [229, арк.1-5]); у Здолбунові по вул. **Ясній, 2** (1930-ті рр.); у с. **Старомильськ** Рівненської обл. (арх. Б.Андреев, 1937 р. [349]) та ін.).

Функціональний метод, що передбачав підхід до проектування нового типу **навчального закладу** як до соціально значущого об'єкту, характеризував і об'єднував пошуки західноєвропейських, радянських і польських архітекторів. Примат функції при окресленні програми проектування навчальних закладів, зважаючи на їх соціокультурне значення, зумовлював пошук оптимальної просторово-планувальної організації і образно-стилістичних вирішень, які забезпечували нову якість умов навчання і символізували б новий етап культурного розвитку краю. Створення цих умов мало відбуватись з урахуванням ширшого переліку санітарно-гігієнічних вимог: дотримання норм освітлення і провітрювання

приміщень, а також – створення просторів, функціонально призначених для руху. Тобто, стосовно об'єктів цієї типологічної групи має місце синтез категорій архітектурного авангарду “раціоналізм – доцільність”, “функціоналізм – форма” і перетворення їх у змістовий ланцюг “раціоналізм – доцільність – функціоналізм – форма”. Причому, перший і останній елементи акцентують соціально-економічну і конструктивно-технічну мотивацію того чи іншого вирішення.

Обов'язок охоплення дітей початковою та середньою освітою у містах і сільській місцевості, як і розширення програми шкільного будівництва, визначений розпорядженнями Міністерства релігійних віросповідань і громадської освіти 1922, 1925, 1931 рр., стимулював розробку типових проектів мурованих і дерев'яних будинків шкіл [913]. Мінімалізм як базовий критерій відповідності економічним умовам розроблених типів, а індустріальність і уніфікація конструктивних елементів – як передумова ефективної реалізації принципу соціалізації архітектури, найкраще корелювалися з концептуальними засадами архітектурного авангарду. Водночас, у раціональності архітектурно-конструктивних вирішень дерев'яних будівель очевидне намагання підкреслити зв'язок з вернакулярною архітектурою.

Значення шкіл як культурно-просвітницьких і виховних осередків зумовлювало необхідність розширення виконуваних ними функцій. Поряд з навчальною впроваджувалися інші види діяльності – виробнича, спортивно-оздоровча, художньо-естетична, що зумовлювало ускладнення схем розпланування, поширення *павільйонної структури* будівель. Новелою свого часу стало доповнення комплексу названих функцій житловою. Можна виокремити наступні прийоми формування функціональної та об'ємно-просторової композиції будинків шкіл:

– включення в структуру плану житлового блоку – квартир для вчителів (школи в *Бугрині* (1937 р. [57]), *Головниці* Рівненського пов. (тип. проект №61, 1931 р. [59]), *Городищі*, *Задибах* Ковельського пов. (арх. Ф.Мочульський, 1936 р. [67; 68]), *Ледухові* Кременецького пов. (1939 р. [64]), *Мощені* Ковельського пов. (тип. проект, 1938 р. [69]), *Остриєві* Дубнівського пов. (арх. Ч.Пілаж, 1937 р. [54]), *Клевани* Рівненського пов. [58] та ін.);

– включення в структуру плану спортивного залу з блоком роздягалень та санітарно-гігієнічних приміщень (школи у *Кременці* (арх. Ф.Кокеш, 1930-ті рр. [62], арх. Р.Гюртлер, 1937 р. [63]), *Олиці* (арх. Т.Карасінський, 1937 р. [50]), *школи ім. Королеви Ядвіги* та на передмісті Гнідава в Луцьку (відповідно, арх. А.Барановська, 1939 р. [51]; арх. Т.Карасінський, 1938 р. [52]), гімназії в Луцьку (арх. К.Толлочко, 1928 р. [48]), *Сарнах* (арх. В.Стахонь, 1938 р. [49]), у *Головниці, Катеринівці* Кременецького пов. (1939 р. [65]), *Пенжі* Дубнівського пов. (арх. Ч.Пілаж, [55]), *Стрільську* Сарненського пов. (інж. А.Гурандо, 1938 р. [258, арк.29-30]); по вул. Словацького в Кременці; вул. Б.Хмельницького, 4 в Луцьку; в Здолбунові (1930-ті рр.) та ін.;

– відмова від симетричної схеми плану (**7-класна школа по вул. Хвильового в Рівному** (арх. С.Німеньський, 1930 р. [226, арк.1-15]), школа в *Довгошиях* Дубенського пов. (арх. Ч.Пілаж, 1937 р. [56]) та ін.) на користь асиметричного розпланування;

– акцентування в об'ємі сходових кліток для підкреслення павільйонної (блочної) структури і загального ритму брили, введення елементів *Streamline Style* (ремісничо-промислова школа у Володимирі Волинському (1937-38 рр. [905]), *школи ім. Королеви Ядвіги* в Луцьку, Кременці (арх. Ф.Кокеш), Здолбунові (1930-ті рр.), *Ледухові, Несухойжах* Ковельського пов. (арх. Ф.Кокеш, 1939 р. [66]);

– коридорна схема розпланування переважно з одностороннім розташуванням класів, значна площа рекреацій.

Застосування функціонально-раціоналістичного підходу при формуванні архітектурного образу будинків шкіл, як і використання типових проектів, зумовили подібність/аналогію вирішень багатьох об'єктів попри розмаїтість об'ємно-планувальних структур. Закономірно, що застосування і наслідування у волинському будівництві багаторазово апробованих в польській і європейській практиці художньо-композиційних прийомів і засобів, ситуативна інтерпретація типових схем розглядались як найоптимальніший шлях швидкої реструктуризації середовища населених пунктів, символ соціальних трансформацій, спосіб синхронізації суспільного поступу.

Громадські будівлі є найповажнішою групою об'єктів за якістю архітектурних вирішень та відповідністю формально-естетичним засадам архітектурного авангарду. Одним з перших прикладів втілення таких архітектурних концепцій на Волині є проект *Народного дому спілки залізничників у Ковелі* (1932 р.) [85]. Нескладна функціональна схема невеликої будівлі чітко відображена у плані і об'ємі, що є композицією різновеликих геометризованих частин. Одержаний результат з точки зору семантики був багатозначним: тип будівлі актуалізував проблему ідентичності, матеріал підкреслював регіональну специфіку, лаконічність образу демонструвала сучасний формотворчий контекст.

Функціональний метод використаний в проекті **народного дому в Деражному** на Рівненщині (арх. Е.Войтович, П.Дуткевич) [87]. Оригінальне поєднання клубної частини та караульних приміщень пожежної сторожі відображене у функціональному зонуванні та динамічній композиції брил. Відчуття тісного зв'язку форми і функції підсилюється відповідним пропорціонуванням віконних прорізів кожного об'єму. Сходова клітка, що одночасно виконує функцію традиційної пожежної вежі-“каланчі”, закріплює кут будівлі і є виразним вертикальним акцентом, зорієнтованим на перехрестя вулиць. Піднята на стовпах горизонтальна брила другого поверху і плоский дах-тераса виразно ілюструють ознайомленість авторів з програмними принципами “сучасної архітектури” Ле Корбюзьє.

Необхідно відзначити застосування аналогічних композиційно-просторових прийомів та морфологічного інструментарію для конструювання образу будинків **поштамтів** (поштово-телеграфічних урядів) у **Рівному** (арх. Я.Найман, Ю.Путерман-Садловський, 1935 р.) та **Луцьку** (Ю.Путерман-Садловський, 1936 р. [377]). Поява будівель такого призначення у найбільших містах Волинського воєводства підтверджувала інтеграційні зусилля польської влади. Поштамти стали чи не найяскравішими символами входження регіону в технічно-індустріальну епоху, якісно новими елементами міського простору. Близькість архітектурного вирішення обох будівель пояснюється виконанням проектів у Бюро при будівельному відділі Міністерства пошт і телеграфів¹⁰⁴. Яскрава ілюстрація

¹⁰⁴ Фахівцями Бюро були виконані проекти поштамтів у Варшаві, Гдині, Каліші, Сандомирці та ін.

рафінованого польського конструктивізму – своєрідний відомчий стиль 1930-х рр. – мав ряд характерних ознак: лаконічність композиції об'єму з декількох елементів (сходова клітка і основне “тіло”, що містить декілька функціонально-технологічних блоків), колонада-підсінь, сухий метр віконних прорізів, плоскі дахи, облицювання клінкерною цеглою або каменем цокольної частини.

Розвиток типів зв'язку і системи відповідних послуг (пошта, телеграф, телефон і т.д.) зумовили розширення функціонально-планувальної структури будівель поштамтів. Композиційним центром планів стали зали для обслуговування клієнтів, перекриті світловими ліхтарями (Рівне, Луцьк). Виконання конструктивно складних елементів, як і новітній підхід до організації внутрішнього простору (вільне розпланування, прозорі перегородки між приміщеннями), стали можливими завдяки використанню залізобетонного каркасу і металевих елементів, що виконували конструктивну, огорожувальну і декоративну функцію.

Загальновідомо, що однією з форм міжнародного стилю, окрім функціоналізму/конструктивізму та ексклюзивного *Streamline Style*, був раціоналізм. Відповідно до концептуально-теоретичних засад напряду, архітектурний об'єм трактувався як абстрактно-геометризований скульптурний твір. Відхід від жорсткої функціональності на користь елегантної універсальності форми, як і в попередньому випадку, дозволив створення виразних будівель при використанні максимально лаконічних об'ємів. Яскравим втіленням ідеї є будинок **Польської спілки взаємного страхування** в Луцьку (арх. В.Риттель 1930-ті рр. [93]). Будівля складається з трьох різновисоких блоків, зміщених один відносно одного в горизонтальній площині. Об'ємно-просторова композиція вибудовується навколо центрального ядра – сходової клітки, що є вертикальним акцентом на одному з фасадів і, водночас, елементом, що відділяє частини об'єму, структурує внутрішній простір на кожному з трьох поверхів. Відчуття перетікання простору створюють скляні вітражі головного входу, розсувні перегородки між вестибюлем і приміщеннями, що забезпечують гнучкість планувальної схеми, можливість її трансформації відповідно до зміни функціонального призначення залів і кабінетів.

Еволюцію поглядів польських авангардистів від радикального функціоналізму до “монументалізму 1930-х” (за А.Ольшевським [874]), що відбулася після 1933 р. в контексті зміни суспільно-естетичної парадигми в країнах Західної Європи та СРСР, відображено в архітектурному образі **Центральної Каси рільничих спілок** по вул. Кривий Вал в Луцьку (арх. В.Марчінковський, 1937 р. [90]). Композиційний канон побудови фасаду (відповідно до “п’яти принципів” Ле Корбюзьє) підкреслено за допомогою тональної диференціації елементів конструктивної основи (пілонів, ригелів, перемичок, карнизних і підвіконних плит) та виконаної у цементній штукатурці “розрізки” стінових поверхонь, що імітувала збірну панельну конструкцію. Водночас, стилістичний компроміс досягнуто шляхом повернення до класицистичної осьовості і симетрії, акцентування центру композиції об’ємом сходової клітки, прорізаної вертикаллю вікна. Архітектурна форма вже не унаочнює функціональні процеси, а лише виконує роль монументальної оболонки. Фронтальна стіна-фасад, що відкривається на вуличний простір, є не стільки продуктом конструктивно-технологічної і функціональної доцільності, скільки екраном-декорацією, який відділяє інтер’єр від зовнішнього середовища.

Використання аналогічного підходу – формалізації прийомів і засобів формотворення, довільної компоновки елементів-знаків стилю (геометризованих об’ємів і площин, стрічкових, круглих вікон, горизонтальних і вертикальних тяг по фасаду і т.і.) – мали своїм результатом ординарні (будинку **радіостанції на Гнідаві** (арх. Т.Лобос, 1938 р. [684, с.66]) в Луцьку) і доволі несподівані трактування символіки технічного прогресу (проект **кінотеатру “POLON”** по вул.Б.Хмельницького, 1 в Луцьку (арх. Ф.Кокеш, 1939 р. [70])).

Висновки до розділу 4

1. Стилiстичний розвиток цивiльної архiтектури Волини вiдзначався полiпарадигматичнiстю i вiдбувався пiд дiєю комплексу рiзнохарактерних чинникiв. Проведений аналіз дозволяє видiлити наступнi:

– ідеолого-політичні (необхідність візуалізації всесторонньої інтеграції регіону у складі Польської держави, інституалізації нової влади на місцях, введення в середовище об'єктів-символів соціальної модернізації);

– соціально-економічні (потреба швидкої відбудови населених пунктів і їх наступної розбудови відповідно до вимог національного архітектурного законодавства, ступінь і напрями державної підтримки вказаних процесів, технічні можливості будівельної галузі на місцях для реалізації завдань у житловому і громадському будівництві, фінансові можливості інвесторів, забезпеченість фахівцями-проектантами);

– національно-культурні (потреба символізації цивілізаційного вибору, національної ідентифікації, формування нової системи світоглядно-духовних цінностей);

– творчі (безпосередня чи опосередкована екстраполяція формотворчо-естетичних доктрин, концепцій архітектурного традиціоналізму і авангарду, їх інтерпретація архітекторами – представниками різних поколінь, випускниками різних європейських архітектурних шкіл).

2. Дослідження показали, що стилістичний плюралізм, як характерна ознака процесу архітектурного формотворення на Волині впродовж усього міжвоєнного періоду, віддзеркалював синтетичність зусиль польської влади, спрямованих на реконструкцію образу міського простору загалом. На кожному з етапів очевидним є прагнення протиставити нову забудову (незалежно від її стилістичної репрезентації) архітектурі сформованого середовища, що можна розглядати як символічний акт. Цей процес спрямовувався на поступове усунення і маргіналізацію символів, що ідентифікувалось у соціальній свідомості з попереднім історичним періодом – політично-адміністративного підпорядкування регіону Російській імперії.

3. Характерною особливістю розвитку житлової архітектури впродовж 1920-х років була стилістична “інерція” – домінування раціоналізму у формі “цегляного стилю” та модерну, – яку можна розглядати як прояв місцевої архітектурно-будівельної традиції. Стійкість тенденції мала як економічне, так і соціокультурне підґрунтя. Синхронна популяризація історизуючих тенденцій – національно-

романтичних форм “садибного стилю” – стосовно житлового будівництва та неокласицизму – переважно для громадських будівель – означала прагнення нав’язати польську культурну традицію на “кресах”, що спиралась на відповідну національну архітектурну спадщину попередніх століть. Такий спосіб архітектурно-стилістичної асиміляції середовища був достатньо ефективним у волинських умовах з огляду на відсутність інших архітектурно-національних ідентифікаторів.

4. Поширення авангардної стилістики в архітектурі громадських і житлових будинків на Волині відбулося лише на поч. 1930-х рр. і досягло реалізаційного апогею наприкінці досліджуваного періоду – із значним запізненням у порівнянні з аналогічними процесами в архітектурі Західної Європи, СРСР, Центральної та Західної Польщі.

Активному використанню нових формотворчих підходів і методів при проектуванні типологічно різноманітних об’єктів на Волині сприяли декілька обставин. По-перше, будівництво за типовими проектами житлових будинків і освітніх закладів, які розглядались як архітектурно-стилістичні прототипи для об’єктів, що проектувались на місці; по-друге, прибуття в регіон архітекторів нової генерації – випускників передових шкіл польського архітектурного авангарду, які ретранслиували на Волинь формотворчі концепції у “чистому” вигляді; по-третє, проведення архітектурних конкурсів різного рівня, які сприяли залученню широкого кола учасників і загальному підвищенню рівня архітектурно-стилістичних вирішень; по-четверте, в соціальному контексті, ототожнення авангардної стилістики з високим соціальним чи майновим статусом мешканців – в індивідуальному житловому будівництві, належності забудовників до певної соціальної групи – при зведенні багатоквартирних будинків.

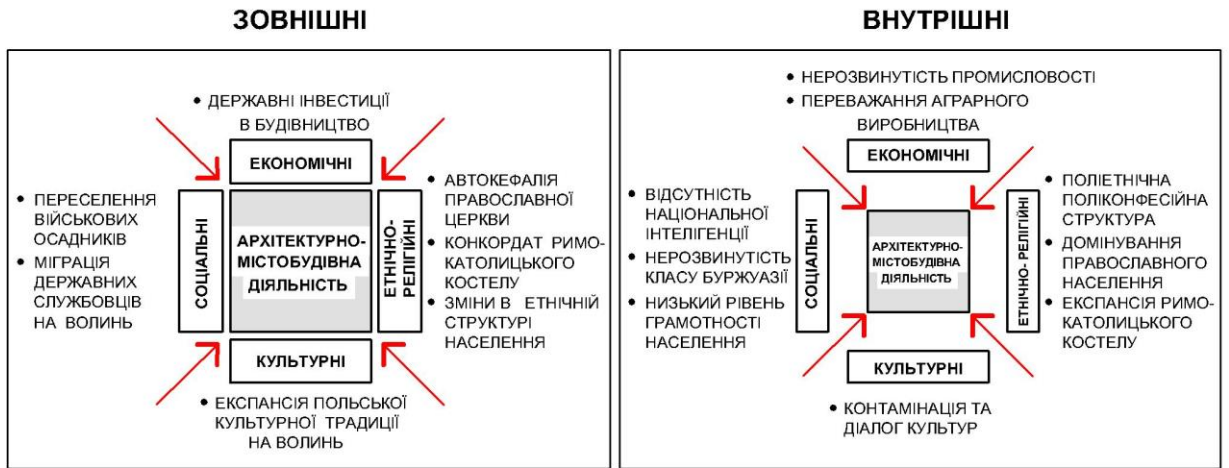
5. Новітні західноєвропейські і польські концепції розвитку житлової архітектури не знайшли широкого розповсюдження і апробації на теренах Волині насамперед у зв’язку з економічними причинами. Лише завдяки окремим акціям, що підтримувались державою, тут з’явилися багатоквартирні та індивідуальні будинки, які були втіленням нових архітектурно-планувальних тенденцій в житловому будівництві, нової моделі і стандартів проживання.

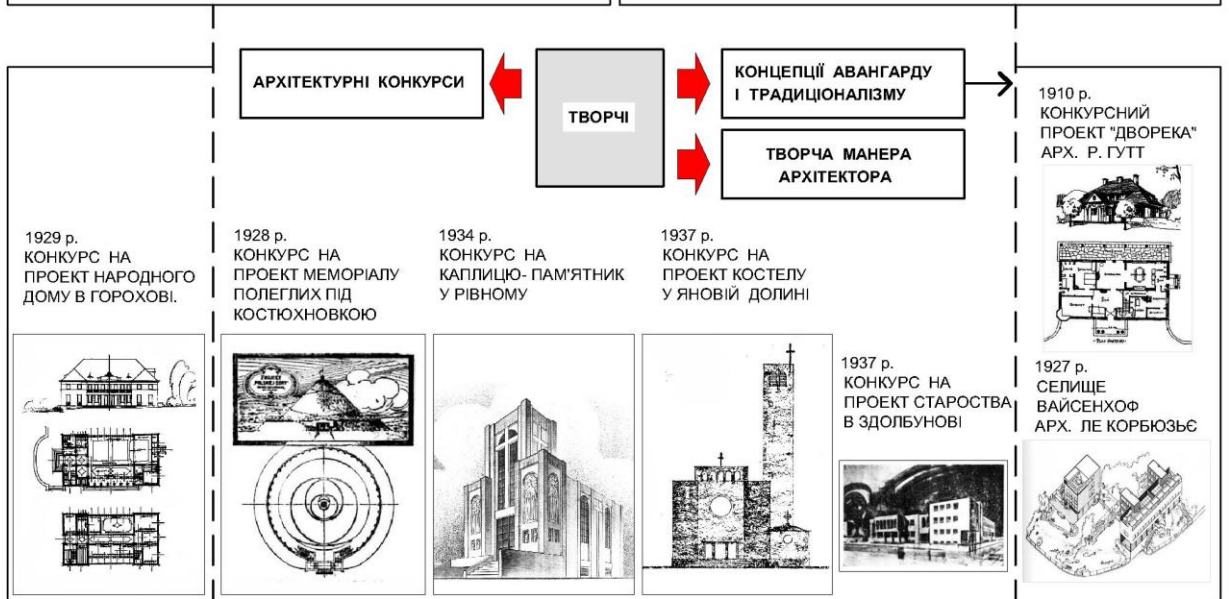
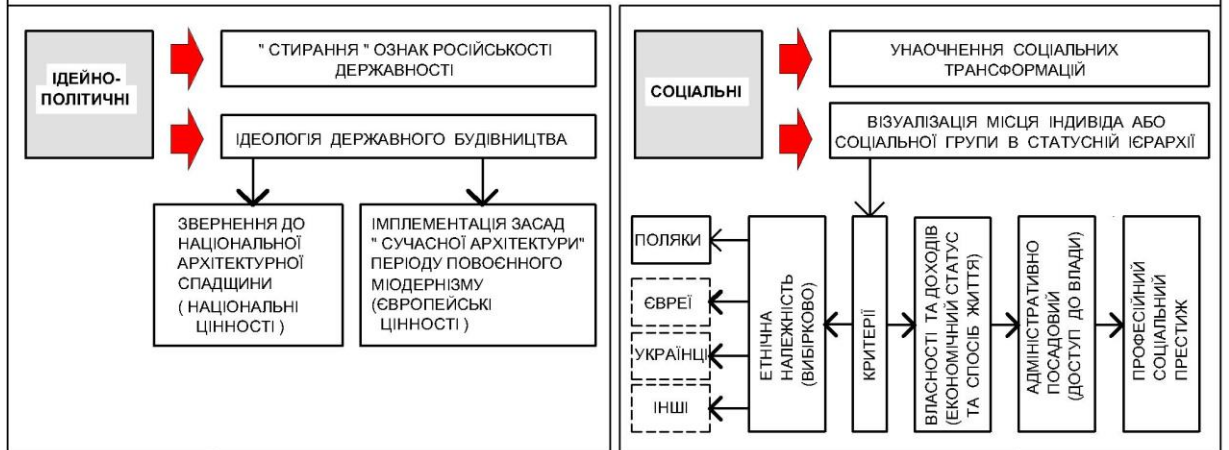
6. Характерною ознакою інтерпретації місцевими фахівцями стилістики конструктивізму, функціоналізму, *Streamline Style* був різний ступінь відповідності сформованого архітектурного образу первинним концептуально-естетичним засадам, формалізація, імітація і доволі обмежений арсенал засобів архітектурної виразності, врешті, стереотипне уявлення про формотворчі засоби “сучасної архітектури”, що нерідко призводило до утилітаризму і схематичності вирішень (Таблиці 4.1.; 4.2.; 4.3.; 4.4.; 4.5.; 4.6.; 4.7.; 4.8.; 4.9.).

Таблиця 4.1

ЧИННИКИ РОЗВИТКУ АРХІТЕКТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

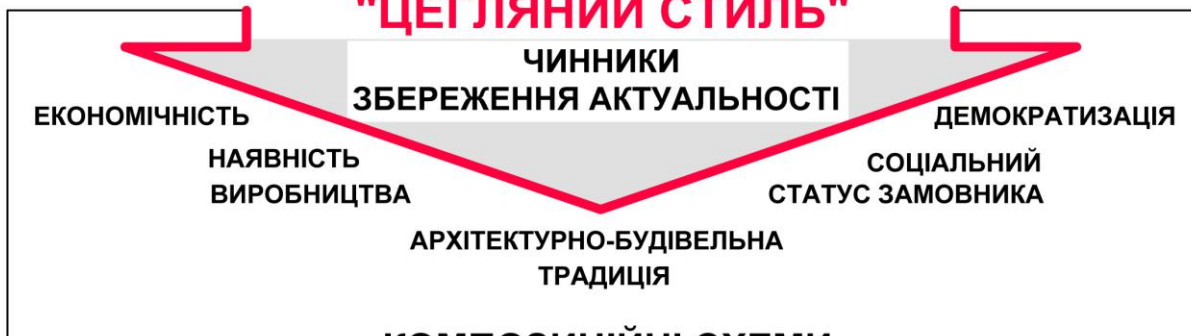
ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СТИЛІСТИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ В АРХІТЕКТУРІ ВОЛИНИ

Таблиця 4.2

СТИЛІСТИЧНА "ІНЕРЦІЯ" В АРХІТЕКТУРНИХ ВИРІШЕННЯХ 1920-х років

"ЦЕГЛЯНИЙ СТИЛЬ"

КОМПОЗИЦІЙНІ СХЕМИ ПОБУДОВИ ФАСАДІВ

<p>ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ, ПРОЕКТ, 1926 рік [171]</p>		<p>ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ, ПРОЕКТ, 1928 рік [209]</p>
<p>ЖИТЛОВІ БУДИНКИ В РІВНОМУ, ПРОЕКТИ, 1926 рік [168, 215]</p>	<p>ЖИТЛОВА ЗАБУДОВА 1920-х років В РІВНОМУ ТА ЛУЦЬКУ</p>	<p>ЖИТЛОВІ БУДИНКИ В РІВНОМУ, ПРОЕКТИ, 1926-28 рік [168, 223]</p>
<p>ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ, ПРОЕКТ, 1926 рік [177]</p>		<p>ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ, ПРОЕКТ, 1927 рік [187]</p>

Таблиця 4.3

СТИЛІСТИЧНА "ІНЕРЦІЯ" В АРХІТЕКТУРНИХ ВИРІШЕННЯХ 1920-х років

МОДЕРН

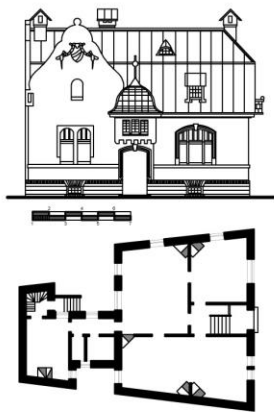
ЧИННИКИ
ЗБЕРЕЖЕННЯ АКТУАЛЬНОСТІ

АРХІТЕКТУРНО-
БУДІВЕЛЬНА ТРАДИЦІЯ

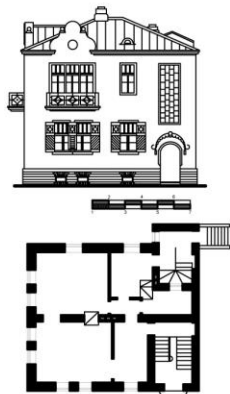
СОЦІАЛЬНИЙ
СТАТУС ЗАМОВНИКА

КОМПОЗИЦІЙНІ СХЕМИ ПОБУДОВИ ФАСАДІВ

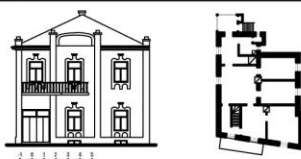
ПРОЯВИ МОДЕРНУ

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ,
ПРОЕКТ, 1924 рік [241]

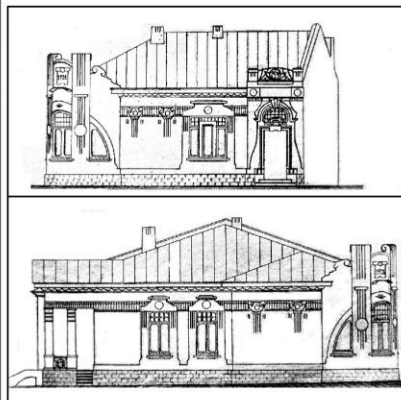
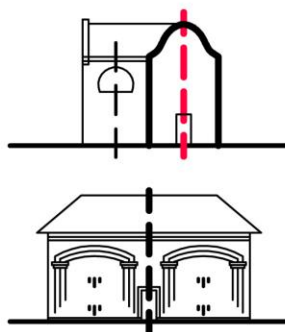

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ,
ПРОЕКТ, 1928 рік [206]

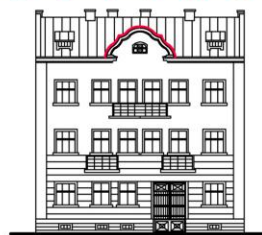

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ,
ПРОЕКТ, 1923 рік [158]

ПОБУДОВИ ФАСАДІВ

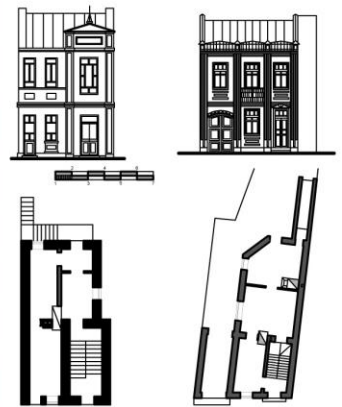

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ,
ПРОЕКТ, 1928 рік [214]

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ,
ПРОЕКТ, 1929 рік [177]

ВПЛИВИ МОДЕРНУ КОМПОЗИЦІЯ, ФАКТУРА

ЖИТЛОВІ БУДИНКИ В РІВНОМУ,
ПРОЕКТИ, 1921-26 рік [205, 183]

ДЕТАЛІ

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ,
ПРОЕКТ, 1924 рік [163]

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ,
ПРОЕКТ, 1926 рік [175]

Таблиця 4.4

ТРАДИЦІОНАЛІЗМ В АРХІТЕКТУРІ ЖИТЛОВИХ І ГРОМАДСЬКИХ БУДІВЕЛЬ НАЦІОНАЛЬНО-РОМАНТИЧНИЙ НАПРЯМ

**ТИПОВІ ПРОЕКТИ ЖИТЛОВИХ БУДІНКІВ
ДЛЯ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ (1924-25 роки)**

ТИПОВІ ПРОЕКТИ ШКІЛ (1926 рік)

ШКОЛА ПЕРША ШКОЛА
ШКОЛА ВІСЬМА ШКОЛА
ШКОЛА СЕДИМНА ШКОЛА

ДЖЕРЕЛА АРХІТЕКТУРНОГО ФОРМУВАННЯ

НАЦІОНАЛЬНИЙ РОМАНТИЗМ

"НАДВІСЛЯН-СЬКА ГОТИКА" СТИЛЬ"

"ЗИГМУНТІВСЬКИЙ СТИЛЬ"

"ПОЛЬСЬКЕ БАРОКО" ВЕРНАКУЛЯРНА АРХІТЕКТУРА НАРОДНА АРХІТЕКТУРА

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИЗМ

"НАДВІСЛЯН-СЬКА ГОТИКА" СТИЛЬ"

"ЗИГМУНТІВСЬКИЙ СТИЛЬ"

"ПОЛЬСЬКЕ БАРОКО" "СТАНІСЛАВІВ-СЬКИЙ КЛАСИЦИЗМ"

КОНТЕКСТУАЛЬНИЙ ПІДХІД В ЗАБУДОВІ КРЕМЕНЦЯ

"КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ДВОРЕК"

РОМАНТИЗМ

ПРОЕКТОВАНІ ОБ'ЄКТИ

РЕГІОНАЛІЗМ

ХАРАКТЕРНІ ТИПИ ЗАБУДОВИ

ТРАДИЦІОНАЛІЗМ

ПРОЕКТОВАНІ ОБ'ЄКТИ

"САДИБНИЙ СТИЛЬ"

ВПЛИВИ РЕНЕСАНСУ І БАРОКО

ЗАПІЗНИЧНИЙ ВОКЗАЛ В КОСТОПОЛІ, 1920-ті роки

КАЗАРНИ КОРПУСУ ОХОРОНИ ПРИКОРДОННЯ В РОКИТНОМУ, 1924 рік

ПОШТАМТ В ЛУЦЬКУ, 1928 рік

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ, 1925 рік [197]

МАГІСТРАТ В РОКИТНОМУ, 1920-ті роки

ПОВІТОВЕ СТАРСТВО В КОСТОПОЛІ, 1920-ті роки

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В ЛУЦЬКУ, 1920-ті роки

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ, 1923 рік [167]

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В ЛУЦЬКУ, 1920-ті роки

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ, 1929 рік [219]

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В ЛУЦЬКУ, 1920-ті роки

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В КОЛОВЕЛІ, 1922-27 роки

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В КРЕМЕНЦІ, 1933 рік [276]

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК У В. ВОЛИН-СЬКОМУ, 1933 рік [271]

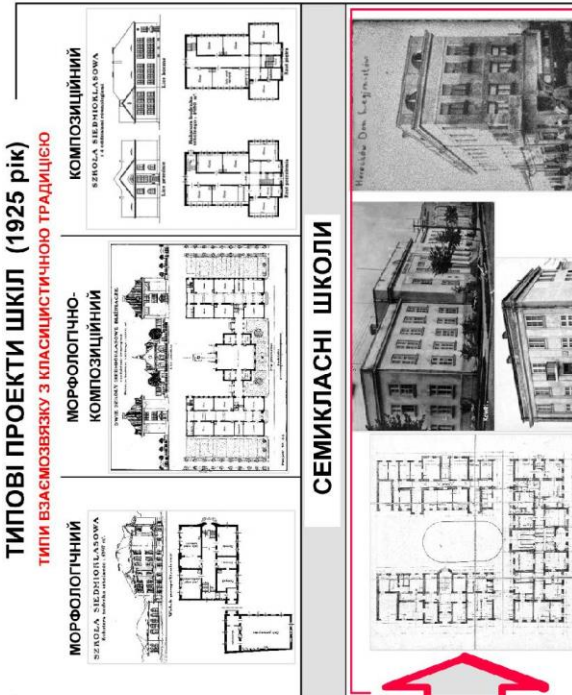
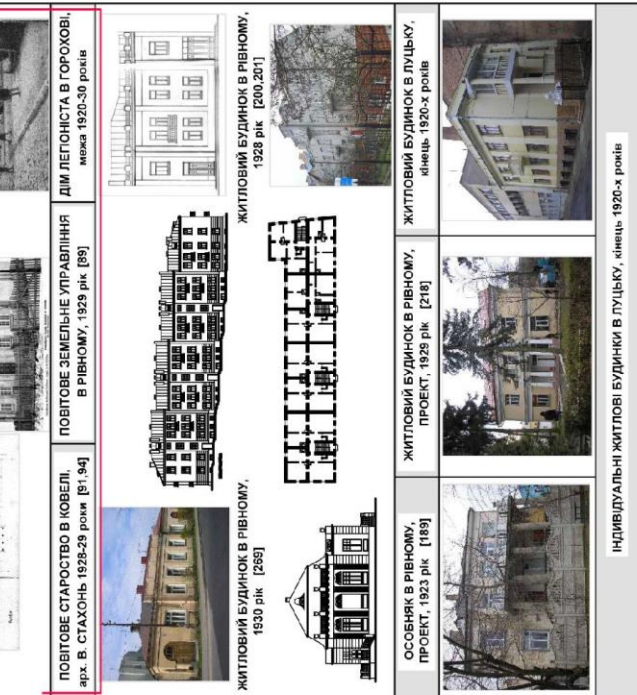
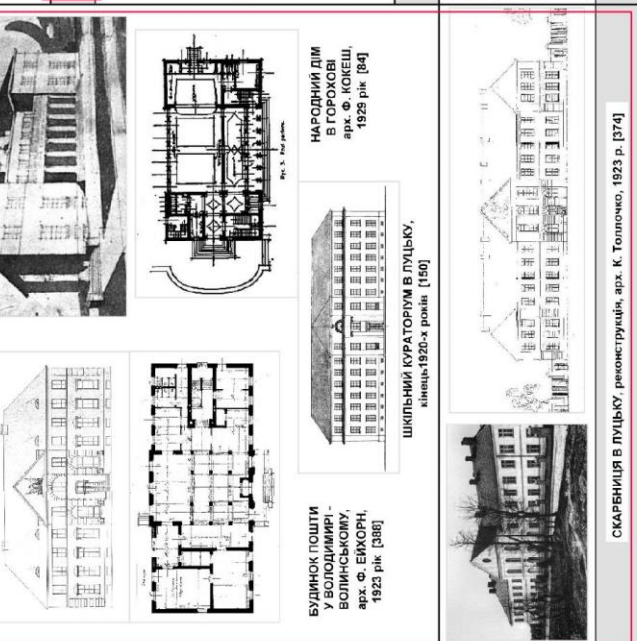
ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В ДУБНО, 1934 рік [274]

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В КРЕМЕНЦІ, ПРОЕКТИ, 1934-36 рік [285, 293]

ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В КРЕМЕНЦІ, ПРОЕКТИ, 1933-38 рік [283, 319]

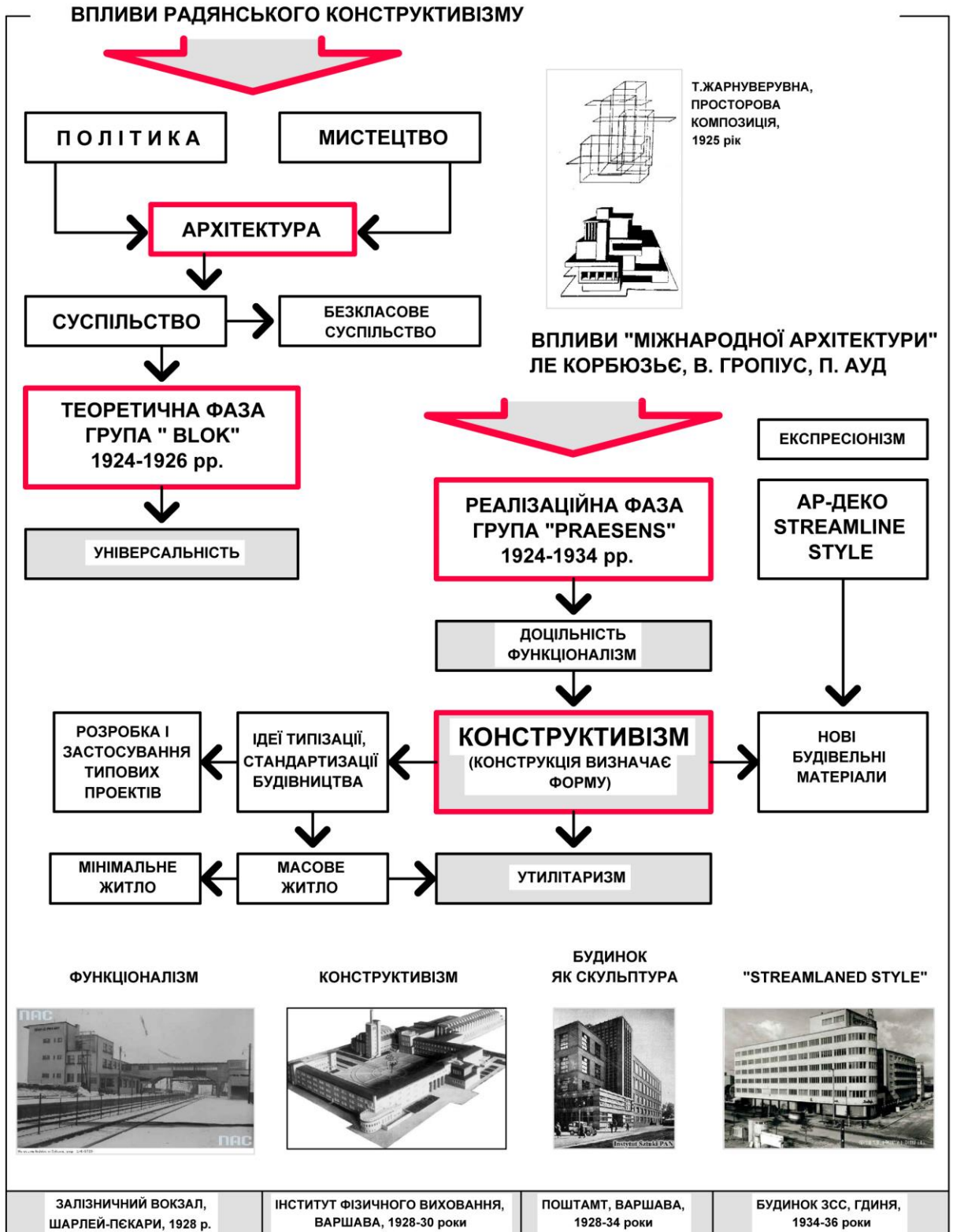
Таблиця 4.5

ТРАДИЦІОНАЛІЗМ В АРХІТЕКТУРІ ЖИТЛОВИХ І ГРОМАДСЬКИХ БУДІВЕЛЬ НЕОКЛАСИЦИСТИЧНІ РЕМІНІСЦЕНЦІ В АРХІТЕКТУРНИХ ВИРІШЕННЯХ

<p>АКАДЕМІЧНИЙ КЛАСИЦИЗМ</p> <p>СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ БАНК В ЛУЦЬКУ, арх. М. ЛЯЛЕВИЧ, 1926 рік [376]</p> <p>КАСА ХВОРИХ В РІВНОМУ, 1928 рік [199]</p> <p>ШКОЛА В РОЗВАЖІ 1929 рік [29]</p>	<p>ДЖЕРЕЛА АРХІТЕКТУРНОГО ФОРМУВАННЯ</p> <pre> graph TD A[НЕОКЛАСИЦИЗМ] --> B[РЕГІОНАЛІЗМ] A --> C[НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИЗМ] A --> D[УНІВЕРСАЛІСТІВ] B --> E[ФРАНЦУЗЬКИЙ КЛАСИЦИЗМ XVIII ст.] B --> F[ПОЛЬСЬКИЙ КЛАСИЦИЗМ КІНЦЯ XVII ст.] C --> G[РОСІЙСЬКИЙ КЛАСИЦИЗМ II пол. XVIII ст.] C --> H[ІТАЛІЙСЬКИЙ РЕНЕСАНС ПАЛЛАДІАНІЗМ] E --> I[МОНУМЕНТАЛІЗАЦІЯ ЗМІЦНЕННЯ ПРЕСТИЖУ ВЛАДИ] F --> I G --> I H --> I I --> J[СИНТЕЗ З ЕЛЕМЕНТАМИ АРХІТЕКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОГО РОМАНТИЗМУ] I --> K[РЕДУКЦІЯ СТИЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ, МОДЕРНІЗАЦІЯ] </pre>	<p>ТИПОВІ ПРОЕКТИ ШІЛ (1925 рік) ТИПИ ВЗАЄМЗВ'ЯЗКУ З КЛАСИЦИСТИЧНОЮ ТРАДИЦІЄЮ</p> <p>МОРФОЛОГІЧНИЙ БІВІДА ЗАБУДОВАЛЬНИЦЬКА МАКЕТАЖ ПЛАНУВАЛЬНИЙ</p> <p>МОРФОЛОГІЧНО-КОМПОЗИЦІЙНИЙ БІВІДА ЗАБУДОВАЛЬНИЦЬКА МАКЕТАЖ ПЛАНУВАЛЬНИЙ</p> <p>КОМПОЗИЦІЙНИЙ БІВІДА ЗАБУДОВАЛЬНИЦЬКА МАКЕТАЖ ПЛАНУВАЛЬНИЙ</p>	<p>СЕМІКЛАСНІ ШКОЛИ</p> <p>ПОВТОВЕ СТАРОСТВО В ЛОВЕЛІ, арх. В. СТАХОУНЬ 1928-29 роки [91, 94]</p> <p>ПОВТОВЕ ЗЕМЕЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ В РІВНОМУ, 1929 рік [89]</p> <p>ДИМ ЛЕГОНІСТА В ГОРОХОВІ, межя 1920-30 роки</p> <p>ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ, 1930 рік [289]</p> <p>ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ, 1925 рік [200, 201]</p> <p>ОСОБНЯК В РІВНОМУ, ПРОЕКТ, 1923 рік [189]</p> <p>ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ, ПРОЕКТ, 1925 рік [218]</p> <p>ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В ЛУЦЬКУ, кінець 1920-х років</p> <p>ОСОБНЯК В РІВНОМУ, ПРОЕКТ, 1923 рік [189]</p> <p>ЖИТЛОВИЙ БУДИНОК В РІВНОМУ, кінець 1920-х років</p> <p>ІНДИВІДУАЛЬНІ ЖИТЛОВІ БУДІВКИ В ЛУЦЬКУ, кінець 1920-х років</p>	<p>СИНТЕЗ З ЕЛЕМЕНТАМИ АРХІТЕКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОГО РОМАНТИЗМУ</p> <p>БУДИНОК ПОШТИ У ВОЛОДИМИРІ-ВОЛИНСЬКОМУ, арх. Ф. БИХОРН, 1923 рік [388]</p> <p>НАРОДНИЙ ДІМ В ГОРОХОВІ, арх. Ф. КОКЕШ, 1925 рік [84]</p> <p>ШІПЛЬНИЙ КУРАТОРИУМ В ЛУЦЬКУ, кінець 1920-х років [150]</p> <p>СКАРБЕНІЦЯ В ЛУЦЬКУ, реконструкція, арх. К. Толмачо, 1923 р. [374]</p>
---	--	---	---	--

Таблиця 4.6

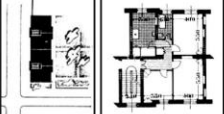

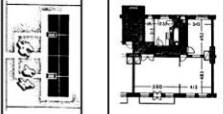

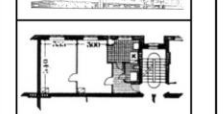

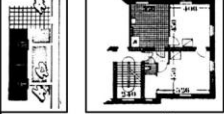

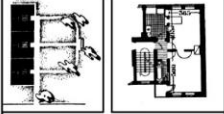

КОНЦЕПЦІЇ ПОЛЬСЬКОГО АРХІТЕКТУРНОГО АВАНГАРДУ

Таблиця 4.7

ТИПОВІ ПРОЕКТИ В ЖИТЛОВОМУ БУДІВНИЦТВІ ВОЛИНИ 1920-1930-х років

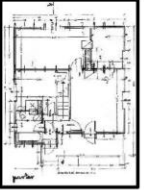
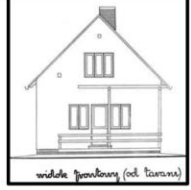
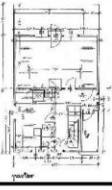
БУДИНКИ ФУНДАЦІЇ ВІЙСЬКОВОГО РОЗКВАРТИРУВАННЯ 1929, 1938 рік

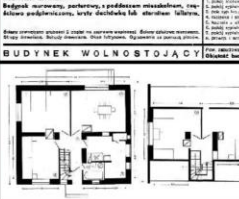
ПІДОФІЦЕРСЬКІ	ДУБНО РІВНЕ	КОВЕЛЬ	КРЕМЕНЕЦЬ (БІЛОКРИНИЦЯ)	ЛУЦЬК	ВОЛОДИМИР- ВОЛИНСЬКИЙ
	  арх. В. ПОЛЬКОВСЬКИЙ	 арх. Б. ЛЯХЕРТ, арх. Ю. ШАНАЙЦА	 арх. Б. РУДЗІНСЬКИЙ	 арх. В. ПОЛЬКОВСЬКИЙ	 САРНИ арх. К. ТОЛЛОЧКО, Л. ТОРУНЬ
ОФІЦЕРСЬКІ	 арх. А. СИГЕТІНСЬКИЙ, арх. Б. ЗБОРОВСЬКИЙ	 арх. Б. ЛЯХЕРТ, арх. Ю. ШАНАЙЦА	САРНИ		 арх. К. ТОЛЛОЧКО, Л. ТОРУНЬ

РОЗТАШУВАННЯ У МІСТАХ ВОЄВОДСТВА

**ТИПОВІ ПРОЕКТИ БУДИНКІВ
БАНКУ ДЕРЖАВНОГО ГОСПОДАРСТВА, 1933-1934 роки**

 unidobry budynek	 ТИП "ВГК-16"	 unidobry pryrobovany (od kamenu)	 ТИП "ВГК-16"
---	---	---	--

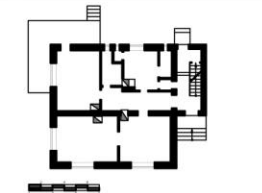

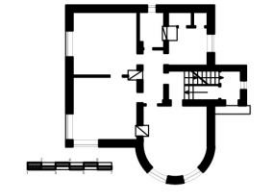

<p style="text-align: center; font-weight: bold;">TYP 16</p> <p style="font-size: small;">BUDYNEK WOLNOSTOJACY</p>	<p style="text-align: center; font-weight: bold;">TYP 200</p> <p style="font-size: small;">BUDYNEK WOLNOSTOJACY</p>	<p style="text-align: center; font-weight: bold;">TYP 210</p> <p style="font-size: small;">BUDYNEK WOLNOSTOJACY</p>	<p style="text-align: center; font-weight: bold;">TYP 19</p> <p style="font-size: small;">BUDYNEK WOLNOSTOJACY</p>
<p style="text-align: center; font-weight: bold; color: red;">ТИП "ВГК-15"</p> 	<p style="text-align: center; font-weight: bold; color: red;">ТИП "ВГК-206"</p> 	<p style="text-align: center; font-weight: bold; color: red;">ТИП "ВГК-210"</p> 	<p style="text-align: center; font-weight: bold; color: red;">ТИП "ВГК-19"</p>

Таблиця 4.8

РЕАЛІЗАЦІЯ ФОРМОТВОРЧИХ КОНЦЕПЦІЙ АРХІТЕКТУРНОГО АВАНГАРДУ В ЖИТЛОВОМУ БУДІВНИЦТВІ

ІНДИВІДУАЛЬНІ БУДИНКИ

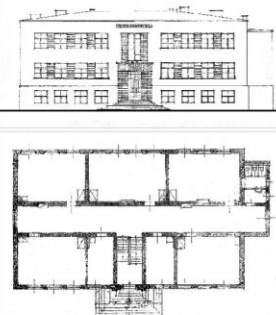
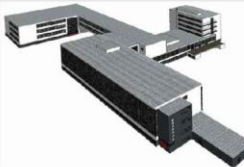

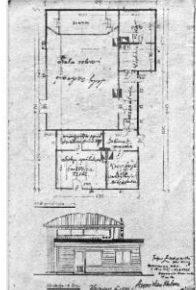

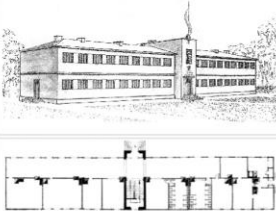
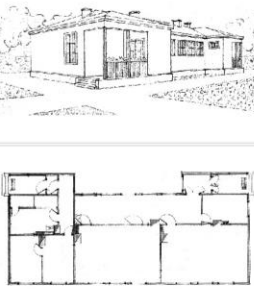

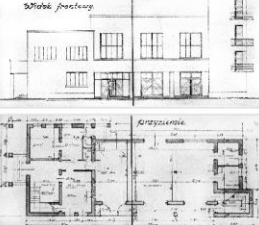
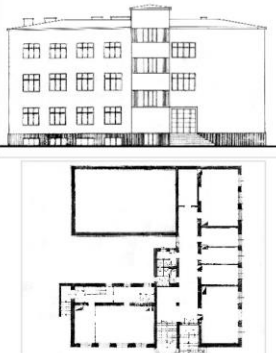
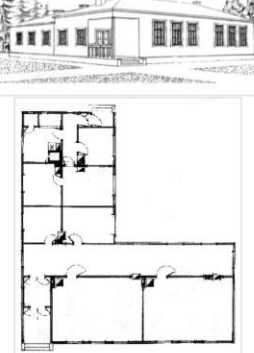
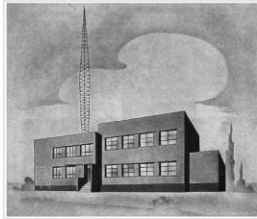
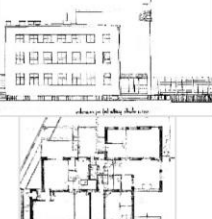
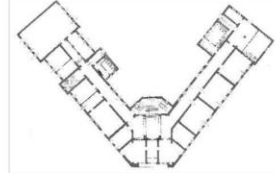

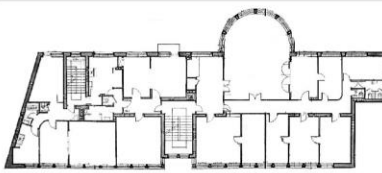

1		
2		
3		РІВНЕ, інж. К.СТЕЛЛЕЦЬКИЙ, 1936 рік [300]
4		
5		
6		ЛУЦЬК, арх.Т.САДКОВСЬКИЙ, 1938 р. [324]
7		
<p>БУДИНКИ В РІВНОМУ (1, 2); ВОЛОДИМИРІ-ВОЛИНСЬКОМУ (3); ЗДОЛБУНОВІ (4, 5); КРЕМЕНЦІ (6); ЛУЦЬКУ (7), 1930-38 роки</p>		<p>ЛУЦЬК, арх. Ф.КОКЕШ, 1938 р. [323]</p>

БАГАТОКВАРТИРНІ БУДИНКИ

 		
<p>ЛУЦЬК. БАГАТОКВАРТИРНІ БУДИНКИ по вул. ШКІЛЬНИЙ,5; ПУШКІНА,7,1930-ті рр.</p>		
 		
<p>ПРОЯВИ STREAMLINE STYLE В ЗАБУДОВІ РІВНОГО (1) ТА ЛУЦЬКА (2,3)</p>		
 		
<p>ЛУЦЬК. БАГАТОКВАРТИРНІ БУДИНКИ по вул. КРИВИЙ ВАЛ, 12; ПУШКІНА, 5; КРИЛОВА 6, 8; 1934-39 роки</p>		
  		
<p>РІВНЕ. ЗАБУДОВА вул. ПЕТЛЮРИ,37; ЛУЦЬК. ЗАБУДОВА вул. КРИВИЙ ДРАГОМАНОВА; 1934-36 роки</p>		
1	2	3
		
		
<p>ЛУЦЬК (1, 2, 3). ХАРАКТЕРНІ ЗРАЗКИ ВІЛЬНОЇ та ЩІЛЬНОЇ БЛОКОВАНОЇ ЗАБУДОВИ 1937-38 роки [325, 291,145]</p>		
1	2	
		
		
3		
		
<p>1., 2., 3. ЛУЦЬК, ПРОЕКТ ЖИТЛОВИХ БУДИНКІВ ДЛЯ ЗАБУДОВИ ЗАПЛАВИ р.ГЛУШЕЦЬ, 1935-38 роки [92,95,141]</p>		

Таблиця 4.9

РЕАЛІЗАЦІЯ ФОРМОТВОРЧИХ КОНЦЕПЦІЙ АРХІТЕКТУРНОГО АВАНГАРДУ В ГРОМАДСЬКОМУ БУДІВНИЦТВІ

ШКОЛИ	СТИЛІСТИЧНІ ПРОТОТИПИ	ГРОМАДСЬКІ БУДІВЛІ	
			
<p>ШКОЛА В РОЖИЦІ, арх. Ф.КОКЕШ, 1935 рік [53]</p>	<p>ТИПОВІ ПРОЕКТИ</p>	<p>1</p> 	<p>КОВЕЛЬ. ПРОЕКТ НАРОДНОГО ДОМУ СПІЛКИ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ, 1932 р. [85]</p>
		<p>2</p> 	
<p>ШКОЛА В НЕСУХОЇЖАХ, арх. Ф.КОКЕШ, 1939 рік [66]</p>	<p>ШКОЛА В ГОРОДИЦІ, ТИП. ПРОЕКТ №6, 1936 рік [67]</p>	<p>ПОШТАМТИ В РІВНОМУ (1), 1935 р. та ЛУЦЬКУ (2), 1936 р.</p>	<p>ПРОЕКТ НАРОДНОГО ДОМУ В ДЕРАЖНОМУ, 1936 рік [87]</p>
			
<p>ШКОЛА В КРЕМЕНЦІ, арх. Ф.КОКЕШ, 1930-ті роки [61]</p>	<p>ШКОЛА В ЗАДИБАХ, ТИП. ПРОЕКТ №7, 1936 р. [68]</p>	<p>ПРОЕКТ РАДІОСТАНЦІЇ НА ГНІДАВІ В ЛУЦЬКУ, арх. Т.ЛОБОС, 1936 рік</p>	<p>БУДИНОК СПІЛКИ ВЗАЄМНОГО СТРАХУВАННЯ В ЛУЦЬКУ, 1937-ті рр. [93]</p>
			
	<p>БУДИНОК ЦЕНТРАЛЬНОЇ КАСИ РІЛЬНИЧИХ СПІЛОК В ЛУЦЬКУ арх. В.МАРЧІНКОВСЬКИЙ, 1937 рік [90]</p>		
<p>7-КЛАСНА ШКОЛА ПО вул.ХВИЛЬОВОГО В РІВНОМУ, Инж. С.НІМЕНЬСЬКИЙ, 1930 рік [226]</p>	<p>ПРОЕКТ ШКОЛИ ім.КОРОЛЕВИ ЯДВИГИ В ЛУЦЬКУ, арх. А.БАРАНОВСЬКА, 1939 рік [51]</p>		

РОЗДІЛ 5

ХРАМОВА АРХІТЕКТУРА ВОЛИНИ: СПЕЦИФІКА ПРОЯВУ НАЦІОНАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

5.1. Дискусії “про стиль і костел” у суспільних і творчих колах міжвоєнної Польщі

Обговорення проблеми архітектурної стилістики римо-католицьких костелів у польських професійних і релігійних колах розпочалося ще наприкінці XIX ст. На той час стійким стимулом для роботи творчої думки архітекторів було колоніальне становище Польщі, наростаюче прагнення підкреслити власну ідентичність, “іншість” стосовно архітектурної традиції, що склалась в Німецькій, Австро-Угорській та Російській імперіях. Щоправда, можливості втілення теоретичних розробок у практику будівництва нових костелів у кожній з держав суттєво відрізнялись. На територіях, що перебували в адміністративних кордонах Росії, “обмеження” будівництва нових храмів у зв’язку з двома польськими повстаннями (1831 та 1863 р.) означало майже повне його припинення (за винятком костелів, збудованих в середині і II-й пол. XIX ст. у Катербурзі, Ланівцях, Шумську, Рівному [908, сс. 113, 117, 121, 175]). Ситуація в інших регіонах – на теренах Польського королівства і Галичини – була сприятливішою: лише протягом 1890-1914 рр. тут було збудовано і перебудовано майже 600 римо-католицьких костелів, що складало близько 75% від загальної кількості храмів цієї групи [962, с.337]. Деяке пом’якшення російського законодавства у 1905 р. стосовно будівництва костелів дозволяло розширити географію новобудов, в тому числі, і на волинські терени. Втім, помітних зрушень до початку Першої світової війни не відбулося. Потужний соціокультурний вплив православної Церкви і незначний – польської меншини були основними чинниками, що стримували будівництво римо-католицьких храмів.

Входження Волині до складу Другої Речі Посполитої зумовило зростання чисельності костелів, а також поширення дискусії на тему формування їх архітектурної образності в загальнонаціональному і регіональному контекстах. До

розмірковувань долучались як архітектори, так і представники інших суспільних кіл – зокрема, римо-католицьке духовенство.

У міжвоєнну добу було продовжено перервану війною творчу полеміку про стиль польського храму, а сформульовані на межі XIX–XX ст. формотворчі і стилістичні концепції стали відправним пунктом для розвитку образності сакрального зодчества. Перенесення ідей, генерованих в найбільших архітектурних центрах Польщі (Варшаві чи Кракові), на храмове будівництво регіону було закономірним явищем. По-перше, з огляду на втілювану у Другій Речі Посполитій доктрину побудови національної держави, освяченої єдиною (панівною) релігією; по-друге, зважаючи на залежність архітектурних вирішень від національного та якісного складу фахівців, які проектували римо-католицькі костели для Волині і на Волині, були “носіями” або “ретрансляторами” певних творчих ідей. Окреслимо найважливіші з їх числа.

Загальновідомо, що 2-а пол. XIX ст. була періодом захоплення історичними стилями і домінування неоготики в сакральній архітектурі Європи: готичні форми було визнано такими, що найкраще виражають “християнський дух” і гідні, як жодні інші, християнської святині. Історизм як метод формотворення передбачав можливість звернення і творчої інтерпретації образно-морфологічної системи романської архітектури, що символізувала епоху єдності християнської церкви і її міць [962, с.340]. Ця ідея, прийнята буквально у польській архітектурі кінця XIX ст., була дещо трансформована семантично: готичні форми стали першим кроком до кристалізації “національного стилю”, який мав підкреслити культурну самобутність і єдність позбавленого державності народу.

Незаперечним свідченням архітектурної індивідуальності на європейському тлі і одночасної інтегральності, глибокого “проростання” у спільне християнське минуле мав стати спочатку “вісляно-балтійський”, а, згодом – “надвіслянський” стиль. У першому ще акцентовано увагу на впливах Німеччини та Англії, у другому – виразно підкреслено морфологічні особливості національної готики. Таке, з національним відтінком, прочитання форм, незважаючи на критику багатьох

сучасників, зберігало за неоготикою чільні позиції в польському римо-католицькому храмубудуванні до 1914 року¹⁰⁵.

З точки зору представників старшого покоління польських архітекторів, які працювали на зламі XIX-XX ст., активно виступаючи за ретроспективний метод творення нового, масивність і підкреслена архаїчність форм неороманських костелів¹⁰⁶ була ще одним втіленням “ідеалу костельного стилю”. Еклектичний за змістом синтез форм і деталей готики та романіки пропагувався як логічний етап на шляху відродження польської національної архітектури в цілому відомими польськими зодчими Я.Сасом-Зубрицьким, Ю.П. Дзеконьським, С.Шиллером, Т.Таловським, Я.Войцеховським та ін.

Водночас, поч. XX ст. знаменував зміну стилістичних преференцій: залишаючись в рамках історизму, архітектори поступово переорієнтовувались на польський варіант форм ренесансу і бароко. Елементи барокової архітектурної пластики невеликих сільських храмів XVI – XVIII ст. теоретики архітектури розглядали як найважливіші елементи “родинного стилю”¹⁰⁷, що в окреслений період став синонімом стилю національного. За апелювання до барокової традиції в польському храмубудуванні виступали також і представники молодшого покоління – З.Монченьський та А.Шишко-Богуш. Пошук внутрішнього змісту зодчества минулих епох і символіки його формальної мови, яка не лише виражала ідею індивідуальності і унікальності польської культури, але й асоціювалась з періодом розквіту демократії, науки і культури в Європі, детермінували романтичне захоплення архітектурою епохи Відродження. І хоча в релігійних колах європейських країн цей період трактувався як доба релігійного занепаду [580, с.82], в Польщі національні шедеври ренесансу втілювали “родинність” образу і потужний національний дух. Зразком для наслідування був ансамбль Вавельського замку у Кракові (насамперед, будівлі королівського палацу, кафедрального костелу) – еталон “зигмунтівського стилю” польської архітектури XVI ст.

¹⁰⁵ У неоготичних формах споруджено костел Св.Флоріана у Варшаві, Вознесіння Діви Марії у Лодзі, костели в Білостоку, Кутні, Радомі, Рівному, Ченстохові та інших місцевостях.

¹⁰⁶ Наприклад, костели в Чехочінку і Св.Петра і Павла у Варшаві.

¹⁰⁷ “Родинний стиль” – один з напрямів в архітектурі раннього польського модернізму (фази національного романтизму I-ї чверті XX ст.), морфологічною основою якого були форми національних версій готики, ренесансу, бароко.

Шукаючи шляхи вираження національної ідеї в архітектурі, представники старшого і молодшого поколінь були одностайними у визнанні потужного формотворчого потенціалу народного сакрального дерев'яного зодчества. Дух “родинності”, який повсякчасно прагнули акцентувати у нових храмах, виражався у характерних формах і матеріалі. Популярним джерелом мотивів народного будівництва на межі століть була архітектура давніх сільських костелів. Джерелом цього явища був вплив концепції “закопанського стилю”, яка звернула увагу широких кіл суспільства на цінність дерев'яної польської архітектури [963, с.110]. І хоча перша спроба створення єдиного “національного стилю” в храмобудуванні (на цей статус, як відомо, претендував “закопанський стиль”) дала досить скромні результати, зацікавлення національною архітектурною спадщиною мало інший важливий результат: сільські та маломістечкові храми (як дерев'яні, так і кам'яні), зведені у XVII, XVIII чи на поч. XIX ст., розглядалися вже як об'єкти, що володіють історичною пам'яттю, потребують досліджень і підлягають охороні.

На поч. XX ст. була переосмислена роль спадщини у творчому процесі загалом. Зразки давнього будівництва – народного чи класичного – мали слугувати лише джерелом натхнення для створення архітектурно-художнього образу нових храмів, а не схематичного копіювання або компіляції елементів – як це було у попередні десятиліття. Тому, наступним етапом, який підсумовував усі дискусії і варіанти архітектурних вирішень, стали спроби переведення форм дерев'яного зодчества у форми мурованої архітектури. Підкреслення їх морфологічно-змістової спорідненості з суворістю і масивністю романських храмів та акцентування архаїчності перших і других дало дійсний початок розвитку “свойського стилю”¹⁰⁸ костелів, який знаменував перелом і відродження польської архітектури. Вказаний стиль був вдалою спробою компромісу між прагненням до сучасності і вірності традиціям, яка “в ситуації політичної неволі була важливою формою національної ідентифікації” [963, с.126]. Нова архітектурна оболонка трактувалась як сучасний

---

¹⁰⁸ “Свойський стиль” – один з напрямів в архітектурі раннього польського модернізму (фази національного романтизму I-ї чверті XX ст.), морфологічною основою якого були форми народної дерев'яної архітектури, синтезовані з елементами неостилів.

вираз традиційних форм польського храмобудування і являла собою прояв національного історизму в архітектурі Польщі I-ї декади ХХ ст.

Активним пропагандистом традиційного польського зодчества був С.Шиллер¹⁰⁹. Синтез елементів бароко, готики на тлі звернення до народно-романтичних форм (стилізація елементів народної дерев'яної архітектури) стали основними пунктами його теорії, особливо стосовно проектування і будівництва храмів. Архітектор вважав, що характерні риси “свойськості” слід шукати саме у давніх дерев'яних будівлях (житлі, храмах, оборонних спорудах). За С.Шиллером, народне зодчество є однією зі складових національної самобутності, яка дозволяє вирізняти національну архітектуру з-поміж монументального будівництва інших країн. Крім того, елементи дерев'яного зодчества здійснюють вирішальний вплив на розвиток морфології мурованої архітектури, надаючи їм своєрідності на кожному з етапів стилістичної еволюції [869, с.366]. Високий гонтовий дах, що накриває своїми схилами весь об'єм костелу, арочні підсіння перед головним і бічними фасадами, висока башта-дзвіниця по головній осі і невеликі граційні башточки над вівтарною частиною – такий узагальнений образ дерев'яного костелу, пропонувався Шиллером, якнайкраще віддзеркалював тогочасні уявлення про “свойськість” і “польський дух” в сакральному будівництві. Актуальність пошуків підтвердилась у перше повоєнне десятиліття, коли постало завдання ідеологічно-культурної консолідації розрізненого суспільства Другої Речі Посполитої. Дерев'яний храм мав стати одним з символів національної єдності і територіальної цілісності держави, в тому числі, на “кресах” – в цілому і на Волині – зокрема.

Перервані війною творчі дискусії і процес стилістичної еволюції архітектури римо-католицьких храмів були продовжені в умовах незалежної Польщі. Суспільні трансформації, зміна поколінь архітекторів на поч. ХХ ст., зміцнення позицій ідеології модернізму в архітектурі поступово змістили акценти при обговоренні проблеми образності костелів. Все потужніше звучали голоси архітекторів, які закликали до пошуку семантичних паралелей між історичним традиціоналізмом та

---

¹⁰⁹ Зокрема, наступні публікації: “Czy mamy polską architekturę?” (1916 р.), “Tradycja budownictwa ludowego w architekturze polskiej” (1917 р.).

новаторським модернізмом. Універсальна мова останнього мала увібрати в себе лише традиційну структуру і образ, відкидаючи конкретику “слів” і “цитат” національної архітектурної мови, і в такий спосіб підняти на новий щабель національну культуру.

Поворот до нових форм відбувся не одразу. Як відомо, хвиля архітектурного традиціоналізму, посилена піднесено-романтичними надіями народів на тривалий мир, охопила усю повоєнну Європу. Польща опинилась в особливій ситуації. Можна констатувати вслід за А.Мілобендським, що “повернення незалежності у 1918 р. і повоєнна відбудова краю, котра з патріотичним запалом збудила все суспільство, укріпила перш за все популярність тих форм, що визнавалися від початку як національні” [837, с.307-308]. Продовження національної теми в архітектурних формах костелів було дуже доречним на “східних кресах”, і в першу чергу на Волині, як одна з головних ознак релігійної і культурної інкорпорації цих територій до складу Другої Речі Посполитої.

Тому, обговорення архітектурно-формотворчої проблематики отримало новий імпульс, а польські архітектори – нові можливості для реалізації ідей у цій галузі творчості. Чи не вперше встановлювалась залежність між архітектурним образом храму і масштабом та характером середовища, в якому мала постати нова святиня. Костел розглядався не лише як самодостатній об’єкт, що володіє певними архітектурно-художніми якостями, але також як органічна частина композиційно-просторової структури населеного пункту, її соціокультурний ідентифікатор.

Концептуальні засади стилістичного розвитку сакральної архітектури в містобудівному контексті були визначені Б.Ольшевським у 1919 р.: “Вибір стилю для нового храму це справа не лише особистого смаку, уподобання, а чинника вирішального – справа національної культури і повинна розглядатись з цієї позиції... Головною вимогою є, щоб... костел мав риси свойськості... Відокремитись: а значить не виправляти, не переробляти чужі взірці; тільки за власними принципами самому напрацьовувати власні висновки” [881, №2, с.6-7].

Ольшевський диференціював підходи до формування архітектурного образу міських і сільських мурованих храмів, підкреслюючи емоційно-семантичний зв’язок

перших з формами готики, других – з морфологією ренесансу і бароко. Автор вважав цілком органічним застосування у структурі міських храмів нових архітектурно-конструктивних прийомів (наприклад, скляного купола над середохрестям [881, №3, с.6]) як сучасного засобу підкреслення сакральності простору. “Скромність” архітектури сільських храмів, лаконічність їх внутрішнього простору (“як Сикстинська капелла” [881, №3, с.6]) у поєднанні з прийомами оформлення інтер’єру, характерними для народного зодчества, на думку автора, були запорукою їх “візуальної і життєвої” гармонії з середовищем [881, №3, с.8].

На поч. 1920-х рр. залишалась популярною ідея трактування готики як найвідповіднішого стилю для католицьких храмів, де протиставлялись образно-емоційний вплив та символіка архітектурної стилістики храмів східної і західної гілок християнства: “Кульмінаційний пункт християнської культури, яка бачить свою мету не на землі, а в позаземних сферах, не в цьому світі, а поза ним, виразно проявляється в стрільчастих вежах готичних храмів. [...] Вона [готика – О.М.], крім середньовічної скульптури, філософії і поезії найкраще передає в змістовній формі те, що відбувалось в душі середньовічного світу і людини. Світ повністю протилежний тому чисто матеріальному [“візантійському” – О.М.], і відмінний від світу класичного” [1027, с.439].

У 2-ій пол. 1920-х рр., коли ейфорія перших років незалежності реалізувалась на території Польщі у низці національно-романтичних за духом і образом костелів, стала очевидною потреба розвивати нову стилістику на основі історизму. Так, відомий архітектор Я.Войцеховський вбачав семантичну паралель між “помірністю, спокоєм і простотою” давніх польських костелів та схожими рисами архітектури функціоналізму: “необхідно прийняти за аксіому, що краса є супутником простоти, щирості і чистоти, водночас не терпить претензійного надлишку, блиску і фальші” [1011, с.260]. Цілком очевидно, що тут йшлося про простоту форм, “щирість” конструкції та досконалу “чистоту” архітектурного образу.

Вірним своїм творчим переконанням залишався С.Шиллер, який і наприкінці 1920-х рр. продовжував наполягати на пошуку “своїських” форм для повоєнного храмубудування у народному зодчестві і “польського характеру” – у середньовічних

польських святинях. Останні, на думку архітектора, мають лише формальний зв'язок з “загальноєвропейськими архітектурними стилями”, а насправді є “скаменілістю” архітектурних об'ємів дерев'яних сільських костелів, які ведуть свою архітектурну історію від польської хати [979, с.184]. Пропонуючи форми, наближені до польського бароко, у якості стилістичної основи для майбутнього національного зодчества, Шиллер наголошував на асоціативно-символічному зв'язку з величними сторінками польської історії та видатними діячами науки і культури через мову цього архітектурного стилю [979, с.186]. Аналізуючи класичні архітектурні стилі, Шиллер найбільш толерує бароко, адже в архітектурі цієї епохи “найбільше зустрічаємо як конструктивних, так і декоративних прийомів, що мають польський характер. [...] Коли згармонізуємо ці форми з сучасними конструкціями і новими вимогами життя, а не втратимо традиційні форми наших костелів, що виникли з наших звичаїв і потреб – створимо тип костелу, який належно буде виражати сучасний дух польського народу” [979, с.186-187]. Синтез барокових і готичних елементів в архітектурних вирішеннях давніх сакральних будівель, перевірений практикою віків, розглядався ним як ознака одночасної належності до європейської і польської культур. Одночасно, Шиллер виступає проти подрібнення готики на окремі напрями, як от згадувані вище “надвіслянський” та “віслянсько-балтійський”, вважаючи їх лише проявами готичної архітектури [869, с.369].

Розмірковуючи про найприйнятніші джерела формотворення в костельному будівництві відродженої держави, тогочасні архітектори достатньо стримано та інколи негативно висловлювались щодо виражального потенціалу композиційно-просторових прийомів класицизму. Зокрема, Я.Войцеховський, посилаючись на думку німецького архітектора П.Клопфера, зауважував, що “класичні костели з куполами належить характеризувати як будівлі не костельні” [1011, с.230]. Неприйняття класицизму як історичної основи для польського римо-католицького храмобудування нової епохи можна пояснити двома обставинами. По-перше, культивованим у Західній Європі стереотипним сприйняттям центричних храмів як святинь східної гілки християнства, а базилікальних – як символу латинської цивілізації, до якої Польща прагнула повернутись. По-друге, все ще потужним

впливом традиції німецького історизму на її західних територіях, суголосній пошукам витоків польського національного стилю сакральної архітектури.

Поступове долання стереотипів щодо обов'язкової “прив'язки” архітектурного образу костелів до історичних стилів відбувалось під впливом європейського храмобудування поч. 1920-х рр. Інтерпретація класичного образу через виявлення функціонально-естетичних властивостей залізобетонних конструкцій і можливостей нових будівельних технологій, продемонстрована у паризькому храмі Ле Рансі (арх. О. і Г.Перре 1922-23 рр.), а також – Св.Терези в Монтмагні під Парижем (1925 р.), Св.Жанни Д'Арк у Ніцці (1926 р.), знаменувала новий етап розвитку сакрального будівництва¹¹⁰. Об'єкти, що одразу стали хрестоматійними, викликали великий інтерес в Європі і Польщі, особливо серед архітекторів-модерністів.

Проникнення наприкінці 1920-х – протягом 1930-х рр. нових форм і формотворчої філософії авангарду в польську архітектуру і їх захоплене сприйняття у творчих колах додавало все більшої впевненості у можливості застосування “міжнародного стилю” в сакральному зодчестві. Естетична програма крайнього модернізму визначала основними об'єктами зацікавлення “мінімальне житло”, можливості стандартизації та індустріалізації будівництва і не залишила місця для сакрального мистецтва та архітектури. Проте, формотворчо-конструктивні експерименти відомих майстрів нової архітектури з країн Західної Європи відкривали польським архітекторам шлях до аналогічних дій у цій царині.

Загальновідомо, що відлік нової “стилістичної ери” у сфері римо-католицького храмобудування Другої Речі Посполитої був пов'язаний з проведенням у 1926 р. конкурсу на проект костелу св.Роха в Білостоку. Його підсумки показали, що “після містичної аури готики, після деякого ексгібіціонізму ренесансу, приходить час сучасної конкретності і реалізму, практичної архітектури” [671, с.233]. Модерний погляд молодих архітекторів на образ сучасного храму, як і визнання журі їх перемоги, означали остаточний “поворот до сучасності” в сакральній архітектурі.

---

¹¹⁰ Новаторським підходом до формування архітектурного образу храмів у міжвоєнний період в Західній Європі відзначаються також храми Св.Антонія в Базелі (1927 р., арх. К.Мозер), храм в Ессені (1929 р., арх.О.Бартнінг), два храми в Кьольні (1928 р., арх.О.Бартнінг; 1930 р., арх. Д.Бьом). каплиця в Роттердамі (1929 р., арх.П.Ауд) та ін.

Суттєвою перешкодою до всеохоплюючого впливу авангарду на архітектуру костелів, як це сталося у світській архітектурі, була позиція римо-католицького духовенства. Перетворення історичних форм, зміна об'ємно-планувальної структури святинь, нетипові функціональні вирішення, запропоновані під впливом експресіонізму і функціоналізму, надто великі відступи від традицій національного храмобудування, в тому числі, зміни функціональної структури плану, обмежувані канонічним правом [700, с.155], призводили до неприйняття новацій кліром.

Яскравою ілюстрацією відстоювання керівництвом Костелу “католицької” традиції у храмобудуванні є думки архієпископа митрополита Варшавського А.Каковського щодо підсумків конкурсу на проект храму Божого Провидіння у Варшаві (1929 р.) [771]. Задеклароване бачення спиралось на постулат канонічного права – “збереження давніх форм, прийнятих християнською традицією і релігійним мистецтвом”, що, фактично, означало поширення аналогічних вимог на проектування усіх костелів. Каковський звертав увагу архітекторів на те, що будівля костелу “має відрізнятись від церкви, кірхи чи молитовного будинку [...] і будинків некатолицьких релігійних культів”, не повинна мати вигляд світської будівлі – “щось на зразок фабрики, газового заводу, торговельного пасажу, залізничного вокзалу чи павільйону загальнодержавної або міжнародної виставки” [771, с.201]. Втім, об'єктивні процеси розвитку європейської архітектури змусили єпископат визнати допустимість використання “сучасного стилю” для нових костелів і висловити надію на “створення чогось дійсно прекрасного [...], більшого, ніж звичайні об'єми і примітиви” [771, с.202].

Таким чином, на поч. 1930-х рр. зміцнення позицій нової архітектури в польському сакральному зодчестві відбулось не в останню чергу за підтримки римо-католицького Костелу, продиктованої суспільною кон'юнктурою. У цей час на сторінках католицької періодики з'явилися публікації, де обґрунтовувалась необхідність зміни стилістичних пріоритетів: “Здається, сьогодні вже не має сумнівів, що ХХ ст. має власний відмінний стиль, що полягає в чистій конструкції, позбавленій будь-якого оздоблення, особливо того, яке чимось порушує чистоту лінії, і безумовній доцільності. [...] Видається незаперечним фактом, що згаданими

композиційними особливостями сучасність промовляє не менш виразно, ніж середньовіччя готикою, відродження своїм стилем, а доба просвітництва – бароко і рококо” [823, №28 с.329]. Значний акцент на новій архітектурній естетиці, яка кардинально відрізнялася суворим аскетизмом від пластичного багатства і духовності “родинних” стилів, підкреслював зв’язок з епохою реалізму, що живе під знаком “машинізму і залізобетону” [700, с.182].

Саме бетон, як зазначалось в одній з статей поч. 1930-х рр., найкраще підкреслював модерністичну лаконічність форм нових костелів: “Характер і зовнішній вигляд будівлі з бетону чи з пустотілих бетонних блоків найбільше відповідає монументальному, зосередженому в самому собі силуеті храму” [737, с.99-100].

Проте, концептуальний радикалізм архітектури авангарду стосовно римо-католицьких костелів не був повністю сприйнятий і у творчих колах міжвоєнної Польщі. Поступовий відхід архітектури від ідей крайнього модернізму в сторону “напівмодернізму 1930-х” став додатковим приводом для нових “роздумів вголос” про образ храмів. На думку представників різних поколінь критиків і архітекторів, найоптимальнішим шляхом був пошук компромісу між новацією і традицією, переосмислення їх взаємозв’язку і взаємовираження через універсальні форми: “... буде добре, коли митці будуть пам’ятати, що Дім Божий повинен промовляти достойною мовою, пов’язаною з одвічною традицією, передовсім, зрозумілою у всі часи” [949, с.132].

Навіть наприкінці 1930-х рр., коли позиції і авторитет модерністичної архітектури у Другій Речі Посполитій, здавалось, були непохитними, не вщухали дискусії про “стиль і костел” навіть серед представників молодого покоління архітекторів. Їх засаднича теза полягала в тому, що не лишень внутрішній сакральний зміст повинен єднати католицьку святиню з традицією. Ця спорідненість повинна бути також продемонстрована у зовнішніх архітектурних формах, оскільки “...не для того ми вивчали історію польської архітектури, аби не пам’ятати про неї при творенні нових будівель” [669, с.11]. Водночас, будувати костели у сучасних формах “не тільки можна, але й треба, бо костел [...] це пам’ятка в музеї культури

Народу, то кордонний стовп сфери впливу тих чи інших мистецьких тенденцій в даний період” [669, с.9]. Звідси випливала принципова теза: костели необхідно проектувати і будувати, не повертаючись до копіювання конкретних історичних стилів, проте пам’ятаючи про їх значення для вшанування культурних надбань нації та континуації традицій.

5.2. Римо-католицькі костели Волині: еволюція образу та семантика форм

Закономірно, що будівництво римо-католицьких храмів на Волині було інтегральною складовою процесу архітектурно-стилістичної еволюції цієї групи будівель в загальнопольському вимірі. Композиційно-просторове та архітектурно-стилістичне вирішення костелів відіграло першорядну роль при формуванні (частіше – просторовій “реконструкції”) пейзажу волинських містечок і сіл з огляду на емоційний потенціал, закладений в образі храмів. Тим самим для більшості костелів нівелювалось значення функціонально-планувальної схеми, яка мала забезпечувати лише канон обряду богослужіння. В результаті відбувалось значне спрощення розпланування, особливо помітне у дерев’яних храмах. Необхідно відзначити суттєві відмінності у підходах до формування образу мурованих і дерев’яних костелів, зумовлені рядом чинників соціально-історичного та архітектурно-художнього змісту. Тому, доцільно розглянути особливості архітектурно-стилістичних вирішень римо-католицьких храмів Волині кожної з названих груп.

5. 2. 1. Архітектура мурованих костелів Волині: від національного романтизму до конструктивізму.

Однією з ознак успішної культурно-релігійної інкорпорації Волині у суспільне буття міжвоєнної Польщі стали муровані костели, які у 1920-30-х рр. активно будувались переважно у міських населених пунктах регіону. Зауважимо, що протягом перших повоєнних років фундація нових храмів здійснювалась у “наймолодших” містах регіону, які розглядались польською владою як своєрідні опорні пункти в процесі духовної асиміляції. Таку тенденцію можна пояснити

декількома обставинами, що розкривають зміст вказаної тенденції. По-перше, більшим відсотком польського населення, яке потребувало “власної” святині, в містах і містечках у порівнянні з сільською місцевістю. По-друге – фінансовими можливостями підтримки таких будівельних акцій представниками польської громади з огляду на характер зайнятості і відповідний суспільний статус¹¹¹. По-третє – символічним значенням будівництва костелів на “східних кресах”.

Перші, найбільші, муровані храми зводились у волинських містах, які розвинулись навколо вузлових залізничних станцій і мали стратегічне значення для економічного розвитку регіону, а також у повітових центрах Волинського воєводства. До їх числа належать костели у Рожищі, Ковелі, Костополі, Здолбунові, Ківерцях, Радивиліві. Разом з храмами у Драньчі Польській (тепер – с.Дружба), Кутах, Білозірці (усі – Тернопільської обл.), Гориньграді, Грушвиці, Малинську, Новородчицях, Оженині (усі – Рівненської обл.), Конюхах, Маневичах, Пулемці, Римачах, Цумані (усі – Волинської обл.), складають групу об’єктів, що представляють **національно-романтичний напрям** у римо-католицькому храмобудуванні Волині 1920-30-х рр., представляють широку палітру течій цього напрямку, об’єднану спільною основою історизму.

Необхідно зауважити, що на Волині не зустрічаємо “чистих” зразків *необарокової, неоренесансної або неоготичної* течій. Архітектурні вирішення кожного з храмів базувались на принципах домінування або рівнозначності тих чи інших стилістичних елементів. В цілому ж семантика образів, незалежно від стилістичної основи, щоразу була декларацією державотворчої ідеї, акцентувала асоціативний зв’язок з національною архітектурною спадщиною.

Барокові форми у поєднанні з елементами, характерними для маломістечкової світської забудови, сформували архітектурний образ найбільш раннього з

¹¹¹ Місцева адміністрація найчастіше долучалась до фінансування будівництва мурованих храмів на етапі завершення робіт, коли релігійні громади звертались до владних інституцій з проханням про відповідну матеріальну підтримку. У випадках, коли будівництво нової святині розглядалось як акт, що має виняткове суспільно-ідеологічне та символічне значення (наприклад, будівництво костелу в Ковелі), внески надходили й від державних установ, польської діаспори, працівників підприємств [595, с.108]. Деякі з храмів зводились з ініціативи місцевої родової аристократії чи шляхти – власників маєтностей на теренах Волинського воєводства (костел в Радивиліві збудований на кошти власника маєтку Сестрятин (Рівненська обл.) Ю.Нагородзького [www. pawolyniu.pl], в Малинську – будівництво велось на кошти власника маєтку Поляни В.Джечоловського [908, с.96]). Активну діяльність здійснювали також військові та цивільні осадники. Зокрема, за їхні кошти будувались храми у Гориньграді [394, к.306], Ківерцях [395, к.550].

волинських костелів – в **Рожищі** (1921-31 рр.). Орієнтація будівлі головним фасадом від центру міста, є вдалою з точки зору сприйняття храму зі значної відстані при під'їзді до міста залізницею. Головну вісь тринефної базилики підкреслює масивна чотирикутна башта-дзвіниця, завершена шатром вишуканого силуету, який контрастує з важкими пропорціями будівлі. Розвинута вхідна частина потрактована як широка, розділена тілом башти, підсінь, що розкривається назовні приземкуватими арками на масивних стовпах, котрі як і стіна башти, розширюються донизу¹¹². На кутах аттиків над підсінню були встановлені фігури святих¹¹³ - характерний прийом оформлення парадних портиків барокових храмів. Рух головного фасаду вгору посилюють маньєристичні фронтони, які закривають собою схили даху головної нави і контрастують з раціоналістичною брилою башти, а також експресіоністичні елементи – “уступчасте” обрамлення віконних прорізів башти¹¹⁴.

Архітектурне вирішення костелу Св.Станіслава-Мученика в **Ковелі** є втіленням теоретичних концепцій автора – С.Шиллера¹¹⁵ (проект 1924 р. [372]). Зауважимо, що з моменту виникнення ідеї спорудження храму, за майбутньою святинею закріпилась назва “храму-пам'ятника”, чим підкреслювався її статус і визначалось розширення функції з акцентом на меморіальну складову. В образі грандіозної за масштабами будівлі вдало поєднані неоготичні та необарокові елементи, синтезовані з прийомами, характерними для романської архітектури, що ілюструють використання архітектором еkleктичного методу і представляють підсумок романтичних роздумів на тему національного зодчества. Асиметрично вирішена брила будівлі – це нескінченний рух об'ємів навколо головного нефу: низьких, накритих масивними дахами бічних нефів, що прориваються назовні критими ганочками галерей і входів, ярусних гранчастих башт, башточок і каплиць з різноманітними варіантами завершень. У кожній з частин об'єму – свій власний

¹¹² Загальновідомо, що аркади були невід'ємним архітектурно-просторовим елементом житлових кам'яниць, що оточували ринкові площі у середньовічних і ранньо-модерних містах-магдебургіях у Західній Європі, а на зорі Другої Речі Посполитої розглядалися як елемент національної архітектури.

¹¹³ Не збереглися до нашого часу.

¹¹⁴ Джерело образу – традиційна архітектура дерев'яних сільських святинь, форми яких були творчо переосмислені, інтерпретовані і синтезовані з елементами бароко в костелі в Монкошині (арх. З.Монченський, 1911 р.) [963, с.123]. В інших регіонах Польщі на поч. 1920-х рр. за подібною об'ємно-планувальною схемою були споруджені храми у Сельдці біля Ленчиці (арх. З.Монченський, 1921-1930 рр.) та Гдині (Р.Войткевич і М.Барановський. 1922-1927 рр.).

¹¹⁵ Співавтором С.Шиллера був Веслав Кононович.

ритмічний стрій, утворений чергуванням вікон і ніш розмітих розмірів і форм, арок, арочок і аркад. Врешті – фактура і колір фасадів посилюють ефект потужного і гармонійного звучання будівлі. Бароковий рух виразно підкреслює вертикаль триярусної башти над південним входом у храм. Завершена “шоломом” – куполом вишуканого силуету, з чотирма граційними башточками-“турничками” – виразно свідчить про зв’язок з архітектурною традицією народного храмового будівництва.

Складна пластична побудова брили урівноважується стриманим ритмом членувань об’єму головного нефу, стіновий масив якого прорізають вертикалі стрілчастих вікон. Шиллер звертається до улюблених і звичних готичних мотивів, які складають основу морфології храму.

В інтер’єрі нероздільно панує готика, лише в окремих деталях поступаючись місцем бароко: від струнких пучків колон, що на склепіннях перетворюються у мереживо нервюр, і до “вибуху” декору на поверхні стіни, що відділяє нартекс від нефу. Музичний хор з органом поєднується з головним нефом великою стрілчастою аркою, спираючись на подібну арку у нижньому ярусі. Просвіти лож оформлені необароковими порталами з різьбленими завершеннями; стрілчасті вікна нефів, декоровані масверками, гармонують з круглими вікнами (“окулюсами”) у верхніх частинах стін каплиць. Остання деталь, особливо при її розгляді ззовні, викликає формально-стилістичні асоціації з архітектурою ренесансної Зигмунтівської каплиці Кафедрального костелу на Вавелі у Кракові, збудованої 1533 року¹¹⁶.

Виразні неоготичні та неоренесансні ремінісценції – характерна риса ще декількох волинських храмів, збудованих протягом 2-ї пол. 1920-х - поч. 1930-х рр. Зокрема, проект костелу для села *Гориньград* (арх. В.Дайчак, проект 1927 р. [364], будівництво 1934-37 рр.) дочекався втілення лише через десятиліття в іншій місцевості – колонії Карловщизна¹¹⁷, де компактно мешкали польські військові

¹¹⁶ На думку польського архітектурознавця Є.Маєвського, ковельський костел належить до групи “синтетичних” за стилістикою храмів, що представляють пізній період творчості Шиллера [824, №3, с.7]. В архітектурі подібних костелів (в Куровіцах (1919-1921 рр.), Зайончках (1924 р.), Островці (1924 р.), Ракові (1925-26 рр.) та ін.), споруджених, як і святиня в Ковелі, на “кресах”, поєднані елементи, що характерні для різних регіонів Польщі і різних історичних епох. Кожний храм яскраво репрезентує стиль мальовничого еkleктичного історизму у дещо спрощеному, модерністичному варіанті [824, №3, с.7].

¹¹⁷ У Гориньграді до будівництва храму за цим же проектом планували приступити у 1939 р. [908, с.169].

осадники. Втім, факт значної часової затримки не позначився на кінцевому результаті, як це часто траплялося в подібних випадках.

Об'ємно-просторова структура і порівняно невеликий масштаб храму репрезентують уявлення архітектора про образ сільського костелу, що має постати на "кресах". Хвилеподібний контур щипців головного фасаду і стіни вітваря нагадує пізньоренесансні і маньєристичні фронтони костелів, міщанських і шляхетських кам'яниць доби королів Зигмунта I Старого і Зигмунта Августа. Проте елементи архітектури ренесансу, як і готизуючі мотиви (стрілчасті арки галереї на бічному фасаді, віконні і дверні прорізи, декоративні контрфорси, шпилеподібне завершення башточки над середохрестям) – лише система відібраних автором символів "родинності". Основна ідея – представлення храму як духовної твердині поляків – виявлена у "романському" характері будівлі. Складна композиційна побудова, масивність, підкреслена суворість брили підсилюють семантичну основу задуму.

Стилістика костелу в *Кутах* (проект 1925 р., будівництво 1927 р. [908, сс.114, 294]) є унікальним зразком "реанімації" цегляної неоготики у її "надвісляно-балтійському" варіанті. Алюзії романської стилістики відчутні у важких пропорціях нижнього ярусу фасаду та архаїчних трапецієвидних контрфорсах башти-дзвіниці: її стрункий, завершений високим шатром об'єм позначає вісь симетрії і домінує у статичній композиції фасаду. Неодмінний атрибут готичного каркасу – пінаклі – трактовані тут декоративно, як фланкуючі елементи фасаду. Звертає на себе увагу геометричність форм та членувань, мінімалізм і сухуватість архітектурного декору, що складається зі скупко профільованих карнизів, стилізованого аркатурного фризу, легких накладних арок. Створений архітектурний образ сформований під очевидним впливом північнонімецької цегляної готики, форми якої застосовували на Волині переважно при будівництві євангелічно-лютеранських кірх.

Архітектурне вирішення костелу в *Костополі* (арх. Ф.Міхальський, 1927 р. [370], будівництво розпочате у 1933 р.) представляє неоренесансну течію і підтверджує тезу про множинність стилістичних прототипів у польському римо-католицькому храмобудуванні 1920-х рр.

Стриманим і підкреслено аскетичним формам протиставлена динамічна композиція об'єму, чим підкреслений зв'язок з архітектурою польського бароко. Завершення головного фасаду двома низькими чотиригранними баштами нагадує про історію середньовічної Польщі і численні оборонні комплекси – унікальну спадщину національного романського зодчества. “Рух” об'єму в сторону вертикалі триярусної вежі-дзвіниці, завершеної бароковим куполом, посилений асиметричністю головного фасаду: легкий вигин стіни, що поєднує різновисокі об'єми головного і бічного нефів, нагадує волюту храмів раннього ренесансу. Цей елемент повторений архітектором у якості пластичних контрфорсів, що членують об'єм і створюють потужний ритм бічного фасаду. Зв'язок з маломістечковою архітектурою акцентований шляхом введення в структуру об'єму невеликої підсіні, що прорізає площину головного фасаду в нижньому ярусі¹¹⁸.

Оригінальна пластика об'єму “виростає” з відповідного планувального вирішення. Симетрію плану (у вигляді латинського хреста з прибудованими сакристією та поминальною каплицею) порушено введенням у його структуру короткого нефу з південно-східної сторони. Строгу геометрію півциркульного склепіння головного нефу і арок, що структурують внутрішній простір костелу, протиставлено нестримному буянню форм барокових вівтарів у каплицях та вівтарі.

Костели у *Новгородчицях* (арх. Е.Квятовський (1927 р. [381], будівництво 1930-34 рр.) та *Здолбунові* (проект 1928 р., будівництво 1928-38 рр.) особливо яскраво візуалізують еклектичний підхід до формування архітектурного образу. Водночас, в обох будівлях продемонстровані спроби синтезувати архітектурні елементи – символи того чи іншого стилю (епохи), представивши їх у традиційному, модернізованому або зредукованому вигляді.

Стилістичне вирішення храму в Новгородчицях – оригінальний зразок поєднання морфології необароко і архітектурного декору, витриманого у дусі неокласики. Як зазначалось, у польському римо-католицькому храмобудуванні міжвоєнної доби неокласицизм вважався стилем-антагоністом “родинному” бароко

¹¹⁸ На думку К.Стефаньського, архітектурний образ костелу в Костополі формувався під впливом львівського ренесансу, особливо в контексті стилістики вежі-дзвіниці [963, с.161]. Проте, більш очевидним є морфологічний зв'язок з вирішенням дзвіниці монастиря бернардинців у Львові, а не зі стилістикою одного з архітектурних символів міста – вежі Корнякта, як пропонує польський дослідник.

чи ренесансу. На відміну від громадського та житлового будівництва, він не набув значного розповсюдження на Волині¹¹⁹. За сухуватою геометрією обрисів фронтонів головного фасаду і підкресленою складністю багатоярусного завершення башти-дзвіниці проглядається тенденція до редукції форм, зведення їх до ролі барокової атрибутики. Очевидно, що чітко окреслені контури об'єму були розраховані на сприйняття з великих відстаней. Мініатюрність вхідного колонного портику, графічність рустування кутів і спарених пілястр на бічних фасадах засвідчують другорядне значення системи оздоблення, важливої лише при розгляді будівлі зблизька. При цьому добре відчутне прагнення “прив’язки” плану і композиції об'єму до типу, характерного для народного дерев'яного зодчества і архітектури маломістечкових/сільських мурованих святинь – однефного храму з баштою на головній осі¹²⁰.

Авангардна стилістика дзвіниці (арх. Ч.Конопка, 1937 р. [74]), розташованої неподалік від новородчицького костелу, різко контрастувала з його неоромантичними формами. Проте, контраст зайвий раз підкреслював сталість релігійної традиції і її неперервний розвиток в регіоні, а застосування форм крайнього модернізму засвідчувало рівноправність традиційного і сучасного.

Монументальна брила костелу в Здолбунові близька за об'ємно-просторовою побудовою до храму в Рожищі, хоч ці об'єкти і розділяє майже десятилітній часовий відрізок. Однобаштовий фасад, скульптурність завершення, невелика підсіль – усе засвідчує аналогічність підходів до формування образу. Хрестоподібний план, утворений приміщеннями протяжного головного і коротких бічних нефів, завершується віттарем полігональної форми та просторою сакристією з допоміжним приміщенням; внутрішній простір розвивається у двох напрямках: вздовж – до віттаря і в поперечному напрямі – крізь високі арки перетікає до бічних нефів.

¹¹⁹ Польський дослідник Ф.Бурно відзначає протилежну стилістичну тенденцію в римо-католицькому будівництві на приєднаних західних територіях Польщі, особливо стосовно храмів, які мали розширену семантично-функціональну програму проектування з виразним акцентом на меморіалізацію чи символізм образу. Саме форми архітектури класицизму (поряд з “своїськими” – бароковими) розглядались тут як протиположність “німецькій неоготиці” – болісному нагадуванню про період “германізації” територій, які польська влада вважала “своїми”. Показовим в цьому контексті було проектування кафедрального костелу в Катовіцах, а також проектування і будівництво костелу ордену місіонаріїв в Бидгощі [700, с.123-124].

¹²⁰ Проект повторно реалізований при будівництві костелу у *Грушвиці* (1934-39 рр.).

У системі декорування проявилось романтичне замилювання архітектурою пізнього бароко, характерне для сакральної архітектури Польщі 1920-х рр. Скульптури та вазони на кутах аттика вхідної частини і карнизах башти мали б створювали силует, близький до барокових костелів і міських ратуш 2-ї пол. XVIIIст. Барокові мотиви поєднувались з стилізованими мотивами архітектури італійського відродження (площини фронтонів оздоблені декоративними композиціями, що нагадують “палладіанське вікно”), підсилених експресією щипців трансепту і лінійною динамікою уступів віконного прорізу в тілі башти. Однак, ностальгія за минулим, виражена у деталях, в загальному образі костелу поступилася прагматичним формам сучасної архітектури у її національному різновиді – цегляному конструктивізмі. Фактура, утворена застосуванням різних способів кладки з сірої цегли – основний засіб досягнення виразності та декоративної пластики. Тривалий період будівництва, протягом якого радикально змінилися стилістичні вподобання стосовно архітектури костелів, позначився на кінцевому результаті у бік спрощення архітектурно-декоративного вирішення.

Стилістичний ретроспективізм костелу у **Радивиліві** (1933-1934 рр.), збудований на образно-морфологічній системі романської архітектури, компенсований застосуванням сірої цегли як оздоблювального матеріалу. Система архітектурно-конструктивного декору довела можливість сучасного “прочитання” історичних форм, представлених в новому матеріалі. Мотив півциркульної арки – провідний елемент цієї системи – багаторазово повторений на фасадах костелу у вигляді перспективних порталів, аркатурних фризів, архівольтів, ніш, віконних обрамлень. Застосована для декорування стінового масиву нижнього ярусу система кладки з “втопленим рядом”, закріплення кутів будівлі, надає суворому об’єму неповторної вишуканості. Попри виражене стилізаторство, раціональна простота і строгість форм, геометризація окремих елементів, довершеність і точність виконання цегляної кладки, засвідчує, що об’єкт представляє новий етап розвитку модерністичної архітектури.

Звернення до форм романської архітектури – основа образу костелу в **Ківерцях** (1929-33 рр.). Аскетичний цегляний об’єм однефної хрестоподібної в

плані святині, що зовні нагадує житловий корпус середньовічного замку, підтримується високими контрфорсами. Саме ці елементи позначають лінію поділу брили на яруси: нижній – глухий, декорований сліпими арками і верхній – значно вищий, візуально полегшений вузькими вікнами. Необарокова сигнатурка над середохрестям – домінанта об'єму і логічне його завершенням.

План вівтарної частини у вигляді трилисника з апсидальним завершенням кожної з частин аналогічній схемі, застосованій у кафедральному соборі польського Плоцька (серед. XII ст.), що свого часу походила від французьких на північнонімецьких взірців [837, с.31].

Брила невеликого сільського храму в *Конюхах* (проект 1928 р. [368], завершений у 1935 р.) є доволі типовою: струнка башта на головній осі майже повністю “втоплена” у накритий двосхилим дахом об'єм, завершений високим півциліндром вівтарної апсиди. У редукуванні класицистичного декору очевидне тяжіння до раціональності і мінімалізму.

Загальновідомо, що спад зацікавлення історичними стилями спостерігався у Польщі вже у II-й пол. 1920-х рр., коли ідеологія європейського і польського авангарду зайняла чільні позиції в архітектурному процесі. Тенденції “затухання” проявів історизму у архітектурі Волині проявились з деяким запізненням – лише на поч. 1930-х рр., що добре помітне при аналізі співвідношення кількості нових римо-католицьких костелів національно-романтичного напрямку до загального числа новобудов. Проте, це не означало, що форми і композиційні прийоми “свойського” стилю тут були повністю забуті, так як архітектурний образ маломістечкового або сільського костелу був невіддільним у свідомості мирян, кліру і, часто, архітектора від неоісторичної – “родинної” – стилістики. У цей період модерністичні форми мали за конкурента не неоготику чи необароко, а архітектуру, напрацьовану протягом двох попередніх десятиліть, яка була творчим переосмисленням давніх мотивів, пристосована до пейзажу сіл і містечок Польщі [963, с.172].

У 1930-х історизм іноді проявляв себе в напрямку барокізуючої традиції, наближеної до поширених прикладів невеликих парафіяльних костелів XVII-XVIIIст. (костел в *Оженині* (арх. Ф.Кокеш, 1930 р. [73]), не завершений

будівництвом костел в *Малинську* (арх. Е.Войтовіч, 1938 р. [75])). Якщо в першому випадку спостерігаємо прагнення поєднати вишуканість силуету і продумане деталювання головного фасаду з модерністичними прийомами, то в малинській святині є очевидним грубувате “цитування” звичних для бароко архітектурних форм. Зокрема, головний фасад трактований як портик колосального розміру з масивним необароковим фронтоном складного обрису. Гіпертрофовані пропорції мають також фронтони торців виступаючих частин сакристії і паламарні.

Композиція об’ємів костелів в *Цумані* (1936 р.) та *Римачах* (1931-1933 рр., 1939 р. (?)¹²¹) побудована на поєднанні двох брил: горизонтальної – корпусу костелу, та вертикальної – башти-дзвіниці, що нагадують італійські кампаніли XIII-XIV ст. Попри подібність просторової структури, будівлі різняться деталюванням та прийомами оздоблення. Вирішення головного фасаду костелу в Римачах являє собою симбіоз стилізованих форм пізньої готики та раннього Відродження. Важкі пропорції базиліки в Цумані, трикутний фронтон, стилізований геометричний декор на її головному фасаді, арочні галереї на дзвіниці не залишають сумнівів про алузіоністичний зв’язок з романською і пізньоготичною архітектурою Італії¹²².

Костел в *Маневичах* (початок будівництва 1933 р., освячення – 1934 р. [399, к.153]) – тринефна будівля з невеликим трансептом і гранчастим вівтарем. Архітектурний образ відображає загальну для сакральної архітектури Польщі і Волині 1930-х рр. ретроспективну тенденцію [701]. В його основі – суворі зредуковані форми північно- та західноєвропейської архітектури (житлового будівництва Нідерландів та Німеччини XVI ст.), виражені у характерному ступінчатому обрису фронтонів-щипців на головному і бічних фасадах.

Ідеологія національного духовного вибору ще раз була підкреслена у традиційних силуетах (високі стрімкі дахи з сигнатуркою на гребені, ступінчата композиція об’єму, площинність головного фасаду) та характерних деталях (підсінь при вході, аркади) костелів у *Білозірці* (арх. Р.Гюртлер (проект 1937 р. [78])) та *Пулемці* (арх. С.Словіковський (1936-37 рр. [107, арк.55])).

¹²¹ У праці Л.Попека подається перша з наведених дат щодо будівництва костелу в Римачах [908, с. 134], друга – зазначена в документах ААН [408, к.19].

¹²² В цілому ж об’ємно-композиційна структура та стилістичний вистрій храму сформовані під впливом конкурсного проекту костелу Непорочного зачаття Діви Марії у Варшаві (арх. З.Каліновський, Ч.Пшибильський 1909 р.).

Чисельно меншу групу становлять костели, збудовані (або принаймні запроектовані) в дусі “чистого” **конструктивізму**: гарнізонний – у Рівному, парафіяльні – у Поташні, Сарнах, Топчі (усі – Рівненської обл.), Несухойжах, Піддубцях (обидва – Волинської обл.), каплиця у Бабині на Рівненщині. Усі храми об’єднує виражена монументальність об’ємів, важкість пропорцій і підкреслена аскетичність зовнішнього вистрою та опорядження.

Безумовне і повне прийняття форм сучасної архітектури спостерігаємо у двох найбільших костелах Волині – у **Рівному** (арх. Вітольд Чечотт, 1931-1938 рр. [403, к.510; 908, с.175]) та **Сарнах** (арх. Вл. Стахонь, 1933 р. [405; к..213], будівництво 1935-1938 рр.). Для обох міст будівництво нових римо-католицьких храмів мало велике ідеологічне значення.

Так, в Рівному збільшення чисельності військового контингенту у зв’язку з розбудовою військового містечка на передмісті Воля, стало приводом для зведення нового костелу. Будівництво храму поруч з казармами та будинком солдата (серед. 1920-х рр.), завершило формування громадського центру цієї частини міста. Храм – зразок рафінованої архітектури польського модернізму поч. 1930-х рр. Загальна композиція задумана як динамічна система, кульмінаційним пунктом якої є масивна башта-дзвіниця. Віконні прорізи – від широких квадратних на півкруглій вівтарній апсиді, до високих вузьких у головній наві та щілиноподібних отворів у верхній частині дзвіниці – створюють локальну ритміку гладко оштукатурених фасадів. Єдиний акцент головного фасаду – кругле вікно, геометрична правильність якого підкреслює ортогональну чіткість та виважені пропорції об’єму¹²³.

Стилістично близьке архітектурне вирішення реалізоване у сарненському костелі. Будівля органічно доповнила забудову нової, західної, частини міста. “Костел в Сарнах [...] буде найгарнішим храмом на Волині. У формі гранітного моноліту (весь збудований з волинського каменю¹²⁴) новий тринефний храм буде

¹²³ Можна відзначити певну спорідненість рівненського храму з монументальним костелом св. Казимира в Катовіцах (1930-1933 рр.), котрий на думку дослідників став першою сакральною будівлею в Польщі, реалізованою відповідно до засад авангардної європейської архітектури в її кубістичному різновиді [686, с.536]. Очевидні стилістичні паралелі між рівненським та катовіцьким (теж гарнізонним) костелами наводять на думку про можливість існування якихось генетичних зв’язків між ними, хоча своєю висотою близько 40 метрів катовіцька святиня майже вдвічі перевершує костел в Рівному.

¹²⁴ Костел в Сарнах зведений з цегли з наступним облицюванням фасадів базальтом.

підніматися над віллами і будинками нового чудового кварталу так званої “поліської сторони” [405, к.210]. Розташування храму навпроти нової школи підкреслило важливу ідеологічну та виховну роль тандему освіти і релігії – базису відродженої держави. Композиційна схема об’єму є доволі традиційною і часто повторюваною у святинях того періоду: монументальний паралелепіпед основного корпусу поєднаний з легкою стрункою дзвіницею (не збудована). Пошук стилістичного компромісу очевидний у спробі виразити в сучасних формах “образ і дух” минулого, підкреслюючи зв’язок між епохами за допомогою стилізації традиційної композиції фасаду з круглим вікном над вхідним тридільним порталом та ступінчастим завершенням фронтона¹²⁵.

За аналогічною схемою сформована об’ємно-просторова композиція костелу в *Поташині* (інж. О. Федак, 1936 р. [79], будівництво 1939 р.) та каплиці при цукровому заводі в *Бабині* (арх. Я.Ричгурський-Савіч, 1939 р. [81]), хоча і з тими головними відмінностями, що дзвіниця була розміщена з протилежної, південної сторони, а бруталістичне личкування фасадів рваним каменем лише підкреслювало тектонічну структуру об’ємів.

Храм в *Несухойжах* (1936-37 рр.) є унікальним прикладом модерністичного прочитання форм, типових для архітектури невеликих сільських костелів з однобаштовим протяжним корпусом, прорізними прямокутними вікнами.

Двобаштову версію модерністичного костелу з традиційною об’ємною композицією демонструє проект парафіяльного костелу в *Піддубцях* (арх. Тадеуш Карасіньський, 1938 р. [908, с.150]). Очевидно, що автор здійснив спробу структурного аналізу брили традиційного храму і представив її як об’ємно-просторову композицію з рівновеликих паралелепіпедів, які утворюють функціонально детерміновану цілісність.

Архітектура костелу в *Тончі* (проект 1939 р., арх. Т.Кендзерський [76]) відзначається оригінальним семантично-морфологічним симбіозом “чистих” форм, “чесної” конструктивної основи, а в підсумку – несподіваним ретроспективізмом

¹²⁵ Ймовірно, що архітектурно-стилістичне та композиційне вирішення сарненського костелу стали наслідуванням ідеї, запропонованої для храмів на Камьонку у Варшаві (проект 1929 р., арх. К.Якимович), Св.Казимира Королевича у Кракові (проект 1934 р, арх. Ф.Мончинський), гарнізонного костелу в Гдині (1934-35 рр., арх. М.Лялевич).

образу. Новаторський задум архітектора передбачав поєднання у конструктивній системі храму традиційних цегли та каменю з модним залізобетоном. Дебютне використання нового матеріалу швидше за все було експериментом, що мав на меті апробувати технологічну новинку в умовах сільського будівництва і, водночас, збагатити арсенал засобів архітектурно-пластичної мови майбутнього храму.

Каплиця-усипальниця родини Мочульських на римо-католицькому цвинтарі у Кременці (арх. С.Тимошенко (?)¹²⁶, після 1935 р.), заслуговує на увагу з огляду на особливості стилістичного вирішення і морфології. У цій мініатюрній споруді в єдину систему синтезовано елементи архітектури авангарду та стилізовані неокласицистичні деталі. Основою для їх поєднання став будівельний матеріал – кременецький пісковик. Ідеально обтесані поверхні кам'яних блоків органічно підкреслюють як авангардно-конструктивістський характер головного фасаду, акцентованого ритмічно розставленими струнками пілонами, так і архаїчну монументальність пілястр тосканського ордеру на бічних фасадах. Підкреслена фронтальність брили, встановленої на високому цоколі-подіумі, осьовість композиції, закріплена високими зовнішніми сходами, виразно акцентують на зв'язку з архітектурою храмів римської античності.

Про перелом в осмисленні образності волинських храмів на користь сучасної архітектури говорили й результати двох конкурсів, проведених протягом 1930-х рр.

Монументалізація форм як спосіб глорифікації місця і дії – спільний прийом, використаний авторами робіт, поданих на конкурс на проект каплиці-пам'ятника полеглим солдатам польської армії у Рівному (1934 р.). Кубістичні брили різного масштабу і пропорцій, поєднуються між собою, утворюючи лаконічний силует. Цегла і базальт, відкрита структура ребристих залізобетонних перекриттів в інтер'єрах підкреслюють конструктивність образу, посилюють враження строгої функціональності, а простота і суворість форм – образно-семантичне втілення суму і скорботи [785].

---

¹²⁶ Непрямим свідченням авторства є згадка самого архітектора про виконання у 1935 р. ескізного проекту родинного склепу для Мочульських [108, арк.83]. Проте, назвавши будівлю, С.Тимошенко не уточнив місцезнаходження і населений пункт, в якому планувалось спорудити вказаний об'єкт.

Перед потенційними учасниками конкурсу на проект парафіяльного храму в *Яновій Долині* (1937 р.) [1069, с.1] ставилось завдання створення виразного образу римо-католицької святині для 1200 парафіян. Окремим пунктом окреслювалась вимога застосувати ще недостатньо популярні залізобетонні конструкції та передбачити оздоблення фасадів базальтом – для експонування універсальності каменю, який видобувався у кар'єрах неподалік.

Результати конкурсу були достатньо промовистими: дві найвищі відзнаки отримали проекти костелів, витриманих в модерністичному дусі (I-е місце – проект Вл.Стахоня, II-е місце – проект С.Словіковського). Цікаво, що проект-переможець був відкоригованим варіантом споруджуваного на той момент костелу у Сарнах.

Пропозиція С.Словіковського демонструє тяжіння до монументалізації та деякої готизації форм. З традиційного тринефного плану виростає потужний об'єм, вхідна частина якого оформлена у вигляді триярусної башти, фланкованої двома масивними пілонами. Архітектор не послуговувався “цитатами” готичного стилю, а прагнув передати його характер, підкреслюючи експресію форми декоруванням центрального об'єму вертикальними тягами¹²⁷.

Конкурсний проект Р.Гюртлера (III-є місце) представляв національно-романтичний напрям. Через модернізацію важких форм романської базиліки автор прагнув виразити ідею спадкоємності традицій національного храмобудування.

У проекті костелу для *Нового Жукова* (1939 р., арх. Т.Кендзерський [250]) продемонстроване розуміння стилістичного компромісу, про який дискутували у польських архітектурних колах 1930-х рр. Синтез традиційних і модерністичних форм дав доволі цікавий результат “*напівмодерністичного*” храму з вираженим національним характером, що став завершальним акордом у римо-католицькому храмобудуванні Волині міжвоєнної доби. Підкреслено геометризовані, лаконічні і сухуваті форми, артикуляційно наближені до мови архітектурного авангарду, “зібрані” навколо баштоподібної дзвіниці, утворюють урівноважену живописну

¹²⁷ Очевидно, що джерелом інспірації подібного вирішення слугували конкурсні проекти варшавського архітектора Б.Пневського: костелів Божого Провидіння у Варшаві (конкурс 1931 р.) та Морської базиліки в Гдині (конкурс 1933 р.) – популярних взірців для наслідування у польській архітектурі 1930-х рр. [701, с.92-94]. На користь припущення говорить факт, що до приїзду на Волинь С.Словіковський навчався у Варшавській політехніці та займався архітектурною працею у Варшаві [614].

композицію. Об'єм збагачений деталями – розпізнавальними знаками національної архітектури (відкрита галерея-опасання на приземистих рустованих стовпах, низькі черепичні дахи, контрфорс, що підтримує стіну вівтарної апсиди) і елементами сучасного стилю (підкреслено геометризовані віконні прорізи).

Зростання кількості костелів відбувалось також шляхом реконструкції храмів, вилучених з власності православної Церкви. У розпорядження римо-католицького Костелу були передані колишні гарнізонні церкви в Луцьку¹²⁸ та Білокриниці (Тернопільська обл.)¹²⁹. Стилїстика цих храмів, зведених на територіях військових містечок, представляла характерні для російської архітектури 2-ї пол. ХІХ – поч. ХХ ст. художньо-естетичні принципи історизму у неокласицистичному варіанті (Білокриниця) та офіційного напрямку “російського” стилю, що проявилися в будівлях “цегляного стилю” (Луцьк). Закріплення за обома колишніми церквами статусу гарнізонних костелів означало необхідність їх пристосування до вимог католицької літургії і передбачало комплексну архітектурно-стилістичну реконструкцію.

У варіантах реконструкції Олександрівської церкви в Луцьку (арх. Е.Норверс, 1933 р. [799, с.325]), збережено загальну схему побудови фасаду, проте трансформовано образ. В одній з пропозицій ідею втілення у римо-католицькій релігії західноєвропейських духовних цінностей візуалізували форми пізнього італійського бароко, що викликали віддалені асоціації з принциповою схемою Іль Джезу в Римі. Масивний двоколонний портик великого ордеру, увінчаний розірваним трикутним фронтоном, передавав свою динаміку параболам волют, які транслювали цей рух далі, здіймаючи вгору шпилясті башточки на кутах. Верхній ярус “виростав” з потужного рустованого цоколя, що розвивався в інших частинах об'єму (нефі, трансепті) на всю висоту.

Пропозиція арх. Галензовського (1938 р. [1081]), подана у бароково-класицистичній стилістиці, на думку критиків, не представила цілісний образ, який асоціювався б з національною архітектурою.

¹²⁸ Бригадна церква Олександра Невського. Наріжний камінь закладений у 1901 р.

¹²⁹ Збудована наприкінці ХІХ ст. власником Білокриниці – графом О.Воронїним [886, с.328]. На поч. ХХ ст. використовувалась як гарнізонна церква 11 полку російських драгунів.

Реконструкція храму в Білокриниці (1931 р.) [908, с.115] являла собою вдалий зразок синтезу неокласицистичних форм існуючої будівлі з редукованими мотивами бароко. Однобаштовий об'єм апелював до форм невеликих провінційних костелів. Контраст графічності вертикальних членувань башти-дзвіниці над головним входом і вишуканого силуету її барокового шолому, ритм стилізованої аркади парапетної стінки розвивав первинну композиційну схему фасадів, підкреслюючи інтегральність історичних та сучасних форм.

5. 2. 2. Традиція і новація в архітектурному формотворенні дерев'яних костелів.

Будівництво дерев'яних костелів, особливо протягом 1920-х рр., було органічною складовою масштабної акції повоєнної відбудови об'єктів культурно-духовної сфери. Для Волині, як і для інших територій центральної і східної Польщі, деревина була прийнятною не лише з огляду на її традиційність, але й зважаючи на доступність і дешевизну: “У багатьох місцевостях Полісся і Волині католицьке населення не диспонує достатніми коштами для зведення мурованих будівель, а оскільки на названих теренах існує значна кількість дерева, у зв'язку з цим необхідно надати можливість місцевому населенню зведення дерев'яних костелів і каплиць” [391, к.222]. Важливою обставиною була також швидкість будівництва. Поява на території волинського містечка, села чи поселення святини іншої конфесії, що представляла державну ідеологію, була символічним актом, знаменувала зміну у структурі відповідного соціуму, ідентифікувала регіон як польську територію. Додатковим чинником посилення ідеологічної експансії була протидія протестантизму, поширеному на півночі Волині і Поліссі: “В інтересах не тільки Костелу, але й держави є полегшення [процесу – О.М.] будівництва каплиць місцевим населенням, хоча б дерев'яних, для створення католицьких осередків [...] можливість реалізації плану створення оборонних пунктів проти поширення штунди та іншої єресі” [391, к.118].

Про активність процесів свідчать цифри, наведені Г.Рушик: протягом 1918-1939 рр. на території Луцької дієцезії збудовано чи запроектовано понад 60 дерев'яних храмів, що було менше, ніж у Віленській дієцезії (88 костелів), але

суттєво перевищувало кількість нових храмів у Львівській (48 святинь) чи Пінській (46 святинь) дієцезіях, не говорячи про питому польські землі [939, с.98].

Плановані масштаби будівельних акцій, як і необхідна допомога кредитами, були неспівставними з реальними фінансовими можливостями держави. Тому, суттєву підтримку будівництву надавали різні державні та недержавні інституції, громадяни. Так, за участі Корпусу охорони пограниччя, зведено костели у Войтковичах та Левачах. Фінансували будівництво і великі землевласники (наприклад, костел в Софіївці Волинської обл. збудований за кошти власника містечка Олики Я.Радзивілла). Проте, абсолютна більшість нових храмів зводилась на пожертви парафіян.

Зважаючи на те, що протягом XIX – поч. XX ст. кількість новозбудованих дерев'яних костелів на Волині була мізерною і про формування якоїсь місцевої традиції із зрозумілих причин не йшлося, зразки і вирішення привносились сюди ззовні. Одні, синтетичні за своєю суттю, були візуалізацією теорій сучасників, спрямованих на творення “родинних” форм на основі композиційно-конструктивних прийомів народної архітектури, другі – представляли об'ємно-планувальні схеми, характерні для храмобудування сусідніх або територіально віддалених воєводств, треті – являли собою зредуковані або симпліфіковані версії традиційної дерев'яної сакральної архітектури Польщі. На якість архітектурних вирішень суттєво впливав факт будівництва більшості нових об'єктів як тимчасових, які за сприятливих економічних умов мали замінити муровані костели¹³⁰. Тому, досить часто дерев'яні храми називали каплицями або “провізорними” костелами. При цьому проблема архітектурної образності нерідко відходила на другий план.

Стилістична чи образно-морфологічна структура абсолютної більшості волинських костелів 1920-30-х рр. не перебувала у прямій залежності від періоду будівництва, на відміну від кам'яних храмів, де цей зв'язок є очевидним. Тому доцільніше розглянути архітектурні особливості дерев'яних римо-католицьких костелів безвідносно до хронології їх будівництва. Класифікаційною основою

---

¹³⁰ Тимчасові дерев'яні костели, збудовані у 1920-х рр. у Поташні, Радивиліві, Римачах у наступні роки були замінені мурованими.

об'єднання волинських храмів у групи є насамперед їх об'ємно-композиційна, стилістична і, меншою мірою, планувальна структура¹³¹.

Відсутність місцевої традиції у сфері дерев'яного костельного будівництва зумовлювала ретрансляцію форм, які найкраще відповідали б концепції “національного стилю”. Додатковою мотивацією будівництва дерев'яних святинь був і спротив архітектурі авангарду, семантично і морфологічно чужій “родинному” пейзажу малих міст і сіл. Перенесення на волинський терен “регіональних” форм мало на меті їх використання як засобу інтегрування нових об'єктів у сформоване середовище. Уявлення про образ храмів і джерела форм різнилися, але спроби їх переосмислення у кожному конкретному випадку давали дуже близькі за змістом та об'ємно-планувальною структурою вирішення.

Отже, класифікуючи дерев'яні римо-католицькі храми за критерієм **загальної композиції об'єму**, можна виділити наступні типи:

1. Безверхі храми:

- хатнього типу (*Радів*, 1926 р. (Рівненська обл.));
- хатнього типу з сигнатуркою над притвором або нефом (*Будки Сновидовицькі*, 1933 р.; *Заблоття*, 1930 р.; *Костопіль*, 1924 р.; *Шацьк*, 1938 р.; *Шельвів*, 1931 р. (усі – на території Волинської обл.));
- храми з підсінню (*Клевань*, арх. Т.Кендзерський, проект 1937 р. [250]; *Смига*, арх. Р.Гюртлер, 1938-39 рр. (обидва – на території Рівненської обл.); *Софіївка*, арх. Р.Гутт, 1926 р.);
- хрестоподібні (*Ківерці* (Волинська обл.), проект 1923 р. [366]);
- комбіновані (*Антонівка*, 1934 р.); *Дерманка*, 1932 р. (обидва – на території Рівненської обл.));
- базилікальні (*Глибочок*, 1927 р. (Рівненська обл.)).

2. Однобаштові храми:

¹³¹ Зважаючи на те, що в процесі досліджень вдалось виявити порівняно незначну кількість проектної документації стосовно дерев'яних костелів, споруджених на Волині у міжвоєнний період, а також беручи до увагу обставину знищення майже усіх храмів, за винятком збудованих у Заболотті та Поворську (Волинська обл.), що виключає проведення натурних обстежень, розпланування костелів розглядатимуться в контексті аналізу загальних архітектурних вирішень об'єктів. Такий підхід дозволить окреслити лише тенденції, а не закономірності розвитку планувальних структур, і скласти максимально об'єктивну картину на підставі наявних креслеників.

- з баштою над притвором (*Гута Степанська*, арх. З.Монченський, нереалізований проект 1920 р. [385]; *Войтковичі*, 1930 р. (обидва – на території Рівненської обл.), *Охнівка*, 1930 р. (Волинська обл.); (*Колки* (Волинська обл.), інж. К.Школьніцький, проект 1926 р. [367], реалізація 1929-30 рр.); або над ганком (*Окопи* (Рівненська обл.), 1934 р.);
- з баштою, частково інтегрованою в об'єм нефу (*Малі Голоби* (Волинська обл.), арх. С.Цибульський, 1926-30 рр. [378]; *Рокитне*, 1925 р.; *Стара Гута*, 1934 р. (обидва – на території Рівненської обл.));
- з баштою над західною частиною нефу (*Гута Степанська*, 1927 р.; *Житин*, 1934 р.; *Мишаківка*, інж. К.Школьніцький, проект 1923 р. [379], реалізація 1926р.; *Перелисянка*, 1934-1939 р. (усі – на території Рівненської обл.); *Сенкевичівка*, 1933 р. (Волинська обл.).

3. Двобаштові храми: (*Людвипіль*, 1923 р.; *Левачі*, 1927 р. (Рівненська обл.)).

Множинність джерел запозичень підтверджували глибину і вкоріненість архітектурної традиції, легітимізуючи водночас стилістичний плюралізм для нових храмів. Саме традиціоналізм став прийомом і методом гармонізації їх образу, а **національно-романтичний напрям** – домінуючим в архітектурних вирішеннях.

Розв'язання проблеми образності дерев'яних костелів “на кресах” було запропоноване у проекті костелу у Гуті Степанській (арх. З.Монченський, 1920 р.). Водночас, очевидне прагнення автора створити універсальний образ з акцентом на “родинність” форм, який органічно сприймався б у будь-якому регіоні Польщі. Вирішення брили стало інтерпретацією теми однобаштового мурованого храму, яку автор активно розвивав ще на поч. ХХ ст. і продовжив у повоєнний час¹³². Композиція об'єму мала сприйматись як логічний етап розвитку і модернізований варіант традиційної містечкової або сільської святині з масивним стрімким дахом, полігонально завершеним вівтарем та масивним нижнім ярусом, оточеним аркадами відкритих галерей. Тринефна структура плану теж мала б засвідчувати нерозривний зв'язок з традиційним вирішенням, достатньо розповсюдженим в Польщі у

¹³² Наприклад, муровані костели у Седльці біля Ленчиці (проект 1921 р.), дерев'яні – у Концьовій (1926-29 рр.), Бистриці (1932-35 рр.) і Висовій (1936-38 рр.) [961].

попередній період. В цілому запропонований варіант необхідно розглядати як спробу *перенесення* в дерев'яну архітектуру об'ємно-просторової композиції, характерної для мурованих храмів ХІХ ст.

Нерідко свідченням поверхового підходу до створення архітектурного образу була відмова від пластичного опрацювання об'єму на тлі *редукції* його композиційно-планувальної структури (Будки Сновидовицькі, Заблоття, Шельвів, каплиці в Костополі, Радові). Водночас, симпліфікація образу перебувала у резонансі з положеннями теорії “родинності”, могла сприйматись як ілюстрація твердження С.Шиллера про першооснову і прообраз усіх сакральних споруд – польську хату: “Наш дерев'яний костел – це ніби велика хата, призначена для помешкання Бога, пристосована до цієї достойної місії своєю величчю і красою, на які вистачило сил і вміння її будівничих” [979, с.184].

Пряме *цитування, повторення* або *стилізація* форм, притаманних регіональним школам польського народного будівництва, а також *компонування (компліація)* “регіональних” елементів і форм, яке зазвичай не спиралося на глибоке вивчення їх архітектурно-конструктивної природи, стало формальним базисом для появи в регіоні наступної групи дерев'яних святинь.

Зокрема, про вплив південно-західної (сілезької) школи польського народного зодчества свідчить архітектурне вирішення костелу у Старій Гуті. Своєрідним “розпізнавальним” знаком зв'язку з прототипом є розташована на головній осі масивна вежа з похилими стінами, відкритою аочною галереєю і невисоким барокізуючим завершенням у верхньому ярусі.

Розвиток структури подібного завершення продемонстроване в однобаштовому костелі у Мишаківці. Тут же можна відзначити спробу реінтерпретації конструктивної ролі дерева і трансляції конструктивістського методу на формування структури членувань корпусу костелу (підрізка для виділення віконних прорізів). Застосування триосьової схеми головного фасаду, характерної для кам'яної храмової архітектури, засвідчило широке інспіраційне поле, яким послуговувався автор, але ще більше підкреслило механічність і

випадковість поєднання різностильових елементів, що не сприяло творенню цілісного образу костелу.

Стилізовану версію однобаштової святині являв собою костел у Войтковичах. Модернізація членувань верхнього ярусу башти у поєднанні з традиційною пластикою її завершення дозволяє розглядати цей об'єкт як перехідну ланку від традиційних регіонально орієнтованих до універсальних за образом храмів. Як надрегіональні і морфологічно ближчі до мурованих прототипів можна характеризувати однобаштові костели у Малих Голобах, Рокитному, Сенкевичівці.

Окрему групу волинських костелів, в архітектурі яких відобразились традиції народного будівництва Сілезії та Малопольщі XVI-XVII ст., складають безверхі храми з підсінню. Цей функціональний елемент надавав будівлям особливої мальовничості і сприймався як типово польський мотив [939, с.121]. Джерелом форм і прийомів слугували храми, що представляли народну архітектуру гірських регіонів Польщі з її високими стрімкими гонтовими дахами, підсіннями на різьблених колонках, з опасаннями на профільованих лишках, різноманітними типами шалювання стін, фронтонів і щипців. Використання підсіні представлене у різних варіантах її розташування: по периметру (Смига), перед головним фасадом (Дерманка, Антонівка), перед головним фасадом і навколо вівтарної апсиди (Софіївка). У кожному з об'єктів невід'ємним елементом образу і силуету є сигнатурка або башточка, що нагадує про генетичну спорідненість з “родинним” бароко чи створює неоготичні алюзії.

Особливе місце серед запроєктованих в “своїх” формах костелів займає станційна каплиця у Ківерцях неподалік Луцька, де реалізована спроба створення образу традиційної сільської святині на засадах ідеології “закопанського” стилю¹³³.

На відміну від розглянутих вище костелів, два наступні – у Гуті Степанській та Колках – демонструють результати осмислення і творчої інтерпретації регіональних форм і створення на їх основі загальнопольського та місцевого варіанту римо-католицького храму. Архітектуру кожного з них можна розглядати,

---

¹³³ Загальновідомо, що архітектурна складова вказаного стилю пропагувалася ще з початку XX ст. як сучасна конструктивно-декоративна реконструкція “прадавньої” польської архітектури [798, с.78], а за своєю суттю була перенесенням модернізованих форм народного будівництва Прикарпаття на всю територію Польщі.

хоча і з деякою часткою умовності, як прояв *адаптованого регіоналізму*, який розвивався на основі напряму, активно пропагованого в польських архітектурно-мистецьких колах ще з кінця XIX ст.

Реалізований у 1927 р. варіант костелу у Гуті Степанській суттєво відрізнявся від запропонованого З.Монченським і являв собою ще одну репліку “закопанського” стилю на Волині. Структура об’єму побудована за принципом осьової симетрії з наростанням складності композиції від вівтаря до притвору. В структурі храму домінує висока башта з шпилеподібним завершенням, яка виростає з масивного двосхилого даху над нефом. Поверхню стін по периметру приховано глибокою підсінню, чим створюється враження розширення об’єму донизу. Цілком очевидно, що такий образ для нового храму був обраний не випадково. Костел мав стати першим елементом архітектурного комплексу водолікувальної санаторії і відправною точкою кардинальних змін “обличчя” цього населеного пункту¹³⁴. Ретрансляція форм “закопанського” стилю на Волинь мала амбіційну мету підняти статус майбутнього курорту, поставивши його на один щабель з центрами оздоровлення і відпочинку європейського рівня. Разом з тим, архітектурно-стилістичне вирішення візуалізувало тенденцію збереження спадкоємності у національному храмобудуванні.

Архітектурне вирішення костелу в Колках являє собою приклад синтетично-стилізаторського підходу до формування образу. Конструювання форми відбувається шляхом “розкладання” традиційних елементів на “свої” місця за вивірною схемою. Об’єктом творчості стає гра форм і пропорцій, способи стилізації архітектурно-конструктивних деталей. Башта-дзвіниця на головній осі “спирається” на легку аркаду підсіні, яка сприймається як потужний, пірамідально завершений цоколь. Тема стилізованої аркади знаходить своє продовження на бічних фасадах храму, диктує ритм строгих прямокутників вікон у верхній частині стіни, виникає у вигляді накриття ганків над входами до сакристії та пресвітерія. Таким чином був сформований тип невеликої сільської святині, який став

¹³⁴ Загальновідомо, що “закопанський” стиль, набув великої популярності ще на межі XIX-XX ст. при проектуванні забудови (особливо пансіонатів, готелів і вілл) міст-курортів Трускавця, Наленчува, Закопаного, ставши їх візитною карткою, символом “люксусу” і нової якості життя, тим самим, семантично віддаливши нові будівлі від соціально орієнтованої ідеї згуртування “вищих класів” і народу [798, с.78].

результатом свідомого відбору і синтезу найхарактерніших елементів традиційної храмової архітектури і з успіхом міг бути застосований для будівництва на Волині та усіх східних територіях Другої Речі Посполитої.

Необхідно відзначити, що прояви **історизму** в архітектурі дерев'яних храмів регіону в міжвоєнну добу були достатньо слабкими. Можна говорити про одиничні спроби звернення до **неоготичної стилістики**, що у різному ступені проявились в архітектурному вирішенні костелів у Левачах, Людвиполі та Житині, а також **неокласицистичних мотивів** у костелах в Радивиліві та Глибочку. Звернення до форм історизму з погляду семантики слід розцінювати як данину пам'яті про триумф, трагедію та відродження польської державності на “кресах”.

Можна констатувати відсутність впливів авангардних течій на архітектуру дерев'яних костелів Волині міжвоєнної доби, що в цілому відображає загальнопольську тенденцію. Виняток становить лише храм у Рокитному, реконструйований у 1936 р. [908, с.340].

Доволі обмежений іконографічний та описовий матеріал стосовно розпланування волинських дерев'яних костелів дозволяє лише констатувати розповсюдженість найпростішої – однефної – схеми плану, яка складалась з притвору, прямокутного нефу та пресвітерію з сакристією і скарбцем (Клевань, Колки, Мишаківка, Радів). Наявні кресленики планів фіксують застосування тринефної (Глибочок, Гута Степанська, Людвипіль, Малі Голоби, Софіївка) та хрестоподібної планувальної схеми (Антонівка, Ківерці).

Станом на середину 1939 р., на різних стадіях перебувало будівництво костелів у Великих Березолупах, Засмиках, Лобачівці, Машові, Новому Гнезно, Опалині, Переспі, Поворську, Радомишлі, Ставках, Тростянці, Холоневичах, Хорохорині, Хренові (усі – Волинська обл.), Бугрині, Вербі, Гощі, Клесові, Колоденці, Немовичах, Рафалівці (усі – Рівненська обл.), Антонівцях, Бережцях, Будках, Лішні, Михалівці (усі – Тернопільська обл.), а також багатьох каплиць, стосовно яких не вдалось виявити іконографії [44, арк.11-19; 908, с.224-226].

5.3. Архітектура православних храмів Волині: в пошуку єдиного архітектурного стилю

Православна Церква, зважаючи на кількість мирян, цілком обґрунтовано прагнула зайняти на Волині провідне місце серед релігійних конфесій. Існуючі церковні будівлі, зведені протягом минулих століть, засвідчували домінування в регіоні православ'я, а будівництво нових храмів – значно посилювало його позиції у 1920-30-х рр. Стосовно храмів керівництво Церкви спрямовувало зусилля на відбудову зруйнованих або ушкоджених під час Першої світової війни об'єктів, на добудову розпочатих за часів Російської імперії, а також на нове будівництво.

Надання дозволів на кожну із вищезазначених акцій на поч. 1920-х рр. відбувалось відповідно до визначеної процедури, про що свідчить лист з департаменту визнань Міністерства релігійних віросповідань від 26 серпня 1924 р. до Митрополита православної Церкви в Польщі Діонісія: “[...] будівництво і ґрунтовна перебудова храмів та каплиць на території колишнього російського забору можуть бути здійснювані тільки на підставі проектів, затверджених Міністерством релігійних віросповідань і громадської освіти після попереднього отримання згоди Міністерства на підставі обґрунтування дієцезіального єпископа, що підтверджує істотну потребу зведення церкви в даній місцевості.

У зв'язку з вищесказаним, особи та інституції, що добиваються дозволу на будівництво і перебудову храмів православного віросповідання, повинні представляти до відповідних воєводських управлінь (Округних дирекцій громадських робіт) для надіслання до Міністерства громадських робіт: запроектовані плани і фасади храмів, що підлягають перебудові; свідоцтва згоди на будівництво або перебудову святинь керівництва православної церкви.

У випадках дрібних переробок, що виконуються в храмах, достатньою є згода відповідної церковної влади. Виняток складають [давні – О.М.] храми, як і інші старовинні будівлі: жодні переробки в цих святинях і будівлях не можуть виконуватись без згоди державної пам'яткоохоронної служби” [415, к.79].

Вже у 1929 р. Міністерством віросповідань задля повного контролю над цим процесом було видано розпорядження про те, щоб кожна з таких справ воєвода обов'язково спрямовував на розгляд Міністерства [888, с.329]. Лише згодом, у 1935р., саме для Волинського воєводи був зроблений обережний виняток: для уникнення можливої суспільної напруги на релігійному ґрунті керівник регіону отримав право особисто надавати дозволи на будівництво церков.

Розширення мережі православних парафій і потреба зведення нових храмів на Волині виявили наступну проблему: виразну зацікавленість у прийнятті тих чи інших варіантів архітектурно-стилістичного вирішення церков проявила не тільки вища церковна, але й світська влада, що надавало питанню політичного забарвлення. На сторожі формування “правильного” архітектурного образу нових сакральних будівель стояло одразу декілька міністерств та їх відділів: департаменти віросповідань, будівництва, мистецтва. І світська, і духовна влади, керуючись різними мотивами, прагнули візуалізації у формах церковної архітектури автокефалії православної Церкви. Для першої новий підхід до творення образу храмів означав припинення поширення в регіоні російської (“московської”) духовної колонізації і водночас був вигідним способом демонстрації толерантного ставлення до конфесійної більшості місцевого населення. Православна Церква ж отримувала можливість напрацювати і узгодити варіанти проектів мурованих і дерев'яних храмів для Волині, які не могли би бути відкинуті польською владою, у тому числі, під приводом їх образно-стилістичної невідповідності традиціям місцевого будівництва.

На відміну від римо-католицького, православне храмобудування у досліджуваний період спиралось на потужний пласт взірців місцевої школи народного зодчества, а кожний новий об'єкт апіорі сприймався як символ, що ідентифікує віросповідання і домінуючий етнос. Тому керівництвом Церкви ще на поч. 1923 р. були сформульовані вимоги до композиційно-просторової та морфологічної структури нових волинських церков та окреслені ознаки, притаманні місцевій архітектурно-будівельній традиції. Потреба у подібних роз'ясненнях виникла після аналізу проектів церков, надісланих на розгляд до центру Метрополії

у Варшаві і пропонуваніх у якості взірців для будівництва на Волині. Відповідно до вимог канону було рекомендовано проектувати церкви на плані кола, зірки, хреста чи овалу (“корабля”), включаючи в структуру наву, вівтар, притвор і ганок (“паперть”) та підкреслювати рівнозначність усіх куполів при триверхій композиції об’єму [411, k.11]. Очевидно, під впливом усталеної протягом ХІХ - поч. ХХ ст. традиції, окремим пунктом визначалась доцільність включення в об’ємну композицію храмів високої дзвіниці (“не нижчої, ніж висота головного куполу” [411, k.11]) і, навпаки, спорудження її окремо розцінювалося як нераціональний прийом. Тобто, зважаючи на більш ніж столітню присутність в регіоні російського православ’я, форма і образ храмів “синодального” стилю трактувались керівництвом Церкви як такі, що “відповідають душі місцевого населення” і сприймаються ним як традиційні нарівні зі зразками волинської школи церковного будівництва.

При цьому рішуче відкидалися проекти церков, які своїм виглядом нагадували “унійні” храми або “давні церкви Галичини”. Тому, Церквою в особі Митрополита Варшавського і Волинського Діонісія було запропоновано 6 проектів храмів (2 – мурованих, 4 – дерев’яних) у якості “типових і бажаних для врахування при затвердженні проектів нових православних святинь” [411, k.35].

Одним з першим задокументованих свідчень “боротьби за стиль” на державно-адміністративному рівні є лист з департаменту мистецтв Міністерства віросповідань до департаменту будівництва від 25 липня 1923 р.: “У зв’язку з не затвердженням на міжміністерській комісії проекту церкви в Барановичах та Оршківцях (Кременецький пов.) департамент мистецтва Міністерства віросповідань повідомляє, що замовив виконання ескізів мурованого і дерев’яного типів церков в характері будівель, що відповідають традиціям народного будівництва на кресах. Типи згаданих церков після укладання рецензії департаментом визнань щодо літургії [...] найближчим часом будуть розіслані у вигляді копій до воєводських урядів на кресах [...]” [414, k.299].

Причину такої прискіпливої уваги до локального об’єкту, розташованого у волинській глибинці, а також турботи про його художній образ, з’ясовуємо з листа Митрополита Діонісія до керівника Міністерства визнань від 29 жовтня 1929 р.:

“Міністерство громадських робіт, вважаючи пропонований до затвердження проект будівництва церкви в Оршківцях за такий, що виконаний в стилі московських церков, що не відповідає архітектурним традиціям Волинської землі, його не затвердило і повернуло до Окружної дирекції публічних робіт Волинського воєводства. Одночасно Міністерство зазначило, що всі сучасні будівлі, а особливо монументальні, повинні зводитись в стилі і характері, що гармоніює з місцевими традиціями, культурою і оточенням, тому запропонувало укладання нового проекту святині, який би відповідав визначеним вище рисам.

У зв'язку зі згаданими вимогами були започатковані роботи з **укладання одного обов'язкового стилю православних святинь на Волині** (*виділено і підкреслено мною – О.М.*). Зараз цей стиль створений інженером С.Тимошенком, який опрацював план будівництва православної церкви в селі Бронниках Рівненського повіту, розглянутий на засіданні міжміністерської комісії 2 липня 1923 року і затверджений МГР¹³⁵ 5 липня 1923 р. №VIII-952. Зазначене переконує мене, що стиль будівлі православного храму на Волині остаточно визначений, у зв'язку з чим я, прикладаючи до цього ескіз майбутньої церкви в селі Бронники, маю честь покійно просити про [...] затвердження стилю на прикладеному кресленні за взірць, обов'язковий для спорудження православних церков на Волині і про видання відповідного розпорядження цивільній владі” [414, к.299].

Нерозривно пов'язані теми пошуку місця православної церкви в суспільстві Другої Речі Посполитої і утвердження релігійної ідентичності архітектурними засобами знайшли своє продовження у документах, що стосувалися ще декількох знакових об'єктів на Волині. Аргументація на предмет можливості передачі у 1928 р однієї з церков Луцька українській громаді засвідчила побоювання влади, висловлені керівництвом Міністерства віросповідань, щодо можливих наслідків такої акції: “[...] Православне населення Луцька має у розпорядженні три церкви, які повністю можуть задовольнити релігійні потреби цього визнання. З цих трьох церков (в тому числі один великий собор) одна церква, зокрема церква Здвиження Св.Хреста була віддана українцям, двома іншими користуються росіяни.

---

¹³⁵ МГР – Міністерство громадських робіт.

Якщо українське населення вважає, що церква Здвиження Св.Хреста у зв'язку зі своїми малими розмірами не в стані задовольнити їхні релігійні проблеми, може клопотатися про надання їм другої церкви, а не розбудовувати безкоштовно їм передану церкву Здвиження Св.Хреста. Зазначу, що Братство Здвиження Св.Хреста в Луцьку, бажаючи розбудовувати згадану церкву, має на увазі передусім політичні цілі. Йдеться не про церкву як таку, а про будівництво другого будинку, який став би першим українським собором на Волині, звідки також могла би розповсюджуватися на цілі Креси діяльність в напрямі українізації православної церкви. Зважаючи на сказане вище, вважаю, що розбудова церкви Здвиження Св.Хреста в Луцьку в сьогоденних умовах є непотрібною і небажаною.

Водночас, вважаю за слушне передачу українцям в Луцьку ще однієї православної церкви, тим більше, що росіян православного визнання в Луцьку є порівняно незначна кількість [...]” [413, к.557].

Зафіксовану в тексті дилему – небажання підтримувати росіян, пам'ятаючи про минуле, і, водночас, прагнення гальмувати будь-які починання, пов'язані з посиленням процесів ідеологічного відродження української нації – польській владі довелось вирішувати протягом усього міжвоєнного періоду. Так, в листі заступника волинського воєводи В.Войніча щодо завершення будівництва храму в Берестечку, надісланого до Міністерства віросповідань 17 травня 1934 р. під грифом “таємно”, чітко вказано на безпосередній зв'язок архітектурної стилістики храму з певною ідеологією і нацією, а також її оцінка як перешкоди для утвердження польської ідентичності: “Будівництво нової святині Св.Трійці було розпочате перед світовою війною для створення протипаги існуючому в Берестечку і відомого чудесами католицькому костелу, який відвідували католики і численні православні.

[...] Зразком плану святині Св.Трійці в Берестечку послужив собор, збудований на площі ім. Маршалка Пілсудського у Варшаві. Візантійський стиль святині в його московській модифікації повинен був створювати у психіці українського селянина відповідний настрій, отже, надати кресам російський характер. Диспропорція запланованого будівництва зі справжніми потребами місцевого люду та його фінансовими можливостями не дозволила закінчити справи,

незважаючи, що з моменту початку пройшло 24 роки. В цьому році Комітет будівництва, на чолі якого стоїть кс. Ян Нікольський (ініціатор початку цієї акції у 1910 році) подав до будівельного відділу місцевого воєводського правління заяву про затвердження планів закінчення розпочатої святині. Зважаючи на вищеназвані обставини, а також беручи до уваги, що ця церква щонайменше не прикрашала б містечка своїм східно-візантійським стилем, місцеве воєводське правління має намір прохання заявників вирішити негативно [...]” [412, к.243].

З процитованих документів можемо зробити декілька висновків. По-перше, світська влада активно втручалась у церковне життя і виступила основним ініціатором створення типових проектів для будівництва церков на Волині. По-друге, дискусія щодо проектування православних храмів була започаткована не у фахових, а управлінських колах, які представляли державну владу і її погляди на сакральне будівництво. Така ситуація свідчила насамперед про важливість цієї проблематики в суспільному житті, але, водночас, і про відсутність інтересу до неї в архітектурних колах, на відміну від активних пошуків образу римо-католицьких костелів. По-третє, образно-стилістичні вирішення православних церков оцінювались з погляду історично-політичного. По-четверте, владні інституції, користуючись правом затверджувати проекти храмів, прагнули нав'язати православній церкві своє бачення національної семантики церковної архітектури.

Разом з тим, вище керівництво православної Церкви в Польщі усвідомлювало необхідність залучення досвідчених архітекторів до виконання проектів церков, особливо в умовах відсутності фахівців “на кресах” у 1920-х рр. Проте, проблема полягала в тому, що польські архітектори переважно не володіли знаннями щодо особливостей проектування православних храмів, вже не говорячи про регіональну специфіку.

Чи не єдиною спробою зафіксувати ці відмінності в нових православних храмах, типологічно їх “уніфікувати” з однієї сторони, з іншої – обрати ту архітектурну стилістику, яка репрезентувала б ідею відокремлення православної церкви в Польщі від церкви російської, втілювала б її національну самобутність став конкурс, проведений у 1927 р. Організатори конкурсу (православна Церква)

визнавали, що існують значні труднощі при формулюванні його ідеології “у зв’язку з повною відсутністю власних традицій в церковному будівництві. Оригінальної традиції архітектури православних церков в Польщі немає” [703, с.3]. Національна, суто польська, традиція православного храмобудування, відмінна від російської або української, за відомих історичних обставин не могла сформуватись як така. Відповідно, труднощі, з якими зіштовхнулися конкурсанти, були визначені названими обставинами: одномоментно необхідно було створити стиль, що в архітектурі зазвичай кристалізувався впродовж століть. Як вихід з ситуації, в умовах конкурсу було висунуто несподівану пропозицію, яка загалом суперечила преамбулі – прообразом нових мурованих церков повинні слугувати давньоруські храми псковської та новгородської шкіл зодчества, а дерев’яних – церкви Малопольщі, зокрема Галичини [703, с.4].

Загальновідомо, що саме архітектура названих давньоруських земель визначила в подальшому головні напрями розвитку російської церковної архітектури. Адже у 2-й пол. XIX ст. у стилістичну основу історизму в російському церковному будівництві лягли не тільки “псевдо-візантійські” форми, які не сприймалися в Польщі і фактично були втіленням імперіалістично-релігійної форми ідентичності, але й значна кількість прообразів давньоруського храмового зодчества XI-XIII ст. та архітектури Московської держави XVI-XVII ст.

Втім, орієнтація на окреслені прототипи мала цілком очевидне пояснення: по-перше, усе вище керівництво польської православної Церкви були представниками російського етносу [1018, с.165]. По-друге, як вже зазначалось у 2 розділі, Польська православна Церква, незважаючи на формалізовану автокефалією незалежність, залишалась продовжувачкою традицій російської православної Церкви, особливо в ідеологічній сфері. Стосовно ж дерев’яних храмів, то регіональні архітектурні прототипи, запропоновані до наслідування, представляли лише одну з груп будівель – зразків народного церковного будівництва Західної України в її нинішніх межах.

Результати конкурсу за своїми творчими здобутками виявились достатньо скромними. Проекти-переможці і ті, що були рекомендовані до використання як типові, відзначались або відвертим еkleктизмом і компілятивністю, або

гіпертрофованістю елементів об'ємної композиції, що свідчило про механічний підхід до вирішення поставлених завдань. У деяких пропозиціях спроби модернізувати усталені, традиційні архітектурні форми, притаманні церковним будівлям, зберігаючи їх семантику, призвели до формування іншої системи синтаксису і, як наслідок, до порушення гармонії співвідношень частин і цілого. Наразі невідомі приклади не тільки масового застосування запропонованих рішень, але й локального будівництва за цими взірцями, зокрема на волинських теренах, що підтверджує безуспішність спроб створення нового архітектурного стилю для православної церковної архітектури в Другій Речі Посполитій.

Отже, на розгляд журі було представлено 44 проекти, з яких було обрано по два переможці в номінаціях мурованого та дерев'яного храмів. Перше та друге місце в групі мурованих посіли відповідно проекти Бориса фон Цінсерлінга з Варшави та Олександра Лушпинського зі Львова, в групі дерев'яних – роботи Ігоря Пітленка зі Стамбула та Романа Пенкальського з Лодзі¹³⁶ [703, с.5].

Перше враження від конкурсного проекту Б. фон Цінсерлінга – чудове відчуття автором пропорцій та глибоке проникнення в закономірності об'ємної побудови мурованих храмів давньоруського періоду. Архітектор сприйняв майже буквально рекомендації оргкомітету щодо стилістичних взірців: об'ємна композиція являє собою копію найдавнішого храму Пскова – Свято-Преображенського собору Мирозького монастиря (1156 р.). Віддамо належне автору – план його церкви відрізняється від плану прототипу. Тринефний чотиристовпний триапсидний план ускладнений прибудованою сходовою кліткою на північ від головного входу, хрещальною та декількома іншими приміщеннями з заходу та півночі. Окрім полегшених пропорцій брили будівлі та змін деяких деталей, усі інші елементи точно відтворюють оригінал. Журі, очевидно, не хвилював факт таких явно виражених запозичень, як і використання “візантійської” схеми плану. Ідеологія стала основним критерієм визначення переможця, а її візуальний відповідник –

---

¹³⁶ Аналіз проектів-переможців, здійснений методом стилістичних аналогій, дає можливість стверджувати, що при публікуванні результатів конкурсу у виданні “Cerkwie Prawosławne” [703] була допущена технічна помилка: проект О.Лушпинського помилково приписаний Р.Пенкальському і, навпаки, проект Р.Пенкальського представлений як проект О.Лушпинського. У короткому повідомленні про конкурс, поміщеному в журналі “Архітектура і будівництво” [702, с.26-31] авторство зазначених проектів також подане з помилкою.

ідеалізований символ релігійної ідентичності – апелював до найдавніших християнських (православних) храмів. Втім, як впливає з аналізу фактографії та іконографії волинських православних храмів 1920-30-х рр., використання методу *прямого відтворення* історичного прототипу не набуло поширення.

Архітектурним експериментом можна назвати проект мурованого храму арх. Р.Пенкальського. Результатом синтезу форм архітектури Московської держави XVII ст. та елементів українського архітектурного модерну став доволі оригінальний образ. Центральний простір плану виділено в об'ємі масивним четвериком і триярусним завершенням з півциркульних кокошників, увінчаним стрункою цибулястою банькою. Інші чотири баньки, розставлені попарно симетрично над високою стіною головного фасаду, яка приховує за собою основний об'єм і трактується як дзвіниця Приставлений до головного фасаду приземистий тамбур-притвор з ганком – фрагмент невеликої сільської церкви з її низькою аркадою на трапецієвидних арках і фігурними різьбленими стовпами-колонками.

Проект дерев'яного храму арх. І.Пітленка репрезентує спробу нового підходу до формування об'єму на дев'ятидільному плані. Видається достатньо випадковим використання різномасштабних елементів: чотирьох багатозаломних верхів та трьох мініатюрних маківок над вівтарною частиною. Їх різнохарактерна пластика наводить на думку про механічний підхід до структурування брили, зумовлений недостатньою обізнаністю стосовно формотворчих особливостей регіональних шкіл народного церковного зодчества (архітектури Лівобережної України) та російського дерев'яного зодчества XVII ст.

Конкурсна пропозиція О.Лушпинського – представника львівської архітектурної школи I-ї трет. XX ст.¹³⁷, автора багатьох церковних будівель – в противагу попередньому проекту, є ілюстрацією досконалого володіння формотворчими прийомами народної архітектури Галичини. В основі об'ємно-планувального вирішення – галицький тип церкви з її хрещатим планом, виразним

---

¹³⁷ Представниками цієї школи, як відомо, були, зокрема, В.Січинський, Р.Грицай, Є.Нагірний. Характерною рисою їх проектів в царині церковної архітектури межі 1920-30-х рр. є модернізація традиційного образу української церкви, застосування новітніх геометризованих форм архітектурного авангарду. Саме сучасна українська архітектура розглядалася ними як могутній чинник збереження національної і культурної самобутності, що найвиразніше проявився в Галичині в будівництві греко-католицьких церков. Див. на цю тему, наприклад [574; 578; 657].

домінуванням центрального верху, обшитими гонтом фасадами. Динамічність пірамідального об'єму посилена потужними багатозаломними, на восьмериках, верхами над кожним зрубом, що ріднить її з церквами бойківського типу. Опасання по периметру будівлі прорізають невеликі башточки, що фланкують головний вхід, дещо нижчі – розташовуються над паламарнею і ризницею зі сторони вітваря.

Очевидно, що головною метою конкурсу 1927 р. була демонстрація пріоритетів у архітектурно-стилістичних вирішеннях храмів, які офіційно схвалювалися православною церквою. Ідеї, підтримані в проектах-переможцях, були достатньо різноманітними і, водночас, – консервативними.

Проблема стилістики православних церков в Польщі залишалась актуальною до початку Другої світової війни. Як впливає з листа Волинського консерватора З.Ревського до відділу мистецтва Міністерства визнань від 14 листопада 1938 р., працівники пам'яткоохоронних служб також були долучені до пошуку найвідповідніших об'ємно-планувальних та стилістичних вирішень: “Минулого року в Міністерстві обговорювалась справа опрацювання засад, навіть певних взірців і вказівок для тих, хто проектує нові церкви. Була визнана необхідність збору певної кількості характерних обмірів краще збережених старих церков. Зараз маю можливість надіслати обміри 5-ти волинських церков, виконаних архітектором Леонідом Масловим: в Тайкурах (Здолбунівський пов.) 1731 р., в Мизові (Ковельський пов.) з 1737 р., в Гірці Полонці (Луцький пов.)¹³⁸ кінця 17 ст., на Козацьких Могилах під Берестечком (з 18 ст.)¹³⁹, переставлена і перевезена в ХІХ ст. з села Острів, в Дубно на Сурмичах 1711 р.¹⁴⁰ [417, к.22]. Усі об'єкти, окрім храму в Тайкурах, являють собою зразки тридільних триверхих храмів волинського типу.

Незважаючи на суттєві адміністративні перепони будівництву православних храмів, зумовлені специфічною політичною¹⁴¹ та етно-конфесійною ситуацією на

¹³⁸ Церкви в Мизові та Гірці Полонці не збереглися до нашого часу.

¹³⁹ Михайлівська церква в с.Пляшева Рівненської обл. занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (пам'ятки містобудування і архітектури національного значення Рівненської області) під ох. №1528 і датується 1630 р.

¹⁴⁰ Георгіївська церква в Дубно занесена до вказаного вище реєстру під охоронним №1494/1 і датується 1709 р.

¹⁴¹ Державна полонізаційна політика у східних воєводствах і, особливо, на Волині була надзвичайно активною у зв'язку з нестабільними відносинами з СРСР (протиставлення ідеологічних програм розвитку розділеного кордоном українського етносу), прагненнями швидкої інкультурації “кресів”: “...польська держава повинна прагнути до піддання представників окремих віросповідань під асиміляційний вплив польської культури... а там, де це можливо як,

Волині впродовж 1920-30-х рр. тут було збудовано понад 130 нових та завершено будівництвом близько 10 церков¹⁴², закладених до Першої світової війни. З однієї сторони, статистика спростовує усталені уявлення про майже повне призупинення розвитку в регіоні нових духовно-релігійних осередків православ'я, вираженого в церковному будівництві. З іншої, підтверджує активну позицію православної Церкви і громад у справі їх розбудови, що спонукало владні інституції не тільки декларувати наміри пошуку компромісу у розв'язанні проблем у цій сфері, але й змушувало до конкретних дій.

Отже, більшість нових православних церков Волині міжвоєнного періоду – дерев'яні. Не має сумніву, що вибір матеріалу будівництва у першу чергу визначався місцевою архітектурно-будівельною традицією, безпосередньо пов'язаними з нею способом і темпами будівництва, його вартістю. Не останню роль відігравало одержання офіційного дозволу на спорудження церкви. Влада нечасто перешкоджала будівництву дерев'яних храмів, натомість неохоче підтримувала зведення мурованих церков, що могли скласти конкуренцію римо-католицьким костелам, зокрема в контексті архітектурно-просторового домінування.

Архітектурна стилістика дерев'яних та мурованих храмів Волині цього періоду відзначається значною різноманітністю. У першій групі спостерігається дуалізм підходів: широкий діапазон застосовування архітектурно-композиційних та об'ємно-планувальних засобів на тлі дотримання канонів та прийомів, характерних для волинської школи народного церковного зодчества. У другій групі відзначаємо розмаїття і багатство форм неостилів, у багатьох випадках переосмислених під впливом раціоналістичних тенденцій та ідей нової архітектури. Закономірно, що

наприклад, ... стосовно слов'янських меншостей, приділити виразну і рішучу увагу процесу спольщення в царині релігійно-церковного життя" [710, с.227].

¹⁴² Розбіжності у статистичних даних різного походження зумовлені тим, що частина церков не була збудована, хоча до нашого часу збереглася відповідна проектна документація. Деякі не були закінчені до початку Другої світової війни, а згодом – знищені за різних обставин. Ще одну доволі чисельну групу складають храми, точну дату будівництва і проектування яких складно верифікувати у зв'язку з наявністю лише одиничних згадок про факт будівництва. Інший випадок – будівництво розтягувалося в часі, в результаті чого храм перетворювався на "перехідний" об'єкт, архітектурний образ якого видозмінювався в процесі реалізації під впливом соціокультурної ситуації та відповідних естетичних чинників. Дані щодо кількості церков, збудованих протягом 1920-30-х рр. на Волині, різняться. У документах, що походять з різних періодів та укладені за певних суспільно-політичних умов – як от у Другій Речі Посполитій та Радянській Україні, знаходимо інформацію про той чи інший об'єкт у зв'язку з діями влади щодо нього: укладання реєстрів діючих церков, оформлення актів зняття з реєстрації культових будівель, обліковування культурних цінностей, які зберігаються в їхніх стінах, зносу або "освоєння" і т.п.

серед церков обох груп зустрічаються й ординарні за архітектурно-планувальним вирішенням будівлі. Нерідко вони будувались за аналогією з уже існуючими храмами, наслідували прототип або були його спрощеною версією.

В архітектурі дерев'яних храмів Волині міжвоєнної доби особливо рельєфно відображені пошуки самобутнього образу православної святині – як свідчення нового етапу розвитку Церкви в регіоні, і – як ознаки самоусвідомлення українського етносу окремою нацією. Саме ідея національної самоідентифікації через релігійно-духовне життя була покладена в основу архітектурного вирішення дерев'яної церкви у с. **Бронники** Рівненської обл. (арх. С.Тимошенко, 1923 р. [359]). Як зазначалося вище, проект був визнаний взірцем нового стилю для православних церков Волині. Це – тризрубна будівля з примикаючим із заходу об'ємом дзвіниці. Вздовж головної осі брили послідовно розташовуються приміщення притвору, бабінець, нава та вівтар з полігональною в плані апсидою. Той факт, що автор на момент виконання проекту працював у Львові, наклав відбиток на об'ємно-просторове вирішення храму¹⁴³. Архітектурна пластика збагачена влаштуванням на верхньому ярусі дзвіниці відкритої галерейки – характерного елемента для народної архітектури Галичини. Струнке багатозаломне завершення над центральним об'ємом свідчить і про впливи народного зодчества Придніпров'я та Лівобережжя. Пластику форм і мальовничість силуету створюють високі восьмикутні верхи, з нахиленими досередини стінами, увінчані граційними маківками. Окрасою головного і бічних фасадів мали стати невеликі прибудовки-тамбури з ганками. З їх допомогою архітектор прагнув надати церкві рис українського архітектурного модерну (УАМ). Відгомін активної творчої діяльності С.Тимошенка у 1910-х рр. у Харкові та Києві, пов'язаної із популяризацією форм української народної архітектури, і створення відповідного, модернізованого їх варіанту, проявився у трактуванні ганків як невеликих портиків, опертих на “карлуваті” колонки, трапецієвидній формі дверних прорізів, облямованих різьбленими наличниками.

Незважаючи на композиційну довершеність, семантичну виразність

---

¹⁴³ Проект церкви у с.Бронники (назва села помилково подана як “Брошини”) фігурує в каталозі виставки Гуртка діячів українського мистецтва (ГДУМ), що відбулася у Львові у травні 1923 р. [579, с.261].

проектного варіанту та реалізованої версії церкви у Бронниках, не спостерігаємо спроб її повторного застосування в регіоні. Очевидно, що надрегіональність образу, презентована як універсальне втілення української національної ідеї в сакральній архітектурі, не знаходила розуміння ні в церковних колах Волині, ні в середовищі фахівців, причетних до проектування інших храмів.

Аналіз доступних матеріалів щодо православних церков Волині 1920-30-х рр. дає підстави стверджувати, що архітектурно-стилістичний розвиток об'єктів цієї типологічної групи відбувався у декількох напрямках. *Перший* визначався впливом на об'ємно-планувальне та архітектурно-декоративне вирішення регіональної традиції будівництва, представленої волинським типом дерев'яних храмів (сформувався протягом XVI - поч. XIX ст.). *Другий* базувався на спадщині російського храмобудування 1830-1910-х рр., репрезентованій декількома версіями неоросійського стилю – романтизованим “синодальним” та раціоналістичним “цегляним”. Використання церков цієї групи у якості прототипів або прообразів можна трактувати як данину традиції, що сформувалась під впливом державної ідеології і в попередній період спрямовувалась на візуалізацію конкретної національної ідентичності, а одержаний архітектурний результат – як прояви волинського **регіоналізму**.

Неокласицистичні і необарокові тенденції, часто синтезовані з раціоналістичними прийомами поширювалися на муровану церковну архітектуру Волині. Зокрема, застосування знакової системи неокласицизму можна розглядати як надрегіональне явище, що представляє *третій напрям* розвитку стилістики церковної архітектури регіону. Спроба буквальної сакралізації цього стилю також мала дуалістичну природу. Як зазначалося, використання класицистичних форм було компромісним прийомом, що “примиряв” традиційну і авангардну стилістику, і, водночас, стилістичною антитезою “родинним” формам римо-католицьких храмів. Адже останні також позначали власний “культурний кордон”.

Формування *четвертого* напрямку, який поєднує в собі прояви історизму (українське “козацьке” бароко) і регіоналізму (традиційне будівництво центру і сходу Великої України), пов'язане з діяльністю на Волині С.Тимошенка у 1930-х рр.

Збудовані тут храми втілювали ідею про об'єднавчий зміст українського мистецтва (в тому числі - архітектури), незалежно від регіону. Теза про те, що “немає двох Україн, а тільки одна Велика і Соборна, так немає двох мистецтв “галицького” і “придніпрянського“, а тільки одно – українське”, висловлена головою Гуртка Діячів Українського Мистецтва П.Холодним ще у 1922 р. [579, с.260], втілювана у проектах майстра для Львова та інших населених пунктів Галичини, цілком органічно могла бути поширена й на Волинь. На відміну від інших регіонів України в її нинішніх межах, у 1930-х рр. на Волині і Галичині існувала можливість пошуків **українського національного стилю** в архітектурі, а церковне зодчество було чи не єдиним і унікальним для цього творчим майданчиком. Окрім того, статус автокефалії православної Церкви потребував візуалізації у волинському храмобудуванні за допомогою архітектурних форм, зрозумілих населенню і, водночас, відмінних від тих, що культивувалися тут у попередні періоди.

Проведені дослідження дозволяють виділити ряд характерних об'ємно-планувальних схем, які складали основу архітектурного образу нових православних святинь Волині міжвоєнної доби.

Чисельну групу складають найпростіші за об'ємно-планувальною структурою **однокамерні і дводільні дерев'яні храми**. Різні на масштабом церкви, що склалися з нефу та вівтаря, найвиразніше ілюстрували генетичний зв'язок архітектури волинського народного житла і сакральних будівель, не залишаючи сумнівів про вихідний пункт еволюції останніх. Вертикальне шалювання стін більшості храмів також доволі виразно фіксувало продовження місцевих традицій народного зодчества. Архаїчна об'ємно-планувальна схема обумовлювала максимальне спрощення завершень і використання для позначення сакральної функції лише “сліпі” ліхтарики або бані, рідше, невеликі однозаломні верхи (церкви у **Білівських Хуторах** (проект 1928 р. [358]) – Рівненська обл., **Борохові** (1930-ті рр.), **Грабові** (1933 р.), **Дідичах** (1930-ті рр.), **Звинячому** (1921-22 рр.), **Судчому** (1920-ті рр.), **Турійську** (1930-ті рр.), **Угриничах** (1920-ті рр.) – Волинська обл.). Впливи російської архітектури 2-ї пол.ХІХ – поч.ХХ ст. позначились введенням у композицію деяких храмів прибудованих з заходу дзвіниць з наметовими дахами,

які виконували роль висотних акцентів (**Ставок** (1924 р.) – Рівненська обл., **Сірнички** (1923 р.), **Бистровиця** (1929 р.) – Волинська обл. та ін.).

Тридільний план, що складається з бабинця, квадратного або прямокутного нефу, вітваря, і розвивається вздовж головної осі, широко використовувався для будівництва **дерев'яних безверхих/хатнього типу, одноверхих та триверхих храмів**. До числа тридільних (безвідносно до типу завершень) належать церкви у **Велицьку** (1930 р.), **Галичанах** (1924 р.), **Гуті** (1934-37 рр.), **Жорнищі** (1924-27 рр.), **Комарово** (1926 р.), **Матейках** (1925 р.), **Мельниці** (1926-28 рр.), **Осьмиговичах** (проект 1927 р. [382]), **Пустомитах** (проект 1933 р. [72]) **Твердині** (1925 р.) – усі на території Волинської обл., де подібне розпланування фіксується вже з поч. XVI ст. [539, с.45], а також церква у с.**Двірець** (1930-31 рр.) Тернопільської обл.

Ареал поширення розвинутої версії такої планувальної схеми – з притвором-тамбуром – охоплює значно більшу територію, і включає у свої межі південно-східну частину Волині. І хоча додатковий елемент плану не чинив помітного впливу на архітектурний образ, його наявність підкреслювала притаманну давнім волинським церквам приземкуватість і горизонтальність об'ємів з наростанням масивності до центрального зрубу (**Підріжжя** (1920-ті рр.) – у Волинській обл., **Батьків** (1921 р.), **Карпилівка** (1920-ті рр.) – у Рівненській обл., **Града** (1936 р.), **Старий Олексинець** (1938 р.) – у Тернопільській обл.

Зміна пропорцій нефу – розвиток його перпендикулярно головній осі – та видовження бабинця при зростанні висоти, зумовили виділення з числа тридільних церков невеликої групи об'єктів, які засвідчили еволюцію традиційної схеми до хрестоподібного плану. Показовими у цьому контексті є храми, зведені ще у XVIII-XIX ст. і розбудовувані у досліджуваний період, розпочаті будівництвом до Першої світової війни, як і споруджені протягом міжвоєнного періоду (**Луна** (1924 р.), **Мерва** (XVIII ст.-1923 р.), **Завидів** (поч. 1930-х рр.) – Волинська обл., **Башарівка** (1924 р.), **Онишківці** (1918 р.) – Рівненська обл.).

Незважаючи на визначення триверхих храмів як зразків для наслідування, у кількісному вимірі незаперечне лідерство в групі тридільних утримували безверхі та одноверхі церкви, що спирались на прототипи XVI - XVII ст.

Протягом 1920-30-х рр. тридільна схема плану була багаторазово інтерпретована в дереві, камені чи цеглі, являючи собою рефлексію традиційної структури плану. Фактично, відбувалося поступове нівелювання його значення на тлі зростання ролі об'ємної побудови, де закладалась основна ідея архітектурного образу святині. У цьому контексті зведення значного числа дерев'яних тридільних храмів можна розглядати не стільки як процес розвитку образу, максимально наближеного до архетипу традиційного волинського храму, скільки як процес відбору, вибору і компоновання форм, що найкраще відповідали уявленням про цей образ. На відміну від римо-католицького храмобудування, тут не йшлося про втілення якихось націє- чи державостверджуючих ідей. Об'єктом зацікавлення була об'ємна структура як історико-архітектурна даність, що ототожнювала храм з регіоном (а не нацією), а також окремі її елементи – як матеріал для проектування нових об'єктів.

Врахування регіональних архітектурних особливостей народного церковного зодчества Волині було позитивним чинником для його розвитку у 1920-30-х рр., що засвідчує архітектура церков у **Батькові, Башарівці, Граді, Гуті, Завидові, Карпилівці, Мерві, О니шківцях, Підріжжі, Твердині** та ін.

Втім, в окремих випадках збудовані за запропонованою схемою церкви не були архітектурно довершеними. Дисгармонійність або невиразність вирішень зумовили декілька обставин. По-перше, взірець для наслідування, що спирався на місцеву традицію не відображав всього розмаїття стилістичних течій, які склали архітектурну матрицю волинського народного храмобудування в попередні століття. Звуження арсеналу засобів і елементів формотворення, застосування композиційних прийомів, невласливих місцевому будівництву, часто призводило до редукції форм, схематизації і навіть примітивізації образу нових храмів.

По-друге, невисока якість архітектурних вирішень засвідчувала поверхові знання архітекторів про особливості волинської школи народного зодчества. Компіляція зредукованих необарокових, неокласицистичних елементів та деталей в одній будівлі, порушення загальної системи пропорцій храму у багатьох випадках

відображали механічне формування архітектурного образу (*Велицьк, Галичани, Двірець, Комарово, Липа, Матейки, Мельниця, Ставок, Тоболи* та ін.).

По-третє, спрощеність композиційного вирішення, підкреслена лаконічність/геометризація форм (відмова від ентазису стін, влаштування “опасання” та ін.) ілюстрували спроби стилістичного експериментування, прагнення модернізації традиційних елементів в контексті раціоналістичних тенденцій архітектури авангарду. Експериментування у багатьох випадках мало своїм результатом вдалі вирішення, де компроміс між новацією і традицією знаменував наступний етап розвитку волинського церковного зодчества (*Бучин* (1930-ті рр., арх. Н.Котовіч), *Гута, Ключьк* (1920-ті рр.), *Куликовичі* (1920-ті рр.), *Підріжжя, Пустомити, Карпилівка, Батьків, Града* та ін.).

Зв'язок архітектурного вирішення церкви в *Пустомитах* (проект 1933 р.) з місцевою архітектурною традицією підкреслений тридільністю плану і трикупольною системою завершення – унікального вирішення для церковного зодчества Волині досліджуваного періоду¹⁴⁴. Загальне враження автентичності посилює архаїчний прийом беззаломного (за допомогою плоских парусів) переходу від четверика стін до восьмерика низького підбанника центрального і двох суміжних верхів. Масив стін притвору нефу, вівтаря, позбавлений будь-яких декоративних елементів, прорізають декілька високих вузьких вікон – їх ритм і малюнок перепльотів найкраще відповідав духу нового стилю – конструктивізму.

Про впливи сучасної архітектури на образ нових та існуючих дерев'яних церков говорить також модернізація завершень й деталювання. Нерідко, особливо у невеликих храмах, замість масивних восьмигранних верхів волинського типу над об'ємом головного нефу встановлювались гранчасті пірамідальні бані, семантично близькі як вирішенням ХІХ – поч. ХХ ст., так і новітнім архітектурні тенденціям. Іншого звучання фасадам надавали вертикальні прямокутники вікон – у стінах нефу, “лежачі” – на підбанниках та стінах бабинця, або квадратні – ритмічно розставлені на гранях вівтарної частини. Членування поверхонь фасадів за допомогою

¹⁴⁴ Як відомо, формування додаткових верхів над бабинцем і апсидою почалося на Волині і Волинському Поліссі ще на межі ХVІІ-ХVІІІ ст. і засвідчувало впливи архітектури бароко на традиційну архітектуру [539, с.51].

вертикального та горизонтального шалювання – розповсюдженого конструктивно-декоративного прийому в архітектурі церков Російської імперії – можна трактувати і як альянсу геометричних побудов раннього періоду мистецького авангарду.

Значною є група церков Волині, що унаочнює впливи *неоросійської* традиції місцевого храмовбудування. Немає сумнівів, що подібна формально-стилістична інерція детермінована вкоріненням у свідомості парафіян, духовенства і архітекторів, уявленням про художній образ православної церкви. Продовженню будівництва храмів у “синодальному” стилі сприяли й процеси добудови і реконструкції церков, що постали до Першої світової війни (у Волинській обл. – дерев’яні церкви у **Деревку** (1914 р. - добудова з реконструкцією після 1922 р., арх. Н.Котовіч), **Печихвостах** (1720 р., реконструкція 1908 і 1931 рр.), **Старому Чарторийську** (1910-ті-1922 рр.); у Рівненській обл. – дерев’яна церква у **Підлужжі** (1869 р., реконструкції 1913 і 1922 рр.), мурована у **Птичі** (1912-1937 рр.); у Тернопільській обл. – дерев’яна церква у **Снігурівці** (1870 р., реконструкція 1926 р.)).

Незважаючи на задекларовані керівництвом польської православної Церкви прагнення відійти від формального вираження зв’язку з попереднім періодом розвитку православ’я на Волині, відзначаємо стійкість впливів неоросійської архітектурної стилістики до поч. 1930-х рр., а наявність локальних проявів – до початку Другої світової війни.

Дослідження показали, що, як і за часів Російської імперії, поширеними були тризрубні і, меншою мірою, п’ятизрубні (хрестоподібні) плани з розвинутим по горизонталі притвором, додатковим зрубом дзвіниці перед головним входом, паламарнею, ризницею і допоміжними приміщеннями. В об’ємно-просторовій композиції зазвичай домінували висока кількаярусна дзвіниця, накрита наметовим дахом, та кубічна брила нефу, увінчана однією банею на восьмерику чи цибулястими маківками. Система декорування фасадів (оформлення ганків різьбленими колонками, розмаїття обрамлення вікон, профільованих карнизів і стилізованих кутових пілястр, накладних фронтонів) також зберігала свою насиченість і мальовничість (**Журавичі** (1926-28 рр.) – Волинська обл., **Бокийма** (1927 р.), **Дворовичі** (1929 р.), **Яринівка** (1930-ті рр.) – Рівненська обл., **Котюжини**

(1930 р.), **Катеринівка** (1921-26 рр.) – Тернопільська обл. У 1930-х рр. відбулось поступове спрощення традиційного декору, що помітно у церквах у **Городищі** (1930 р.) та **Галузії** (1930-ті рр.), зведених на хрестоподібному плані.

Спробою модернізувати “синодальний” стиль російської церковної архітектури можна назвати проект дерев'яної церкви у **Біличах** Волинської обл. (арх. В.Карпович, 1928 р. [357]). Характерна композиція об'єму з прибудованою дзвіницею та масивним куполом над навою протиставлена формальним характеристикам цих елементів. Строга вертикаль дзвіниці не почленована горизонтально і більше нагадує башту католицького костелу, а гранчаста, в силуеті – дзвоноподібна форма покриття даху та ліхтарика над ним уподібнює основну частину храму до дерев'яної іудейської божниці.

Образ нових **мурованих церков** Волині 1920-30-х рр. також зазнав значних стилістичних та формально-композиційних впливів. У цьому контексті архітектура церков у **Нобелі**¹⁴⁵ (арх. Н.Котовіч, проект 1924 р. [380]), **Ситному** (арх. З.Целярський, проект 1927 р. [384] Рівненської обл., **Новому Кокорові** (арх. З.Целярський (?), 1929 р. [28]), **Шкроботівці** (1927 р.) – Тернопільської обл.) засвідчує *перенесення* об'ємно-просторової схеми та композиційних прийомів традиційного (заснованого на неоросійській стилістиці) дерев'яного храмобудування на муроване зодчество і їх поєднання з елементами морфології класичних стилів. Подібний підхід ілюстрував застосування еkleктичного методу для досягнення бажаного, насамперед, *формального результату*. Внаслідок чого розвиток стилістично різнорідних об'ємів відбувався на традиційній планувальній схемі (тридільній – у Нобелі, хрестоподібній – у Новому Кокорові, Ситному і Шкроботівці¹⁴⁶) з дзвіницею перед притвором у кожному випадку.

Загальна композиція брили, та система декорування (широкі профільовані карнизи, трилопасні фронтони центрального об'єму) церкви в Нобелі вказують не тільки на стилістичний прообраз – зодчество Московської держави середини – 2-ї

¹⁴⁵ У міжвоєнний період село Нобель розташовувало на території Поліського воєводства.

¹⁴⁶ Храм є перехідним зразком, що ілюструє тенденцію відтворення в камені об'ємно-просторової структури дерев'яних п'ятизрубних храмів Волині межі XIX-XX ст., де цегляна кладка нижньої частини об'єму поєднана з дерев'яними конструкціями бані та дзвіниці.

пол. XVII ст., але й демонструють творчу манеру та світогляд автора – Н.Котовіча – відомого російського архітектора¹⁴⁷, прихильника ідеї духовного месіанства Росії.

Тему символізації духовного зв'язку з минулим продовжено в образі дзвіниці при *Воскресенському соборі в Рівному* (1928-32 рр.) [632]. Звернення до форм московського зодчества XVII ст. було вмотивоване необхідністю ув'язки з неоросійсько-візантійськими формами собору. Так як “східна” візантійська морфологія категорично не сприймалась, то цілком зрозумілим було використання елементів неоросійської архітектури, в тому числі шляхом копіювання деяких деталей собору (зокрема, структури верху, обрамлення віконних прорізів).

Інспірована російською архітектурою межі XVIII-XIX ст. схема композиції церкви у Ситному, побудована на співставленні двох акцентів – висотного – дзвіниці та об'ємного – масивного восьмигранного куполу, наближеного формою до півсфери, пом'якшена і збагачена бароковою пластикою завершень. Доволі рідкісне для храмовбудування Волині застосування відкритої цегляної кладки для втілення класицистичних форм та елементів декорування (рустування вхідного порталу, кутів об'ємно-просторового хреста, вівтарної стіни), надало архітектурі храму яскраво вираженого раціоналістичного характеру¹⁴⁸.

З огляду на особливості об'ємно-просторової композиції, можна припустити, що проект церкви у Новому Кокорові став модифікацією вирішення, реалізованого у ситненському храмі. В об'єм церкви введені характерні для волинської школи приземкуваті бані над дзвіницею та нефом, а видозміни віконних прорізів і елементів декорування стали яскравою ознакою впливу візантійської архітектури. Трансформації елементів зовнішнього вистрою храму, спроба імітації в інтер'єрі кесонованого склепіння на зразок куполу римського Пантеону, засвідчили еkleктичність отриманого результату.

Подібна схема побудови об'єму була використана і для Свято-Михайлівської церкви в **Рожиці** Волинської обл. (1930-1943 рр.). Однак, на відміну від групи

---

¹⁴⁷ З початку XX ст. і до 1917 р. за проектами Н.Котовіча було зведено значне число громадських і житлових будинків у Петербурзі.

¹⁴⁸ Під час Другої світової війни центральний купол храму був зруйнований. Внаслідок реконструкції завершень, виконаної в серед. 1990-х рр., за відсутності на той момент достовірних джерел про первинний вигляд, їх об'ємна структура була змінена

охарактеризованих церков, хрестоподібний план храму має триапсидну вівтарну частину і великий притвор з двоярусною дзвіницею над ним. Відрізняються і стилістичні акценти, які дозволяють відзначити спорідненість з пізньокласицистичними храмами I-ї трет. XIX ст.: чотириколонний псевдопортик з трикутним фронтоном перед притвором, сухувата система декору, яку утворюють кутові лізени, плоскі обрамлення вікон та неширокі карнизи. Впливи архітектури бароко очевидні у вишуканому силуеті бань над нефом та дзвіницею.

Стійкість неокласицистичних тенденцій в мурованому культовому зодчестві Волині ілюструє повторне використання проекту рожищенської церкви для зведення храму у *Сестрятині* Рівненської обл. (1932-39 рр. [112, арк.192]).

Ця ж тема була інтерпретована в архітектурі церкви в **Маяках** Волинської обл. (1935-40 рр.).

Яскравими прикладами панування еклектики в мурованому церковному будівництві Волині 1930-х рр. є церкви у **Варковичах** (1933 р.) Рівненської обл., **Орищах** (1933 р.) Волинської обл., **Тилявці** (арх. З.Целярський, проект 1930 р. [71]), **Обичі** (проект 1935 р. [77]) Тернопільської обл. Зокрема, два перші об'єкти є варіантами архітектурно-морфологічної інтерпретації ідентичної об'ємно-планувальної схеми – чотиристовпного тринефного триапсидного храму. Причому розробка стилістичного вирішення церкви у Варковичах відбувається із використанням елементів стильової системи бароко, а церкви в Орищах – модерну, що в обох випадках поєднуються з елементами і деталями неоросійської архітектури. Застосований в обох храмах оригінальний прийом “приставного” західного фасаду, за яким приховується доволі традиційний об'єм з домінуючим кубом нефу, підкреслює пошук формального зв'язку з західноєвропейською архітектурною традицією.

Маніфестом застосування еклектичного методу можна вважати церкву в Тилявці, в якій синтезовано спрощений варіант плану римо-католицького храму (зокрема, помітна аналогія з планами костелів у Рожищі та Оженині) і традиційної для Волині об'ємно-просторової побудови брили (за взірцем “синодального” стилю). Причому, відбувається максимальне наближення утвореної форми до обох

прототипів одночасно. Очевидно, що подібний підхід мав засвідчити рівнозначність джерел та можливість гармонізації семантично протилежних елементів.

Існування подібної тенденції виразно ілюструє і проект розбудови церкви в Обичі. Об'єм нової будівлі “поглинає” невелику тридільну церкву і формується за стандартизованою схемою “дзвіниця”-“притвор”-“нава”-“вівтар”. Стилiстичне вирішення є не настільки однозначним. Спроба модернізації архітектурного вирішення дзвіниці призводить до уподібнення головного фасаду церкви до фасадів нових римо-католицьких костелів (з неодмінним круглим вікном над головним входом та вузьким “конструктивістським” – у тілі башти).

Результатом синхронного розвитку двох напрямів традиційного храмобудування регіону – волинського та “синодального” – стало будівництво церков, в образі яких синтезовані композиційні прийоми та елементи, притаманні обом: висока дзвіниця передувала хрестоподібному або тридільному об'єму у формі “корабля” з низькою гранчастою банею над нефом (дерев'яна церква у **Малих Дедеркалах** (1935-37 рр.), муровані – у **Новому Кокорові** (1929 р.) – Тернопільська обл., у **Козині** (1930-ті рр.) – Рівненська обл. Причому і в цій групі фіксуємо повторне використання проектів у різних населених пунктах (**Бужани** (1933 р.) – Волинська обл., **Великі Куськівці** (1933 р.) – Тернопільська обл.).

Особливе місце в процесі кристалізації архітектурного образу православного храму для міжвоєнної Волині посідає творчість С.Тимошенка. Архітектурний образ кожної з його церков¹⁴⁹ (дерев'яна – у **Ківерцях**¹⁵⁰ (проект 1934 р. буд. 1935 р.), **Гораймівці** (1938 р.), комбінована дерево-цегляна у **Боровичах** (1937 р.) – усі Волинської обл., муровані – в **Ясининичах** (проект 1937 р., буд. 1937-38) та **Опарипсах** (1939 р.) Рівненської обл., підтверджує прагнення поширити універсальний образ храму–символу, що втілював національну ідею в архітектурі.

У планувальну основу названих церков покладена центрична або компактна хрестоподібна схема з вкороченим поперечним нефом і дещо видовженим західним раменом, що за своїм обрисом нагадує дев'ятидільні дерев'яні церкви

¹⁴⁹ У тому числі, згадувана вище церква в с.Бронники Рівненської області.

¹⁵⁰ Тепер – с.Прилуцьке Луцького району.

Наддніпряниці і храми – зразки монументального кам'яного зодчества доби українського бароко. На відміну від церков збудованих С.Тимошенком у міжвоєнній Галичині¹⁵¹, дев'ятидільність плану волинських храмів мало виражена у об'ємі: приміщення, розташовані між гілками хреста, мають незначну площу і висоту. Втім, незмінною є висотна композиція об'єму, в якій домінує купол вишуканого силуету, завершений характерною дзвоноподібною маківкою на “сліпому” ліхтарі (Боровичі, Гораймівка, Ясининичі). Динамічну пластику силуетів посилюють такі ж маківки, встановлені над кожним з об'ємів. Одним з характерних прийомів творчої манери архітектора, є виділення в завершенні храмів трапецієвидних вітрил – перехідних елементів від нижнього ярусу об'єму до підкупольного барабану або самого куполу та “розрізний” з невеликим зламом дах.

Автор будує композицію усіх названих храмів на протиставленні вишуканого завершення і монументальності геометризованих брил нижньої частини. Застосування універсальних прийомів не заважає індивідуалізації образу кожного об'єкту шляхом внесення змін у пропорції, структуру завершень, планувальну схему, урізноманітнення метро-ритмічного ладу, в тому числі за допомогою розташування віконних прорізів: три вікна на торцевих стінах поперечного нефу є одним з розпізнавальних знаків причетності С.Тимошенка до проектування. Як ознаку впливу архітектури авангарду можна розглядати появу круглих (Ясининичі) та стрічкових (Прилуцьке) вікон на фасадах, строгі “конструктивістські” горизонталі широких карнизів і підвіконних плит.

Водночас, навіть модернізуючи образ церковної будівлі, архітектор не втрачав нагоди підкреслити зв'язок з архетипом – українською хатою, від якої бере початок кожен український храм. Такий смисловий зв'язок відчутний в усіх волинських церквах С.Тимошенка (виражений у формі накриття – чотирисхилого даху з малим напівфронтоном при гребені (Бронники (деталь не реалізована), Боровичі, Гораймівка, Ясининичі, Прилуцьке (деталь не реалізована) та архітектурно-декоративному оформленні ганків).

---

¹⁵¹ Наприклад, церкви на Клепарові у Львові, у Мразниці неподалік Борислава на Львівщині.

5.4. Храми протестантських громад

Розбудова парафій євангелічно-лютеранської Церкви у міжвоєнну добу була спрямована на збереження релігійної і культурної ідентичності німецької та чеської національних меншин.

Можна відзначити кількісне зростання споруджуваних німецькою громадою кірх і молитовних будинків на зламі 1920-х–1930-х рр., коли в основному було відновлено значну частину господарств, зруйнованих під час Першої світової війни. Потреба у нових храмах пояснюється й зростанням удвічі німецького населення протягом 1921-31 рр. на території Волинського воєводства (до майже 47 тис. осіб), зафіксоване переписами населення [704, с.45; 335, арк.3зв].

У 1904 р. на Волині (Волинській губернії Російської імперії) було 13 німецьких кірх і 191 молитовний будинок (в тому числі, у західній, “польській”, частині Волині – у Рожищі, Юзефіні, Тростянці, Олешкевичах та Луцьку) [704, с.10]. На кінець 1930-х рр. їх кількість зросла до 25 і 197 відповідно [560, с.91].

Необхідно відзначимо, що зведення нових об'єктів (муровані кірхи у **Володимирі Волинському** (арх. Т.Краффт, проекти 1924 і 1925 рр. [386], реалізація 1927 р.), **Олешкевичах** (збудована у 1933 р. на місці зруйнованого пожежею храму), **Вікентіївці** (1929 р.) – зараз с.Завітне Волинської обл.; дерев'яні кірхи у **Великому Полі** (1937 р.), **Городищі** (1930 р.), **Замостечку** (арх. М.Попель, проект 1926р. [389]), **Костополі** (арх. Т.Бурше, проект 1925 р. [369], реалізація 1926 р.), **Маринкові** (1938 р.), **Топчі** (1927 р.); дерев'яні молитовні будинки у **Антонівці**, **Кутах-Заліссі** (1935 р.), **Старій Олександрівці** (1935 р.) та ін.) у міжвоєнну добу велось одночасно з реконструкцією ушкоджених під час війни (Рожище, Луцьк), або таких, що потребували функціонально-просторових трансформацій (**Дубно** (перебудова 1935 р.), **Рівне** (розширення 1933 р.)).

Аналіз просторово-планувальної структури кірх, що розташовувались переважно у містах, і молитовних будинків, розташованих в основному у сільській місцевості, де проживала більшість німецьких колоністів Волині, дозволяє зафіксувати характерні підходи до проектування.

Стосовно перших необхідно відзначити очевидний традиціоналізм архітектурного вирішення, який спирається на волинські зразки лютеранського храмобудування дореволюційного періоду, які, своєю чергою, тяжіють до середньовічних прототипів німецької провінційної готики в її цегляному варіанті. Загальновідомо, що ще у 2-ій пол. XIII ст. в архітектурі парафіяльних і сільських храмів Північної Німеччини набули великого розповсюдження сакральні будівлі зального типу та гранчастим вівтарем. У поєднанні горизонталі масивної брили основного приміщення, накритого двосхилим дахом, з вертикаллю об'єму дзвіниці, приставленої до головного фасаду і завершеної високим шпилем, очевидні аналогії не тільки з німецькими однобаштовими готичними соборами, але й з романтизованими силуетами храмів 2-ї пол. XIX ст., коли в західноєвропейській архітектурі відбулося нове звернення до готичних форм. Застосування цегли як конструктивного та декоративного матеріалу підкреслювало зв'язок нових будівель з національною архітектурною традицією і континуацію формотворчих прийомів, застосовуваних при будівництві волинських кірх XIX – поч. XX ст. (Володимир Волинський [599], Городище, Дубно, Завітне, Маринків, Олешкевичі, Рівне).

Виняток складає дерев'яна кірха у Костополі з асиметричним головним фасадом, сформованим двома різновисокими баштами, що фланкують вхід до храму. Припускаємо, що зміни у традиційному образі, як і використання нетипових для лютеранських храмів Волині архітектурних деталей – наріжних башточок-турничок – на шпилевидному даху дзвіниці, могли означати намір підкреслити асоціативну зв'язок з формами польської народної архітектури. Зокрема, йдеться про “закопанський” стиль, що черпав форми і мотиви з народного зодчества Карпат.

Морфологічне наближення до “родинних” форм очевидне й у вирішенні дерев'яної кірхи у Замостечку. Масивна башта-дзвіниця з відкритою галереєю у верхньому ярусі, як і в костелі в Старій Гуті, є ознакою впливу південно-сілезької школи польської народної архітектури і взаємопроникнення традицій польського і німецького храмобудування. Втім, окреслені прояви *адаптованого регіоналізму* у цій групі будівель були унікальним явищем.

Виявлені креслення дозволяють відзначити ще одну тенденцію, яка засвідчує вплив архітектури римо-католицьких костелів на розпланування кірх. Так, усталені традицією дводільні плани храмів у Володимирі Волинському, Вікентіївці, Замостечку, Костополі доповнені симетрично розташованими привітарними приміщеннями, внаслідок чого схеми набули хрестоподібного обрису. Крім того, зальний простір членували два ряди стовпів, які у Володимирській та Вікентіївській кірхах підтримували балкон, а в Костополі слугували основою для емпор, перетворюючи храм на тринефну базиліку.

Молитовні будинки, на відміну від кірх, були поліфункціональними об'єктами, що складались з трьох елементів: храму, школи та житла кантора. Г.Шмідт, один з німецьких дослідників лютеранського руху на Волині, зауважує: “І хоча йдеться тут у першу чергу про церковні заклади, не можна розділяти церкву та школу. Молитовні та шкільні будинки, які зводилися у 30-х рр., відповідали певним варіативним моделям [...] а також, як правило, містили вчительське помешкання” [944, с.57]. Втіленнями “волинської моделі” автор називає комплекси в Антонівці, Старій Олександрівці, Кутах-Заліссі (найповніший її варіант).

Цілком обґрунтованими є висновки сучасних українських дослідників П.Ричкова та В.Дем'янова про те, що варіативність цієї моделі полягала у досить обмеженій кількості комбінацій з двох основних об'ємно-просторових елементів (“храм” і “школа”) та третього факультативного (“житло”). Перші два, як правило, поєднувались чоловими фасадами, зорієнтованими на простір вулиці або площі. Третій елемент мав переважно автономне розташування поблизу кірхи і лише, ймовірно, за особливих обставин інтегрувався зі шкільною будівлею [533, с.169]. Характерною об'ємно-просторовою домінантою молитовних будинків, які складались з різнофункціональних блоків, були чотиригранні башти-дзвіниці, накриті наметовими дахами. Проте, на відміну від кірх, вони надбудовувались над основним об'ємом, мали значно менші розміри і лаконічне архітектурне вирішення.

Неоднорідність конфесійної структури волинської чеської меншини і незначна кількість чехів – представників протестантизму зумовила у досліджуваний період невисоку храмобудівну активність громади. Дві муровані кірхи, збудовані в

Озерянах (1925 р.) та **Купичеві** (1937 р.) у Волинській обл., ілюструють архітектурно-просторовий розвиток брил обох будівель на прямокутному плані без виділення об'ємів притвору і вівтаря, фронтальну композицію головного фасаду, відсутність висотного акценту башти-дзвіниці. Стилiстика храмiв базується на синтезi неоготичної та неороманської морфологiї, представленої у “цегляному” (Озеряни) і раціоналістично-конструктивістському варіантах (Купичів), що з одного боку демонструє стійкість історичної формотворчої традиції стосовно храмів, збудованих на Волині чеськими громадами, а з іншого – відображає загальні тенденції розвитку архітектури міжвоєнної доби.

Висновки до розділу 5

1. У суспільних умовах Другої Речі Посполитої інститут релігії мав стати основою інтеграції поліетнічного соціуму і розвитку спільних культурних цінностей. Його інтегруюча (а в стосунку до Волині – асиміляційна), транслуюча і комунікативна функції реалізовувались шляхом насичення культурного ландшафту регіону значною кількістю нових храмів (римо-католицьких костелів, православних церков, євангелічно-лютеранських кірх), стилістика яких відображала символічні цінності та діалог архітектурного традиціоналізму і радикального авангарду.

2. Дослідження свідчать, що будівництво нових храмів основних конфесій було чітко детермінованим: для римо-католицького храмобудування – завданнями ідеологічно-духовної експансії, для церковного будівництва – необхідністю протистояння колонізаційному тиску, для протестантських храмів – бажаннями певних меншин зберігати в культурному просторі Польщі відносну етнічну автономію. Поширення впливу римо-католицького Костелу здійснювалось шляхом створення нових “духовних форпостів”: у містах – транспортних вузлах, адміністративних центрах повітів і сільській місцевості – у колоніях польських осадників. Основним ареалом церковного будівництва залишалось волинське село, де компактно проживала більшість населення, що сповідувало православ'я.

3. Архітектура мурованих римо-католицьких костелів Волині відображала сутність дискусій у суспільних і фахових колах міжвоєнної Польщі на предмет їх образу, символіки об'ємно-композиційної і морфологічної структури. Екстраполяція на волинський ґрунт концепції “родинності”, репрезентованої різними течіями національно-романтичного напрямку архітектури раннього польського модернізму, відбувалась через реалізацію тут проектів визначних архітекторів, у тому числі, апологетів польського традиціоналізму.

4. Проведений аналіз засвідчив синхронність поширення у костельному зодчестві Волині та інших регіонів Польщі ідей авангардної архітектури, починаючи з 1931 р., як і одночасне застосування композиційно-формотворчих прийомів “міжнародного стилю” та модернізованих версій польської національної архітектури. Стилістичний плюралізм означав сталу актуальність завдань у культурно-духовній сфері регіону впродовж усієї міжвоєнної доби.

5. Можна констатувати, що в архітектурі дерев'яних костелів мали місце прояви консервативного та інтерпретаційного вернакуляризму, виражені у використанні традиційних матеріалів і модернізації традиційних вирішень. Також знайшли свій вираз тенденції адаптованого регіоналізму, що черпав інспірації з традиційної польської архітектури, ретрансляції на Волинь об'ємно-просторових вирішень, характерних для різних шкіл польського народного зодчества.

6. Розвиток православного храмобудування на Волині у 1920-30-х рр. відображав контрверсійні процеси ствердження польської національної ідентичності і відродження української культурної традиції. Ці процеси набували особливої гостроти під латентним впливом російської церкви, яка прагнула зберегти в регіоні свою присутність. Для уникнення подібного впливу протягом усього періоду польська влада неослабно контролювала суто професійні питання образності і стилістики православних церков: “Керуючись твердженням, що при проектуванні нових церков на Волині слід уникати північноросійських (московських) взірців, нав'язаних російською владою, бажано спиратися на традиції регіонального будівництва, що залишається під західними впливами” [417, к.39].

7. Спроба створити єдиний стиль церковного православного зодчества не мала бажаного успіху. Архітектурно-стилістичні вирішення демонстрували розмаїття ідей та їх формальних втілень, часто заснованих на копіюванні або інтерпретації традиційних об'ємно-планувальних вирішеннях, застосуванні елементів неоросійського, алюзіях класичних стилів, формотворчих прийомів волинської школи народної архітектури. Консерватизм і канонічність образу православного храму не допускали радикальних змін архітектурного образу мурованих і дерев'яних храмів, дозволяючи лише їх локальну модернізацію в контексті загальноєвропейських архітектурних тенденцій.

8. Архітектурні вирішення євангелічно-лютеранських храмів засвідчували спадкоємність традицій і прагнення німецької та чеської етнічних в такий спосіб підкреслити релігійну ідентичність в мультикультурному просторі Волині (Таблиці 5.1.; 5.2.; 5.3.; 5.4.; 5.5.; 5.6.).

Таблиця 5.1

РОЗТАШУВАННЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ КОСТЕЛІВ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРНОГО ОБРАЗУ РИМО-КАТОЛИЦЬКИХ КОСТЕЛІВ

Таблиця 5.2

РОЗТАШУВАННЯ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРНОГО ОБРАЗУ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ

Таблиця 5.3

КОНКУРС НА ПРОЕКТ ПРАВОСЛАВНОГО ХРАМУ (1927 р.) проекти - переможці

МУРОВАНІ		ДЕРЕВ'ЯНІ	
ПЕРШЕ МІСЦЕ		ПЕРШЕ МІСЦЕ	
АРХІТЕКТОР Б. фон ЦІНСЕРЛІНГ		АРХІТЕКТОР І. ПІТЛЕНКО	
ДРУГЕ МІСЦЕ		ДРУГЕ МІСЦЕ	
АРХІТЕКТОР Р. ПЕНКАЛЬСЬКИЙ		АРХІТЕКТОР О. ЛУШПИНСЬКИЙ	

ЦЕРКВИ - ВЗІРЦІ ДЛЯ НОВОГО ХРАМОБУДУВАННЯ

		
<p>СВ. - ГЕОРГІВСЬКА ЦЕРКВА НА СУРМИЧАХ У м. ДУБНО, 1709 рік</p>	<p>ПОКРОВСЬКА ЦЕРКВА В с.ТАЙКУРИ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ, 1731 рік</p>	<p>СВ. - МИХАЙЛІВСЬКА ЦЕРКВА У с. ПЛЯШЕВА РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ, 1630 рік</p>

ВЗІРЦЕВИЙ ПРОЕКТ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ с. БРОННИКИ, арх. С.ТИМОШЕНКО, 1923 рік

		
---	--	---

АРХІТЕКТУРНО - СТИЛІСТИЧНІ ВИРІШЕННЯ ЄВАНГЕЛІЧНО - ЛЮТЕРАНСЬКИХ ХРАМІВ

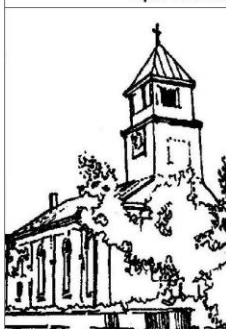
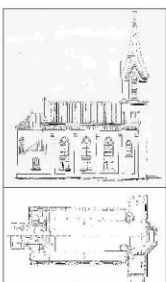
Таблиця 5.6

К І Р Х И

МУРОВАНІ

ВОЛОДИМИР - ВОЛИНСЬКИЙ,
арх. Т. КРАФТ, 1923 рік

СТАРА ОЛЕКСАНДРІВКА,
1935 рік

ОЛЕШКЕВИЧИ,
1930 рік

КУПИЧІВ,
1937 рік

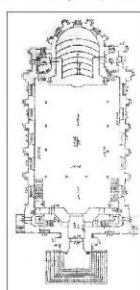
ПРОТОТИПИ

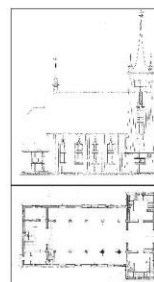
КІРХА У ШЛЕЗВИГУ
НІМЕЧЧИНА, XIII-XIV ст.

КІРХА В ЛУЦЬКУ, 1907 рік

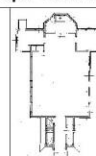
ДЕРЕВ'ЯНІ

КОСТОПІЛЬ,
арх. Т. БУРШЕ, 1925 рік

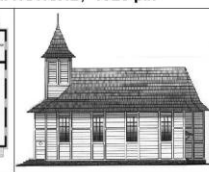
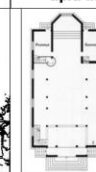
МАРИНКІВ,
1938 рік

ЗАМОСТЕЧКО,
арх. М. ПОПЕЛЬ, 1926 рік

ГОРОДИЩЕ,
1930 рік

РУДНЯ ТУЧИНСЬКА,
1926 рік

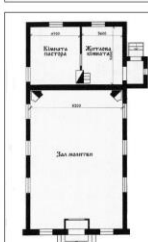
ЖУРАВИЧИ,
1920-ті рр.

МОЛИТОВНІ БУДИНКИ

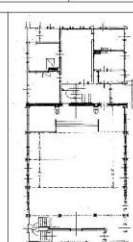

ТИПОВИЙ ПЛАН БУДИНКУ
НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІСТА

КОМПОЗИЦІЙНІ СХЕМИ ПЛАНІВ

АНТОНІВКА,
1924 рік

СТАРА ЧОЛНИЦЯ
1923 рік

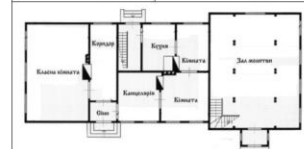
СТАРА ОЛЕКСАНДРІВКА,
1935 рік

ЦЕЗАРИН,
1920-ті рр.

ГЕРМАНІВКА
1920-ті рр.

КОРИСТЬ,
1934 рік

РОЗДІЛ 6

**АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВОЛИНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ
ЯК ЕЛЕМЕНТ І РЕЗУЛЬТАТ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ**

6.1. Охорона архітектурно-містобудівної спадщини Волині у 1921-1939 роках

6.1.1. Аспекти пам'яткоохоронної діяльності на Волині
в суспільному контексті.

Діяльність у сфері охорони архітектурних пам'яток на Волині у 1921-1939 рр. стала одним зі стимулів соціокультурних трансформацій, і розглядається в даній роботі як окрема частина надбання досліджуваного періоду. Водночас, усі аспекти її розвитку в регіоні необхідно розглядати як невід'ємну складову пам'яткоохоронної роботи, що велася на той час у Другій Речі Посполитій. При цьому не можна оминати увагою напрацювання попередніх поколінь польських і російських науковців (істориків, мистецтвознавців, архітекторів), виконані на межі ХІХ – ХХст. щодо значного числа об'єктів, у тому числі розташованих на Волині.

Формування основних засад охорони пам'яток та практичних прийомів збереження об'єктів різних типів (міст або їх частин, архітектурних ансамблів або комплексів, окремих будівель чи їх елементів), а також нового будівництва в історично сформованому середовищі розглянемо у соціокультурному, організаційно-правовому та науково-методичному аспектах.

Необхідність всебічних досліджень матеріальної спадщини минулого в середовищі польської інтелігенції була усвідомлена ще на поч. ХІХ ст., невдовзі після останнього розділу Першої Речі Посполитої. Впродовж ХІХ ст. вийшли у світ ряд фундаментальних праць, які містили історико-краєзнавчу та мистецтвознавчу інформацію, характеризували стародавні архітектурні пам'ятки в контексті історії регіонів та окремих населених пунктів Польського Королівства¹⁵².

---

¹⁵² Серед них слід виділити "Opis Starożytnej Polski", "Historyczne pamiątki znamienitych rodzin i osób dawnej Polski" [915, с.57], дослідження М.Баліньського і Т.Ліпінського "Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana" [675] та "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego" [952].

Початки пам'яткоохоронної діяльності в Польщі формувалися також в рамках діяльності наукових товариств, створених ще у I-й пол. XIX ст.¹⁵³, справу яких з 1906 р. продовжило у Варшаві Товариство охорони пам'яток минулого (TOnZP), компенсуючи своєю діяльністю відсутність державних структур з відповідними функціями. Товариство орієнтувало свою діяльність на території, що перебували під протекторатом Російської імперії і ставило завдання, в тому числі, запобігати занедбанню усіх пам'яток, які в будь-який спосіб пов'язані з історією і культурою Польщі; розвивати і популяризувати знання про національну культуру, науку і мистецтво минулих століть [790, с.87].

У 2-й пол. XIX – на поч. XX ст. відбулися найбільші зміни в поглядах на символічне значення архітектурних пам'яток. Тоді минуле почали розглядати не лише через призму історичних подій, але й на тлі матеріальних об'єктів, які своїм існуванням супроводжували ці події. Важливим чинником поширення інтересу у фаховому середовищі до давніх будівель став розвиток історичного мислення – розумного пізнання минулого. Саме на межі століть утилітарна функція об'єкту вже не розглядалася як первинна, поступаючись місцем мистецькій чи історичній цінності: “як пам'ятник і документ минулого пам'ятка мала свідчити про уявну чи реальну велич держави, народу і суспільства” [720, с.28].

Специфіка ситуації у відродженій Польщі полягала у прийнятті до реалізації таких пам'яткоохоронних концепцій, які репрезентували б справу відбудови пам'яток як невід'ємну складову духовного відродження і зміцнення польської нації в майбутньому: “Нам загрожує духовне виродження, якщо в цей історичний момент не врятуємо нашу національну культуру і не забезпечимо основ для її майбутнього” [792, с.8-9]. “Як казковий фенікс відродяться з попелу спалені села і містечка, будуть відбудовані хати і двори, школи і костели, а з ними також пам'ятки архітектури” [868, с.6].

Для польського народу, понад століття позбавленого власної державності, проголошувані постулати були близькими і зрозумілими. За словами польського

---

¹⁵³ Тут маємо на увазі, наприклад, Варшавське, Люблінське, Плоцьке Товариства друзів наук, діяльність яких була припинена російською владою ще на початку 1830-х рр. [990, с.10].

дослідника Є.Фрича, у попередній період пам'ятки “виконували роль охоронців і свідків минулого, що найкраще підтримували національну свідомість поляків” [720, с.103]. Патріотичний пафос закликів, що лунали з уст фахівців, мав на меті не тільки залучення широких кіл громадськості до пам'яткоохоронної діяльності, але й засвідчував безсумнівність “польськості” усіх регіонів, на території яких розташовувались цінні для національної історії об'єкти.

Для ефективного вирішення комплексу завдань наприкінці 1918 р. було утворене Міністерство мистецтва і культури, яке функціонувало до 1923 р.¹⁵⁴

Усвідомлення владою важливості роботи з пам'ятками знайшло своє відображення у Декреті про охорону пам'яток мистецтва і культури (1918 р.) [456], який заклав основу правового унормування пам'яткоохоронної діяльності у міжвоєнній Польщі: охорона культурної спадщини стала одним з обов'язків держави і її громадян. Відповідно до Декрету охороні підлягали всі пам'ятки мистецтва і культури, які знаходилися на території Польської держави і були занесені до відповідного інвентаря. Перелік (інвентар) мав включати усі цінні нерухомі та рухомі об'єкти, які існували не менше п'ятдесяти років. Важливою новелою документу став пункт, який передбачав розгляд нерухомої пам'ятки в середовищному контексті, а творів мистецтва – як невід'ємних елементів інтер'єру/екстер'єру конкретного об'єкту. Важливу роль Декрету для становлення і подальшого розвитку пам'яткоохоронної справи, вичерпність його предметної проблематики відзначав польський архітектурознавець Я.Прушинський: “не знайшовся би гідний охорони предмет, який на підставі декрету не можна було би піддати такій охороні” [916, с.115].

Згодом Декрет був доповнений розпорядженнями міністра мистецтва і культури від 5 квітня 1919 р. про організацію консерваторських служб; міністра релігійних віросповідань та громадської освіти від 17 травня 1924 р. про утворення окружних консерваторських комісій; розпорядження з цього ж міністерства від 19 грудня 1925 р. про змішані Комісії стосовно охорони пам'яток мистецтва і культури,

---

¹⁵⁴ Функції ліквідованої установи увійшли до zakresу діяльності Міністерства релігійних віросповідань та громадської освіти.

які знаходяться в католицьких костелах і костельних осередках. Поява останнього з названих документів стала результатом Конкордату укладеного між Ватиканом і Річчю Посполитою. Закономірно, що перераховані документи були чинними на територіях, яка увійшли до складу Волинського воєводства.

Розпорядженням від 5 квітня 1919 р. про організацію консерваторських служб було запроваджено поділ Польщі на консерваторські округи¹⁵⁵ та визначено їх повноваження, в тому числі: організація місцевого архіву пам'яток (списки, описи, фотографії, плани, малюнки і т.д.); піклування про їх стан, контроль за проведенням робіт з консервації та реставрації в окрузі; надання консультацій; подання Міністерству списків об'єктів, які необхідно внести до інвентаря [1010, с.8].

Для вироблення спільної стратегії вирішення пам'яткоохоронних завдань в масштабах держави, регіону, міста, розробки загальної методики виконання охоронних заходів, обміну досвідом та формулювання рекомендацій стосовно конкретних будівель був започаткований інститут з'їздів Ради консерваторів, перший з яких відбувся у квітні 1919 р. [423].

Волинське воєводство увійшло до Люблінського консерваторського округу, очолюваного архітектором Єжи Сенніцьким¹⁵⁶. Розпорядженням міністра мистецтв і культури та міністра внутрішніх справ від 20 лютого 1920 р. консерваторські відділи увійшли до складу воєводських управлінь як відділи мистецтв. Формування адміністративної вертикалі органів охорони національної культурної спадщини було завершено у березні 1930 р. утворенням управління Генерального консерватора пам'яток, який очолив Єжи Ремер [916, с.119].

З 1 листопада 1921 р. виконувачем обов'язків головного консерватора Волинського воєводства був призначений мистецтвознавець Зигмунт Морвітц [102], а 15 грудня 1922 р. його на цій посаді змінив Юзеф Пьотровський. У 1923 р. у зв'язку з погіршенням економічної ситуації в країні штати фахівців з охорони пам'яток скоротилися і на посаду керівника Люблінського округу, який включав Люблінське, Волинське та Поліське воєводства повернувся Є.Сенніцький, який

---

¹⁵⁵ У 1919 р. було виділено 9 таких округів.

¹⁵⁶ Закінчив Вищу технічну школу в Карлсруе, а також у 1912 р. – архітектурне відділення Вищого технічного училища імператора Миколи II (згодом – Варшавська політехніка) [991, с.20; 609, с.265]

очолював округ протягом наступних семи років [1010, с.16]. У червні 1932 р. керівником відділу мистецтв Волинського воєводського управління став Юзеф Едвард Дуткевич¹⁵⁷, який пропрацював тут до кінця жовтня 1935 р., суміщаючи виконання своїх прямих обов'язків з обов'язками консерватора¹⁵⁸. Останнім з волинських консерваторів міжвоєнної доби був Збігнєв Ревський.

Повертаючись до теми нормативно-правового забезпечення діяльності в галузі збереження історико-культурної спадщини, необхідно відзначити, що проблема виконання законодавчих актів чи постанов була похідною відсутності коштів, в тому числі, й для повноцінного представництва фахівців з охорони пам'яток на місцях. У 1922 р. Міністерством мистецтв і культури була видана постанова про коло обов'язків консерваторів у воєводствах [1010, с.23], яка значно розширювала поле їх діяльності. Основна теза цього документу – консерватори повинні бути радниками воєвод у всіх справах, пов'язаних з культурним життям.

6 березня 1928 р. Президентом Польщі було видане розпорядження “Про охорону пам'яток”, яке замінило Декрет 1918 р. У новому документі уточнювалось поняття пам'ятки, розширювався їх ареал (поряд з “пам'ятками людини” вводилась група “пам'яток землі”, пов'язаних з палеонтологією), акцентувалась увага на необхідності охорони ландшафту (оточення пам'ятки, історичні парки, природні ландшафти) [1010, с.12].

Величезні матеріальні втрати, спричинені Першою світовою війною, змусили фахівців переосмислити засади пам'яткоохоронної роботи. Міркування на тему долі зруйнованих та напівзруйнованих пам'яток минулого зводились до двох базисних концепцій. Панівні позиції займала теорія “зберігаючої консервації”, яку одначе було піддано сумніву в умовах тотального знищення цінних об'єктів. Ще в роки війни була започаткована дискусія між прихильниками “консерваційного” підходу, що дозволяв зберігати автентичність об'єкту незалежно від фізичного стану та прибічниками іншої – “відбудовчої” концепції, яка передбачала повну реновацію

---

¹⁵⁷ Здобув освіту в Академії мистецтв у Кракові і в Ecole de Louvre в Парижі, а у 1930 р. здобув науковий ступінь доктора філософії в галузі історії мистецтва [609, с.266-267].

¹⁵⁸ У 1934 р. був утворений Луцький консерваторський округ.

об'єкту. На другий план тимчасово відійшли менш значущі, як видавалося тоді, питання щодо способів реставрації об'єктів, які мали історичні нашарування.

Аргументи на користь “не втручання” в автентичну оболонку пам'ятки були викладені у праці архітектора Ю.Пьотровського “Відбудова пам'яток і відбудова держави” (1916 р.). Книга стала відповіддю на видану у 1915 р. колективну монографію “Відбудова пам'яток архітектури” (авторський колектив очолював Я.Войцеховський), в якій обстоювався протилежний підхід: “цінні пам'ятки архітектури, якщо їх зруйнував не час, не тільки можуть, але й повинні бути відбудовані” [720, с.93]. Наголос на соціокультурній місії відбудови спадщини, що розглядалась як елемент системи національних цінностей, обґрунтовував саме такий шлях: відроджені об'єкти є візуалізацією індивідуальних рис національної культури і джерелом мотивів для розвитку мистецтва, одним з головних засобів історичного і національного виховання [922, с.22].

Як показав наступний досвід, жоден із запропонованих підходів не міг бути застосованим у “чистому” вигляді, позаяк на формування пам'яткоохоронної моделі у кожному конкретному випадку впливали різноманітні чинники. Тому, остаточне рішення найчастіше було компромісним.

Поряд з потребою відбудови пам'яток постала об'єктивна необхідність відновлення міської забудови, частину якої складала архітектурно-містобудівні ансамблі історичних центрів. На цьому ґрунті серед фахівців розгорілися бурхливі суперечки. Архітектори старшого покоління – традиціоналісти і романтики – у своїх поглядах на спадщину минулого виступали за збереження і відновлення просторових структур та історично сформованого середовища загалом. Їм опонували модерністи, які, керуючись новим функціональним мисленням, розглядали ситуацію, що склалась, як нагоду реалізації своїх творчих доктрин, в яких практично не залишалось місця для спадщини. Сам факт дискусій знаменував появу нового об'єкта пам'яткоохорони – міста.

Теорія відбудови історичних міст і перші практичні пропозиції з'явилися одразу після війни, в тому числі, у працях І.Дрекслера, А.Кюхнеля, Р.Феліньського. Чи не вперше поруч з соціальними, функціонально-ужитковими та естетичними

мотиваціями з'явилися аргументи на користь відродження національного побуту, що стало додатковим імпульсом не тільки для відбудови з руїн міст і сіл, але й повернення їм неповторного польського характеру. І.Дрекслер так визначав загальний підхід до відбудови: “Найголовніший принцип: зі вцілілих об'єктів і будівель належить зберегти, наскільки це можливо, все, що має практичну, естетичну, характерну і пам'яткову цінність, ушкоджені об'єкти ремонтувати, нові будувати відповідно до духу часу, причому під об'єктами маю на увазі загальну схему поселень, форму, структуру і ансамбль окремих доріг, вулиць, площ і кварталів, храми і будинки, криниці, парки, окремі дерева, каплички, придорожні фігури” [723, с.100].

Звертаючи велику увагу на історичне місто і розглядаючи його як продукт багатовікового розвитку, фахівці стимулювали нові дослідження містобудівної історії. При цьому в систему причинно-наслідкових зв'язків того чи іншого шляху розвитку включались соціальні відносини, які відображались в структурі міста, визначали її особливості на кожному з етапів. У 1920-30-ті рр. вивчення закономірностей розвитку міст в контексті містобудівних тенденцій минулого дало декілька соціально значимих результатів. По-перше, історичні розвідки дозволяли знаходити нові підтвердження “стародавності”, тісного зв'язку з західноєвропейським культурним колом, разом з тим фіксувати в просторових структурах унікальні риси, які засвідчували б національну самобутність. По-друге, дослідження закладали основу для створення концепцій розвитку міст як духовно-матеріальних субстанцій майбутнього, покликаних зберігати в міському соціумі історичну пам'ять і просторово організувати його життя. По-третє, минуле міста розглядалось як з чинник, що принципово впливає на спосіб його відбудови.

Значний вплив на розвиток теорії охорони архітектурної спадщини мала Міжнародна конференція з проблем охорони і консервації пам'яток мистецтва та історії (21-30 жовтня 1931 р., Афіни), де вперше було сформульовано загальні норми охорони пам'яток, обов'язкові для усіх країн, відомі як Афінська Хартія. Звіт про роботу конференції, її ухвали та участь польських фахівців був виголошений

М.Лялевичем 1932 р. у Варшаві на засіданні Польської Комісії міжнародної інтелектуальної співпраці [808].

Незаперечну роль у становленні теорії пам'яткоохоронної діяльності та практики збереження пам'яток у Другій Речі Посполитій відіграли з'їзди Ради консерваторів. Відбудова і реставрація знакових для польської історії об'єктів, що мали неабияку архітектурно-мистецьку вартість, була першочерговим завданням державної пам'яткоохоронної служби. Саме тому окрему увагу на з'їздах приділяли відновленню королівського замку на Вавелі у Кракові (I-й з'їзд, 1920 р.), пам'яткам Варшави і Мазур (V-й з'їзд, 1921 р.), Львова (VI-й з'їзд, 1921 р.), Литви і Вільнюса (VII-й з'їзд, 1925 р.), Волині (XII-й з'їзд, 1927 р.), Тернопільського і Станіславівського воєводств (XVII-й з'їзд, 1932 р.) та ін. [429].

Під час роботи XII-го з'їзду в Луцьку, учасники зібрання не оминули увагою незадовільний стан історичного середовища у найдавніших волинських містах та нетактовність втручання в їх архітектурний образ в минулому і зараз – в процесі розбудови центрів. Так, стосовно Луцька було рекомендовано зосередити увагу на збереженні самотності забудови, схиливши “власників до скромного і простого трактування зовнішніх стін будинків, що як з точки зору естетики і ощадливості, так і з погляду усунення неякісних російських нашарувань, є в інтересах міста” [433, к.17]. Консерватори констатували занедбаність давньої забудови Дубно і відсутність контролю за новим будівництвом, при якому не враховуються вимоги збереження оточення пам'яток [433, к.19]. Особлива цінність ансамблю забудови центру Кременця спонукала до її збереження у незмінному вигляді. Для гармонізації усієї давньої забудови – невід'ємної частини неповторного міського ландшафту та посилення її колориту Радою консерваторів було запропоновано покриття дахів усіх будівель в середмісті “голландською” черепицею [433, к.25].

Очевидно, що рекомендації з'їзду були прийняті до уваги. Зокрема, впродовж декількох наступних років тривала інвентаризація забудови середмістя Кременця з метою надання його архітектурно-містобудівному ансамблю статусу пам'ятки¹⁵⁹, що

---

¹⁵⁹ На думку Ю.Дуткевича, ансамбль забудови, що підлягав охороні, складався з 25 будинків, розташованих на території історичного центру [1103, с.9].

не мало прецедентів в історії пам'яткоохоронної справи у Польщі. Визнання цінності забудови центральної частини, за словами волинського консерватора Ю.Дуткевича, “безсумнівно вплине на подальший розвиток цього романтичного куточка країни. З однієї сторони – гальмуючи можливість вільної і необмеженої розбудови середмістя, з іншої – спонукаючи громадську думку та туристичні організації до зацікавленості цим чудовим містом” [1036, с.45-46].

З огляду на актуалізацію містобудівних аспектів пам'яткоохоронної справи на міжнародному і національному рівнях, Міністерством релігійних віросповідань 24 жовтня 1936 р. було прийнято Окольник “Про охорону старих міст і старих кварталів” [457]. Документ стверджував необхідність охорони історичних міст як ключове завдання в умовах розвитку сучасної урбаністики і пропонував компроміс у розв'язанні конфлікту між охороною давніх міст і необхідністю їх розвитку. “Найкращим способом забезпечення краси і мальовничості старих кварталів є творення нових кварталів”, які повинні бути “з пієтетом підпорядковані мистецькому та історичному образу цілого”¹⁶⁰ [457, с.35]. Поява документу такого змісту демонструвала посилення позицій архітекторів-традиціоналістів, втрачених під натиском “нової” урбаністики авангарду, і встановлювала баланс між їхнім поміркованим консерватизмом та радикалізмом модерністів, а також розширювала поле урбаністичної практики перших і других.

Звертаючись до роздумів і пропозицій фахівців на тему співіснування різночасових шарів забудови у містах Волині і їх просторового розвитку у найближчій перспективі, відзначимо позицію головного архітектора Кременця і Кременецького повіту З.Целярського. Функціональна диференціація забудови, на його думку, є оптимальним способом збереження самобутнього образу і безперешкодного просторового зростання міста як того потребує час. Такий підхід наповнив би новим змістом міське життя, зробив би його привабливим як зсередини, так і ззовні. Говорячи про виділення в структурі міста чотирьох частин (фактично – функціональних зон) – історичної з житловими кварталами,

---

¹⁶⁰ Відповідно до “Окольника”, у воєводствах планувалось складання переліків історичних міст і кварталів, які потребують охорони, а згодом – виконання планів забудови цих населених пунктів з урахуванням вимог збереження історико-архітектурної спадщини.

торговельної, промислової та туристичної, З.Целярський акцентує на необхідності пошуку неповторного змістового наповнення першої (історико-архітектурний, освітній центр) і останньої (у Кременці – туристично-спортивний центр), підкреслюючи образно-сміслові аналогії з середовищем західноєвропейських міст [1034, с.89].

Завершуючи розгляд головних аспектів пам'яткоохорони в Другій Речі Посполитій, в загальних рисах окреслимо діяльність деяких недержавних інституцій у цій галузі. Утворення державної служби охорони пам'яток значно знівелювало роль товариств, і спричинило до звуження ареалу завдань, що ставились перед ними.

Зокрема, Товариство охорони пам'яток минулого зосереджувалась тепер переважно на видавничій, популяризаторській, конкурсній та консультаційній діяльності, інвентаризації об'єктів¹⁶¹. На тлі очевидної втрати впливу Товариства у 1920-30-х рр., що було відзначено й на XIII-му з'їзді Ради консерваторів (Варшава, 1928 р.), значної ваги набирають локальні краєзнавчі осередки [429, к.191]. З числа 16 відділень Польського краєзнавчого товариства найбільшою активністю вирізнялись Подільське, а також Волинське, яке розпочало свою діяльність 13 жовтня 1927 р. в Луцьку¹⁶² на чолі з Францішеком Ксенжопольським [957, с.1].

Від дня заснування і до 31 грудня 1933 р. членами Товариства було виконано понад 1400 знімків, на яких було зафіксовано об'єкти і сюжети, що являли історичний та краєзнавчий інтерес, у 1929 р. – укладено “Список пам'яток Волинського воєводства” [22]. З метою популяризації Волині в межах Польської держави і розвитку туризму в регіоні, краєзнавчим товариством було видано значну кількість листівок. Зокрема, вийшли серії: присвячена робітничому селищу Янова Долина (1932, 1933 та 1935 р.), “Волинь” (1937 р.), в якій були відображена й історико-архітектурна тематика¹⁶³, а також “Луцьк і околиці” (1935 р.)¹⁶⁴.

¹⁶¹ У міжвоєнну добу очолювали або були членами Товариства визначні архітектори М.Лялевич, О.Сосновський, С.Шиллер, Я.Захватович та ін. [863, сс.43, 87].

¹⁶² Такі ж товариства діяли у Варшаві, Кракові, Познані, Вільно, Катовіцах.

¹⁶³ “Замок в Клевани над рікою Стубла”; “Двір в Перевалах у Володимирському повіті”; “Межирічі Корецькі. Церква і оборонні мури”; “Губків. Руїни замку”; “Острог. Замок і собор”; “Кременець. Ліцей”; “Олика. Замок”; “Замок Любарта в Луцьку”; “Замок в Дубно над Іквою”; “Почаїв. Лавра”; “Вишівець над Горинню. Палац”.

¹⁶⁴ Зокрема, тут були представлені наступні сюжети: “Башта замку в Дубно”; “Острог. Руїни замку кн.Острозьких XVI ст.”; “Кременець. Ліцеальний костюл”; “Дубно. Костел бернардинів XVII ст.”; “Корець. Руїни замку”; “Вишівець. Палац Вишневецьких”; “Луцьк. Синагога XVI ст.”; “Горохів. Парафіяльний костел” та ін. [715, с.30-31].

б. 1. 2. Інвентаризація архітектурно-містобудівної спадщини Волині.

З'ясування стану архітектурно-містобудівної спадщини Волині, на відміну від інших регіонів Польщі, потребувало значно більших зусиль. По-перше, Люблінський консерваторський округ, до складу якого 1 листопада 1923 р. було включено Люблінське, Волинське і Поліське воєводства [1010, с.18], територіально був одним з найбільших серед виділених в країні. Лише 1934 р. в результаті реорганізації був сформований Волинський округ з резиденцією керівництва в Луцьку [609, с.266]. По-друге, у розпорядженні влади практично не було інформації на тему пам'яток, в той час як інвентаризації підлягали сотні будівель, руїни історичних споруд, надгробки, твори скульптури і т.д. X – сер. XIX ст. [816, с.379]. Ситуація була цілком закономірною, адже на кожному з історичних етапів волинські пам'ятки розглядались державами, що адміністрували цими землями, як спадок “чужої” історії. Розташовані на перехресті культур і цивілізацій, монументальні свідoctва звитяг і поразок народів викликали у кожної наступної влади не стільки інтерес, скільки роздратування і бажання утвердити себе, в тому числі, через їх знищення або забуття. Стирання історичної пам'яті через стирання “обличчя” епохи, якими були архітектурно-мистецькі твори – відомий прийом в історії архітектури.

Як зазначалося вище, у Російській імперії не особливо переймались збереженням “польської” старовини, більше піклуючись про розповсюдження свого впливу у “Південно-Західному краї”, в тому числі, через особливу увагу до сакральних пам'яток давньоруського зодчества, шляхом трансморфічних реконструкцій давніх католицьких костелів та деяких світських будівель¹⁶⁵. Втім, не можна не згадати тут реставрацію замку в Острозі та обмірно-фіксаційні роботи у замку Любарта в Луцьку на поч. XX ст. Про складання докладних реєстрів давніх об'єктів, незалежно від їх походження, тоді не йшлося.

Особливості ведення інвентаризаційних робіт на Волині охарактеризовано у промові консерватора Люблінського округу Є.Сенніцького, виголошеній наприкінці

---

¹⁶⁵ Відомі реставрації і реконструкції знакових для утвердження російської національної ідентичності об'єктів – Мстиславового храму (Успенського собору) у Володимирі-Волинському [630], храму Святого Василя в Овручі, виконані на поч. XX ст., та численні перебудови “в російському стилі” святинь, конфіскованих у римо-католицького Костелу у 1830-х рр.

1927 р. перед старостами повітових міст Волині – через чотири роки після початку інвентаризаційних праць у воєводстві [21, арк.61-66]. Є.Сенницький висловив стурбованість тим, що наміри, задекларовані ще на зорі незалежності, сповна не реалізовані “у зв’язку з продиктованою державою необхідністю заощадження” і вирішальним впливом цієї мотивації на ефективність пам’яткоохоронної діяльності. Розставлені консерватором акценти віддзеркалили найважливіші проблеми, з якими в той період стикалися фахівці в процесі інвентаризаційних робіт: брак коштів і відсутність спеціалістів, політизація попередніх пам’яткоохоронних акцій як на сході, так і на заході польських територій, недоступність результатів для широкого кола громадян, а відтак, недостатня поінформованість населення про культурне надбання нації. Ступінь її “цивілізованості” розглядалася Сенницьким через призму ставлення до пам’яток минулого. За приклад бралася діяльність з охорони культурної спадщини у провідних державах Західної Європи – Англії, Франції, Італії та Німеччині. Завершуючи доповідь, консерватор охарактеризував ситуацію, що склалась на території його округу: “На жаль, велика територія цього [Волинського] округу, повна відсутність постійної фахової допомоги, якої відділ мистецтв був позбавлений, змушує консерватора до значних зусиль, результат яких з кількісної сторони був дуже незначним. [...]

Волинське воєводство, де відбувся в вересні цього року XII з’їзд Ради консерваторів, розуміючи справу і сердечно турбуючись про долю своїх пам’яток, німих свідків давньої польської величі на цих землях, з таким запалом русифікованих, має намір муніципалітетами субсидувати праці в галузі інвентаризації, консервації пам’яток мистецтва і культури” [21, арк.64].

У пленарному та виїзних засіданнях згаданого з’їзду 20-24 вересня 1927 р. в Луцьку, Острозі, Межирічах Острозьких, Дубно, Кременці, Вишнівці та Почаєві взяли участь керівники волинської влади, відділів Міністерства релігійних віросповідань і громадської освіти, консерваторських округів Польщі та представники місцевої громадськості [433, к.15]. Делегати відвідали найважливіші архітектурні пам’ятки, які потребували невідкладних пам’яткоохоронних заходів: в Луцьку – замок Любарта і руїни вірменської церкви, в Острозі – руїни замку, в

Межирічах Острозьких – ансамбль колишнього францисканського монастиря, в Дубно – давні кармелітський та бернардинський костели, замок та синагогу, в Кременці – руїни замку на горі Бони, комплекс будівель Кременецького ліцею (*колишній костел і монастир єзуїтів – О.М.*), давній василіанський монастир, у Вишнівці – палац, колишній костел кармелітів та церкву.

Впродовж 1923-1930 рр. відділом мистецтва і культури Люблінського, Поліського і Волинського воєводств було виконано значний обсяг робіт в царині охорони пам'яток, у тому числі, інвентаризаційних. Необхідно відзначити, що станом на 1929 р. в масштабах усієї держави було інвентаризовано 1856 пам'яток, при цьому виконано близько 20 тис. “інвентаризаційно-обмірних” фотографій і 4.5 тис. планшетів обмірних креслень [816, с.378].

Процедура занесення об'єктів до інвентаря пам'яток мистецтва і культури Польської держави складалась з декількох етапів. Власне інвентаризація, яка означала обстеження об'єктів і виконання фотографій, які передавались до архіву воєводських відділів мистецтв. Наступний крок – оформлення інвентаризаційної картки на кожну пам'ятку з короткою історичною довідкою про об'єкт, описом його технічного стану, планом з нанесеними розмірами основних частин. Картки утворювали каталог пам'яток кожного регіону Польщі. На основі комплексних досліджень, в тому числі історіографічних, виносилось рішення про необхідність включення об'єкту до загальнодержавного інвентаря.

Символічно, що перші такі висновки 1925 р. стосувались двох храмів Луцька – кафедрального костелу і синагоги [434, к.10]. Протягом 1925-30-го рр. до Варшави було надіслано інвентаризаційні матеріали аналогічного змісту щодо замку Любарта та будинку управителя на території замкового двору, церкви, колишнього костелу бернардинців в Луцьку, руїн замку Бони, комплексу будівель ліцею в Кременці, замку, Луцької брами, костелу бернардинців, монастирського комплексу кармеліток в Дубно, костелу Св.Трійці, синагоги в Любомлі [434, к.23-24, 83].

Додатки до звіту за другу половину 1927 р. засвідчують наміри першочергової реставрації групи пам'яток, які, як показали наступні пам'яткоохоронні дії, несли в собі конкретний символічний зміст. До переліку цих об'єктів увійшли найвагоміші з

огляду на: період будівництва (“єпископський замочок”, собор Мстислава (храм Успіння Божої Матері) у Володимирі-Волинському, дзвіниця та надбрамна дзвіниця при ньому); особливості формування (комплекс будівель колишнього францисканського монастиря у Межирічах Острозьких); зв’язок з визначними діячами національної історії (ансамбль колишнього костелу і монастиря кармелітів та парафіяльний костел у Вишнівці) [21, арк.43-55].

У серпні 1927 р. в листі до Міністра релігійних віросповідань Є.Сенницький повідомляв, що на території округу інвентаризовані 463 об’єкти: 356 з Люблінського воєводства, 38 – з Поліського і 69 – з Волинського [1028, с.39]

Наступного, 1928 р., була продовжена інвентаризація цінних будівель, розташованих на території Кременецького повіту і міста Кременця, виконано обміри в’їзної брами резиденції Вільгів та костелу в Голобах [21, арк.103-105].

Накопичені матеріали опрацьовувались і систематизувались за ознакою належності пам’ятки до однієї з трьох груп: 1) руїни замків, 2) монастирі, барокові будівлі, 3) знищені об’єкти (з виділенням трьох підгруп: значні руйнування, середні руйнування, відбудовчі роботи значних масштабів [21, арк.102-103]), як цього вимагали у центральних органах пам’яткоохорони. На основі цих відомостей згодом в управлінні Генерального консерватора і в Центральному Бюро інвентаризації (ЦБІ) складались карти розташування пам’яток на територіях окремих округів, воєводств й усїєї держави, які доносили інформацію про географічне розташування об’єктів, їх фізичний стан, переважання того чи іншого стилю в групах та ін.

Починаючи з 1921 р., результати інвентаризації представлялись на спеціалізованих і народногосподарських виставках для ознайомлення широкої громадськості з цією частиною національного надбання¹⁶⁶. Зокрема, волинські пам’ятки були представлені на Державній виставці в Познані 1928 р¹⁶⁷.

Наприкінці 1929 р. у каталозі інвентаризованих пам’яток Волинського воєводства налічувалось понад 220 позицій. У цьому контексті необхідно згадати програму ЦБІ 1929-30-х рр., яка стосувалась 287 вибраних повітів Другої Речі

¹⁶⁶ Інвентаризаційні матеріали демонструвались на Архітектурній виставці в Кельцах (1921 р.), на Виставі пам’яток у Вільно (1927 р.), під час з’їзду Ради консерваторів у Варшаві 1927 р.

¹⁶⁷ Для демонстрації на виставці були передані детальні обмірні креслення монастиря францисканців в Межирічах Острозьких, разом з аналогічними матеріалами про забудову містечка Казімежа Дольного [21, арк.103].

Посполитої. Відповідно до документу у Волинському воєводстві належало інвентаризувати пам'ятки Луцького повіту і міста Луцька. Проте невдовзі програма була змінена, а названі місцевості – вилучені з переліку [816, с.380].

Пам'яткоохоронна робота в краї знову пожвавилась після призначення Ю.Дуткевича у 1932 р. на посаду керівника відділу мистецтв Волинського воєводського управління [991, с.22]. Протягом 1932-1934 рр. фахівець виконав інвентаризацію понад шістдесяті архітектурних пам'яток на території воєводства [609, с.267-272]¹⁶⁸. Вибір об'єктів здійснювався за типологічною та хронологічною ознакою, відповідно до розділів згадуваного карткового каталогу відділу мистецтв. Об'єктами наукового зацікавлення були замки пізнього середньовіччя, храми та монастирі переважно XVI-XVIII ст., православні церкви, зразки житлової забудови, малі архітектурні форми та монументальна скульптура. Включення до переліку декількох православних церков, як видно із характеристик стилю кожної з них, був не випадковим. Стилїстика більшості храмів пов'язувалась з ренесансною (Преображенська церква в Дубно (XVI ст.)), готичною будівельною традицією, синтезованою з візантійськими елементами (Богоявленська церква в Острозі (1521 р.), “православна церква з оборонним монастирем в с.Зимне” (XV ст.) та ін.) або була визначена консерватором як барокова (церква Св.Миколая в Бистричах (XVIII ст.), церква на Сурмичах (XVII ст.) в Дубно, церква в Низкиничях (1653 р.)¹⁶⁹ та ін.). Навіть найдавніша, на жаль вже не існуюча, дерев'яна церква кінця XVI ст. в селі Суходоли (Волинська обл.) – релікт волинської народної архітектури, охарактеризована як ренесансна.

Повідомляючи про обсяг виконаних робіт на сторінках “Бюлетеня історії мистецтва і культури” [924, с.252-253; 923, с.224-227], останній з волинських консерваторів З.Ревський відзначав, що протягом 1937 р. і початку 1938-го до інвентаря пам'яток було включено 29 об'єктів (дерев'яні і муровані церкви, костели, палаци). Комплексні дослідження архітектурного середовища і планувальної структури Корця, Любомля, Межирічів Корецьких та Тучина стали підставою для

¹⁶⁸ Інвентаризаційні картки та фотофіксації об'єктів, виконані воєводськими консерваторами у міжвоєнний період на території Польщі, склали основу Архіву фотографій та обмірних малюнків Інституту мистецтв Польської Академії наук.

¹⁶⁹ Усі датування – Ю.Дуткевича.

охоронних дій щодо їх історичних центрів. Станом на кінець 1937 р. в інвентарі налічувалось 405 позицій, причому їх кількість протягом останніх двох років подвоїлась [923, с.224-225].

Як відомо, у виконанні інвентаризації давніх об'єктів брала участь не лише державна пам'яткоохоронна служба, але й Заклад польської архітектури¹⁷⁰ – структурна одиниця архітектурного факультету Варшавської політехніки. Як зазначає польський архітектурознавець А.Мілобензький, зважаючи на zakres діяльності, Заклад мав статус самостійного наукового інституту [836, с.194], що дало йому змогу стати найповажнішим центром досліджень історії архітектури і мистецтва в міжвоєнній Польщі.

Статут Закладу декларував мету його заснування з пафосним лаконізмом – “служити навчанню і науці”, з амбіційною широтою окреслював коло завдань і напрями майбутньої роботи: проведення досліджень усіх форм будівництва в контексті їх еволюційного розвитку, де “втїлилась польська думка і праця”, стимулювання слухачів архітектурного факультету до самостійних досліджень і допомога таким науковцям, накопичення документальних матеріалів і публікування результатів досліджень, виконання інвентаризацій або інших корисних для науки замовлень, популяризація своєї діяльності в суспільстві [955, с.3]. За задумом О.Сосновського, основна мета усієї грандіозної роботи полягала в написанні фундаментальної “Історії будівництва в Польщі”, яка б охопила усі “пластично-просторові” сторони життя на її землях, починаючи від розселення та містобудування і закінчуючи архітектурними деталями¹⁷¹.

Впродовж усього міжвоєнного періоду Заклад підтримував тісні зв'язки і співпрацював з різними установами. Найбільш плідними були наукові контакти з управліннями Генерального та окружних консерваторів, зокрема, їх столичними підрозділами впродовж 1924-1930-го рр.[428]. Відомо, що у 1930 р. між Закладом і Міністерством релігійних віросповідань було підписано угоду на виконання

---

¹⁷⁰ Заснований у 1922 р. з ініціативи професора кафедри історії польської архітектури О.Сосновського.

¹⁷¹ Зосередження значних фахових сил і спрямування необхідних коштів мали забезпечити реалізацію амбітних планів держави – взяття на облік усіх пам'яток старовини протягом двадцяти років й видання протягом цього періоду 362 томів інвентаризацій кожного з повітів [916, с.121].

інвентаризаційних робіт згідно спеціально розробленої програми¹⁷² [688, с.19]. Міністерство та Товариство охорони пам'яток фінансували видавничу діяльність Закладу¹⁷³, організацію інвентаризаційних виставок [428, к.22]. Докладне фахове вивчення планувальної структури особливо цінних пам'яток (замків, монастирських комплексів і т.і.), їх архітектурних деталей у випадку значних руйнувань і відсутності будь-якої іншої інформації про об'єкт давало підстави обґрунтовувати ту чи іншу концепцію відбудови, користуючись методом стилістично-морфологічних аналогій. Об'єктами інвентаризації ставали міські фортифікації, синагоги, костели, архітектурна вартість яких, на думку науковців, не була належним чином оцінена. Часто обміри були підґрунтям для виконання макетів конкретних будівель або елементів їх конструкції, які використовувались з дидактичною метою [816, с.384].

Ще однією формою організації комплексних досліджень спадщини в регіональному зрізі були кількатижневі експедиції працівників Закладу і студентів, з метою інвентаризації цінних об'єктів, розташованих на певній території. Великий науковий ефект мали, зокрема, виїзди на Гуцульщину, Помор'є, Центральну Польщу і Полісся. Наприклад, у 1926 р. відбулась наукова мандрівка до “мало досліджених околиць Волині від Жидичина вверх по Стиру до Берестечка”, яка мала своїм результатом обміри і фотографії об'єктів сакральної, оборонної, резиденціональної, житлової архітектури у Жидичині, Чекно, Торговиці, Боремлі, Берестечку, Козині, Дубно та інших населених пунктах [428, к.37]. У 1928 р. відбулася наукова екскурсія “на Волинь”, під час якої була проведена інвентаризація головних складових ансамблю монастиря у с.Зимне [921]. У 1938 р. працівники секції сільського будівництва дослідили західну і північну частини Камінь-Каширського повіту, виконавши при цьому майже 150 замальовок і нотаток, а також 46 фотографій [959, с.380]. Протягом 1920-30-х рр. в Закладі була зібрана значна колекція фотографій і чорно-білих слайдів на склі (більше 4200 штук), виконаних

---

¹⁷² Звіт про діяльність Закладу польської архітектури протягом 1937-38 навчального року засвідчує розширення кола організацій, які фінансово підтримували його наукову діяльність. Кошти виділяли Міністерство внутрішніх справ, міське управа Варшави, Комісія наукових досліджень Східних земель, Інститут пропаганди мистецтва, Спілка гутних заводів, Торгово-промислова палата [959, с.380].

¹⁷³ Заклад польської архітектури протягом 1920-30-х рр. видавав “Biuletyn Naukowy” (згодом – “Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”), тематичні серії “Architektura Militaris”, “Wnętrza i sprzęt”, “Biblioteka Zakładu”.

під час експедицій (історичні центри міст, архітектурні ансамблі, характерні типи сільської забудови Волині і Полісся (Дроздинь, Купель, Милятин, Сварицевичі, Серники, Старе Село), містечок Олика та Степань, сіл (Додаток В, табл. В.1).

У перші роки діяльності в структурі Закладу польської архітектури функціонувало три секції: сільського будівництва і народного мистецтва, монументальної архітектури та урбаністична. Згодом з урбаністичної секції виділилась секція сталих укріплень, монументального живопису і поліхромії, консервації, обмірної та художньої інвентаризації [802, с.72]. Одночасно утворилися студії садів і парків (садової архітектури), інтер'єрів та обладнання, літургійного, єврейського та “візантійсько-руського” мистецтва.

Вперше за історію польських архітектурознавчих студій об'єктом наукового зацікавлення стало село та традиційне житлове будівництво. У 1919 р. Міністерство мистецтва і культури Польщі ініціював дослідження матеріальної культури польського села [803, с.277]. Започаткування інвентаризації було відгуком наукової громадськості на цю Програму, яка виконувалась протягом міжвоєнного періоду. Роботи виконувались відповідно до анкети, що включала наступні розділи: 1.опис села; 2.сільська садиба (тип, що найчастіше зустрічався в селі); 3.детальний опис найстарішого будинку; 4.детальний опис хати (тип, що найчастіше зустрічався в селі – з сер. ХІХ ст.); 5.детальний опис найновішої хати (збудованої після 1914 р.); 6.опис господарських будівель характерної садиби; 7.короткий опис двору; 8.короткий опис громадських будівель; 9.короткий опис церкви чи костелу, розташованих в селі; 10.каплички і придорожні хрести; 11.кладовище.

Навесні 1922 р. Заклад польської архітектури приєднався до вивчення особливостей сільської забудови регіонів Другої Речі Посполитої. Протягом 1922-1939 рр. були виконані обмірно-фіксаційні роботи стосовно 637 населених пунктів, представлені в окремих альбомах. Кожний складається з креслень, замальовок, фотографій, виконаних групою студентів-архітекторів з 2-3 осіб або індивідуально. Станом на 1935 р. найбільше населених пунктів було досліджено у Варшавському воєводстві – 117, найменше – у Тернопільському - 1, у Поліському і Волинському – по 16 [897, с.2]. Альбоми архітектурних обмірів містять текстову і графічну частину

відповідно питань, окреслених вище. Подані матеріали є своєрідними “галереями” сільського життя: тут представлені пейзажі місцевості та архітектурні сюжети, малюнки господарського начиння, меблів, скульптури і т.і. Доповненням ілюстративного матеріалу слугували фото обмірюваних споруд. Всі зображення є цінним іконографічним та документальним джерелом для студій регіональних особливостей народного будівництва Волині, тим більше, що майже всі об’єкти вже давно втрачені. Загалом в рамках студентських практик на теренах Волині були інвентаризовані 20 поселень (Додаток В, табл. В.2).

Наступну групу інвентаризованих об’єктів становили оборонні споруди та комплекси. Відзначимо, що певний інтерес до цих об’єктів виявляла також цивільна влада і військові. Перша – з огляду на можливість функціонального пристосування деяких з них для потреб місцевих адміністрацій. Другі, можемо припустити, бачили в них потенціал оборонних форпостів у випадку воєнних дій¹⁷⁴. Окрім креслень значного числа оборонних комплексів, розташованих на території сучасної Польщі, а також на Поділлі та Галичині (в т.ч. замки в Бережанах, Бучачі, Гусятині, Збаражі, Сидорові та ін.), збірка представляє декілька пам’яток з волинських теренів.

Комплекс споруд замку кн. Острозьких в Дубно був ретельно обстежений декілька разів. Вперше – у 1926 р. – під час згадуваної експедиції, коли були обміряні верхній і нижній ярус замку, включаючи каземати, та північний бастіон, що дало змогу виконати креслення планів, фасадів та поперечного розрізу укріплень. Вдруге, у 1927 р., обміряно південний бастіон (виконав З.Новак) і викреслено його перспективу “з пташиного польоту”; спеціальна увага приділена обмірам алебастрового фризу в одній із зал палацу¹⁷⁵ [428, к.17,19]. Під керівництвом Б.Геркена у 1938 р. інвентаризовано руїни житлового будинку (палацу Любомирських (?)) – О.М.) на території замку [959, с.381].

Обстеження руїн замку в Кременці на горі Бона відбувалось в контексті комплексних досліджень архітектурного середовища міста 1927 р. Результатом

---

¹⁷⁴ Відомо, що в процесі дослідження історій сталих укріплень в Польщі, були налагоджені контакти з відділом історії Генерального інспектора збройних сил [428, к.19].

¹⁷⁵ Ймовірно, йдеться про інвентаризацію фризу “Танцюючі вакханки” у парадній їдальні палацу Любомирських. Обміри були пов’язані з початком реставрації замкового комплексу, про що йтиметься нижче.

робіт стали, в т.ч., креслення плану замку у декількох рівнях, розрізу та фрагментів його підвалів (вик. З.Новак) [428, к.17, 19].

У 1938 р. був завершений цикл обмірних робіт укріплень замку кн.Радзивіллів в Олиці, розпочатий у 1929-30 рр. [428, к.5; 959, с.381]: досліджені бастіони та укладений план замкового двору (вик. М.Гансовський, А.Сестшеньцевич, Ю.Маас). Крім цього інвентаризовано міську браму.

Обмірні роботи на замку кн.Чарторийських у Клевані, що тривали протягом 1936-38 рр., залишили по собі детальний креслений плану комплексу з усіма будівлями, виконаний Б.Геркеном, Б.Беляєвим.

У 1938 рр. науковці секції історії фортифікації завершили укладання картографії укріплень Волині [959, с.380].

Інвентаризація зруйнованих, ушкоджених війною або перебудованих храмів була пріоритетним напрямом роботи секції монументальної архітектури, зважаючи на ідеологічне та соціокультурне значення відбудови цих об'єктів. Зокрема, відповідно до розпорядження Міністра релігійних віросповідань, оприлюдненого у 1922 р., масштабні ремонтно-будівельні роботи або реставрації костелів могли здійснюватись тільки на основі затверджених проектів і за умови позитивної рецензії окружного консерватора. Якщо ж будівля не була пам'яткою, вимагалось, щоб її архітектурний образ гармоніював з оточенням. [720, с.155-156]. Тому, костели, монастирі і церкви, які, на думку науковців, мали риси ренесансу або бароко, інвентаризувались в першу чергу і особливо ретельно.

Співробітники Закладу польської архітектури під час однієї з перших експедицій у 1922 р. виконали інвентаризацію інтер'єрів по-піярського костелу в Любешові XVIII ст.: здійснена фотофіксація оздоблення і розписів, а також скопійована кожна з 13 фресок [759, с.33]. Обміри давнього домініканського костелу у Чарторийську (серед. XVIII ст.) виконали Ч.Дорія-Дерналович, А.Карчевський (1924 р.), колишнього костелу тринітаріїв в Луцьку, в якому польська влада розташувала окружний суд – А.Барановська, Р.Калюга (1929-30 рр.), по-францисканського монастирського ансамблю у Кременці – С.Зеліньський, В.Кожеювський (1930-31 рр.). Як і анонімна недатована інвентаризація руїн костелу

і монастиря XVII ст. в Затурцях, усі креслення відзначаються високим ступенем деталізації. Якість обмірів дозволила якісно виконати відновлювально-реставраційні роботи більшості з названих та інших римо-католицьких храмів, що було символічним актом у справі державотворення. Також були виконані фрагментарні обміри костелу у Берестечку (1926 р.), Перевалах (вик. Я.Холєвіцький, К.Єзьоранський, 1929-32 рр.), каплиці на території руїн василіанського монастиря в Луцьку (вик. К.Сохачевський, 1925 р.), ансамблю церков Богородиці і Св.Трійці у Зимному (вик. Є.Рачинський, М.Валіцький, 1928 р.).

Відповідно до інструкцій Міністерства релігійних віросповідань, обов'язковій інвентаризації підлягали усі пам'ятки, які зазнали значних руйнувань під час війни і не планувались до відновлення або реставрації. Порядок стосувався об'єктів, які перебували як у державній, так і приватній власності. Зокрема, подібна ситуація склалась щодо напівзруйнованих неоготичного палацу і флігеля Лазьнінських в Рясниках (Рівненська обл.). У 1924 р. будівлі були ретельно обміряні (вик. З.Новак, С.Якимович) і лише після цього розібрані.

Висока архітектурно-мистецька цінність та унікальність об'єктів зумовили докладність обмірних креслень церкви в Низкиничках (вик. Ю.Куровський, 1933 р.) і синагоги в Луцьку (вик. Л.Маслов, В.Сагайдаковський, 1934 р.). Не був залишений поза увагою колишній літній палац уніатських єпископів у Жидичині (обмір 1926р.).

Протягом 1937-38 навчального року працівники секції садово-паркового мистецтва Закладу польської архітектури Г.Чолек та К.Желеховська здійснили інвентаризацію 20 давніх волинських резиденціональних парків. Значний масив графічного матеріалу, представленого у вигляді детальних генеральних планів, супроводжувався інформацією про історію створення кожного з парків, особливості стилістично-композиційного вирішення та дендро-видового складу насаджень¹⁷⁶.

Залучення викладачів і студентів політехніки до виконання інвентаризації було достатньо показовим фактом, що мав, окрім практичного, і символічне значення. По-перше, збільшення числа виконавців значно пришвидшувало усі

¹⁷⁶ Були інвентаризовані парки у Вишнівці, Воскодавах, Гориньграді, Городку, Деражному, Дорогобужі, Дубно, Заборолі, Іваньчицях, Копитові-Октавіні, Кременці, Кустині, Межирічах Корецьких, Мізочі. Млинові, Обарові, Олександрії, Рівному, Рясниках, Стубло, Тудорові, Тучині, Шпанові, Шубкові; Ciolek G. Ze studiów nad założeniami ogrodowymi Wołynia / G.Ciolek, K.Zelechowska // Odbitka z BHSK. – 1939. – R.VII. – 48 s.

роботи. По-друге, виконання інвентаризаційних обмірів студентами було частиною навчального процесу, а напрацьовані креслення ставали важливим дидактичним матеріалом, за якими наступні покоління вивчали історію національної та європейської архітектури. Пізнання національної історії через безпосередній “контакт” з давніми об’єктами і реальна участь у справі відродження національної культури мала неабияке виховне значення для представників молодого покоління. В такий спосіб відбувалось своєрідне накопичення матеріальних та духовних цінностей нації, яка вступала в перший період свого становлення, а молоді люди повинні були відчувати себе продовжувачами справи пращурів, отримуючи натхнення для нових звершень.

За розпорядженням Міністерства громадських робіт, органи регіональної адміністрації теж брали участь у з’ясуванні стану архітектурно-мистецьких пам’яток на місцях. У запитах, що розсилались в усі повітові староства Волинського воєводства, йшлося про складання списків знищених і ушкоджених під час війни пам’яток, визначення можливості включення збережених об’єктів до туристичних маршрутів та путівників. Зокрема, для укладання “Путівника по Польщі”, який планували видати польською, французькою та англійською мовами [155, арк.1].

Відзначимо також спроби залучення священиків до справи виявлення і фіксації пам’яток сакральної архітектури. Зрозуміло, що влада ініціювала збір інформації, яка стосувалась насамперед римо-католицьких костелів. Православні храми, які в абсолютній своїй більшості розглядались польською адміністрацією як матеріальне втілення іншої світоглядної системи, стали об’єктом окремого інтересу після заснування наприкінці 1931 р. “Товариства сторонників православної віри і охорони традицій православної віри ім.Петра Могили” в Луцьку [110], яке очолив С.Тимошенко. Показово, що на установчих зборах Товариства було розглянуто проект питальника на тему історико-мистецької вартості давніх церков, що перебували у власності православної Церкви. За своєю структурою “квестіонарій” нагадував церковно-парафіяльні літописи кінця XIX – поч. XX ст., які укладались для всіх храмів за часів Російської імперії (детальний опис храму, його об’ємно-планувальні, стилістичні, морфологічні, конструктивні особливості, цінних творів

мистецтва в інтер'єрі, зокрема – іконостаси, ікони, богослужбові книги і т.д.) [110, арк.7-7зв]. Але ця акція не набула розвитку.

Локальні інвентаризаційні акції волинських пам'яток здійснило Варшавське Товариств охорони пам'яток. Протягом 25 липня 1933 р. – 1 квітня 1934 р. були інвентаризовані замки в Луцьку та Олесько для відбудови і реставрації. Зокрема, в Луцькому замку К.Кокозовим були обміряні вежа Свидригайла та фасади двох оборонних мурів [151а].

Свій внесок у справу інвентаризації архітектурно-містобудівного спадку зробили також Волинське краєзнавче товариство і його відділення, розташовані у більшості повітових міст¹⁷⁷. Зокрема, Товариство опікувалось долею руїн замків у Тайкурах та Козині [109, арк.5]. Завдяки майстрам художньої фотографії і ентузіастам краєзнавчої фотографії Яну Булгаку [483, с.161-162] і Генрику Поддембському, які залучались цією організацією для фіксації визначних місць і пам'яток, до нашого часу дійшла інформація про сотні об'єктів з теренів Волині.

6.1.3. В і д б у д о в а і р е с т а в р а ц і я п а м ' я т о к .

Грунтовні науково-дослідні роботи стосовно архітектурної спадщини Волині отримали і практичний вихід. Потужний інформаційно-фактологічний та науково-методичний базис, який безперервно формувався впродовж міжвоєнного двадцятиліття зусиллями фахівців, послужив теоретичною основою для повернення до культурної скарбниці держави значного числа пам'яток.

Підтримка тих пам'яток, які практично не постраждали під час війни і потребували лише поточного ремонту, здійснювалась першочергово. Частина з них пристосовувалась для розміщення різноманітних установ і організацій. Крім того, у деяких випадках ремонт і наступна консервація розглядалися як тимчасовий засіб перед початком технічно складніших охоронних дій.

Польська пам'яткоохоронна доктрина міжвоєнного часу, як частина доктрини національної, визначала необхідність реконструкції видозмінених у попередній період історичних будівель і повернення їм первинного образу та втрачених

---

¹⁷⁷ За даними 1931 р., функціонували Луцьке, Дубнівське, Костопільське, Ковельське, Кременецьке, Сарненське відділення [109, арк.1].

архітектурно-стилістичних особливостей (на території колишнього Конгресового королівства, Волині – усунення “російських нашарувань”). Найяскравішими зразками “відновлювальних реставрацій”, зважаючи на їх виняткове значення для самоусвідомлення польської нації стала реставрація королівських замків у Кракові на Вавелі та Варшаві. Обидва трактувались як символи незалежності і величі Речі Посполитої. Національно-патріотичні мотиви домінували також при виконанні стилістичних реставрацій палацу Сташиця і колишнього костелу піярів у Варшаві, костелу Св.Трійці в Радомі та ін.

Пам'яткоохоронні дії щодо архітектурних пам'яток Волині, які належали до різних типологічних груп, мала свої особливості. Так, католицькі монастирі та костели були пріоритетними об'єктами у справі відбудови як носії ознак національної та релігійної ідентичності.

Так, потребували відбудови костели-пам'ятки в Затурцях, Злочівці Чарторийську, Кисилині і Мельниці (всі у Волинській обл.), зруйновані під час воєнних дій на території польської частини Луцько-Житомирської дієцезії. Зазнали ушкоджень і потребували ремонту кафедральний костел в Луцьку, парафіяльні – в Боремлі, Катербурзі, Соколі, Яловичах, колегіата в Олиці [392, арк.388].

Значна частина волинських пам'яток цієї групи носила на собі відбиток більш ніж столітнього російського панування. Загальновідомими є численні реконструкції в “російському” стилі римо-католицьких костелів та давньоруських церков, здійснювані протягом ХІХ ст. Польська влада розпочала боротьбу з ознаками колишнього колоніального статусу та іноземної присутності на власних теренах шляхом зміни об'ємної структури і морфології фасадів – реконструкції завершень, архітектурного оздоблення, нехарактерних перебудов.

Можна констатувати, що активна діяльність в zakresі ідеологічно вмотивованої реконструкції та реставрації архітектурних пам'яток Волині розпочалася наприкінці 1920-х рр. Однією з перших акцій усунення “російських” нашарувань стала реставрація по-кармелітського костелу у Вишнівці (поч. ХVІІІ ст.), під час якої у 1927 р. було демонтовано аттик ХІХ ст., який поєднував між собою вежі колишнього костелу і встановлену на ньому цибулясту баньку [21,

арк.48]. Тоді ж в процесі зміцнення мурів і відбудови частини монастирського саду колишнього кляштору єзуїтів у Кременці була реконструйована прибудова часів Російської імперії до монастирського корпусу [950, с.300].

У середині 1930-х рр. під час ремонту церкви св.Василія у Володимирі-Волинському були очищені від штукатурки фрагменти “романської” кладки, що, за словами Волинського консерватора Ю.Дуткевича, “уможливить в майбутньому реконструкцію первісної форми романсько-східного архітектурного і скульптурного оздоблення цієї цінної пам’ятки” [727а, с.229]. Навіть у Російській імперії реконструкція образу і перебудова об’єму Василівського храму сприймалися, за словами графині Уварової, як такі, що “ріжуть око всякому, що хоча б трохи знайомий з мистецькими пам’ятками та їх стилем” [630, с.79]. Очевидно, що прагнення повернути церкві її первинні форми обумовлювали й інші аргументи: “романська” складова архітектурно-конструктивного вирішення наближала пам’ятку до західного цивілізаційного кола, “східна” – була співзвучною пропагуванню давньоруських архітектурних форм в церковному будівництві.

В цілому ж знесення цибулястих куполів і маківок стало першочерговим заходом при відновленні давніх форм сакральних будівель. У цьому контексті набувала актуальності реконструкція завершень башт давніх костелів. Особлива увага зосереджувалась на об’єктах, що походили з доби бароко. З одного боку, період домінування бароко асоціювався з часом найбільшого розквіту польської державності, з іншого – архітектурні форми стилю у свідомості населення мали ототожнюватись з “родинним” – національним зодчеством як його органічне продовження. “Взірцем для відбудови веж і сигнатурок повинні бути такі різноманітні в деталях і такі цілісні з огляду на загальний характер барокові шоломи: куполоподібні і грушовидні, що, як і цибулини на візантійських православних церквах та московських соборах, стали символом наших польських костелів” [720 с.108]. Вишуканий силует барокових завершень підкреслював унікальність зовнішнього фасаду населених пунктів, акцентуючи при цьому ієратичне значення римо-католицьких святинь в їх повсякденному житті. Так було повернуто автентичні форми завершенням башт по-єзуїтського костелу у

Володимирі [924, с.253], костелу у Боремлі (кінець XVIII ст.), усунуті перебудови російського періоду костелу в Новому Загороді (поч. XVIII ст.), Мельниці (сер. XVIII ст.), Успенського собору в Почаївській Лаврі [923, с.225].

У цьому контексті варто окремо згадати реконструкцію одного з найдавніших храмів міста Дубно – колишнього костелу бернардинців. Ця велична будівля за час свого існування протягом I-ї пол. XVII – поч. XX ст. декілька разів реставрувалась і перебудовувалась. Останній раз – у II-й пол. XIX ст., коли костел був перетворений на православну церкву і набув відповідних стилістичних рис. Реставраційні роботи проводилися у 1937 р. на основі проекту, виконаного у Кременецькій майстерні архітектора Р.Гюртлера [923, с.225]. Докладні обміри доктора архітектури П.Богджевiча 1936 р.¹⁷⁸ [791, с.439] та малюнки А.Павловського 1872 та 1874 рр., послужили основою для проекту відновлення шоломовидного покриття вежі – доміанти у панорамі міста. На наступному етапі планувалося реконструювати головний фасад та реставрувати барокові оздоблення інтер'єру [923, с.225].

Обміри Закладу польської архітектури Варшавської політехніки були використані для відновлення, починаючи з 1924 р. [950, с.351], по-домініканського костелу в Чарторийську. Окрім відбудови перекриттів і даху, були повністю відновлені барокові шати фасадів серед. XVIII ст. – твір визначного архітектора Павла Гіжицького. Одним з перших був відреставрований колишній костел піярів в Любешові (сер. XVIII ст.). Найбільшу мистецьку цінність мали інтер'єри храму з монументальними фресковими розписами в стилі рококо на стінах і склепіннях [759, с.27]. За проектом П.Богджевiча у 1937 р. розпочалося зміцнення мурів, зведення склепінь, реставрація фасадів по-домініканського костелу в Козині [396, к.413]. Впродовж 1920-30-х рр. було повністю відновлено колишній костел кармелітів у Вишнівці та парафіяльний – в Затурцях, ґрунтовно відремонтований по-тринітарський костел у Берестечку, парафіяльні – у Боремлі, Новому Загороді. Документи засвідчують планування видатків на покриття дахом костелу в Кисилині,

---

¹⁷⁸ Тоді ж П.Богджевiч виконав інвентаризаційні обміри галереї головного фасаду монастиря кармеліток в Дубно, по-домініканського костельу в Козині, тераси перед головним фасадом по-езуїтського костельу в Кременці.

зміцнення фундаментів і стін – в Турійську, консервації дзвіниці – в Мацейові (зараз – Луків Волинської обл.) [421, к.93].

Відзначимо комплексність виконуваних відбудов і реставрацій: кожний з храмів розглядався як об'єкт, що має не тільки історико-архітектурну, але й мистецьку цінність. Усі складові зовнішнього і внутрішнього оздоблення (поліхромія, скульптура, ліпнина та різьблення вівтарів) піддавалась ретельним дослідженням для визначення мистецької цінності, особливостей стилістики, уточнення датування і авторства, історії створення, окреслення місця об'єкту в національній і європейській спадщині.

Закономірно, що реставрація монументального живопису, архітектурного і скульптурного декорування в інтер'єрі виконувалась на завершальному етапі відновлення храмів. Протягом 1930-х рр. були відкриті і законсервовані розписи з зображеннями гербів кн.Вишневецьких – фундаторів єзуїтського костелу в Кременці, реставрований цінний настінний живопис у костелі в Тучині (виконав львівський художник Єжи Яніш), розпочато аналогічні роботи у костелі в Голобах (виконував художник Єжи Островський), відновлено ліпнину в інтер'єрі каплиці у Підлужному (виконав львівський скульптор Репіховський), розпочато відновлення розписів інтер'єрів храмів у Берестечку, Дубно, Локачах, Порицьку, Воротнєві [923, с.225-227], очищено і законсервовано поліхромію “староцерковного характеру XVI ст.” у Новозагорівському костелі [421, арк.93].

При відновленні оборонних, світських та деяких сакральних будівель польська влада найчастіше переслідувала прагматичні цілі розміщення державних установ, освітніх закладів і т.д. Крім того, замки, палаци, монастирі володіли значним історико-інформаційним та туристичним потенціалом, який міг бути використаний для популяризації регіону і стати ще одним чинником його економічного розвитку.

Про виконання реставрації у палацовому корпусі магнатської резиденції у Вишнівці¹⁷⁹ йшлося у звіті консерватора Є.Сенницького за 1927 р. [21, арк.56]. Ще у І-й пол. 1925 р. було видане розпорядження про охорону об'єкту і розпочата його

¹⁷⁹ Цю величну ранньобарокову будівлю у 1924 р. було придбано Кременецьким муніципалітетом у останнього власника маєтку гр.Грохольського [1009, с.485].

консервація [434, к.7]. Тут планували розташувати декілька державних установ, лікарню, ремісничу школу та дитячий притулок [950, с.352]). Значна увага була зосереджена на реставрації вишуканих палацових інтер'єрів (декору вестибюлю, парадних сходів, найбільшої парадної зали першого поверху [433, к.25-26]). Проте, ремонтно-реставраційні роботи у замку-палаці кн. Вишнівецьких просувались достатньо повільно. З.Ревський інформував: “Палац. Позитивно оцінено проект відбудови частини аттику зі сторони входу на одноповерхових павільйонах, з використанням їх висоти для невеликого поверху. Загальний стан цінної пам'ятки незадовільний. Брак коштів не дозволяє Кременецькому ліцею здійснювати необхідні консерваторські роботи” [923, с.227].

Поважне місце у планах місцевої влади займала реставрація палацу кн.Любомирських в Рівному з метою розташування там магістрату [591, с.484]¹⁸⁰. З.Ревський наголошував, що з будівля заслуговує на збереження передусім з естетичної точки зору, відмежовуючи палац від “суспільно-політичних” оцінок [1082, с.77]. У по-бернардинському та по-домініканському монастирі в Луцьку після ремонту і реставрації розташували державні установи [914, с.2-3], а відбудований середньовічний замок кн.Чарторийських у Клевані планувалось пристосувати для розміщення виправного закладу [728, с.302].

Практика адаптації існуючих замків і палаців у східних воєводствах до потреб польської адміністрації була досить поширеною, особливо у 1920-х рр., коли існувала необхідність швидкого закріплення нової влади на приєднаних теренах. Показовий приклад – реконструкція колишнього замкового комплексу кн.Острозьких-Любомирських у Дубно для розташування різноманітних установ державного управління, помешкань державних службовців [360-362]. “Розквартирування” в давніх стінах нової влади очевидно трактувалось як продовження традицій перерваного періоду державності. Про такий підхід свідчить спрямованість усіх наступних відбудовчих робіт.

---

¹⁸⁰ У листі від 12 листопада 1936 р., адресованому до міської управи Рівного Волинський окружний консерватор З.Ревський наголошував на необхідності збереження стилістики фасадів при відбудові палацу – визначної пам'ятки пізнього бароко [242, арк.10]. Однак, як показали розрахунки кошторису, вартість ремонтно-реставраційних робіт виявилась значно вищою, ніж вартість нового будівництва.

Відомо, що перші пропозиції щодо функціонального пристосування замку виконувались для розгляду на XII-ому з'їзді Ради консерваторів, на порядок денний якого виносилось також питання відновлення замку Любарта в Луцьку [21, арк.56].

Документи, що стосуються основних етапів і проектів відбудови комплексу Дубенського замку 1920-30-х рр., дають змогу прослідкувати як відроджувалась з небуття ця унікальна оборонна споруда і визначна історична пам'ятка. Военні дії 1914-1918 рр. призвели до значних руйнувань замку. Після пожеж вціліли в основному лише бастіони, фрагменти куртини, стіни в'їзної брами та палацові мури. Вщент вигоріли міжповерхові перекриття, дахи, інтер'єри. Страшною пусткою віяло від порожніх вікон західного корпусу замку – колишнього палацу кн.Любомирських. Краще збереглася будівля зі східного боку замкового подвір'я, так звана “стара офіцина”, побудована у 1780-х рр. на фундаментах давньої споруди, як припускають історики – палацу кн. Острозьких. Саме ремонтними роботами на східному корпусі розпочалось відновлення замку.

Міністерством громадських робіт було затверджено проект пристосування цього будинку (за проектом – корпус №4) під житло для державних службовців¹⁸¹ (арх. Т.Бурше, 1925 р. [362]). Проектом передбачалось ідентичне розпланування двох житлових поверхів: зліва від головних сходів розташовувались дві трикімнатних квартири з кухнями і усіма зручностями, навпроти входу по головній осі будинку – кімната для службовців, що не мали сім'ї, а справа – дві двокімнатні квартири. Для забезпечення освітлення приміщень в стінах пропонувалось пробити декілька додаткових віконних прорізів, а вхід у будівлю – перенести вправо від існуючого. Зміни у плані будинку практично ніяк не відобразились на його зовнішньому вигляді: фасади не мали явно виражених стилістичних ознак до реконструкції, не планувалось вносити якісь поправки і після неї.

Наступним кроком відбудови Дубенського замку стала розробка проекту відновлення найбільшої будівлі – палацу кн.Любомирських (арх. Ю.Лісецький, 1927р. [361]). У стінах, що пам'ятали розмах і бурхливі дні Дубенських контрактів,

---

¹⁸¹ Насправді проект підписаний двома авторами. Однак, прізвище другого архітектора за підписом встановити не вдалося.

було вирішено розташувати приміщення повітового староства, місцевого сеймику та помешкання для старости.

Незважаючи на майже повну втрату перекриттів, в приміщеннях першого поверху палацу частково збереглося декоративне оздоблення кінця XVIII ст. авторства визначного італійського зодчого Домініка Мерліні. Зала для балів, оздоблена колонадою коринфського ордеру, їдальня, оформлена фризом із зображенням танцюючих вакханок та малий вестибюль, прикрашений геральдичним фризом із зображеннями гербів князів-фундаторів – Острозьких і князів-власників – Любомирських – усі деталі цих інтер'єрів мали підкреслити репрезентативний характер головної адміністративної будівлі повіту. З вестибюлю першого поверху можна було потрапити до служб ветеринарного та повітового лікарів, промислового, військового, паспортного відділу, відділів безпеки та доріг, креслярні. Найбільше і найвище приміщення – колишня бальна зала – призначалась для влаштування парадних прийомів та проведення засідань. Парадні сходи вели на другий поверх, де, розташовувався кабінет старости, його помешкання і службові приміщення. Ще одні сходи – з торця будинку – вели до приміщень канцелярії, державної поліції та господарського відділу. Під високим дахом, на горищі, планували влаштувати архів та гостьові кімнати для приїжджих у службових справах.

Логічним завершенням реновації замкового комплексу в Дубно стала відбудова найдавнішої із збережених будівель – в'їзної брами XVI-XVII ст. і прибрамного корпусу (арх. Ю.Лісецький [360]). Арковий ренесансний портал, облицьований тесаними блоками з вміщеним в розірваному трикутному фронтоні гербовим картушем Острозьких, дивом вцілів по численних перебудовах попередніх століть. Інші елементи об'єму перебували в незадовільному стані і мали вигляд напівзруйнованої еkleктичної суміші архітектурних форм. У запропонованому варіанті реконструкції було обрано шлях достатньо радикальної зміни об'єму: підкреслювалось композиційне ядро з в'їзною аркою на тлі двоповерхового корпусу з вищою центральною частиною. Силует стрімкого чотирисхилого даху над нею нагадував обриси оборонних башт середньовічних укріплень. Приміщення I-го поверху призначались для розміщення коменданта, казарм поліції, арештантської,

кухні, II-го – приймальні і канцелярії інспектора шкіл¹⁸², III-го – залишались резервними. Недатоване фото¹⁸³ є незаперечним доказом реалізації проекту.

Однак, відбудову комплексу будівель головної в'їзної брами в Дубенському замку за проектом Ю.Лісецького було призупинено. У 1933 р. повітовий відділ в Дубно за посередництвом Кола архітекторів в Луцьку оголосив закритий конкурс на відбудову в'їзної брами, який, як можемо припустити, мав на меті змінити концепцію реконструкції у зв'язку з виявленням під час досліджень нової інформації: “Для конкурсу взятий той об'єкт, що мав найбільшу цінність, а, разом, й найбільше загадок. Перед оголошенням конкурсу минулого року були зроблені обмірно-інвентаризаційні фотографії будинку. На їх основі, виявлено безсумнівні дані щодо первісного його вигляду. З'ясувалося, що будинок є прямокутним в плані з сильно виділеною центральною частиною, має в нижньому ярусі частини, муровані з природного каменю, що датуються вірогідно XV ст. Будинок був накритий прихованим дахом, сліди якого відкрито в мурах, закритих аттиком. Залишками аттику є горизонтальна смуга сграфіто з мотивами плетінки. Так само над передньою частиною в'їзної брами знаходився плоский дах або тераса.” [727, с.301-302]”. Умови конкурсу передбачали відбудову корпусу і повернення йому вигляду станом на поч. XVII ст. [727, с.301].

Розгляд проектів відбувся 26 квітня 1934 р. Першу та другу нагороду отримали, відповідно, проекти В.Стахоня та Ф.Кокеша з Луцька. Поза конкурсом окрему відзнаку одержала робота Ю.Новака, яка згодом була прийнята до реалізації.

Реконструкція була в-основному завершена до 1939 р. і найдавніший будинок замку набув сучасного вигляду. Строгі лінії ренесансного аттику над прибрамним корпусом, декорованого плоскими аркадами, виконаного у відкритій цегляній кладці, стилістично поєднувались з рустуванням кутів та з легко акцентованим обрамленням прямокутних вікон. На масивному темному тлі стін брами виділявся унікальний білокам'яний портал.

---

¹⁸² Ймовірно, поправки, помітні на кресленні 2-го поверху, свідчать про зміну планування і функціонального призначення деяких з них.

¹⁸³ Припускаємо, що знімок було зроблено на межі 1920-30-х рр.

На момент виконання окреслених робіт вже існував проект реставрації колонної зали палацу кн. Любомирських (1936 р. [363]), який не вдалось реалізувати до початку Другої світової війни.

Особливе місце серед пам'яток, що реставрувалися на теренах Волинського воєводства, посідав замок Любарта в Луцьку. Ще 1922 р. була створена спеціальна комісія, яка складалася з представників місцевої влади, місцевих та запрошених з Варшави фахівців, для напрацювання термінових заходів зі зміцнення замку¹⁸⁴. Попередні дослідження базувалися на інвентаризаційних матеріалах 1910-1912 рр., виконаних під час експедиції від Імператорської археологічної комісії (обмірні креслення та фотографії), очолюваної арх. Карлом Іваницьким [113, арк.44, 75]. На підставі розгляду цих документів і експертного висновку Ю.Лісецького, комісія визначила перелік першочергових організаційних і пам'яткоохоронних заходів. Передбачалось зміцнення замкової куртини з південної сторони і стіни – з північної, влаштування перекриттів і накриття в'їзної брами дахом. Керівництво усіма роботами здійснював арх. Юліан Йодкевич [40, арк.120, 129].

Відзначимо також, що про аварійний стан цієї потужної оборонної споруди двічі йшлося на з'їздах Ради консерваторів у Львові (1921 р.) [40, арк.153] та Луцьку (1927 р.), однак брак коштів не дозволяв здійснювати комплекс усіх необхідних робіт. Лише наприкінці 1920-х рр. були зміцнені фундаменти і замінено нижню частину стінового масиву в'їзної башти. У наступні роки проведені розчистка підвалів та відновлено частину втрачених мурів. З огляду на аварійність, замок Любарта звільнили від розташованих в його стінах пожежного депо і складів, які не тільки заважали консервації, але й, за словами сучасників, були виявом неповаги до цієї пам'ятки. Разом з тим, ухвала з'їзду Ради консерваторів 1927 р. допускала можливість використання для майбутніх ремонтно-відновлювальних робіт цегли з давньої вірменської церкви, яку було вирішено розібрати [433, к.17]. Одночасно з реставраційними і ремонтними роботами на території замку проводились археологічні розкопки – були “відкриті” фундаменти княжого палацу XVI ст. і

---

¹⁸⁴ До складу комісії увійшли: Ю.Лісецький, Волинський консерватор З.Морвітц, інженери К.Школьніцький і Я.Каріо – представники Окружної дирекції відбудови, інженер-архітектор Ю.Йодкевич – представник Волинського Окружної дирекції публічних робіт, інж.Барановський – представник м.Луцька [40, арк.120].

частина підвалин церкви св. Іоана Богослова. Станом на 1934 р. основний комплекс завдань з консервації замку був виконаний. Подальші роботи пов'язувались з відновленням конструктивних елементів оборонної системи. Так, на основі обмірів 1933-34 рр. у 1937 р. реконструйовано склепіння башти Свидригайла [923, с.226].

З метою накопичення коштів і подальшого ведення робіт місцева влада дозволила проведення екскурсій до законсервованих руїн Луцького замку, а також підтримала випуск спеціальних видань про його історію. Постійна увага, посильна підтримка і повсякчасна популяризація саме цієї будівлі, що була свідком давньої історії і вважалася владою символом польської державності на Волині, є одним з показових прикладів тогочасної пам'яткоохоронної політики як частини культурної політики держави.

Справа відбудови і реставрації інших замків Волині просувалась значно повільніше. Низькі темпи робіт зумовлювались фінансовими, майновими, технічними проблемами. У випадку перебування в приватній власності (наприклад, замки кн.Радзвильлів в Олиці, Сосновських-Довгяллів у Новомалині) проблема була не настільки гострою. Власники, ремонтуючи і облаштовуючи їх для проживання, повинні були дотримуватись вимог пам'яткоохоронного законодавства і здійснювати усі роботи під наглядом окружного консерватора.

Значно більше труднощів стояло на шляху збереження оборонних споруд, що належали державі. Пріоритет підтримки надавався тим, які могли бути функціонально адаптовані, перебували у задовільному фізичному стані і (або) володіли туристичним потенціалом. Остання позиція в значній мірі стосувалась так званих “мертвих” пам'яток – руїн. Сприйняття матеріальних субстанцій минулих епох з позицій національного романтизму визначало особливе ставлення зі сторони держави до руїн, більшість з яких підлягали “зберігаючій” консервації (замки у Кременці, Старому Олексинці, Корці).

Необхідно виділити ще одну суттєву причину низького відсотку втілення намірів, на якій наприкінці 1930-х рр. наголошував З.Ревський, аналізуючи стан пам'яткоохоронної роботи на Волині і окреслюючи завдання на майбутнє. Консерватор констатував відсутність “достатнього розуміння утримування пам'яток

для польської культури і науки, а також для інтересів польської держави” у волинському соціумі [923, с.227]. На Волині, на відміну від питомо польських теренів Речі Посполитої, не було і не могло бути емоційного ставлення населення до пам’яток як до органічної частини національної історії. По-перше, з огляду на етнонаціональний склад населення, більшість якого за визначенням не могла себе ідентифікувати з об’єктами спадщини ні в релігійному, ні в соціокультурному контекстах. По-друге, таке сприйняття спадщини було поширеним на Волині лише в колі польської інтелігенції, яка складала мізерний відсоток відносно усіх інших суспільних верств і мала лише ілюзорний та короткочасний зв’язок з цими землями.

Повсякчасне підкреслення дійсних і латентних впливів західноєвропейської і польської архітектури на формування архітектурно-художнього образу давніх будівель, незалежно від їх типологічної групи, а надто – волинських дерев’яних церков XVIII ст., зумовило розширення досліджень, розповсюдження пам’яткоохоронних дій в тому числі й на ці об’єкти. У міжвоєнний період було відремонтовано і відреставровано декілька колишніх греко-католицьких храмів, котрі за відомих історичних обставин у XIX ст. були передані православної церкві. Сутнісний зв’язок святинь з західною культурно-світоглядною традицією і актуалізація проблеми неоунії у 1930-х рр. стали додатковими чинниками, які обумовили посилення уваги до храмів цієї групи. Кожна з давніх церков була аргументом на користь глибоких духовних, культурних зв’язків Волині та її мешканців з Великою Польщею. Тому, збереження найдавніших об’єктів, елементів їх інтер’єру (зокрема, іконостасів, виконаних з застосуванням художньо-стилістичних прийомів бароко і рококо) мало неабияке значення для візуалізації такої спорідненості. Водночас, цінні з історико-архітектурного погляду церкви були “живим” взірцем для проектування нових храмів. Як і при реставрації давніх дерев’яних римо-католицьких костелів¹⁸⁵, церковні будівлі потребували застосування специфічних методик реставрації, і, відповідно, значних видатків і спеціальних навичок виконавців. Тим не менше, ремонтно-реставраційні роботи проводились у церквах у Степані, Старих Кошарах, на дзвіниці при церкві в Мизові

---

¹⁸⁵ На Волині протягом 1921-1939 рр. були відремонтовані давні дерев’яні костели у Перевалах, Вишеньках.

(Ковельський повіт) [923, с.227; 924, с.253], Городенці (Кременецький повіт) [950, с.300], Суходолах (Володимирський повіт) [924, с.252].

Водночас, категорично не сприймалися реставрації, що візуалізувати зв'язок з українською архітектурною традицією. Так, виконана за проектом арх. С.Тимошенка реконструктивна реставрація завершення Хрестовоздвиженської церкви XVII ст. в Луцьку, що мала складну власну історію, була розцінена З.Ревським як спроба “стирання стилю архітектури костелів на користь архітектури київських церков XVIII ст.”¹⁸⁶ [923, с.225].

На жаль, на суттєві пам'яткоохоронні заходи, які б не обмежувалися лише консервацією, щодо інших пам'яток архітектури і містобудування Волині (палацово-паркових ансамблів (Рівне, Млинів, Кустин), міських ратуш (Острог), синагог (Дубно, Луцьк та ін), середньовічних міських брам (Острог, Березне), давніх міських фортифікацій (Острог, Рожище), цінної житлової забудови у середмістях (Луцьк, Корець, Кременець та ін.), – у держави не вистачило ані коштів, ані часу.

6.2. Особливості і закономірності розвитку архітектури міжвоєнної Волині

Архітектурно-містобудівна спадщина Волині розглядається в роботі як соціокультурний феномен, виникнення і розвиток якого стало результатом кардинальних суспільних змін, що відбулися в Європі та Другій Речі Посполитій наприкінці першого двадцятиліття XX ст. і тривали до початку Другої світової війни. І, навпаки, архітектурна діяльність спрямовувалась на створення певної просторової моделі середовища, яка б стимулювала ці соціокультурні зміни. Усі структурні елементи цієї діяльності – містобудівна, об'єктна, пам'яткоохоронна – у тому чи іншому ступені на різних етапах впродовж досліджуваного періоду відображали різні компоненти трансформації, в першу чергу, “традиційний відступ” та модернізацію.

---

¹⁸⁶ Негативна реакція З.Ревського підтвердила виняткове ідеологічне значення цього храму. Ще за часів Російської імперії (1890 р.), його часткова відбудова диктувалась насамперед тим, що минуле Хрестовоздвиженської церкви “тісно пов'язане з історією боротьби православ'я з католицизмом” [517, с.340].

Пріоритетність чи паритетність названих компонентів детермінували завдання в політичній та ідеологічній сфері – прийняття ідеології національного державотворення, загальнокультурної деколонізації (“націоналізацію” культурного життя, дерусифікацію символічного простору, і створення чітко національного власного), інтеграції в західноєвропейський культурний простір. Тому, зважаючи на потужність зовнішніх чинників модернізації, які стосовно Волині набули властивостей емерджентності, тут була прийнята “ідеальна модернізаційна модель”, в якій універсальні елементи традиційної культури [...] використовувались для впровадження універсалізму Заходу” [639, с.87]. У цьому контексті набувала особливої актуальності проблема мотивів і стимулів модернізаційної діяльності. Для Волині пропонувались мотиви, що мали традиціоналістське підґрунтя, а спрямовувались на модернізацію для досягнення певного соціокультурного ідеалу. Разом з тим, особливість полягала в тому, що стосовно досліджуваного регіону йшлося про *неорганічну культурну модернізацію*, що являла собою нав’язування ідей, цінностей, чужих для місцевого соціуму, мала результатом руйнування існуючої соціальної традиції і візуалізувалась у відповідних архітектурно-просторових концепціях і вирішеннях.

Названі обставини визначили наступну особливість розвитку архітектури на території міжвоєнної Волині – *відсутність конфлікту* між традицією і модернізацією в національному (польському) прочитанні в архітектурному формотворенні, характерну для інших регіонів Другої Речі Посполитої. Адже як перша, що шукала відповіді на питання сьогодення в минулому, так і друга, що спрямовувала погляд у майбутнє, привносились сюди ззовні і сприймались як різні, але рівнозначні елементи іншого соціокультурного простору.

Позитивна конвергенція – як ще одна особливість розвитку архітектури Волині у 1920-30-х рр. – означала синтез на волинському ґрунті тих елементів західноєвропейських і польських архітектурних концепцій або їх адаптованих версій, які сприяли найбільш швидкому і ефективному розв’язанню конкретних завдань в соціальній, ідеологічній, культурній сферах регіону і візуалізувались на містобудівному і об’єктному рівнях.

Водночас, стосовно образно-стилістичних тенденцій в архітектурі міжвоєнної Волині можна говорити про *вибіркову модернізацію* як про ще одну особливість її розвитку. Прагнення “повернення” і “приєднання” до західноєвропейської цивілізації, відділення від російського історичного та культурного досвіду виражалось у змістовому дуалізмі художньо-естетичної основи формотворення, поширюваної в регіоні. Так, екстраполяція традиціоналістської парадигми у національній (польській) версії спрямовувалась на заміщення російських взірців. Окремі елементи цієї парадигми синтезували в собі трактування у якості традиційних не тільки вернакулярні (в широкому розумінні цього поняття) об’єкти, але й такі, що засвідчували спільність соціокультурної динаміки Польщі і Західної Європи в минулі періоди, представляли взірці національного варіанту класичних архітектурних стилів, а, значить, обґрунтовували необхідність синхронізації відповідних процесів вже у ХХ ст. Зміна формально-стилістичних ідентифікаторів, що відбувалась в польській архітектурі на поч. 1920-х рр. під впливом різнорідних чинників, в результаті урівняла в правах традиціоналістів і новаторів. Універсальність форм архітектури авангарду допускала можливість “подвійного кодування” образу об’єктів: як зразків національного і, одночасно, “інтернаціонального” стилю. Проте, на заваді всеохоплюючого впливу останнього на Волині стала місцева духовно-релігійна традиція – єдиний чинник національно-культурної та історичної ідентифікації регіону, а також – аргумент у міжнетнічному діалозі та при формуванні державної ідеології.

Соціокультурна трансформація, що відбувалась на Волині внаслідок кардинальної зміни політико-ідеологічних умов, детермінувала деструкцію існуючої тут світоглядно-ціннісної системи, внутрішні протиріччя між ціннісними стандартами, що запроваджувались державною ідеологією у суспільну свідомість, та прагненням більшості населення зберегти власну ціннісну ідентичність завдяки діяльності окремих суспільних інститутів (церква). Ці протиріччя знайшли свій вираз у підходах до формування архітектурного середовища населених пунктів і їх архітектурного простору, пріоритетності застосування певних архітектурно-стилістичних систем і архітектурних форм. Водночас, дослідження показали чітку

диференційованість і нерівномірність щодо глибини, змісту і зовнішніх проявів (за допомогою архітектурних засобів) модернізаційно-трансформаційних зсувів у містах і селах регіону у порівнянні з тими, що відбувались на території Великої Польщі та найбільших містах держави.

Просторово-планувальний розвиток середовища волинських міст був тісно пов'язаний з урбанізаційними процесами – одним з проявів модернізації. Зростання політико-ідеологічної та соціально-економічної ролі міст регіону спонукало до розв'язання проблем з точки зору соціальної та культурної. В обох випадках йшлося про символізацію змін. Так, змінювана якість архітектурного простору матеріально фіксувала соціальні процеси, що відбувались у суспільстві. У першу чергу, це – формування іншої моделі стратифікації, інтеграції соціуму в новій політичній і соціокультурній реальності, а також дії, спрямовані на реструктуризацію планувального каркасу, морфології забудови, вирішення житлової проблеми в містах Волині.

Остання складова визначала необхідність засвідчення культурно-історичної спадкоємності міського середовища – як ще одного символу його сучасного розвитку. Архітектурний простір трактувався тут як транслятор цінностей, що, по-перше, дозволяв кожній соціальній групі бути включений в соціокультурне поле; по-друге, був чинником формування різних форм ідентичності. Проте у найбільших містах Волині (Рівному, Луцьку) просторово-планувальні перетворення спрямовувались не на акцентування первинної етнокультурної ідентичності простору та збереження традиційних елементів міської тканини, а на візуалізації європейського та польського минулого цих міст, яке виконувало роль своєрідного містка до сучасності і, одночасно, на унаочнення соціальних змін, що відбувались у волинському соціумі впродовж 1920-30-х рр. Тому, можна говорити про *композиційно-просторову дивергенцію* існуючих та нових елементів планувального каркасу як про закономірність розвитку міського середовища.

Збереження елементів планувальної структури міського історичного ядра (міст-магдебургій з ринковою площею та храмом), яка втілювала європейську містобудівну традицію, та одночасне формування в структурі міст системи нових

громадських просторів, які відображали процес державотворення, означало *символізацію* цих просторів як чинника інтеграції міської громади, її історичної, територіальної, релігійної, врешті, цивілізаційної ідентифікації. Таким чином, на відміну від процесів, що відбувались у міжвоєнний період в СРСР та Радянській Україні, розвиток середовища волинських міст відбувався не шляхом нищення архітектурних просторів-символів минулого і заміщення їх такими, що заперечували його цінність, а шляхом творення нових, що в архітектурно-просторових формах втілювали ідею модернізації та загалом відображали соціокультурні трансформації в суспільстві. Під впливом нової соціально-політичної парадигми міське середовище наповнювалось архітектурними об'єктами (храмами, народними домами, школами), які фіксували ідеологічну модель в просторовій формі, утверджуючи національну та релігійну ідентичність. В контексті символізації простору набувало актуальності завдання охорони об'єктів архітектурної спадщини минулого, які виступали ціннісними орієнтирами ідеологічної моделі суспільства, були ланкою, що засвідчувала спадкоємність його розвитку, спільну історичну пам'ять соціальних груп і етносів – громадянську ідентичність.

У сільській місцевості, зважаючи на низьку динаміку соціальних змін, пріоритетним завданням на просторовому рівні було створення/реконструкція або збереження територіальної та етнорелігійної ідентичності громади, яке реалізовувалось шляхом будівництва нових або реставрації існуючих храмів – просторових домінант, маркерів середовища аксіологічного змісту. Ознакою модернізації, інтеграції середовища у контекст соціокультурного розвитку польської держави, і, значною мірою, асиміляції соціуму стало активне будівництво шкіл.

Загальною закономірністю розвитку архітектури Волині у 1920-30-х рр. є її дуалістичність спрямування: по-перше, на *включеність* у загальноєвропейський та загальнопольський художній процес, по-друге, на формування національного культурного простору. На Волині не вдалось досягти всеохоплюючих планувально-просторових, структурно-композиційних, змін середовища: трансформації були задекларовані у проектах розвитку регіонального та містобудівного рівня, і лише частково реалізовані у найбільших містах регіону. На об'єктному рівні динаміка

функціональної, морфологічної та символічної реконструкції середовища була значно вищою і була пов'язана як з новим будівництвом, так і активною інтеграцією у його структуру об'єктів історико-архітектурної спадщини.

Розширення типології об'єктів проектування відобразили інституційні зміни та трансформації культурно-дозвілєвих практик в суспільстві, детерміновані соціально-політичними змінами та запровадженням технологічних новацій.

Дослідження показали, що архітектура Волині як система у досліджуваній період перебувала у двох системах одночасно, тобто у *біфуркаційному стані*, коли кардинально змінилися зовнішні чинники, які визначали її попередній розвиток – суспільно-політичний контекст та архітектурно-стилістична парадигма формо- і образотворення. Названа обставина визначала можливість різних варіантів “переходу” системи у нову структурну якість також з огляду на необхідність відновлення середовища проживання (місто, село) після воєнних руйнувань. Вказана закономірність особливо яскраво проявлялась до середини досліджуваного періоду в контексті стилістичного розвитку житлової забудови в містах і зберігала стійкість впродовж усієї міжвоєнної доби стосовно православного храмобудування – у сільській місцевості.

Застосування синхроністичного методу дозволяє виявити *загальну закономірність стилістичного розвитку* архітектури Волині – “*стилістичне відставання*”, *сповільнена стилістична динаміка* у порівнянні з аналогічними процесами на заході і сході європейського континенту і всередині держави. Необхідність візуалізації змін у соціально-класовій, професійній структурі волинського соціуму, формування морфології міського простору нової якості зумовлювала на початковому етапі накладання польської архітектурної традиції на місцеву, що визначило архітектурно-стилістичну “багатошаровість”, поліпарадигмальність формування образу житлових і громадських будівель. При цьому щодо привнесених форм відзначаємо скорочений цикл розвитку, який лише формально зафіксував інтегральність соціокультурних процесів на Волині стосовно загальнодержавних; щодо місцевих – еволюційність розвитку циклу і згасання. Поширення авангардної стилістики і її переважання у архітектурних вирішеннях до

кінця міжвоєнного періоду на Волині, на відміну від країн-лідерів авангардного руху та центрів архітектурної думки у Другій Речі Посполитій, розглядаємо як свідчення процесів наздоганяючої модернізації, а також незмінності ідеологічної і культурної парадигм. Як відомо останні проголошували незалежність (постколоніальний вектор розвитку), національну державу, її культуру (“польськість” і “європейскість”) базовими національними цінностями для польського суспільства в цілому і волинського соціуму – зокрема.

Висновки до розділу 6

1. Пам’яткознавча та пам’яткоохоронна робота була важливим елементом соціокультурних трансформацій та складовою архітектурно-містобудівної діяльності на Волині протягом міжвоєнного періоду і відбувалась в контексті масштабної діяльності аналогічного змісту в загальнодержавному масштабі. Усвідомлення необхідності збереження нерухомої матеріальної спадщини минулого для конструювання національної ідентичності і духовного відродження нації на етапі становлення Польської держави, спонукало владу до розробки і реалізації програм охорони цінних архітектурних об’єктів. При цьому основним критерієм визначення цієї цінності була “історичність” – найістотніша для формування патріотичних почуттів населення.

2. Інституалізація і нормативно-правове забезпечення діяльності в цій царині стали необхідним базисом для системних історико-архітектурних досліджень, формування основних засад охорони пам’яток та практичних прийомів збереження об’єктів різних типів. Методологічною основою пам’яткоохоронної діяльності, в тому числі на Волині, були напрацювання польських істориків і мистецтвознавців, здійснені наприкінці XIX – на поч. XX ст., розвинуті і вдосконалені протягом 1920-30-х рр. відповідно до специфіки умов і завдань охорони.

3. Можна виділити наступні завдання пам’яткоохоронної діяльності на Волині. По-перше, підтвердження історичної спадкоємності польської державності в регіоні шляхом реновації і реставрації об’єктів, що представляли період Першої Речі

Посполитої. По-друге, “стирання” свідчень російської державності (історичних нашарувань і перебудов) шляхом повернення пам’яткам первинного вигляду. По-третє, пристосування історичних будівель для розташування установ польської адміністрації. По-четверте, прискорення економічного розвитку регіону за рахунок використання туристичного потенціалу історичних міст.

4. Розширення поняття пам’ятки на об’єкти містобудівної спадщини і місто в цілому зумовило необхідність комплексних студій історії їх архітектурно-просторової еволюції, необхідних для збереження самобутності середовища та пошуку шляхів інтеграції в його структуру нових об’єктів. Визнання цінності міського простору як носія історичної пам’яті про минулі епохи стало першим кроком до збереження ансамблів забудови Кременця, Луцька, Дубно і розробки концепцій їх розвитку з урахуванням вимог нової містобудівної парадигми.

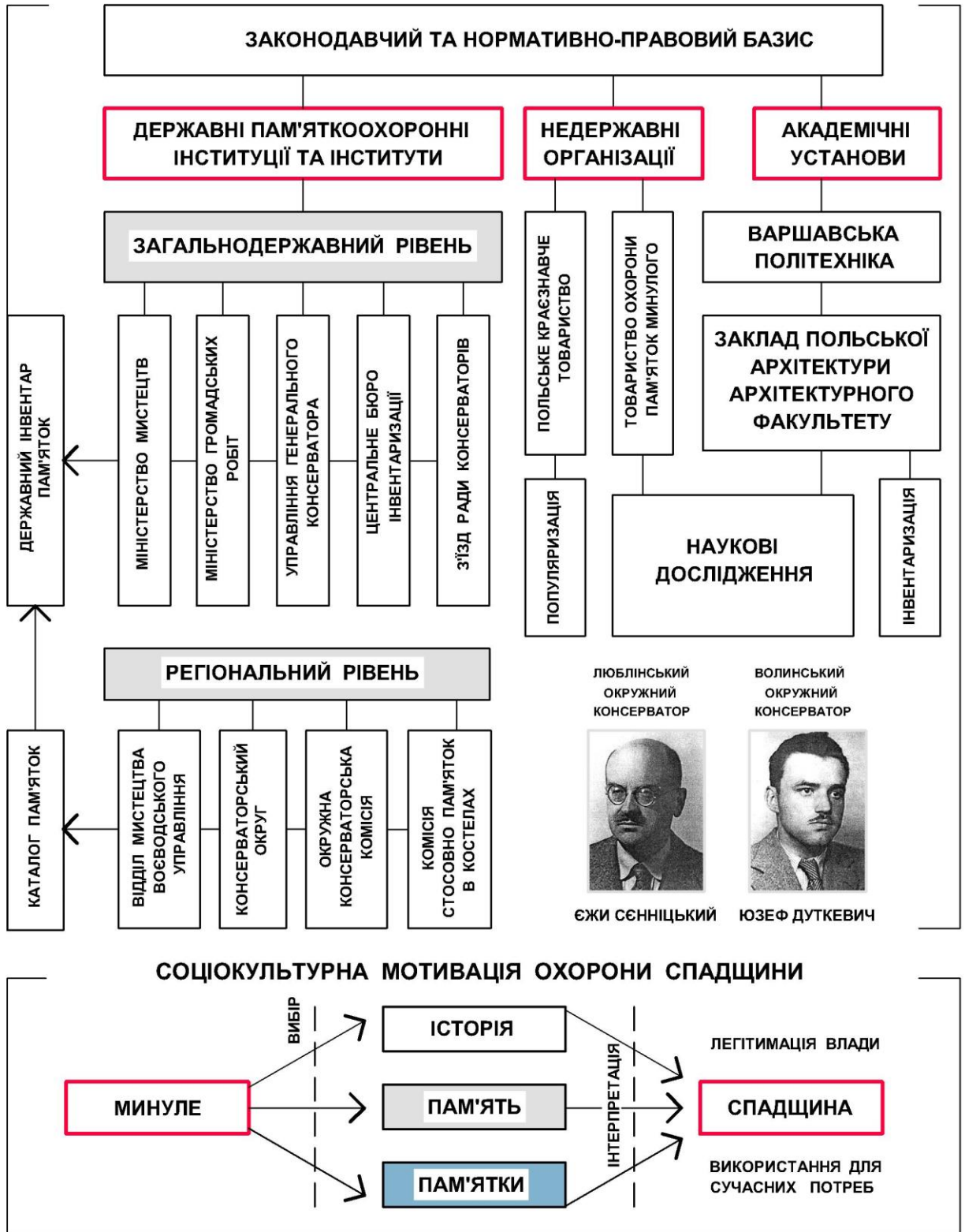
5. Дослідження показали, що перший етап пам’яткоохоронної діяльності на Волині – виявлення та інвентаризація пам’яток – виявився більш результативним, ніж наступний, пов’язаний з відбудовою і реставрацією. Фіксація стану архітектурно-містобудівної спадщини відбувалась за активної (у деяких випадках – пасіонарної) участі державних органів охорони, академічних інституцій, польських громадських організацій і товариств, окремих фахівців, що дозволило у порівняно короткі терміни накопичити значний масив іконографічного та фактичного матеріалу для наступних проектно-реставраційних робіт.

6. Пріоритетними об’єктами пам’яткоохоронної діяльності в її реалізаційній фазі у регіоні були монументальні будівлі – римо-католицькі костели та монастирі, оборонні споруди. При цьому можна констатувати деяку маргіналізацію об’єктів православного сакрального зодчества стосовно названих вище об’єктів, що було цілком закономірним підходом в умовах польської культурно-ідеологічної експансії в міжвоєнну добу.

7. Особливості та закономірності розвитку архітектури Волині досліджуваного періоду дозволяють констатувати її включеність у загальноєвропейський архітектурний процес як інтегральної і самобутньої складової. (Таблиці 6.1.; 6.2.; 6.3.; 6.4.).

СИСТЕМА ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ ТА НА ВОЛИНИ

Таблиця 6.1

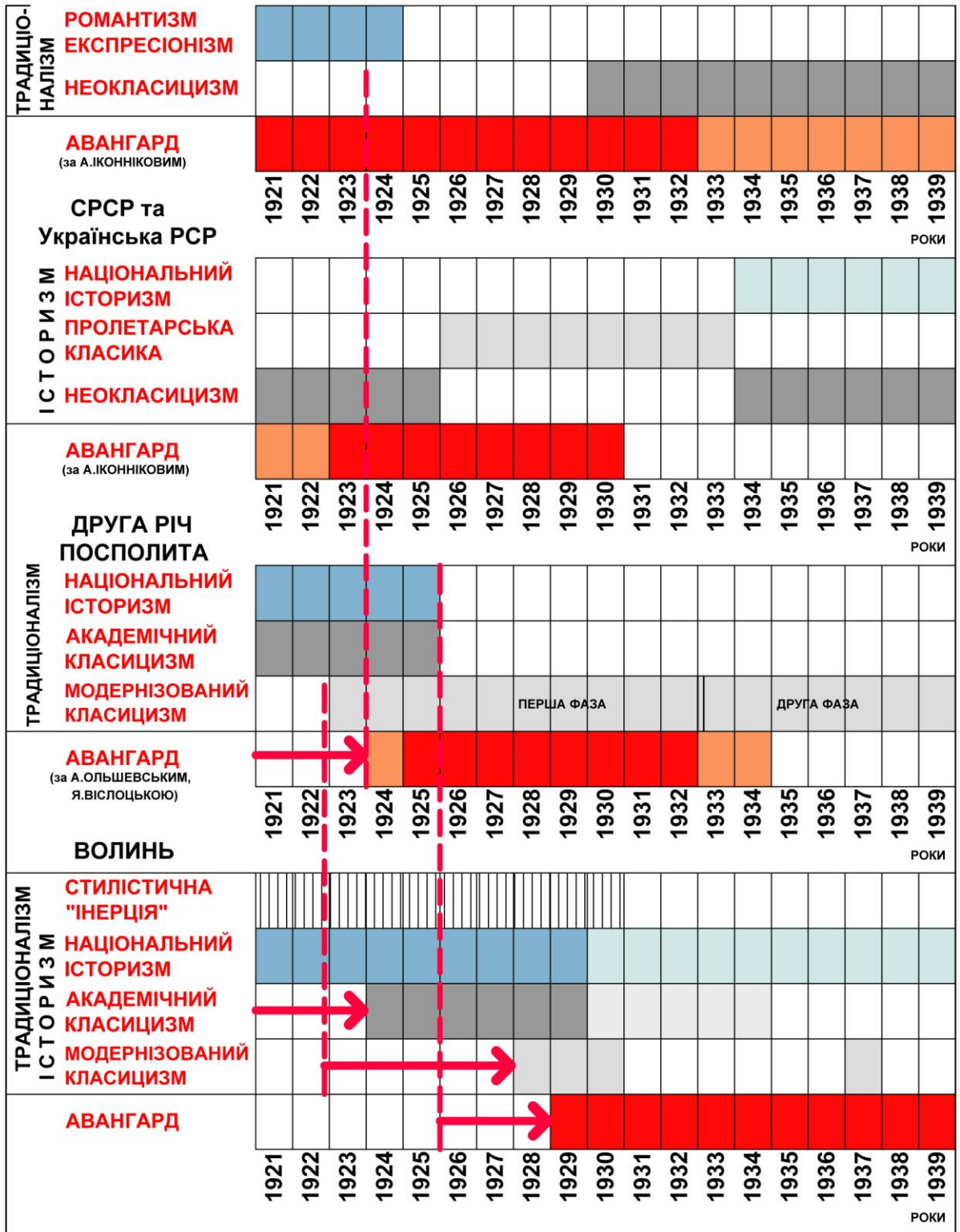

Таблиця 6.3

СИНХРОНІСТИЧНА МОДЕЛЬ

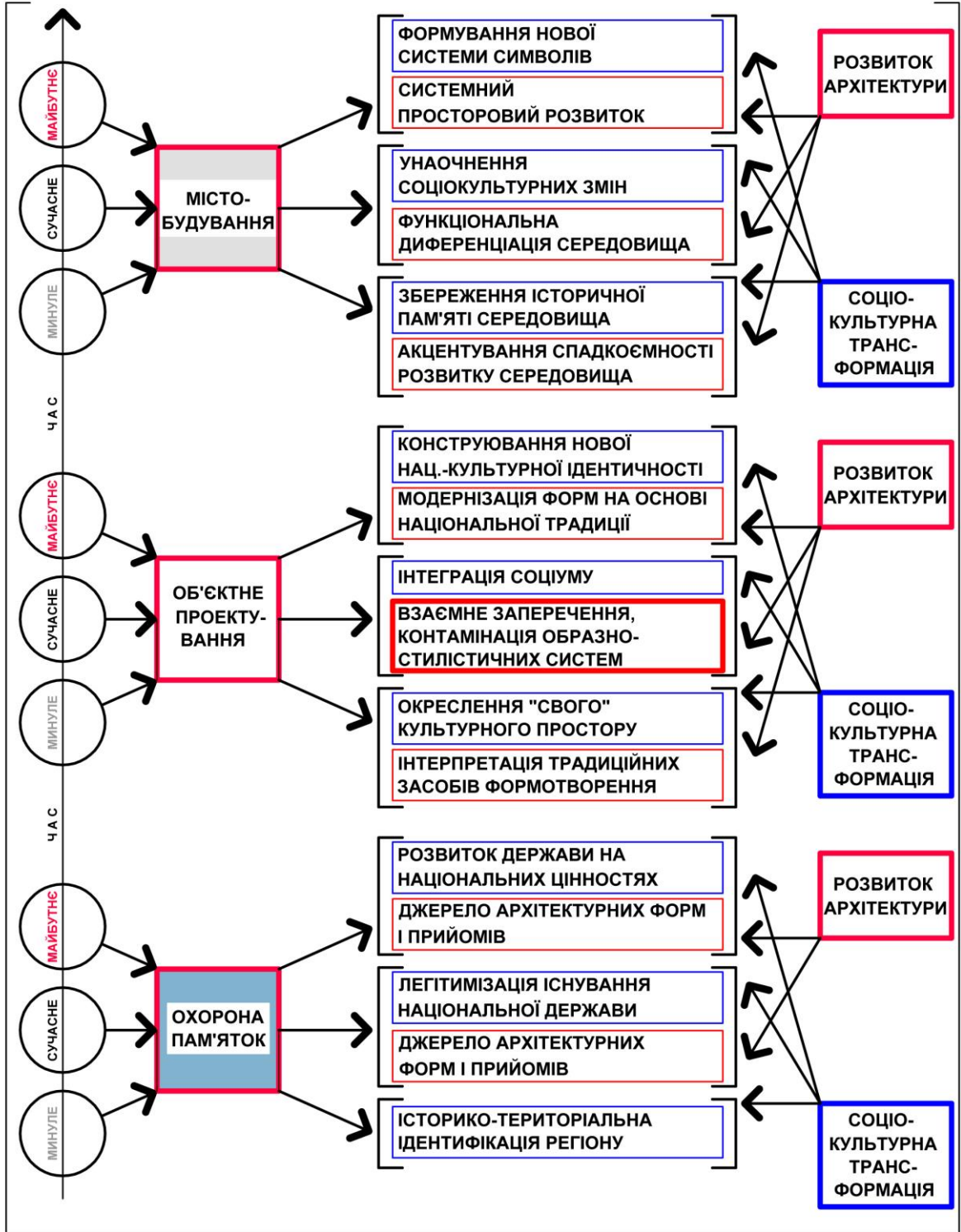
СТИЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ АРХІТЕКТУРИ ВОЛИНИ У 1921-1939 роках

ЗАХІДНА ЄВРОПА

Таблиця 6.4

ЧАСОВИЙ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ РОЗВИТКУ АРХІТЕКТУРИ ВОЛИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

ВИСНОВКИ

Архітектура Волині 1921-1939 років – унікальне явище вітчизняної культури, в якому відобразились суспільні устремління епохи і внутрішні проблеми регіону, ідеалізовані уявлення про соціальну роль архітектури і прагматичні завдання просторового облаштування життя, прагнення швидкої модернізації і висока інерція реальних обставин. З іншого боку, це – плід консолідованих творчих зусиль фахівців, спрямованих на втілення державотворчих ідей, унаочнення суспільного поступу, символізацію культурно-цивілізаційного вибору.

Архітектура Волині міжвоєнного періоду втілювала систему європейських і національних культурних цінностей, відмінних від традиційних для волинського соціуму. Обидві ці засадничі категорії – “традиція” і “національна культура” – окреслюють головний зміст розвитку архітектури в досліджуваному регіоні, який відбувався під напругою поміж минувиною і сучасністю. Проте, ситуація виглядала не стільки як їх протистояння, а радше як взаємопроникнення різних напрямків архітектурного формотворення.

Часова детермінація була одним з визначальних чинників розвитку архітектури Волині 1921-1939 рр. Час і його частини – минуле, сьогодення і майбутнє зумовлювали формування цілей і визначали специфіку засобів у кожному з типів діяльності – містобудуванні, об’єктному проектуванні, охороні пам’яток. Відповідно, відтворення картини розвитку архітектури Волині міжвоєнної доби в соціокультурному та просторово-часовому контексті модерністичної епохи визначило необхідність розв’язання ряду дослідницьких проблем.

За результатами дослідження слід зробити наступні висновки:

1. На основі аналізу стану сучасного наукового знання стосовно архітектури і містобудування Волині міжвоєнного періоду встановлено, що зацікавлення цією темою виявляли переважно польські дослідники. У системних студіях, здійснюваних впродовж 2-ї пол. ХХ – поч. ХХІ ст., архітектура досліджуваного регіону розглядалась як інтегральна частина широкої соціокультурної діяльності, здійснюваної в Другій Речі Посполитій. Основна увага науковців зосереджувалась

на зовнішніх по відношенню до Волині впливах без глибокого з'ясування внутрішніх обставин і умов, які разом з першими, визначили тут специфіку архітектурно-містобудівних процесів. Звідси – розрізненість і фрагментарність матеріалу, фактичні лакуни, відсутність цілісної оцінки досліджуваного об'єкту.

До кінця ХХ ст. міжвоєнна архітектура Волині залишалась поза увагою українських вчених, що зумовлювало стереотипні уявлення про маргінальність спадщини і вторинність її архітектурно-мистецьких якостей у порівнянні з пам'ятками аналогічного періоду в інших регіонах сучасної України.

Робота дисертанта з першоджерелами дозволила зробити висновок про велику актуальність такого роду досліджень в Україні та за її межами на предмет розкриття даної проблематики.

2. Обґрунтовано продуктивність використання системного, соціологічного та культурологічного підходів, комплексу загальнонаукових та спеціальних методів емпіричного та теоретичного рівнів для досягнення мети і розв'язання основних завдань роботи.

3. Встановлено визначальний вплив на характер, структуру і особливості розвитку архітектури та містобудування Волині історичних умов і соціокультурної ситуації в регіоні протягом 1921-39 рр. Основними чинниками, що диференціювали завдання Польської держави в регіоні в галузі економічної та соціокультурної інтеграції, її наступної візуалізації засобами архітектури, були специфічна соціальна і етнічно-конфесійна структура населення, традиції міжкультурної взаємодії, сформовані впродовж попередніх століть. Культурна гетерогенність міського соціуму і його антипод – однорідність сільського населення – визначили різні шляхи і підходи до трансформації архітектурного середовища відповідно до ідеологічно-світоглядних та функціонально-естетичних вимог, актуальних в досліджуваний період. Переорієнтація суспільства на нові цивілізаційні і культурні цінності, зумовила “типологічний вибух” в архітектурі Волині, який знаменував входження регіону в новий – індустріальний – етап розвитку.

4. Показано, що просторово-планувальні трансформації середовища волинських міст у міжвоєнний період відбувалися під впливом і в контексті

тенденцій розвитку західноєвропейського і польського містобудування. За своїм змістом містобудівна діяльність в регіоні спрямовувалась на впорядкування і типологічну диференціацію забудови, вдосконалення планувального каркасу, реконструкцію міської тканини, що у переважній більшості випадків сформувалась як продукт історичних нашарувань попередніх епох. Особливою проблемою було започаткування модернізації, системного розвитку, функціональної диференціації і просторової ієрархічності міського середовища, в тому числі, з метою унаочнення соціокультурних змін.

5. Доведено, що імплементація новітніх принципів європейської урбаністики, як то концепції “міста-саду” і “сучасного міста”, мала фрагментарний характер. Проте ідеї модерністичного містобудування, адаптовані до історично сформованої ситуації, особливо у найбільших містах, мали значний вплив на формування композиційної структури сельбищних зон та системи нових громадських просторів, які мали стати втіленням суспільних і культурних цінностей, символом модернізації міської спільноти.

6. Визначено, що стилістичний розвиток цивільної архітектури Волині відбувався під дією ідеолого-політичних, соціально-економічних, національно-культурних, творчих чинників. Поліпарадигмальність як його характерна ознака впродовж усього періоду зумовлювалася нігілістичними і контамінаційними тенденціями – діалогом різних стилістичних систем, з якими у свідомості суспільних і етнічних груп ідентифікувалось або мало ідентифікуватись поняття архітектурної традиції загалом і національної або місцевої архітектурної традиції – зокрема. Для “корінних” мешканців волинських міст таким був “цегляний стиль” житлової забудови чи класицистичні форми громадських будівель. Неоромантичні форми “садибного стилю” і монументальність “Станіславівського класицизму” стали для прибулих в регіон поляків стилістичною альтернативою і образними символами, які окреслювали межі “свого” культурного простору.

Поширення на Волині концепцій архітектурного авангарду відіграло суттєву інтеграційну роль, урівнюючи формально-змістові категорії “сучасне” і “національне” стосовно архітектури, розширюючи ареал його впливу на усі типи

будівель. Універсальні образно-виражальні системи функціоналізму, конструктивізму, *Streamlined Style*, багаторазово інтерпретовані в архітектурі громадських і житлових будівель, стали ще одним засобом конструювання національно-культурної ідентичності Волині. Типізаційний потенціал нової стилістики виявився інструментом швидкого вирішення багатьох соціальних проблем (будівництво житла, установ освіти). Використання формотворчих прийомів архітектури авангарду в житловому будівництві стало ідентифікатором і символом соціального престижу окремих суспільних груп.

7. Показано, що еволюція образу храмів римо-католицької, православної та євангелічно-лютеранської конфесій відображала суспільні завдання, які ставились перед кожним з релігійних інститутів в регіоні. Для римо-католицького Костелу – візуальне закріплення кордонів духовного впливу шляхом синхронного поширення на Волинь концепцій польського національного романтизму, втілених в архітектурних формах “родинних” стилів, композиційно-просторових прийомів, характерних для регіональних шкіл польського народного зодчества. Для православної Церкви – підкреслення спадкоємності духовної традиції і її давньої присутності в регіоні шляхом визнання автентичними і використання архітектурних форм “синодального стилю” – російської церковної спадщини XIX – поч. XX ст., як і тих, що представляли волинську народну храмобудівну традицію. Формування різних версій архітектурного образу на основі синтезу з історизуючими елементами не сприяло створенню єдиного стилю церковного зодчества – символічної антитези стилістичній поліфонічності римо-католицького храмобудування. Для євангелічно-лютеранської Церкви – засвідчення відносної соціокультурної автономності етнічних меншин, що сповідували протестантизм, вираженої в образно-стилістичній консервативності нових храмів.

8. Доведено, що пам’яткоохоронна діяльність мала велике значення для історико-культурної і територіальної ідентифікації Волині як частина єдиного культурного простору Польської держави; була одним із засобів реалізації соціальної політики, спрямованої на активне функціонування спадщини. Ґрунтовність, методична досконалість досліджень структури, художньо-стилістичних, кількісних і

якісних характеристик архітектурно-містобудівного надбання Волині минулих століть, засвідчували прагнення сформувати спільну історичну пам'ять етносів, що населяли регіон, ствердити самобутній шлях розвитку держави.

9. Виявлені особливості та закономірності розвитку архітектури Волині міжвоєнного періоду, зважаючи на типологічну широту об'єктів архітектурної творчості, їх образно-стилістичну інтегральність стосовно національної традиції та концепцій західноєвропейського модернізму, дозволяють стверджувати, що досліджувана архітектурно-містобудівна спадщина є унікальним надбанням української та органічною частиною європейської культури, яка заслуговує на належну оцінку та охорону на державному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ
ПЕРШОДЖЕРЕЛА/

Державний архів Волинської області

Ф.35. Волинська духовна консисторія, 1703-1946, 1949 рр.

оп. 11

1. Спр.1. Картки реєстрації церков Володимирського повіту, 1925-1938 рр., 169 арк.
2. Спр.2. Картки реєстрації церков Горохівського повіту, 1925-1938 рр., 54 арк.
3. Спр.3. Картки реєстрації церков Дубенського повіту. 1925-1938 рр., т.1, 88 арк.
4. Спр.4. Картки реєстрації церков Дубенського повіту. 1925-1938 рр., т.2, 108 арк.
5. Спр.5. Картки реєстрації церков Дубенського повіту. 1925-1938 рр., т.3, 76 арк.
6. Спр.6. Картки реєстрації церков Здолбунівського повіту. 1925-1938 рр., 52 арк.
7. Спр.7. Картки реєстрації церков Ковельського повіту. 1925-1938 рр., т.1, 128 арк.
8. Спр.8. Картки реєстрації церков Ковельського повіту. 1925-1938 рр., т.2, 130 арк..
9. Спр.9. Картки реєстрації церков Костопільського повіту. 1925-1938 рр., 88 арк.
10. Спр.10. Картки реєстрації церков Кременецького повіту. 1925-1938 рр., т.1, 118 арк.
11. Спр.11. Картки реєстрації церков Кременецького повіту. 1925-1938 рр., т.2, 94 арк.
12. Спр.12. Картки реєстрації церков Кременецького повіту. 1925-1938 рр., т.3, 113 арк.
13. Спр.13. Картки реєстрації церков Кременецького повіту. 1925-1938 рр., т.4, 117 арк.
14. Спр.15. Картки реєстрації церков м.Луцька і Луцького повіту. 1925-1938 рр., 109 арк.
15. Спр.16. Картки реєстрації церков Ровенського повіту. 1925-1938 рр., т.1, 127 арк.
16. Спр.17. Картки реєстрації церков Ровенського повіту. 1925-1938 рр., т.2, 121 арк.

Ф.46. Волинське воєводське управління, 1921-1939 рр.

Оп. 1

17. Спр.571. Список працівників воєводського управління і повітових староств. 1929 р., 30 арк.
18. Спр.640. Звіт Волинського воєводи про загальний стан воєводства, діяльність державної адміністрації у 1930 р. і про найважливіші заходи на майбутнє, 1930 рік, 36 арк.
19. Спр.2411. Плани кінотеатру в Яновій Долині на Волині. 1935-1939 рр., 18 арк.
20. Спр.3236. Проект кам'яного 2-поверхового будинку на Грабнику, 1928 р., 4 арк.
21. Спр.3354. Піврічний і річний звіти про діяльність консерватора на території Волині за 1927-28 рр., 142 арк.
22. Спр.3366. Списки пам'яток старовини Волинського воєводства. 1929 р., 24 арк.
23. Спр.3491. Реєстраційні листи на православні церкви Горохівського повіту. 1930 р., 56 арк.
24. Спр.6047. Розпорядження воєводи про зміну часу роботи ринків і ярмарки, плани збудованих ринків. 1923-1925 рр., 36 арк.
25. Спр.6361. Протоколи засідань міської ради м.Рівне і плани будівництва електростанції. 1928-1929 рр., 34 арк.
26. Спр.6438. Заяви громадян про дозвіл на будівництво підприємств і будинків та плани споруд. 1924-1927 рр., 170 арк.
27. Спр.6447. Список інженерів і техніків Волині. 1926-1927 рр., 36 арк.
28. Спр.6449. Плани на будівництво церкви в с.Кокорів гміни Бережниця Кременецького повіту, 1927-1929 рр., 5 арк.
29. Спр.6472. Проект школи в с.Розваж гміни Хорів, 1929 р., 27 арк.
30. Спр.6474. Проект школи в с.Голубне Костопільського повіту, 1929 р., 11 арк.
31. Спр.6483. Плани на будівництво церкви в с.Дерно Луцького повіту, 1929 р., 5 арк.
32. Спр.6496. План на будівництво триповерхового будинку в м.Луцьку, 1930 р., 1 арк.

оп. 2

33. Спр.54. Лист воєводи до священників і ксьондзів з проханням про виявлення давніх пам'яток культури Волині, 8 січня 1931 р., 1 арк.
  34. Спр.101. Список співробітників Волинського воєводського управління. 1931 р., 104 арк.
  35. Спр.339. Справа про звільнення з роботи інженера Чеслава Юзефа Конопки. 1933-1938 рр., 7 арк.
  36. Спр.341. Дисциплінарна справа Здзіслава Целярського, 1931-1933 рр., 70 арк.
  37. Спр.647. Плани будівлі окружного земельного управління в Луцьку, 1932 р., 5 арк.
  38. Спр.983. План кінотеатру "Сонце", 1931-1939 рр., 51 арк.
- Оп. 4
39. Спр.675. Матеріали з питання руйнування замку в с.Губків. 1934-1935 рр., 24 арк.
- оп. 6.
40. Спр.233. Списки службовців Волинського воєводського управління. 1937 рр., 157 арк.
  41. Спр.567. Звіт Волинського воєводи про загальний стан Волинського воєводства, діяльність державної адміністрації на території воєводства і найважливіших планах на майбутнє за 1937-1938 р., 119 арк.
  42. Спр.678. Плани розташування колонії службовців в Луцьку, 1934 р., 20 арк.
  43. Спр. 2258. Протоколи по обмірах м.Луцька. 1935 р., 10 арк
  44. Спр. 2127. Відомості про витрати на будівництво нових костелів. 1938-1939 рр., 48 арк
  45. Спр.2411. Плани на будівництво кінотеатру в Яновій Долині на Волині. 1935-1939 рр., 18 арк.
  46. Спр.2501. Статистичні дані про Волинське воєводство, 1939 р., 15 арк.
  47. Спр. 3192. Проект державної кравецької гімназії в Луцьку по вул.Звиченьства, 1939 р., 1 арк.
  48. Спр.3193. Проект будівництва державної гімназії в Луцьку, 1928 р., 10 арк.

49. Спр.3194. Проект будівництва державної гімназії-лицею в Сарнах. 1938 р., 1 арк.
50. Спр.3208. Проект 7-класної школи в Олиці. 1937 р., 1 арк.
51. Спр.3219. Проект початкової школи ім. Королеви Ядвіги в Луцьку. 1939 р., 1 арк.
52. Спр.3226. Проект 7-класної школи на Гнідаві біля Луцька. 1938 р., 1 арк.
53. Спр. 3227. Проект початкової 7-класної школи в Рожиці. 1935 р., 1 арк.
54. Спр.3259. Проект 3-класної початкової школи в с.Остриїв гміни Млинів Дубенського повіту. 1937 р., 1 арк.
55. Спр. 3261. Проект 7-класної школи в с.Пенжа Дубенського повіту, 1937 р., 1 арк.
56. Спр.3267. Проект 7-класної школи в с.Довгошиї гміни Малин Дубенського повіту. [Без дати], 1 арк.
57. Спр.3279. Проект 7-класної школи в с.Бугрин, 1937 р., 1 арк.
58. Спр. 3289. Проект 7-класної школи в осаді Клевані, 1938 р. ф.46, 1 арк.
59. Спр.3302. Проект 7-класної школи в с.Головниця гміни Корець Ровенського повіту (типовий), 1939 р., 1 арк.
60. Спр. 3307. Проект 7-класної початкової школи в м.Берестечку Горохівського повіту, 1938 р., 1 арк.
61. Спр. 3320. Проект початкової школи в Кременці, 1933 р., 1 арк.
62. Спр.3321. Проект будівництва Товариством друзів гебрайських шкіл 7-класної початкової школи в Кременці, [Без дати], 1 арк.
63. Спр.3323. Проект початкової школи в Кременці, 1937 р., 1 арк.
64. Спр.3334. Проект 7-класної школи в с.Ледухів Кременецького повіту, 1939 р., 1 арк.
65. Спр.3339. Проект 7-класної школи в Катербурзі Кременецького повіту, 1939 р., 1 арк.
66. Спр.3367. Проект школи в с.Несухоїжі Ковельського повіту, 1939 р., 1 арк.
67. Спр. 3368. Проект 2-класної школи в с.Городищі Ковельського повіту. 1936 р., 1 арк.

68. Спр.3370. Проект 2-класної школи в с.Задиби Ковельського повіту. 1936 р., 1 арк.
69. Спр. 3371. Проект 2-класної школи в с.Мощена Ковельського повіту. 1938 р., 1 арк.
70. Спр.3428. Проект кінотеатру С. Глікліх в Луцьку по вул. Красінського. 1939 р., 1 арк.
71. Спр.3460. Проект парафіяльної церкви в с.Тилявка гміни Білокриниця Кременецького повіту, 1930 р., 1 арк.
72. Спр.3462. Проект православної церкви в Пустомитах гміни Свинюхи Горохівського повіту, 1933 р., 1 арк.
73. Спр. 3464. Проект костелу в Оженині Здолбунівського повіту, 1930 р., 1 арк.
74. Спр.3465. Проект дзвіниці в Новородчицях Горохівського повіту, 1937 р., 1 арк.
75. Спр.3466. Проект костелу в Малинську гміни Березне Костопільського повіту. 1938 р., 1 арк.
76. Спр.3467. Проект костелу в Топчі Ровенського повіту, 1939 р., 1 арк.
77. Спр.3468. Проект розбудови православної церкви в с.Обич Шумської гміни Кременецького повіту. 1935 р., 1 арк.
78. Спр.3469. Проект костелу в Білозірці, 1937 р., 1 арк.
79. Спр.3470. Проект римо-католицького костелу в Поташні, 1936 р., 1 арк.
80. Спр.3485. Проект молитовного будинку православної парафії в с.Бакорин гміни Малин Дубенського повіту, 1933 р., 1 арк.
81. Спр.3492. Проект каплиці в Бабині, 1939 р., 1 арк.
82. Спр.3631. Проект оздоровниці в Гуті Степанській Костопільського повіту, 1934р., 1 арк.
83. Спр.3632. Проект громадського будинку спілки резервістів в Річках Ровенського повіту, 1939 р., 1 арк.
84. Спр.3635. Проект народного дому в Горохові, 1929 р., 1 арк.
85. Спр.3638. Проект народного дому професійної спілки залізничників в Ковелі, 1932 р., 1 арк.
86. спр.3659. Проект будинку пошто-телеграфу у Володимирі, 1923 р., 1 арк.

87. Спр. 3662. Проект народного дому і пожежної охорони в Деражному, [без дати], 1 арк.
88. Спр.3663. Проект доходного будинку Закладу громадського страхування. Блок А. 1938 р., 1 арк.
89. Спр.3665. Проект повітового земельного управління в Рівному. 1929 р., 1 арк.
90. Спр.3666. Проект будинку Центральної каси рільничої спілки в Луцьку по вул. 3-го Мая, 18. 1937 р., 1 арк.
91. Спр. 3669. Проект староства в Ковелі. 1928 р., 1 арк.
92. Спр.3676. Проект 8-квартирного будинку на міських луках в Луцьку. 1935 р., 1 арк.
93. Спр.3686. Проект народного дому по вул.Сенкевича в Луцьку. 1934 р., 1 арк.
94. Спр.3687. Проект будинку повітового староства в Ковелі. 1928 р., 1 арк.
95. Спр.3689. Проект будинку Сестжевитовського та ін. в Луцьку. 1938 р., 1 арк. оп.7.
96. Спр.37. Особова справа Станіслава Бабіньського, 1925-1930 рр., 27 арк.
97. Спр. 80. Особова справа Анни Барановської, 1934-1935 рр., 31 арк.
98. Спр. 741. Особова справа Юзефа Дуткевича, 1932-1935 рр., 6 арк.
99. Спр. 938. Особова справа Казімежа Станіслава Карасіньського, 1930-1937 рр, 25 арк.
100. Спр. 1056. Особова справа Францішека Кокеша, 1924-1927 рр., 59 арк.
101. Спр.1145. Особова справа Тадеуша Краффта, 1922-1923 рр., 14 арк.
102. Спр.1536. Особова справа Зигмунта Морвітца, 1921-1924 рр., 28 арк.
103. Спр.2079. Особова справа Людвіка Самотії, 1922-1936 рр., 72 арк.
104. Спр.2138. Особова справа Яна Семьонтковського, 1922-1939 рр., 96 арк.
105. Спр. 2156. Особова справа Станіслава Сікорського, 1926-1937 рр., 26 арк.
106. Спр.2306. Особова справа Євгеніуша Станкевича, 1922-1938 рр., 63 арк.
107. Спр.2210. Особова справа Станіслава Костки Словіковського, 1935-1939 рр., 184 арк.
108. Спр.2457. Особова справа Сергія Тимошенка, 1930-1935 рр., 95 арк.

Оп.8.

109. Спр. 707. Звіт про діяльність Волинського краєзнавчого товариства за 1931 р. і програма діяльності на 1932 р., 10 арк.

Ф.63. Управа товариства прихильників православної віри і охорони традиції православної віри імені митрополита Петра Могили, м. Луцьк, 1931-1939 рр.

оп.1

110. Спр.1. Протоколи установчих зборів Товариства прихильників православної віри і охорони традиції православної віри ім. Петра Могили, м. Луцьк, 19.11.1931 р., 18 арк.

111. Спр.2. Протоколи загальних зборів, засідань управи і президії управи за 1931 р., 110 арк.

112. Спр.3. Листування з Митрополитом Діонісієм, Луцьким повітовим староством та ін., звіт про діяльність товариства 1931-1933 рр., 280 арк.

Ф.158, Магістрат міста Луцька, 1909-1939 рр.

оп.1

113. Спр.49. Листування з установами м.Луцька і приватними особами про ремонт і збереження замку Любарта, 1921 – 1939 рр., 239 арк.

114. Спр.355. Проекти і плани стадіону міста Луцька і звіти про використання коштів на будівництво футбольного майданчика, 1928-1933 рр., 82 арк.

115. Спр.397. Хронологічна довідка на місто Луцьк. Статистичні звіти по сільському господарству і промисловості, 1929-1930 рр., 357 арк.

116. Спр.437. Відомості про кількість житлових будинків в м. Луцьку і побудованих в 1929-30, 1931 р., 99 арк.

117. Спр.588. Списки службовців м. Луцька, 1933-1934 рр., 44 арк.

оп.4

118. Спр.1. Проект інструкції і інструкція комітету по влаштуванню м. Луцька, [без дати], 12 арк.

119. Спр.16. Передумови складення загального плану забудови м. Луцька, [без дати], 7 арк.
120. Спр. 123. Справа про нерухоме майно С.Довгірда. 1922-1928 рр., 74 арк.
121. Спр.175. Заяви про оренду ділянок землі для будівництва будинків, договори про оренду, плани будинків. 1924-1928 рр., 116 арк.
122. Спр.269. Проект будинку, що належить В.Соловку. 1925-1930 рр., 103 арк.
123. Спр.936. Протоколи засідань магістрату і переписка з союзом польських міст і волинським воєводським управлінням по будівництву і фінансуванню будівельних робіт, 1926-1932 рр., 268 арк.
124. Спр.1043. Листування з Волинським воєводським управлінням про будівництво офіцерської колонії [в м.Луцьку]. 1927-1934 рр., 56 арк.
125. Спр. 1154. План м. Луцька, 1930 р., 267 арк.
126. Спр.1158. План м. Луцька, 1928 р., 7 арк.
127. Спр.1162. Справа про нерухоме майно офіцерського кооперативу в Луцьку. 1928-1935 рр., 13 арк.
128. Спр.1261. Розпорядження Міністерства громадських робіт, листування з Волинським воєводським управлінням про забудову м. Луцька, 1929-1931 рр., 243 арк.
129. Спр.1374. Копія постанови Міністерства громадських робіт і протоколи магістрату про забудову Луцька і оголошення з цього приводу, 1930-1931 рр., 39 арк.
130. Спр.1376. Протоколи і постанови магістрату і плани на забудову міста, 1930-1936 рр., 141 арк.
131. Спр.1379. Протокол технічного відділу з підведення підсумків будівництва в м. Луцьку, 1930-1932 рр., 16 арк.
132. Спр.1528. Протоколи воєводського управління, плани. Оголошення магістрату з будівництва на Лідавці і підофіцерської колонії в м. Луцьку і переписка з Міністерством внутрішніх справ і Волинським воєводським управлінням з цього питання, 1931-1937 рр., 39 арк.

133. Спр.1551. Проект перебудови житлового будинку Я.Борковського на ділянці №22 офіцерської колонії в Луцьку, 1931- 1933 рр., 30 арк.
134. Спр.1737. Проект забудови підофіцерської колонії в м. Луцьку, 1932-1933 рр., 8 арк.
135. Спр.1911. Справа про нерухоме майно офіцерської колонії в м. Луцьку, 1933-1936 рр., 41 арк.
136. Спр.2029. Проект житлового будинку архітектора Вл. Стахоня на офіцерській колонії в Луцьку, №67. 1933 р., 9 арк.
137. Спр.2078. Проект парку в Луцьку над р. Сапалаївкою. 1934 р., 5 арк.
138. Спр.2082. Звіти про проведені роботи з благоустрою м. Луцька, переписка з Волинським воєводським управлінням з цього приводу. 1934-1935 рр., 12 арк.
139. Спр.2162. Проект будинку М. Кубашевського на колонії офіцерській в Луцьку. 1934-1935 рр., 16 арк.
140. Спр.2258. Протокол конференції по обмірах м. Луцька. 1935 р. – 1935 р., 15 арк.
141. Спр.2277. Проект рядового 18-квартирного будинку на луках в Луцьку. 1935 р., 9 арк.
142. Спр.2296. Особисті документи працівників технічного відділу, 1935 р., 74 арк.
143. Спр.2365. Проект будинку Д. Григоровича-Барського [в м.Луцьку], 1935-1936 рр., 20 арк.
144. Спр.2472. Справа Р. Подольського на нерухоме майно, 1935-1937 рр., 18 арк.
145. Спр. 2671. Справа про нерухоме майно І. і С.Ковальських, 1937-1938 рр., 21арк.
146. Спр.2746. Проект будинку А. Юранець-Юревича [в м.Луцьку]. 1938 р., 28 арк.
147. Спр. 2932. Проект житлового будинку для директора міського водопроводу на Биваках [в м.Луцьку]. 1938 р., 6 арк.
148. Спр.2944. Справа про нерухомість офіцерського квартирному кооперативу [в м.Луцьку]. 1938 р., 11 арк.
149. Спр.3004. Проект 2-поверхового мурованого будинку. 1938-1939 рр., 14 арк.

Ф.338. Архітектор міста Луцька. 1900, 1925, 1929-1930, 1934-1938 рр.

оп.1.

150. Спр.3. Ескіз проекту шкільного кураторіуму в м. Луцьку, [без дати], 1 арк.

151. Спр.179. Проект державної гімназії в м. Луцьку, [без дати], 2 арк.

151а. Спр.189. План м.Луцька і замкуЛюбарта. 8 арк.

Оп.2.

152. Спр.7. План міста Луцька. (без дати), 1 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф.30. Ровенське повітове староство. 1919 -1939 рр.

оп. 1

153. Спр. 162. Листування з Волинським воєводським управлінням про охорону історичних пам'яток, 1930-1933 рр., 7 арк.

оп. 5

154. Спр.3. Заяви громадян Ровенського повіту про видачу їм дозволу на спорудження будинків, магазинів і других будівель і рішення староства, 1922-1923 рр., 62 арк.

оп.18

155. Спр.449. Вказівки Волинського воєводського управління про надання списків знищених під час війни архітектурних пам'яток і листування з гмінами з цього питання. 1922 р., 42 арк.

156. Спр.1570. Коротка монографія Ровенського повіту. 1929 р., 15 арк.

оп.19.

157. Спр.320. Листування з Волинським воєводським управлінням і гмінами про будівництво церков і виділення земель під кладовища. 1925-1926 рр., 135 арк.

Ф.31 Магістрат міста Рівне. 1919-1939 рр.

оп.1

158. Спр.42. Справа на домобудування по вул. 13 Дивізії, №4 [в м.Рівне], що належить Г.Шнайдеру. 1921-1934 рр., 18 арк.

159. Спр.184. Списки службовців відділів магістрату. 1923 р., 8 арк.
160. Спр.194. Статистичні дані про кількість будівель в м.Рівне. 1922-1924 рр., 45 арк.
161. Спр.199. Справа на домобудування по вул. Коперніка, 13 [в м.Рівне], що належить С.Пісюку. 1923 р. 4 арк.
162. Спр.212. Проекти будівель в м.Рівне. 1923 р., 26 арк.
163. Спр.215. Справа на домобудування по вул. Ягелонській №10 і №6 [в м.Рівне], що належить Г.Пісюку. 1923-1935 рр., 46 арк.
164. Спр.255. Справа на домобудування по вул.Пілсудського №58 [в м.Рівне], що належить Е.Арндту. 1924-1933 рр., 39 арк.
165. Спр.323. Справа на домобудування по вул. 3 Мая №76 [в м.Рівне], що належить Я.Загорулько. 1925-1935 рр., 73 арк.
166. Спр. 378а. Циркуляри і розпорядження Міністерства громадських робіт і Волинського воєводського управління про розширення будівництва на території Польської держави, 1926-1932 рр., 139 арк.
167. Спр. 380. Заяви мешканців м.Рівне про затвердження проектів житлових будинків (з додаваннями проектів і списків). 1926-1931 рр., 112 арк.
168. Спр.403. Справа на домобудування по вул.Галлера №35-45 [в м.Рівне], що належить Ш. і Ф.Ліберманам.1926-1939 рр., 53 арк.
169. Спр.404. Справа на домобудування по вул.Галлера №52 [в м.Рівне], що належить Фуксу Анатолію і Альперсону. 1926-1939 рр., 111 арк.
170. Спр.405. Справа на домобудування по вул.Гмінній №7 [в м.Рівне], що належить Ш.Шнейдеру. 1926-32 рр., 34 арк.
171. Спр.410. Проект будинку по вул.Дубенській №15 [в м.Рівне], що належить В.Стефановичу. 1926 р., 2 арк.
172. Спр.426. Справа на домобудування по вул.Кляшторній №33 [в м.Рівне], що належить єврейській гміні. 1926-1937 рр., 109 арк.
173. Спр.431. Справа на домобудування по вул.Легіонів №3 [в м.Рівне], що належать М.Шеймеру. 1926-1935 рр., 29 арк.

174. Спр.437. Справа на домобудування по вул. 3 Мая, 56 [в м.Рівне], що належить М.Виноградовій. 1926-1935 рр., 16 арк.
175. Спр.439. Справа на домобудування по вул. 3 Мая №56 [в м.Рівне], що належить Я.Святковському. 1926-1935 рр., 18 арк.
176. Спр.440. Справа на домобудування по вул.3 Мая №117 [в м.Рівне], що належить М.Герману. 1926-1938 рр., 17 арк.
177. Спр. 446. Справа на домобудування по вул.Міцкевича №33 [в м.Рівне], що належить Я.Бондару. 1926-1936 рр., 34 арк.
178. Спр.457. Справа на домобудування по вул.Пенкній №14 [в м.Рівне], що належить Боярській Софії та ін.. 1926-1929 рр., 25 арк.
179. Спр.462. Справа на домобудування по вул. Пілсудського №6 [в м.Рівне], що належить Дону Мордці. 1926-1932 рр., 16 арк.
180. Спр.463. Справа на домобудування по вул. Пілсудського №8 [в м.Рівне], що належить С.Мейлаху. 1926-1937 рр., 112 арк.
181. Спр.464. Проект будинку по вул.Пілсудського №17 [в м.Рівне], що належить Ф.Шкалюку. 1926-1937 рр., 38 арк.
182. Спр.486. Проект будинку по вул. Новий Світ №56 [в м.Рівне], що належить Біненбойму Шевелю. 1926-1928 рр., 7 арк.
183. Спр.491. Проект будинку по вул.Словацького №6 [в м.Рівне], що належить Фінкельштейну Гжегожу. 1926-1939 рр. 25 арк.
184. Спр.520. Протоколи засідання магістрата і списки службовців магістрату [м.Рівне]. 1927 р., 44 арк.
185. Спр.521. Протоколи засідань будівельного комітету при магістраті [м.Рівне]. 1927-1930 рр., 76 арк.
186. Спр.566. Циркуляри і розпорядження Міністерства громадських робіт і Волинського воєводського управління про ведення будівництва на території міста Рівне, про збирання податків. 1927-1930 рр., 28 арк.
187. Спр.575. Справа на домобудування по вул. Вензенній, 10 [в м.Рівне], що належить І.Вайнельбойму, 1927-1935 рр., 12 арк.

188. Спр.578. Проект житлового будинку по вул.Вензенній,16 [в м.Рівне], що належить Е.-М. Хаст. 1927 р., 8 арк.
189. Спр.580. Проект вілли по вул.Галлера №54 [в м.Рівне], що належить Ф.Ляшевській. 1927-1936 р., 63 арк.
190. Спр.587. Проект будинку по вул.Грабник №210 [в м.Рівне], що належить С.Внуковському. 1927 р., 1 арк.
191. Спр. 614. Справа на домобудування по вул.Костюшко, 11 [в м.Рівне], що належить С.Шахідевичу, 1927-1937 рр., 12 арк.
192. Спр.623. Справа на домобудування по вул. 3 Мая, 56 [в м.Рівне], що належить Ш.Клагенбойму. 1927-1930 рр.15 арк.
193. Спр.626. Справа на домобудування по вул. 3 Мая, 141 [в м.Рівне], що належить П. і А. Епельбаум. 1927-1935 рр., 23 арк.
194. Спр.640. Справа на домобудування по вул. Проектованій біля вул.Сенаторської [в м.Рівне],що належить Г. Фаєрштейну, І.Нейеру та ін. 1927-1938 рр., 89 арк.
195. Спр.709. Реферат по історії і розвитку м.Рівне. 1928 р., 7 арк.
196. Спр.709а Статистичні дані про кількість населення, нерухомого майна, промислових підприємств на території міста Рівне. 1928-1938 рр., 43 арк.
197. Спр.792. Протоколи засідань будівельно-технічного комітету і заяви жителів м.Рівне про видачу дозволів на спорудження будинків.1928-1932 рр., 59 арк.
198. Спр.797. Дипломи інженерів, які закінчили політехнічний інститут. 1928-1930рр., арк.
199. Спр.802. Технічні проекти на будинки [в м.Рівне]. 1928-1936 рр. 61 арк.
200. Спр.817. Проект будинку по вул.Галлера №85 [в м.Рівне], що належить Р.Гохберг. 1928-1939 рр., 40 арк.
201. Спр.818. Проект будинку по вул. Сенаторській, №2б [в м.Рівне], що належить Ф.Кузнецу. 1928 р., 7 арк.
202. Спр.819. Проект будинку по вул.Гімназійній, 2 [в м.Рівне], що належить Р.Гохберг. 1928-1939 рр., 80 арк.
203. Спр.827. Справа на домобудування по вул. Домбровського, 6 [в м.Рівне], що належить І.Штилю. 1930-1937 рр., 30 арк.

204. Спр.854. Справа на домобудування по вул. 3 Мая, 6 [в м.Рівне], що належить М.Вейтко. 1928-1938 рр., 73 арк.
205. Спр.871. Справа на домобудування по вул 3 Мая, 344 [в м.Рівне], що належить В.Гінці. 1928-1936 рр., 33 арк.
206. Спр.899. Справа на домобудування по вул. Новопроектіваній [в м.Рівне], що належить А.Злотнику. 1928 р., 12 арк.
207. Спр. 908. Справа на домобудування по вул. Тихій, 6 [в м.Рівне], що належить З.Бракеру. 1928-1931 рр., 20 арк.
208. Спр.912. Справа на домобудування по вул. Л.Українки, 10 [в м.Рівне], що належить А.Пню. 1928-1935 рр., 38 арк.
209. Спр.915. Справа на домобудування по вул.Фоха, 31 [в м.Рівне], що належить Л.Вайнерману. 1928-1934 рр., 22 арк.
210. Спр.982. Протоколи засідань комітету з розширення будівництва в м.Рівне. 1929-1934 рр., 19 арк.
211. Спр.1094. Протоколи засідань технічної комісії магістрату м.Рівне. 1925-1929 рр., 71 арк.
212. Спр.1095. Плани і схеми вулиць та розташування будинків в м.Рівне. 1929 р., 24арк.
213. Спр.1120. Проект житлового будинку по вул. Галлера, 49 [в м.Рівне], що належить Д.Змієвському. 1929-1931 рр., 20 арк.
214. Спр.1134. Справа на домоволодіння по вул. 13 Дивізії, 23 [в м.Рівне], що належить Б.-Ф.Каган. 1929-1934 рр., 30 арк.
215. Спр.1171. Справа на домобудування по вул. 3 Мая, 51 [в м.Рівне], що належить П.Шенкер. 1929-1939 рр., 190 арк.
216. Спр.1174. Справа на домобудування по вул. 3 Мая, 77 [в м.Рівне], що належить М. і .В.Алексенбергу. 1929-1939 рр., 95 арк.
217. Спр. 1189. Справа на домобудування по вул. Міцкевича, 26, 28 [в м.Рівне], що належить С.Вайнштейну. 1929-1938 рр., 46 арк.
218. Спр. 1190. Справа на домобудування по вул. Міцкевича, 33 [в м.Рівне], що належить житловому кооперативу. 1929-1936 рр., 16 арк.

219. Спр.1214. Справа на домобудування по вул. III Промінь [в Рівному], що належить С.Бойковському, 1929-1930 рр., 26 арк.
220. Спр.1216. Справа на домобудування по вул.Новий світ [в Рівному], що належить Р.Гузман. 1929-1931 рр., 65 арк.
221. Спр.1218. Справа на домобудування по вул. Дубенській, 4 [в Рівному], що належить Х.Островській. 1929-1937 рр., 39 арк.
222. Спр.1224. Справа на домобудування по вул. Словацького, 20 [в Рівному], що належить Ю.Маршалковичу. 1929-1933 рр., 66 арк.
223. Спр.1228. Справа на домобудування по вул. Тихій, 10, що належить Я.Черняку. 1928-1935 рр., 9 арк.
224. Спр.1295. Протоколи про розширенню будівництва в місті Рівне. 1930-1931 рр., 85 арк.
225. Спр.1499. Розпорядження Міністерства громадських робіт і Волинського воєводського управління про заборону будівництва без письмового дозволу та ін. 1930-1933 рр, 10 арк.
226. Спр.1513. Проект 7-річної школи по вул.Сінній. 1930-1932 рр., 82 арк.
227. Спр.1533. Справа на домобудування по вул. Грабник №27, що належить В.Шаховичу.1930-1931 рр., 6 арк.
228. Спр.1628. Справа на домобудування по вул.Реформацькій [в м.Рівне], що належить М.Гойхраху. 1930-1939 рр., 31 арк.
229. Спр.1634. Справа на домобудування по вул. Сенаторській, 3 [в м.Рівне], що належить С.Ладі. 1930-1938 рр., 56 арк.
230. Спр.1653. Справа на домобудування по вул.Французькій, 6, що належить Х.Гімбергу. 1930-1933 рр., 47 арк.
231. Спр.1791. Проекти будівель в м.Рівне. 1931-1939 рр., 24 арк.
232. Спр.1821. Справа на домобудування на діл.№6 на Грабнику [в м.Рівне], що належить Б.Кащею. 1931 р., 12 арк.
233. Спр.1824. Справа на домобудування по вул.Граничній, 59 [в Рівному], що належить Г.Лещову. 1931-1935 рр., 15 арк.

234. Спр.1845.Справа на домобудування по вул. Коперніка [в Рівному], що належить Г.-М.Пісюку. 1931 р., 1 арк.
235. Спр.1855 Справа на домоволодіня по вул. 3 Мая, 30 [в м.Рівне], що належить Х.Гольдфельд. 1930 р. 1931-1935 рр., 68 арк.
236. Спр.1867. Справа на домоволодіня по вул.Нарутовича, 7 [в м.Рівне], що належить Ю.Корольковій. 1931-1936 рр.,19 арк.
237. Спр.1953. Рішення магістрату про будівництво житлових будинків мешканцям м.Рівне та інших об'єктів. 1932 р., 247 арк.
238. Спр.1978. Списки службовців магістрату [м.Рівне]. 1932-1934 рр., 8 арк.
239. Спр.2045. Списки осіб, що мають вищу технічну освіту. 1932 р., 4 арк.
240. Спр.2104. Листування з волинським окружним інспектором про будівництво шкіл в м.Рівне. 1932-1936 рр., 87 арк.
241. Спр.2135. Справа на домоволодіння по вул.Галлера №13а, що належить С.Сінігеру. 1932-1939 рр., 65 арк.
242. Спр.2609. Листування з Волинським воєводським управлінням про відновлення і охорону замку кн.Любомирських [в м.Рівне]. 1934-1937 рр., 23 арк.
243. Спр.2767. Інструкції головного статистичного управління про виконання плану будівництва і дані про кількість будівель на території м.Рівне. 1934-1939 рр., 83 арк.
244. Спр.2770. Розпорядження магістрату про порядок будівництва житлових будинків на території міста та селищах. 1934 р., 13 арк.
245. Спр.3074. Плани і проекти підприємств, магазинів і будинків в м.Рівне. 1935 р., 27 арк.
246. Спр.3077. Проект будинку комунальної ощадної каси по вул. 13-ї Дивізії в м.Рівне. 1935 р., 5 арк.
247. Спр.3315. Проект каплиці-пам'ятника в Рівному. 1936-1937 рр., 5 арк.
248. Спр.3520. Проект лікарні в м.Сарни. 1937 р., 16 арк.
249. Спр.3688. План м.Рівне. 1938 р., 2 арк.
250. Спр.3691. Проекти костелів в селах Рівненського повіту. 1938-39 рр., 2 арк.
251. Спр.3778. Історична довідка про м.Рівне. [Без дати], 1 арк.

252. Спр.3958. Проект каплиці на могилі полеглих в Рівному. [Без дати], 1 арк.
253. Спр.3959. Проект каплиці-пам'ятника в Рівному. [Без дати], 10 арк.
254. Спр.3962. Проекти будівель для населених пунктів Ровенського повіту. 1930-ті роки, 68 арк.
255. Спр.3966. План частини м.Рівне. [Без дати], 1 арк.
256. Спр.3967. План частини м.Рівне. 1930 р. 5 арк.
257. Спр.3973. Плани і проекти шкіл, житлових будинків в м.Рівне. 1930-ті рр., 37арк.
258. Спр.3974. Плани і проекти середніх шкіл Ровенського повіту. 1930-ті рр., 169арк.
- Ф.40. Державний господарський банк, відділення в м.Рівне. 1925-1939 рр.
оп.4
259. Спр.67. Справа про надання позики Е.і У.Димам для будівництва будинку в Луцьку. 1932-1934 рр.
Оп.5.
260. Спр. 63. Справа про надання позики А.Болевському для будівництва будинку в Дубно, 1933-1938 рр.
261. Спр. 76. Справа про надання позики Серікову для будівництва будинку в Ковелі. 1933 р.
262. Спр.79. Справа про надання позики А.Валлович для будівництва будинку в Кременці. 1933-1936 рр.
263. Спр. 81. Справа про надання позики Г.Юркевичу для будівництва будинку у Кременці, 1933-1938 рр.
264. Спр.82. Справа про надання позики Є.Ландсберг для будівництва будинку у Кременці, 1933-1936 рр., 87 арк.
265. Спр.92. Справа про надання позики Г.Бирику для будівництва будинку в Луцьку. 1933-1936 рр.
266. Спр.94. Справа про надання позики С.Зарембському для будівництва будинку в Луцьку. 1933-1934 рр.

267. Спр.95. Справа про надання позики А.Жмудзькій для будівництва будинку на офіцерській колонії в Луцьку, 1933-1939 рр.
268. Спр.98. Справа про надання позики Ю.Тендзягольському для будівництва будинку на офіцерській колонії в Луцьку, 1933 рр.
269. Спр.125. Справа про надання позики В.Ковшецькому для будівництва будинку у Рівному, 1933-1937 рр.
- Оп. 6.
270. Спр.83. Справа про надання позики кооперативу “Згода”. 1934-1937 рр.
271. Спр.87. Справа про надання позики С.Ключиньському для будівництва будинку у Володимирі-Волинському, 1934-1939 рр.
272. Спр.90. Справа про надання позики С.Стефанкевичу для будівництва будинку у Володимирі-Волинському, 1934-1938 рр.
273. Спр.96. Справа про надання позики М.Ружицькій для будівництва будинку в Горохові. 1934-1936 рр.
274. Спр.103. Справа про надання позики Я.Рожену для будівництва будинку в Дубно. 1934-1939 рр.
275. Спр.122. Справа про надання позики А.Биковському для будівництва будинку в Кременці. 1934-1936 рр.
276. Спр.129. Справа про надання позики Л.Труксесу для будівництва будинку в Кременці. 1934-1938 рр.
277. Спр.131. Справа про надання позики А.Станішевській для будівництва будинку у Кременці, 1934-1935 рр.
278. Спр.139. Справа про надання позики К.Дистерхоффу для будівництва будинку в Луцьку, 1934-1938 рр.
279. Спр.149. Справа про надання позики А.Чарко для будівництва будинку в Луцьку, 1934-1936 рр.
- Оп.7.
280. Спр.100. Справа про надання позики М.Зімнеру для будівництва будинку у Володимирі-Волинському, 1935-1938 рр.

281. Спр.112. Справа про надання позики Л.Зьомку для будівництва будинку у Здолбунові, 1935 р.
282. Спр.113. Справа про надання позики У.Бамблуковій для будівництва будинку в Ковелі, 1935-1936 рр.
283. Спр.121. Справа про надання позики С.Войцеховському для будівництва будинку у Кременці, 1935-1939 рр.
284. Спр.122. Справа про надання позики В.Галкевич для будівництва будинку в Кременці. 1935-1936 рр.
285. Спр.123. Справа про надання позики М.Метельському для будівництва будинку у Кременці, 1935-1937 рр.
286. Спр.124. Справа про надання позики К.Кжехліку для будівництва будинку у Кременці, 1935-1938 рр.
287. Спр. 126. Справа про надання позики С.Ейсмунда для будівництва будинку у Кременці. 1935-1937 рр.
288. Спр.132. Справа про надання позики С.Зарембі на будівництво будинку в Луцьку. 1935-1938.
289. Спр. 137. Справа про надання позики Л.Бернштейну для будівництва будинку в Рівному, 1935-1938 рр.
290. Спр. 139. Справа про надання позики Я.Варжалу для будівництва будинку в Рівному. 1935-1937 рр.
291. Спр.147. Справа про надання позики Б.Рижковському і С.Терешкевичу для будівництва будинку в Луцьку. 1935-1939 рр.
292. Спр.151. Справа про надання позики С.Тшешевській для будівництва будинку в Рівному. 1935-1936 рр.
оп.8.
293. Спр.102. Справа про надання позики А.М.Басіньській для будівництва будинку у Кременці, 1936-1937 рр.
294. Спр.103. Справа про надання позики Х.Доброхоловій для будівництва будинку у Кременці, 1936-1937 рр.

295. Спр.104. Справа про надання позики В.Казновецькій для будівництва будинку у Кременці, 1936-1937 рр.
296. Спр.105. Справа про надання позики К.Крестьянполю для будівництва будинку у Кременці, 1936-1939 рр.
297. Спр.108. Справа про надання позики Л.Скібінецькому для будівництва будинку у Кременці, 1936-1938 рр.
298. Спр.109. Справа про надання позики П.Штейнворцелю для будівництва будинку у Кременці, 1936-1937 рр.
299. Спр.112. Справа про надання позики Д.Григоворичу-Барському для будівництва будинку в Луцьку. 1936-1937 рр.
300. Спр. 121. Справа про надання позики О.Камаряньській для будівництва будинку в Рівному. 1936-1938 рр.
301. Спр. 122. Справа про надання позики Ю.Корольковій для будівництва будинку в Рівному. 1936-1938 рр.
302. Спр.127. Справа про надання позики Р.Носальському для будівництва будинку у Кременці, 1936-1937 рр.
303. Спр. 129. Справа про надання позики М. і К.Пахоткам для будівництва будинку в Луцьку. 1936-1937 рр.
304. Спр.130. Справа про надання позики Г.Прессу для будівництва будинку в Рівному. 1936-1938 рр.
305. Спр.131. Справа про надання позики Я.Прушиньському для будівництва будинку в Рівному. 1936-1937 рр.
306. Спр.135. Справа про надання позики А.Чуніхін-Карвецького для будівництва будинку в Рівному. 1936 рр.
307. Спр.139. Справа про надання позики Й.Гельману і Ш.Юніку для будівництва будинку в Рівному. 1936-1937 рр.
оп.9.
308. Спр.115. Справа про надання позики Т.Савчуку для будівництва будинку у Кременці, 1934-1937 рр.

309. Спр.123. Справа про надання позики Є.Коленку для будівництва будинку в Луцьку. 1937-1938 рр., 31 арк.
310. Спр.124. Справа про надання позики Л.Лісіциній для будівництва будинку в Луцьку. 1937 р., 25 арк.
311. Спр.126. Справа про надання позики К.Пудло для будівництва будинку в Луцьку. 1937-1939 рр., 85 арк.
312. Спр.127. Справа про надання позики Х.Розенберг для будівництва будинку в Луцьку. 1937-1938 рр., 67 арк.
313. Спр.128. Справа про надання позики З.Шпаковському на будівництво будинку в Луцьку. 1937-1939 рр., 33 арк.
314. Спр.135. Справа про надання позики Х.Цепріаловій для будівництва будинку в Рівному. 1937-1939 рр.
315. Спр.136. Справа про надання позики В.Гренке для будівництва будинку в Рівному. 1937 р.
316. Спр.143. Справа про надання позики А.Остапчуку для будівництва будинку в Рівному. 1937 р., 31 арк.
оп. 10.
317. Спр.90. Справа про надання позики Р.Вишневському для будівництва будинку в Ковелі, 1938-39 рр.
318. Спр. 92. Справа про надання позики М.-Ш. Каплану на будівництво будинку в Ковелі. 1938 р.
319. Спр. 97. Справа про надання позики С.Павловському. для будівництва будинку у Кременці, 1938-1939 рр.
320. Спр.98. Справа про надання позики С.Турику для будівництва будинку у Кременці, 1938 р.
321. Спр.99. Справа про надання позики Г. і І.Завідським для будівництва будинку в Луцьку. 1938-1939 рр.
322. Спр.100. Справа про надання позики А.Кетту для будівництва будинку в Луцьку. 1938 р.

323. Спр. 101. Справа про надання позики С.Кузьміну для будівництва будинку в Луцьку. 1938-1939 рр.
324. Спр. 104. Справа про надання позики В.Подочиньському для будівництва будинку в Луцьку. 1938-1939 рр.
325. Спр.105. Справа про надання позики М.Санютич-Курочицькому для будівництва будинку в Луцьку. 1938 р.
326. Спр.106. Справа про надання позики Б. і Л.Слапам для будівництва будинку в Луцьку. 1938-1939 рр.
327. Спр.115. Справа про надання позики Ф.Тарковському для будівництва будинку в Рівному. 1938-1939 рр.
328. Спр.116. Справа про надання позики Г.Хомі на будівництво будинку у Володимирі. 1938 р.
329. Спр. 166. Справа про надання позики Т. і Г.Карасінським на будівництво будинку в Луцьку. 1939 р.
330. Спр.168. Справа про надання позики В.Меламеду на будівництво будинку в Луцьку 1939 р., 40 арк.
331. Спр.170. Справа про надання позики Л. і Ю.Царукам на будівництво будинку в Луцьку. 1939 р., 30 арк.
332. Спр.171. Справа про надання позики І. та Я.Беловим, М. і А.Юранець-Юревичам, С.Вітковському для будівництва будинку в Луцьку. 1939 р.
333. Спр.173. Справа про надання позики Т.Зембі для будівництва будинку в Рівному. 1939 р.
- Ф.52. Дубнівське повітове староство. 1920-1939 рр.
оп.2
334. Спр.43. Хронологічна довідка про Дубнівський повіт. 1928-1929 рр., 7 арк.
- Ф.156. Здолбунівське повітове староство у Здолбунові. 1921-1939 рр.
оп.1
335. Спр.82. Статистичні дані про Волинське воєводство. 1939 р., 16 арк.

336. Спр.132. Статистичні дані про народні доми, що знаходяться на території Здолбунівського повіту та їх плани. 1934 р., 132 арк.

Ф. Р-204. Уповноважений Ради у справах православної церкви при Раді Міністрів УРСР по Ровенській області. 1944-1964 рр.

Оп.11.

337. Спр.2. Інвентаризаційна справа по церкві хутора Бельов Клеванського району. 1959 р., 25 арк.

338. Спр.21. Описи, які характеризують парафії російської православної церкви в Ровенській області. 1948-1951 рр., 259 арк.

339. Спр.186. Інвентаризаційна справа на церкву в с.Варковичі Дубнівського району. 1959 р., 186 арк.

340. Спр.240. Інвентаризаційна справа на церкву в с.Мала Мощаниця Здолбунівського району. 1959 р., 26 арк.

341. Спр.242. Інвентаризаційна справа на церкву в с.Стара Мощаниця Здолбунівського району. 1959 р., 38 арк.

342. Спр.271. Інвентаризаційна справа на церкву в с.Ситно Червоноармійського району. 1959 р., 13 арк.

343. Спр.378. Інвентаризаційна справа на церкву в с.Новосілки Ровенського району. 1959 р., 29 арк.

Ф. Р-1934. Департамент архітектури Рівненського міськвиконкому. 1946-1998 рр.

оп.20

344. Спр.121. План м.Рівне. [Без дати], 1 арк.

Допоміжний фонд

345. Відгук на загальний план забудови міста Рівне (Волинське воєводство) [Без дати], 36 арк.

346. Проект плану частини м.Рівне. [Без дати], 1 арк.

347. План м. Рівне. [Без дати], 1 арк.

Рівненський обласний краєзнавчий музей

348. Будинок чеха в с.Старомильськ під Здолбуновом. Арх. Б. Андрєєв. Фото 1938 р.
– доп. 17041/19.
349. Проект будівництва помешкання чеха Володимира Сівілека у Старомильську.
Арх. Б. Андрєєв. 1937 р. – III д 11985.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Zespół 9. “Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie” (MSW). 1918-1939.

350. Sygn. 89. Zespolenie władz. Korespondencja w sprawach współdziałania starostów z konserwatorami zabytków na terenie województwa Wołyńskiego. 1927 r.
351. Sygn.298. Zmiana granic miast. 1931-1933.
352. Sygn.299. Zmiana granic miast. 1925 r.
353. Sygn.300. Zmiana granic miast. 1933 r.
354. Sygn.301. Zmiana granic miast. 1922-1933.
355. Sygn.302. Zmiana granic miast. 1931-1933.
356. Sygn. 2335. Notatka w sprawie budownictwa mieszkaniowego w Polsce. 1931 r., 8 k.
357. Sygn.2382. Projekt cerkwi drewnianej wo wsi Bielicze pow. Włodzimierskiego wojew. Wołyńskiego, 1928 r.
358. Sygn.2383. Projekt domu modlitwy wyzn. prawosławnego i domu mieszkalnego w futerach Bielów gm. Klewań, 1928 r..
359. Sygn.2408. Projekt budowy drewnianej na kamiennym fundamencie Św.Pokrowskiej cerkwi we wsi Broniki. Projekt. inż. S.Tymoszenko, 1923 r.
360. Sygn.2516. Projekt odbudowy b. zamku w Dubnie – Pol. Państw., Inspekt. Szkolny, Skarbowy i Akcyzy, Kom. Ziemskie. Projektował inż.-arch. Julian Lisiecki, 1927 r.
361. Sygn.2517. Projekt odbudowy b. zamku w Dubnie – Starostwo, Sejmnik i mieszkanie Starosty. Projektował Lisiecki Julian - inżynier-architekt, [b.r.].
362. Sygn.2518. Odbudowa budynku №4, przynależącego do b. zamku ks. Ostrogskich w Dubnie z przyznaczeniem na mieszkania urzędników państwowych, 1925 r.
363. Sygn.2519. Projekt Sali kolumnowej w 1-szym budynku zamku w Dubnie [1936 r.].

364. Sygn.2598. Projekt kościoła w Horyńrodzie. Proj. Wawrzyniec Dajczak inż. architektury i budownictwa we Lwowie, 1927 r.
365. Sygn.2599. Projekt przebudowy i remontu "Sapożyna" na obwód półkompanijny dla K.O.P., odcinek Hoszcza, 1925 r.
366. Sygn.2706. Kiwerce, kaplica, 1923 r.
367. Sygn.2720. Projekt kościoła w Kołkach. Projektował inż.-arch. Kazimierz Szkolnicki, 1926 r.
368. Sygn.2726. Plan kościoła paraf. rzymsko-katolickiej we wsi Koniuchy pow. Horochowski na Wołyniu, 1928 r.
369. Sygn.2735. Projekt budowy kościoła ewang.-augsb. w Kostopolu Wołyńskim, 1925 r.
370. Sygn.2736. Projekt kościoła paraf. w pow. mieście Kostopolu województwa Wołyńskiego. 1927 r.
371. Sygn.2741. Projekt budowy pawilony głównego Państwowej Szkoły Mierniczo-Drogowej w Kowlu. Projektował inż.-arch. Fr.Eychhorn, 1928 r.
372. Sygn.2746. Projekt odbudowy kościoła rzymsko-kat. Św.Stanisława w m. Kowlu na Wołyniu. Projektował inż.-arch. Wiesław Kononowicz i Stefan Szyller, 1924 r.
373. Sygn.2951. Projekt Gimnazjum Państwowego w Łucku. Proj. inż.-arch. Kazimierz Tołłoczko, 1924 r.
374. Sygn.2954. Izba Skarbowa w Łucku. Projekt przebudowy. Projektował inż.-arch. Tołłoczko Kazimierz, 1922-1923.
375. Sygn.2955. Projekt budowy gmachu dla Banku Polskiego w Łucku. Projekt. W.Baliński, 1925 r.
376. Sygn.2956. Projekt Oddziału Państwowego Banku Rolnego w Łucku wojew. Woł. przy ul. Piłsudskiego i E.Orzeszkowej. Proj. Akademik Arch. Lalewicz, 1928 r.
377. Sygn.2957. Projekt Urzędu P[ocztowego] i T[elegraficznego] w Łucku. Proj. inż. Puterman, 1936 r.
378. Sygn.2970. Projekt kaplicy drewnianej pod wezwaniem Św.Antoniego w Małych Hołobach pow. Kamień-Koszyrskiego. Proj. Cybulski St. 1926-1927.
379. Sygn.2998. Projekt kościoła w Myszakowce. Proj. w Łucku inż. K. [podpis nieczytelny], 1923 r.

380. Sygn. 3013. Projekt na budowę murowanej cerkwi prawosławnej parafii Nobel diecezji Poleskiej w miast. Nobel pow. Pińskiego. Proj. inż. Mikołaj Kotowicz, 1924-1925.
381. Sygn.3019. Szkic kościoła wiejskiego mającego stanąć we wsi Noworodczyce diecezji Łuckiej. Proj. Dyrektor Szkoły Murarskiej w Krzemieńcu E.Kwiatkowski, 1927 r.
382. Sygn.3065. Projekt na budowę drewnianej cerkwi prawosławnej we wsi Ośmigowicze gminy Nowy Dwór, pow. Kowelskiego. Proj. [podp. niecz.], arch., 1927 r.
383. Sygn.3245. Projekt nadbudowy piętra nad gmachem Gimnazjum Państwowego w Równem. Proj. inż. Siemiątkowski – arch., 1926 r.
384. Sygn.3282. Projekt cerkwi parafialnej we wsi Sitno pow. Dubieńskiego na Wołyniu. Proj. Celarski Zdzisław, 1927 r.
385. Sygn.3329. Projekt kościoła drewnianego w Hucie Stepańskiej woj. Wołyńskie, 1920 r.
386. Sygn.3863. Projekt kościoła ewangelickiego we Włodzimierzu Wołyńskim, 1925 r.
387. Sygn.3864. Projekt rozplanowania terenu i zabudowy kolonii urzędniczej we Włodzimierzu Wołyńskim oraz projekt 6 mieszkalnego domu mieszkalnego po 2 pokojach kuchnią i wygodami, 1925 r.
388. Sygn.3885. Projekt Urzędu Poczтового i Telegrafów we Włodzimierzu Wołyńskim, 1923 r.
389. Sygn.3919. Projekt kościoła ewangelickiego w Zamosteczku pow. Lubomlskiego Z.Wołyńskiej, 1926 r.

Zespół 14. “Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie (MWRiOP)”. 1917-1939.

390. Sygn.376. Stan prawny wyznań na terenie województwa Wołyńskiego, 1931 r.

391. Sygn.692. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. 1919-1939.

392. Sygn.694. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. 1921-1939.
393. Sygn.700. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych.1919-1939.
394. Sygn.704. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. 1919-1939.
395. Sygn.707. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. 1919-1939.
396. Sygn.709. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. 1919-1939.
397. Sygn.712. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. 1919-1939.
398. Sygn.713. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. 1919-1939.
399. Sygn.715. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. 1919-1939 r.
400. Sygn.717. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych.1919-1939 r.
401. Sygn.718. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych.1919-1939.
402. Sygn.720. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych.1919-1939.
403. Sygn.722. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. 1919-1939.
404. Sygn.723. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. 1919-1939.
405. Sygn.724. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych.1919-1939.
406. Sygn.726. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych.1919-1939.

407. Sygn.727. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. 1919-1939.
408. Sygn.733. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych. 1919-1939.
409. Sygn. 735. Budowa, remont i konserwacja kościołów i budynków parafialnych.1919-1939.
410. Sygn.801. Rewindykacja świątyń, gmachów i gruntów poduchownych: sytuacja prawna na kresach Wschodnich. Rozporządzenie Komisarza Generalnego Ziemi Wschodnich.1919-1921, 1933 r.
411. Sygn.1183. Budowa, remont i konserwacja cerkwi i budynków parafialnych, 1922-1939.
412. Sygn.1184. Budowa, remont i konserwacja cerkwi i budynków parafialnych, 1922-1939.
413. Sygn.1185. Budowa, remont i konserwacja cerkwi i budynków parafialnych, 1922-1939.
414. Sygn.1186. Budowa, remont i konserwacja cerkwi i budynków parafialnych, 1922-1939.
415. Sygn.1187. Budowa, remont i konserwacja cerkwi i budynków parafialnych, 1922-1939.
416. Sygn.1189. Budowa, remont i konserwacja cerkwi i budynków parafialnych, 1922-1937.
417. Sygn.1266. Sprawy sztuki cerkiewnej, 1930-1939.
418. Sygn.1381. Budowa i remont kościołów i budynków parafialnych wyznania ewangelicko-augsburskiego, 1919-1937.
419. Sygn.1382. Budowa i remont kościołów i budynków parafialnych wyznania ewangelicko-augsburskiego, 1919-1937, 1925-1935.
420. Sygn. 7019. Katalogowanie zabytków sztuki, 1932 r.
421. Sygn.7027. Konserwatorzy wojewódzcy, 1931-1939.
422. Sygn.7028. Konserwatorzy wojewódzcy, 1931-1933.
423. Sygn.7030. Protokoły Zjazdu Rady Konserwatorów, 1919 r.

Zespół 15. "Ministerstwo Opieki Społecznej w Warszawie (MOS)", 1918-1939.

424. Sygn.121. Budowa Ośrodka Zdrowia dla osiedli mniejszych, 19.III.1928 r.

425. Sygn.130. Budowa prewentorium w Maniewiczach, woj. Wołyńskie, 1932-1934, 1 k.

426. Sygn.825. Stan sanitarny osiedli województwa Wołyńskiego, 1927-1928.

427. Sygn.826. Uwagi nad stanem sanitarnym województwa Wołyńskiego, 1935-1936.

Archiwum Państwowe Miasta Stołecznego Warszawy

Zespół "Akta Konserwatora Zabytków miasta Stołecznego Warszawy i Województwa Łódzkiego", 1919-1939.

428. Sygn.369. Materiały dotyczące współpracy Konserwatora zabytków z Zakładem Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, 1924-1930.

429. Sygn.390. Protokoły Zjazdów Konserwatorów, 1919-1937.

Zespół "Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości" (TOnZP), 1918-1939.

430. Sygn.7. Materiały dotyczące działalności Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości 1938-1939.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Zespół "Urząd Wojewódski Lubelski" (UWL), 1918-1939.

Wydział V Komunikacyjno-Budowlany.

431. Sygn.3239. Konserwacja i opieka nad zabytkami, 1919-1939.

432. Sygn.3247. Karty inwentarzowe zabytków sztuki i kultury, 1922 r.

433. Sygn.3255. Zjazdy Konserwatorów, 1926-1927.

434. Sygn.3260. Sprawozdania z działalności oddziału Sztuki i Kultury na woj. Lubelskie, Poleskie, Wołyńskie. Inwentaryzacja zabytków architektury, 1925-1930.

Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie

Zespół "Teki G.Ciołka".

435. Ośrodek Dokumentacji Zabytków (ODZ), № TC-pl 7634. Łuck. Lokalizacja miejska klasztoru Trynitarzy, katedry i klasztoru brygidek. Według pomiaru J.Baranowskiej, R.Kałuba, 1929-1930.
436. ODZ, № TC-pl 7635. Łuck. Plan sytuacyjny ogrodu klasztornego Trynitarzy. Pomiar J.Baranowskiej, R.Kałuba, 1929-1930.
437. ODZ, № TC-pl 7636. Łuck. Rzuty poziome i przekrój b. klasztoru Trynitarzy według pomiaru i opracowania J.Baranowskiej, R.Kałuba, 1929-1930.

Zbiory Zakładu Architektury Polskiej

Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (ZAP WA PW)

438. Plan miasta Kowla. Odrys po 1918 r. – Zbiory planów miast ZAP WA PW, sygn.U-II-142.
439. Plan miasta Łucka, 1921 r. - Zbiory planów miast ZAP WA PW, sygn.U-I-233.
440. Plan miasta Ołyki, ok.1930 r. - Zbiory planów miast ZAP WA PW, sygn.U-III-75.
441. Plan miasta Ostroga, 1922 r. - Zbiory planów miast ZAP WA PW, sygn.U- II-24, U-II-25.
442. Miasteczko Uściług, 1924 r. - Albumy inwentaryzacji wsi ZAP WA PW, album №80.
443. Wieś Werbka, 1927 r. - Albumy inwentaryzacji wsi ZAP WA PW, album №237.
444. Wieś Niskienicze, 1931 r. - Albumy inwentaryzacji wsi ZAP WA PW, album №320.
445. Wieś Ujście, 1931 r. - Albumy inwentaryzacji wsi ZAP WA PW, album №333.

Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk

Zespół dokumentów Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości

446. Korzec. Kościół Parafialny P.W.Wniebowzięcia NMP (sprawa powiększenia kościoła, opinia TOnZP dot. projektu powiększenia kościoła), 1923 r. – TOnZP, teczka XXXIII.

Zbiory fotograficzne

447. Krzemieniec. Wygląd z lotu ptaka. Foto 1923 r., neg. №190455.
448. Krzemieniec. Ul. Szeroka, dom mieszczkański pocz. XX st. Foto 1928 r., neg. №18802.
449. Krzemieniec. Ul. Szeroka, dom – własność Friszberga. Foto 1928 r., neg. №190495.
450. Łuck. Teatr Miejski. Wnętrze, widok ogólny. Foto przed 1939 r., neg. №96001.
451. Łuck. Widok ogólny. Fot.H.Poddębski, 1925., neg. №23519.
452. Dubno. Zespół dawny zamku Ostrogskich i d.Pałacu Lubomirskich. Wnętrze: pokój z fryzem bachantek. Widok ogólny. Stan po rekonstrukcji po zniszczeniach I wojny. Foto 1936 r., neg. №191723.

Archiwum Stowarzyszenia Architektów Rzeczypospolitej Polskiej (Warszawa)

453. Nitsch A.L. Leksykon Architektów i Budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce działających, 1978 r. (rękopis).

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ,**РОЗПОРЯДЖЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВЛАДИ**

454. Закон України “Про охорону культурної спадщини (із змінами та доповненнями). Набрав чинності 01 січня 2006 року.
455. Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини / [упоряд. та спец. редакц. І. Касяненко]. – К.: Фенікс, 2008. – 176 с.
456. Dekret o opiece nad zabytkami sztuki i kultury // Dziennik Ustaw. - 1918. - №16. – poz.36.
457. Okolnik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego №113 z dn. 24 października 1936 r. (Szt 9490/36) o ochronie charakteru miast starych i dzielnic staromiejskich // BU. – 1937. - №1.- S.35-37.
458. Prawo budowlane i Zabudowanie Osiedli (Państwowa Ustawa Budowlana). – T.1 – wyd.2-ie uzupeł. / oprac. G. Szymkiewicz. – Warszawa. 1930. – 456 s.

459. Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 3 listopada 1927 r. W sprawie wykonania Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 22 kwietnia 1927 r. o rozbudowie miast // Dziennik Ust. R.P. nr 106 poz.913.
460. Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 13 października 1936 r. o sposobie opracowania planów zabudowania // Dziennik Ust. R.P. nr 85 poz. 594.
461. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 28 lutego 1925 r. o częściowej zmianie i uzupełnieniu rozporządzenia z dnia 5 kwietnia 1922 r. w przedmiocie wymiarów i liczby pomieszczeń w budynkach publicznych szkół powszechnych i domach mieszkalnych dla nauczycieli // Dziennik Ust. R.P. nr 36 poz.245.
462. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w porozumieniu z Ministrami: Skarbu, Spraw Wewnętrznych i Robót Publicznych z dnia 15 maja 1931 r. w sprawie zmiany rozporządzenia z dnia 5 kwietnia 1922 r. w przedmiocie wymiarów i liczby pomieszczeń w budynkach publicznych szkół powszechnych i domach mieszkalnych dla nauczycieli // Dziennik Ust. R.P. nr 64 poz.524.
463. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków // Dziennik Ust. R.P. nr 76 r. poz.675.
464. Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami // Dziennik Ust. R.P. nr 29 poz.265.
465. Rozporządzenie Prezydenta RP o rozbudowie miast // Dziennik Ust. R.P. nr 29 z dn. 6.III.1928 r. poz.265.
466. Szymkiewicz G. Prawo budowlane i zabudowanie osiedli (Państwowa Ustawa Budowlana) / G.Szymkiewicz: wyd. 2-ie, uzup. – Warszawa, 1930. – 456 s.
467. Szymkiewicz G. Prawo budowlane i zabudowanie osiedli w nowym brzmieniu / G.Szymkiewicz: wyd.2-ie, uzup. – Warszawa, 1938. – 272 s.
468. Tymczasowe przepisy o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce // Monitor Polski. – 1922. - №38. – 3 s.
469. Ustawa z dnia 17 listopada 1922 r. o budownictwie szkół powszechnych // Dziennik Ust. R.P. nr 18 poz.144.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ, ДОВІДНИКИ, ПУТІВНИКИ, КАТАЛОГИ

470. Архівні установи України: Довідник.

Т.1. Державні архіви / Держкомархів України. УНДІАСД: Редкол. Г.В.Боряк, І.Б.Матяш, Г.В.Папакін. – 2-е вид. Доп. – К., 2005. – 692 с. – (Архівні зібрання України. Спеціальні видання).

471. Архівні установи України: Довідник.

Т.2. Наукові установи, музеї, бібліотеки: у 2 кн.

Кн.1.: Національна академія наук України, Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська області / Держкомархів України. УНДІАСД: [упоряд. С. Артамонова, А. Майстренко, Л. Одинока, Р.Романовський; редкол. тому: І. Матяш, О. Мельниченко, Ю. Прилепішева, Н.Христова]. – К.: 2010. – ХХVІІІ, 604 с.

472. Державний архів Волинської області: Путівник / [упоряд.: Н.О. Амеженко та ін.]. – [2-е вид., доп. і перероб.]. – К., 1990. – 224 с.

473. Державний архів Волинської області: Анотований реєстр описів: Фонди до 1939 року / [упоряд.: В.М. Гика та ін.]. – Луцьк: Надстир'я, 2008. – 392 с.

474. Державний архів Волинської області: Путівник / [авт.-упорядники В.Гика та ін.]. – Луцьк: Надстир'я, 2011. – 952 с.

475. Іншомовні джерела до історії міст і сіл України. Показчик літератури / [уклав О.Д. Кізлик]. – Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 1995. – 288 с.

476. Ровенський обласний державний архів: Путівник / [Упоряд. В.М. Тищенко, З.О.Сендик, К.І. Тищенко та ін.: Редкол. К.І.Тищенко, З.О.Сендик, А.П.Купчинський]. – К.: Наукова думка, 1970. – 260 с.

477. Archiwa Państwowe w Polsce. Przewodnik po zasobach / [Opracowanie zbiorowe pod red. A. Biernata i A. Laszuk]. – Warszawa: Wyd-wo DiG, 1998. – 539 s.

478. Archiwum Państwowe w Lublinie. Informator, spis zespołów / [Oprac. W.Podnieśńska przy współpracy S. Janickiego i J. Kusa]. - Lublin: Archiwum Państwowe, 1992. – 139 s.
479. Boniecki J. Katalog fotografii w Archiwum Dokumentacji Mechanicznej i innych archiwów państwowych / J. Boniecki. – Warszawa-Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 496 s.
480. Boniecki J. Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej w fotografii / J. Boniecki.– Warszawa: DiG, 1996.– 207 s.
481. Informator Archiwum Państwowego m. st. Warszawy (historia, wykaz zespołów) / [Oprac. J. Kazimierski, D. Skorwider, A. Wriblewski]. - Warszawa: "Ercol", 1992. – Cz.1-2.
482. Katalog planów miast w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie / [Oprac. T.P. Szafer, J. Tomczyk, W. Trzebiński]. - Warszawa: Instytut Urbanistyki i Architektury, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1951. – 71 s.
483. Kresy: katalog fotografii krajoznawczych ze zbioru Mieczysława Orłowicza / [Oprac. J. Ihnatowiczowa]. – Warszawa: B-ka Narodowa, 2000. – 191 s.
484. Plany miast w Polskich Archiwach Państwowych: katalog / Oprac. M.Lewandowska, M. Stelmach, A. Tomczak]. – Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1996. – 515 s.
485. Polska bibliografia sztuki 1801-1944 / [Red. J. Wiercińska]. – T. 4. – Cz.I.
Architektura : Źródła. Opacowania ogólne. Historia. Architekci i budowniczowie. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991. – 212 s.
486. Przewodnik po polskich źródłach archiwalnych / [Електронний ресурс]. – 230 s.
Режим доступу:
www.archives.gov.ua/Sections/Wolyn/Wolyn-02.pdf
487. Przewodnik po zespołach i zbiorach Archiwum PAN / [pod. kier. Z. Kolankowskiego]. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Nar. im.Ossolińskich, wyd-wo PAN, 1978. – 357 s.

488. Zabytkowa architektura polska w tekach ikonograficznych Działu Dokumentacji Naukowej Muzeum Narodowego w Warszawie: katalog. / [Opr. B. Szymanowska]. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: wyd-wo PAN, 1983. – 145 s.

ЛІТЕРАТУРА

489. Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер; пер. с англ. [под ред. С.А.Ерофеева]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. – 620 с.
490. Абрамюк І. Вплив європейського функціоналізму на розвиток архітектурних тенденцій у Луцьку 30-х років (на прикладі житла) / І. Абрамюк // Старий Луцьк: наук.-інф. зб. – Луцьк: “Волинські старожитності”. – Вип. ІХ. – С.430-436.
491. Агеев В. Семиотика / В.Агеев. – М.: Издательство “Весь мир”, 2002.- 256 с. – (Весь Мир Знаний).
492. Азизян И.А. Теория композиции как поэтика архитектуры / И.А. Азизян, И.А.Добрицына, Г.С. Лебедева. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – 568 с.
493. Алексієвець Л. М. Польща в 1918–1926 рр.: особливості відродження національної державності, формування суспільно-політичного устрою: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Л.М.Алексієвець. – Чернівці, 2007. – 32 с.
494. Алешин В.Э. Развитие представлений о социалистическом поселении в градостроительстве Украины в 1920-х – начале 1930-х годов: дисс. на стиск. науч. степ. канд. арх.: спец. 18.00.01 “Теория и история архитектуры” [Электронный ресурс] / В.Э.Алешин. – М., 1985. Режим доступа до дисертації: <http://www.alyoshin.ru/Files/diss.html>
495. Архітектура: короткий словник-довідник / [заг. ред. А.П. Мардера]. – Київ: Будівельник, 1995. – 335 с.
496. Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины / Ю.С. Асеев. – К.: Будивельник, 1989. – 194 с.
497. Бажанова Т. Історія селища номер шість у Запоріжжі / Т. Бажанова // Архітектура України. – 1992. - №1. – С.28-33.

498. Бархин М.Г. Город: структура и композиция / М.Г.Бархин. - [Ред. О.А.Швидковский]. – М.: Наука, 1986. – 264 с.
499. Бевз М.В. Методологічні основи збереження та регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст України (на прикладі Західної України): авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня доктора арх.: спец. 18.00.01 “Теорія архітектури, реставрація пам’яток архітектури” / М.В. Бевз. – Харків, 2004. – 32 с.
500. Богданова Ю.Л. Умови виникнення та розвитку модернізму у львівській архітектурі / Ю.Л. Богданова // Вісник Нац. ун-ту “Львівська Політехніка” “Архітектура”. – 2012. – № 728. – С.91-95.
501. Боднар О.Я. Проблема традицій у сучасній українській церковній архітектурі / О.Я. Боднар // Духовна спадщина Патріарха Йосифа Сліпого.– Львів: НУ "Львівська політехніка, 2000. – С. 152-159.
502. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст.): Монографія / В. Борщевич. – Луцьк: Ред.-вид. відділ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім.Лесі Українки, 2000. – 254 с.
503. Бунин А.В. История градостроительного искусства: в 2 т. / А.В. Бунин, Т.Ф.Саваренская. – Изд. 2-е. – М.: Стройиздат, 1979. – Т.2: Градостроительство ХХ века в странах капиталистического мира. – 1979. – 412 с.
504. Буряк О.П. Архітектурний модернізм на тлі тоталітаризму, що народжується (СРСР, 20-і роки) / О.П. Буряк // Традиції і новації у вищій архітектурно-художній освіті: зб. наук. пр. – Харків: ХДАДМ, 2003. – №1-2. – С.115-121.
505. Вагин В.В. Социология города [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Vagin/index.php.
506. Василенко Л.Г. Интернациональные взаимосвязи и их влияние на новаторскую архитектуру УССР в 1920-е, начале 1930-х годов: автореф. дисс. на здобуття наук. ступеня канд. арх.: спец. 18.00.01 “Теория и история архитектуры, реставрация памятников архитектуры” / Л.Г. Василенко. – М., 1991. – 24 с.

507. Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / Я.В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 306 с.
508. Верменич Я.В. Міська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання / [Я.В. Верменич, В.І. Дмитрук, С.І. Архипова]; відп. ред. Я. Верменич; НАН України. Інститут історії України. Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. – К.: Інститут історії України, 2010. – 140 с.
509. Вильковский М. Социология архитектуры / М. Вильковский. – М.: Фонд “Русский авангард”, 2010. – 592 с.
510. Вирт Л. Урбанизм, как способ жизни / Л.Вирт [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті:
<http://www.urban-club.ru/?p=99>.
511. Владимиров В., Пучков А. Теоретична спадщина української містобудівної школи / В. Владимиров, А. Пучков // Теорія та історія архітектури: зб. наук. пр. – К., 1995. – С.117-128.
512. Власенко В.М. Сергій Тимошенко – архітектор і політик / В.М. Власенко // Сумський історико-архівний журнал. – 2007. - №II-III. – С.29-37.
513. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: в 4 т., 5 кн. / І.Власовський. – Вид. 2-е. – Нью-Йорк-Київ-с.Бавнд-Брук, 1990. – Т.IV: XX ст. – Ч.II. – 1990. – 416 с.
514. Вовк Я.О. Політика Польської держави стосовно християнських конфесій (1918–1926 рр.): авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Я.О. Вовк. – Київ, 2006. – 21 с.
515. Габрель М.М. Просторова організація містобудівних систем / Інститут регіональних досліджень НАН України / М.М.Габрель. – К.: Видавничий дім А.С.С, 2004. - 400 с.
516. Гаврилук О.Н. Визначний пам'яткознавець Волині (до сторіччя від дня народження Леоніда Маслова) / О.Н. Гаврилук // Науковий вісник Волинського

національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – №13. – С.326-331.

517. Гаврилюк С.В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія / С.В. Гаврилюк. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 532 с.
518. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс; пер. з англ. – К.: Основи, 1999. – 725 с.
519. Гидион З. Пространство, время, архитектура / З. Гидион; сокр. пер. с нем. М.В.Леонене, И.Л.Черня. – 3-е изд. – М.: Стройиздат, 1984. – 455 с.
520. Глазычев В.Л. Урбанистика / В.Л. Глазычев [Електронний ресурс]. – М.: Європа, 2008. – 220 с. – Режим доступу до книги:
<http://www.glazychev.ru/books/urbanistika/urbanistika.htm>.
521. Глазунов О.Н. Проблемы социокультурных трансформаций в теоретическом наследии Франкфуртской школы: дисс. на соиск. науч. степ. канд. культурологи: спец. 24.00.01 “Культурология” / Глазунов Олег Николаевич. – М., 2007. – 169 с.
522. Гон М.М. Міжетнічна взаємодія на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора політ. наук: спец. 23.00.05 “Етнополітологія та етнодержавознавство” / М.М. Гон. – Київ, 2007. – Режим доступу до автореф.:
<http://librar.org.ua/load.php>
523. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування української модерної нації XIX-XX ст.: [навч. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів.] / Я.Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
524. Гропиус В. Границы архитектуры / В. Гропиус. – М.: Искусство, 1971. – 147 с.
525. Грушевицкая Т.Г., Садохин А.П. Культурология: [учебник] / Т.Г.Грушевицкая, А.П. Садохин. – 3-е изд. – М.: Юнити, 2010. – 684 с.
526. Гудков А.А. Комплексная модель социологического метода историко-архитектурного исследования // А.А.Гудков, О.В.Морозова. / Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие [Электронный ресурс]: Материалы IV Очередного Всероссийского социологического

конгресса / РОС, ИС РАН, АН РБ, ИСППИ. – Секция 40: Социология архитектуры. – М.: РОС, 2012. – С.7402-7411. Режим доступа к журн.:

http://www.isras.ru/vsf_iv_okt_2012.html.

527. Гуревич П.С. Культурология: учебник / П.С.Гуревич. – М.: Проект, 2003.–336с.
528. Гутнов А., Глазычев В. Мир архитектуры. Лицо города [Электронный ресурс] / А.Гутнов, В. Глазычев. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 350 с. – Режим доступа: http://www.glazychev.ru/books/mir_architecture/archit.htm.
529. Гіденс Е.Соціологія / Е. Гіденс; пер. з англ. – К.: Основи, 1999. – 725 с.
530. Давидюк Р. Архітектор у політиці: громадсько-політична діяльність С.Тимошенка в 30-х роках ХХ століття / Р. Давидюк // Волинські історичні записки: зб. наук. пр. – Луцьк, 2010. – Т.5. – С.228-235.
531. Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі / Н.Дейвіс; пер. з англ. П.Таращук. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. – 1080 с.
532. Делитц Х. Архитектура в социальном измерении. / Х. Делитц // Социологические исследования – 2008. – № 10. – С.113-121.
533. Дем'янов В. Протестантські храми на Волині: від найдавніших часів до сьогодення / В. Дем'янов, П. Ричков // ЗНТШ – Т. ССXLIX: Праці комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2005. – С.163-176.
534. Демин Н.М. Градостроительная наука в Украине / Н.М.Демин // Досвід та перспективи розвитку міст України: Наукові дослідження в містобудуванні: зб. наук. пр. – К.: Інститут “Діпромісто, 2005. – Вип. 9. – С.25-37.
535. Дорошук С. Особливості промислового розвитку Волині у міжвоєнний період / С.Дорошук // Науковий історико-філософський журнал “Університет”. – К.: Київський славистичний університет, 2010. – №1. – С. 88-94.
536. Дудяк О.А. Динаміка соціальної структури і зайнятості польського населення Західної України у міжвоєнний період (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.): авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / О.А. Дудяк. – Львів, 2003.- 20 с.
537. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / [гол. ред. В.Кубійович]. – Львів: Молоде життя, 1993. – Т.9. – Перевид. в Україні. – 2000.– 395 с.

538. Ёдике Ю. История современной архитектуры / Ю. Ёдике. – М.: Искусство, 1972. – 246 с.
539. Завада В.Т. До історії формування поліських дерев'яних храмів волинського типу / В.Т. Завада // Архітектурна спадщина Волині: зб. наук. пр. / за наук. ред. П.А.Ричкова. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – С.44-56.
540. Завьялова М.П. Методы научного исследования: [учебное пособие]. / М.П.Завьялова. – Томск: Изд-во ТПУ, 2007. – 160 с.
541. Зитте К. Художественные основы градостроительства // К. Зитте. – М.: Стройиздат, 1993. – 259 с.
542. Ионин Л.Г. Социология культуры: [учеб. пособие для вузов] / Л.Г.Ионин; Гос. ун-т, Высшая школа экономики. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 427 с. – (Учебники Высшей школы экономики).
543. Історія української архітектури / [Ю.С. Асєєв, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін.]; за ред. В.І. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.
544. Історичні архітектурно-містобудівні комплекси: наукові методи дослідження: навч. посіб. / Г. П. Петришин, У. І. Іваночко, Ю. В. Ідак та ін]; ред. Г.П.Петришин.–Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2006. - 212 с.
545. Иконников А.В. Архитектура XX века. Утопии и реальность: в 2-х т. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – Том 1. – 656 с.
546. Иконников А.В. Архитектура XX века. Утопии и реальность: в 2-х т. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – Том 2. – 672 с.
547. Иконников А. В. Пространство и форма в архитектуре и градостроительстве. / А. В. Иконников – М.: Ком-Книга. – 2006. – 352 с.
548. Иконников А.В. Утопическое мышление и архитектура / А.В. Иконников – М.: Издательство “Архитектура-С”, 2004. – 400 с.
549. Иконников А.В. Функция, форма, образ в архитектуре / А.В. Иконников – М.: Стройиздат, 1986. – 288 с.
550. История советской архитектуры. 1917-1954 гг.: [учебник для архитектурных вузов. спец. “Архитектура”] / [Н.П. Былинкин, В.Н. Калмыкова, А.В. Рябушин

и др.]; под общ. ред. Н.П. Былинкина и А.В. Рябушина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Стройиздат, 1985. – 256 с.

551. История социологии в Западной Европе и США: [учебник для вузов] / [Отв. ред. Г.В. Осипов]. – М: НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2001. — 576 с.
552. Йодикке Ю. О происхождении функционализма / Ю. Йодикке. – Современная архитектура (“L’Architecture d’aujourd’hui”). – 1971. – №6. – С.21-32.
553. Каган М.С. Глобализация культурных процессов: становление диалогического мышления / М.С.Каган –
Режим доступу до статті:
<http://spkurdyumov.narod.ru/D42Kagan.htm>
554. Каплун А.И. Стиль и архитектура / А.И. Каплун. – М.: Стройиздат, 1985.– 232с.
555. Кілессо С. Стилiстичні напрями в архiтектурi України 1920-х рокiв (на прикладi конкурсу на проект будинку Держпрому в Харковi) / С. Кілессо // Теорiя та iсторiя архiтектури i мiстобудування: Збiрник наукових праць Державного науково-дослiдного iнституту теорiї та iсторiї архiтектури i мiстобудування. – К.: НДiТiАМ, 2002. – Вип. 5. На честь Олени Маркiвни Годованюк. – С.222-226.
556. Кириченко Е.И. Архитектурные теории XX века в России / Е.И. Кириченко. – М.: Искусство, 1986. – 344 с.
557. Кириченко Е.И. Русская архитектура 1830-1910-х годов / Е.И. Кириченко. – М.: Искусство, 1978. – 399 с.
558. Колосок Б.В. Джерела про архiтектурно-будiвельну дiяльнiсть Луцького братства (1617-1713, 1871-1939) / Б.В. Колосок // ЗНТШ. – Т.СХХI: Працi комiсiї архiтектури та мiстобудування. – Львiв, 2001. – С.536-543.
559. Колосок Б.В. Луцьк: Iсторико-архiтектурний нарис / Б.В.Колосок, Р.Г.Метельницький. – К.: Будiвельник, 1990. – 192 с.
560. Колосок Б. 100 рокiв Луцькiй євангелiчно-лютеранськiй кiрсi / Б. Колосок // Минуле i сучасне Волини та Полiсся. Луцька мiська громада: iсторiї, традицiї,

люди: матер. XXVI Волинської обласної наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2007.- С.90-97.

561. Комар Ж. Виставка 1931 року в Станіславові (Івано-Франківську). Поль Енгельманн і колонія “Nowe Domy” / Ж. Комар // Вісник НУ “Львівська політехніка”. “Архітектура”. – №568. – С.120-125.
562. Коньшева Е.В. “Берег левый, берег правый”: Эрнст Май и открытые вопросы истории советской архитектуры (на примере проектирования соцгорода Магнитогорска) / Е.В. Коньшева, М.Г. Меерович // Архитектон. – 2010. – №30. – Режим доступу до статті:
http://archvuz.ru/2010_2/13.
563. Косенкова Ю.Л. Опыт формирования правовой основы советского градостроительства. 1920-1930-е гг. / Ю.Л.Косенкова // Градостроительное искусство. Новые материалы и исследования: сб. науч. Тр. НИИТИАГ РААСН. – М.: УРСС, 2010 – С.335-351.
564. Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М.П. Костюк. – Тернопіль: Підручники & Посібники, 2003. – 384 с.
565. Крамар Ю.В. Політика державної асиміляції на Волині (1928-1938 роки): авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Ю.В. Крамар. – Львів, 1998. – 16 с.
566. Купранець О.Ф. Православна церква в міжвоєнній Польщі. 1919-1939 / О.Ф.Купранець. – Рим, 1974. – 232 с.
567. Культурология. XX век. Энциклопедия. – Т.1-2. – Спб: Университетская книга, 1998. – 447 с.
568. Кульчицький С.В. Україна між двома світовими війнами (1921-1939 рр.) / С.В.Кульчицький. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с.
569. Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій / О.В.Кустовська. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – 124 с.
570. Кучерепа М. Волинь у міжвоєнний період (1921-1939) / М.Кучерепа. – Луцьк: РВГ “Реабілітовані історією”, 1994. – 110 с.

571. Лейбфрейд А.Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А.Ю.Лейбфрейд, Ю.Ю. Полякова. – Харьков: Фолио, 2004. – 335 с.
572. Ле Корбюзье. Архитектура XX века / Ле Корбюзье. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1977. – 301 с.
573. Лесик О.В. Замки та монастирі України / О.В. Лесик. – Львів: Світ, 1993.- 176 с.
574. Линч К. Образ города / К. Линч. – М.: Стройиздат, 1982. – 327 с.
575. Липка Р. Традиції і сучасність в архітектурній творчості Володимира Січинського / Р. Липка // ЗНТШ: Праці комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – Т. ССХLI. – С.432-448.
576. Липка Т.Р. Творчі напрями в архітектурі Львова міжвоєнного періоду (1918-1939) / Т.Р. Липка // Вісник Держ. ун-ту “Львівська політехніка”. – Львів, 1995. – №287: Резерви прогресу в архітектурі та будівництві. – С.165-167.
577. Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський // Історичні есе. – Т.2. – К.: Основи, Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. – С.125-148.
578. Лінда С. Розвиток національного стилю в архітектурі України у міжвоєнний період / С. Лінда // ЗНТШ: Праці комісії архітектури та містобудування. – Т. ССХLIX. – Львів, 2005. – С.234-242.
579. Лінда С. Архітектурна та громадська діяльність Сергія Тимошенка у Львові / С.Лінда, Ю.Богданова. // Архітектурна спадщина Волині: зб. наук. пр. / за ред. П.А.Ричкова. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – Вип.3. – С.255-264.
580. Лінда С.М. Семантика форми в архітектурі історизму / С. Лінда // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.-техн. зб. / відпов. ред. М.М.Дьомін. – К.: КНУБА, 2009. – Вип. 22. – С.80-85.
581. Лоренц С., Роттермунд А. Класицизм в Польше / С. Лоренц, А. Роттермунд. – Варшава: Аркады, 1984. – 325 с.
582. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. – С.-Петербург: “Искусство-СПБ”, 2000. – 704 с.
583. Луцьк на стародавній листівці, гравюрі та фотографії / [уклад.: Н.Пушкар]. – Луцьк: Ініціал, 2012. – 288 с.

584. Маклакова Т. Г. Архитектура двадцатого века / Т.Г.Маклакова. – М.: Изд-во АСВ, 2001. – 200 с.
585. Марківська Л.Л. **Українська інтелігенція Волині між двома світовими війнами**: авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 “Історія України” / Л.Л. Марківська. – Чернівці, 2003. – 20 с.
586. Мастера архитектуры об архитектуре / [под ред. А.В.Иконникова]. – М.: Искусство, 1972. – 591 с.
587. Матвійчук М. Католицькі святині Ковеля / М. Матвійчук // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і Ковельчани в історії України та Волині: матеріали ХХІХ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 490-ій річниці надання Ковелю Магдебурзького права. – Луцьк: Надстир’я, 2008. – С.71-75.
588. Меерович М.Г. Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917-1937 годы) / М.Г. Меерович. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. – 303 с. – (История сталинизма).
589. Меретукова З.К. Методология научного исследования и образования: [Учебное пособие для студентов занимающихся НИР и аспирантов] / З.К.Меретукова. – Майкоп: Изд-во АГУ, 2003. – 244 с.
590. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька / Р.Метельницький. – К.: Дух і літера, 2001. – 178 с. – (Бібліотека інституту юдаїки).
591. Михайлишин О. Резиденція князів Любомирських в Рівному: до історії розвитку та занепаду / О.Михайлишин // ЗНТШ: Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2005. – Т. ССXLIX. – С.469-484.
592. Михайлишин О. Основні проблеми і напрями розвитку містобудування на Волині в міжвоєнний період (1921-1939 роки) / О. Михайлишин // Досвід та перспективи розвитку міст України. Історичні аспекти архітектурної теорії і практики: зб. наук. праць.– К.: Ін-т “ДІПРОМІСТО”, 2006. – Вип.11. – С.184-193.

593. Михайлишин О. Містобудівельне законодавство на Волині в II Речі Посполитій (1919-1939) / О. Михайлишин // Досвід та перспективи розвитку міст України. Нормативно-правові аспекти містобудування: зб. наук. пр.– К.: Ін-т “ДПРОМІСТО”, 2007. – Вип.12. – С.195-203.
594. Михайлишин О. Архітектура Волинських торгів в Рівному 1930-1939 років / О.Михайлишин, М. Смолин // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства та культурології / Редкол. В.Д. Сидоренко, А.О. Пучков, О.В. Сіткарьова та ін. – К.: Фенікс, 2008. – Вип. 5. – С. 133-146.
595. Михайлишин О.Л. Архітектура костелу в Ковелі як втілення національного стилю архітектора Стефана Шиллера / О.Л. Михайлишин // Архітектурна спадщина Волині: зб. наук. пр. / за ред. П.А.Ричкова. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – С.96-108.
596. Михайлишин О. До історії проектування та будівництва банківських установ у м.Луцьку в 1920-30-х роках / О. Михайлишин // Старий Луцьк: наук.-інф. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. V. – С.212-217.
597. Михайлишин О. Діяльність архітектурного факультету Варшавської політехніки в 1920-30-х роках у галузі інвентаризації пам'яток архітектури Волині / О. Михайлишин // Проблемы теории и истории архитектуры Украины: сб. науч. тр. – Одесса: Астропринт, 2009. – С.168-174.
598. Михайлишин О. Архітектурні обміри народного житлового будівництва Волині 1920-30-х років у збірці Варшавської Політехніки / О. Михайлишин // Одне надійне життя... (до 100-річчя з дня народження Леоніда Маслова): [уклад. Г.С.Марчук]. – Луцьк: Твердиня, 2009. – С.353-357.
599. Михайлишин О. До історії будівлі євангелічно-лютеранської кірхи у Володимирі Волинському / О. Михайлишин // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині: наук. зб. за матер. наук.-практ. іст.-краєзн. конф., присвяченої 70-річчю утв. Волинської області, 810 річниці заснування Волинсько-Галицького князівства, 685 річниці надання

місту Володимиру Волинському магдебурзького права. 12 червня 2009 р., Володимир Волинський – Луцьк, 2009. – Вип. 32. – С.65-68.

600. Михайлишин О.Л. Розвиток типології житла на Волині у 1920-30-х роках на прикладі забудови кварталів для військовослужбовців / О.Л. Михайлишин // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.-техн. зб. / відпов. ред. М.М.Дьомін. – К.: КНУБА, 2009. – Вип. 22. – С.380-390.
601. Михайлишин О. Взірцеве селище Янова Долина як новий тип робітничого поселення на Волині у 30-х роках ХХ століття / О. Михайлишин // Вісник Львівського аграрного університету. Серія: Архітектура і сільськогосподарське буждівництво. – Львів-Дубляни: Видавництво ЛНАУ. – Вип. 10. – С.166-173.
602. Михайлишин О. Відбудова замку Острозьких-Любомирських в Дубно в 20-30-х рр. ХХ століття: аспекти формування методики реновації / О. Михайлишин // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства та культурології / Редкол. В.Д. Сидоренко, А.О. Пучков, О.В. Сіткарьова та ін. – К.: ІПСМ АМУ; КЖД “Софія”, 2009. – Вип. 6. – С. 133-144.
603. Михайлишин О. Архітектурні конкурси у міжвоєнній Польщі: відображення волинської проблематики та стилістичні пошуки / О. Михайлишин // Вісник Нац. ун-ту “Львівська Політехніка”. “Архітектура”. – Львів, 2009. – № 656. – С.70-78.
604. Михайлишин О.Л. Реалізація містобудівних новацій в плані забудови міста Рівне 1937-38 років: інтернаціональний та регіональний аспекти / О.Л.Михайлишин // Містобудування та територіальне планування: наук.-техн. зб. / відп. ред. М.М. Осетрін. – К.: КНУБА, 2009. – Вип.35. – С.252-264.
605. Михайлишин О. Архітектор Семен Сидорчук: спроба творчого портрета забутого майстра / О. Михайлишин // Вісник НУВГП: зб. наук. пр. – Рівне, 2009. – Вип. 3 (47). – Ч.3. - С.49-56.
606. Михайлишин О.Л. Озеленення в системі відкритих просторів найбільших міст Волині у міжвоєнний період: теорія і практика підходів /

- О.Л.Михайлишин // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.-техн. зб. / від. ред. М.М. Дьомін. – К.: КНУБА, 2010. – Вип. 24. – С.237-250;
607. Михайлишин О.Л. До питання про охорону пам'яток архітектури на Волині у 1920-30-х роках в контексті збереження національної ідентичності / О.Л.Михайлишин // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.-техн. зб. / відп. ред. М.М. Дьомін. – К.: КНУБА, 2010. – Вип. 23. – С.149-159.
608. Михайлишин О. Проблема стилю в архітектурі православних храмів на Волині в міжвоєнний період / О. Михайлишин // Традиції і новації у вищій архітектурно-художній освіті: зб. наук.пр. – Харків: ХДАДМ, 2010. – №1. – С.85-95.
609. Михайлишин О. Польські консерватори і їх діяльність на Волині в царині охорони архітектурної спадщини / О. Михайлишин // Старий Луцьк: наук.-інф. зб.– Луцьк: Терен, 2010. – Вип. VI. – С.264-273.
610. Михайлишин О. Римо-католицькі костельні міжвоєнного періоду в сучасному архітектурному пейзажі Волині / О. Михайлишин // Вісник Нац. ун-ту “Львівська Політехніка”. “Архітектура”.– Львів, 2010. – № 674. – С.378-385.
611. Михайлишин О.Л. Архітектурна спадщина Волині міжвоєнної доби: проблема формування пам'яткоохоронної моделі / О.Л. Михайлишин // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.-техн. зб. / відп. ред. М.М. Дьомін. – К.: КНУБА, 2010. – Вип. 25. – С.96-103.
612. Михайлишин О.Л. До проблеми формування концепції архітектури житла у міжвоєнній Польщі / О.Л. Михайлишин // Містобудування та територіальне планування: наук.-техн. зб. / відп. ред. М.М. Осетрін. – К.: КНУБА, 2010. – Вип. 38. – С.229-240.
613. Михайлишин О. Житловий квартал для службовців у Кременці 1920-х років: стилістичні та архітектурно-планувальні особливості / О. Михайлишин // Архітектурна спадщина Волині: зб. наук.пр. / за ред. П.А.Ричоква. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – Вип.2. – С.171-177.
614. Михайлишин О. Волинські проекти архітектора Станіслава Словіковського / О.Михайлишин // Старий Луцьк: наук.-інф. зб. – Луцьк: Терен, 2011. – Вип. VII.

– С.363-370.

615. Михайлишин О.Л. Композиційно-просторова організація житлових кварталів для службовців на Волині у 1920-х роках / О.Л. Михайлишин // Сучасні проблеми архітектури і містобудування: наук.-техн. зб. / Відп. ред. М.М.Дьомін. – К.: КНУБА, 2011. – Вип. 27. – С.101-108.
616. Михайлишин О.Л. Неокласицистичні ремінісценції в архітектурі громадських будівель Волині доби Другої Польської Республіки / О.Л. Михайлишин // Проблемы теории и истории архитектуры Украины: сб. науч. тр.– Одесса: Астропринт, 2011. – Вип. 11. – С.6-15.
617. Михайлишин О.Л. Початки регіонального планування в Польщі і на Волині у 1930-х роках / О.Л. Михайлишин // Містобудування та територіальне планування: Наук.-техн. збірник // Відпов. ред. М.М.Осетрін. – КНУБА, 2011. – Вип. 41. – С.268-278.
618. Михайлишин О. Модерністичні тенденції у творчості С.П.Тимошенка “волинського” періоду / О. Михайлишин, П. Бенедюк // Архітектурна спадщина Волині: зб. наук.пр. / за ред.П.А.Ричкова. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – Вип.3. – С.265-277.
619. Михайлишин О.Л. Архітектура і містобудування Західної Волині 1921-1939 років: Монографія / О.Л.Михайлишин. – Рівне: Дятлик М, 2013. – 352 с.
620. Мулеев Е.Ю. Социология и архитектура в начале XX века / Е.Ю. Мулеев // Социология города. – 2012. – №2. – С.3-11.
621. Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология / А.М. Новиков, Д.А. Новиков. – М.: СИН-ТЕГ, 2007. – 668 с.
622. Одне надійне життя... (до 100-річчя з дня народження Леоніда Маслова) / [уклад.: Г.С. Марчук]. – Луцьк: “Твердиня”, 2009. – 496 с.
623. Олійник О. Містобудівний розвиток західних земель України: між сходом та заходом / О.Олійник // Архітектурна спадщина України. – К., 1994. – Вип. 1. – С.57-75.
624. Паперный В. Культура Два / В.Паперный. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 408 с. – (Библиотека журнала «Неприкосновенный запас»).

625. Посацький Б.С. Основи урбаністики. Територіальне і просторове планування: [навч. посіб.]. / Б.С. Посацький. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2010. – 342 с.
626. Прищепа О. Вулицями Рівного: погляд у минуле / О. Прищепа. – Рівне: ПП ДМ, 2006. – 223 с.
627. Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О.П.Прищепа. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.
628. Пясецький В.Е. Вулиці і майдани Луцька: історико-краєзнавчий довідник / В.Е.Пясецький, Ф.Г.Мандзюк. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. – 400 с.
629. Пясецький В. Проекти використання східної частини річкової долини Стиру / В.Пясецький // Старий Луцьк: наук.-інф. зб. – Луцьк: Терен, 2008. – Вип. IV. – С.182-188.
630. Ричков П.А. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського / П.А.Ричков, В.Д.Луц. – К.: Техніка, 2004. – 192 с.
631. Ричков П.А. Храмова архітектура міжвоєнної Волині і культурно-історичний контекст / П.А. Ричков, О.Л. Михайлишин // Проблемы теории и истории архитектуры Украины: [сборник научных трудов]. – Вип. 10. – Одесса: Астропринт, 2010. – С.126-135.
632. Ричков П.А. До історії спорудження та руйнації дзвіниці Свято-Воскресенського собору в м. Рівне / П.А. Ричков, О.Е. Смолінська // Вісник нац. ун-ту водного господарства та природокористування: зб. наук.пр. – Рівне: НУВГП, 2006. – Вип. 3 (35). – С.158-163.
633. Сагайдаківський В. Правди не втопити : Спогади з 50-ти річчя пастирства 1927-1977 / В. Сагайдаківський. – Торонто: [б.в.], 1977. – 362 с.
634. Селиванова А.Н. Творческие поиски в теории и практике советской архитектуры 1930-х годов: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. арх-ры: спец. 18.00.01 “Теория и история архитектуры, реставрация и реконструкция историко-архитектурного наследия”/ А.Н. Селиванова. – М., 2009. – 15 с.

635. Слободян В. Галицькі проекти церков Сергія Тимошенка / В.Слободян // Архітектурна спадщина Волині: зб. наук. пр. / за ред. П.А.Ричкова. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – Вип. 3. – С. 291-299.
636. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 224 с. –
Режим доступу до книги:
<http://bib.convdocs.org/v19855/>
637. Сміт Р., Бани В. Теория символического интеракционизма и архитектура / Р.Сміт, В.Бани // Социологические исследования. – 2010. – №9. – С.71-79 –
Режим доступу до статті:
http://www.isras.ru/files/File/Socis/2010-9/Smit_09.pdf.
638. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / [Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов]; пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
639. Старостин Б.С. Социальное обновление: схемы и реальность. – М.Политиздат, 1981 – 183 с.
640. Станькова Я. Тысячелетнее развитие архитектуры // Я.Станькова, И.Пехар. – М.: Стройиздат, 1987. – 296 с.
641. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ “Ліста – М., 2003. – 480 с.
642. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний; пер. з англ. Ю. І. Шевчук. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.
643. Сургуладзе В.Ш. Тенденции социокультурной трансформации современного российского общества: дисс. на соискание уч. степени канд. философ. наук: спец. 09.00.11 “Социальная философия” / Сургуладзе Вахтанг Шотович. – М., 2007. – 193 с.
644. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ: [учебное пособие] / Ю.П.Сурмин. – К.: МАУП, 2003. – 368 с.
645. Тарас Я.М. Українська сакральна дерев'яна архітектура [Текст] : ілюстрований словник-довідник / Я.М.Тарас; НАН України, Інститут народознавства. – Л.: ІН НАНУ, 2006. – 584 с.

646. Тімохін В.О. Гармонічність еволюційної динаміки самоорганізації містобудівних систем: автореф. дис. на здобуття наук. ст. д.арх.: спец. 18.00.01 “Теорія архітектури, реставрація пам’яток архітектури” / В.О. Тімохін. – Київ, 2004. – 34 с.
647. Тойнби А.Дж. Постижение истории: [сборник]; пер. с англ. Е. Д. Жаркова. – М.: Рольф, 2001. – 640 с.
648. Тронько П. Історичне місто як культурна цінність і об’єкт пам’яткоохорони / П.Тронько, Я. Верменич // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 15 (1). – С.171-183.
649. Философский словарь / [под ред. И.Т.Фролова]. – 7-е изд., переработ. и доп. – М.: Республика, 2001. – 719 с.
650. Флиер А.Я. Культурология для культурологов: [учебное пособие для магистрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также преподавателей культурологи] // А.Я.Флиер. – М.: Академический проект, 2000. – 496 с.
651. Фремpton К. Современная архитектура: критический взгляд на историю развития / К. Фремpton; пер. с англ. / под ред. В.Л. Хайта. – М.: Стройиздат, 1990. – 535 с.
652. Фомин И. Периодизация развития теории градостроительства в Украине (1920-1990 гг.) / И. Фомин // Теорія та історія архітектури і містобудування: зб. наук. пр. Державного наук.-дослідн. інституту теорії та історії архітектури і містобудування.– К.: НДІТІАМ; “Архитектура и престиж” Ltd, 1998. – Вип. 2. – С.94-99.
653. Хан-Магомедов С.О. Александр Веснин и конструктивизм / С.О. Хан-Магомедов. – М.: Архитектура-С, 2007. – 412 с.
654. Хан-Магомедов С.О. Архитектура советского авангарда / С.О. Хан-Магомедов.: В 2 кн.:
Кн. 1: Проблемы формообразования. Мастера и течения. – М.: Стройиздат, 1996. – 709 с.
655. Чепелик В. Архітектор С. Тимошенко, традиціоніст і новатор / В. Чепелик // Теорія та історія архітектури і містобудування: зб. наук. пр. Державного наук.-

- досл. інституту теорії та історії архітектури і містобудування. – К.: НДІТІАМ, 1999. – Вип. 4. На честь Євгена Васильовича Тимановича. – С. 195-210.
656. Чепелик В.В. Ентузіасти українського архітектурного стилю “Петербурзької громади” / В. Чепелик // Архітектура України. – 1991. - №1. – С.37-41.
657. Чепелик В.В. Український архітектурний модерн / [упорядник З.В. Мойсеєнко-Чепелик]. – КНУБА, 2000. – 378 с.
658. Черкасова К.Т. Збереження та реабілітація архітектурної і містобудівної спадщини історичних міст північного сходу України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора арх.: спец. 18.00.01 “Теорія архітектури, реставрація пам’яток архітектури” / К.Т. Черкасова. – Харків, 2012. – 35 с.
659. Черкес Б.С. Національна ідентичність в архітектурі міста: Монографія. / Б.С.Черкес. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2008. – 268 с.
660. Черкес Б. Вступ. Звідки і куди: архітектура Галичини ХІХ-ХХ століть / Б.Черкес // Архітектура Галичини ХІХ-ХХ століть: матер. міжнар. симпозиуму, присвяченого 150-річчю засн. Державного університету “Львівська політехніка” (24-27 травня 1994 р., Львів). – Львів, 1996. – 208 с.
661. Шамрук А.С. Архитектура Беларуси XX – начала XXI в.: эволюция стилей и художественных концепций / А.С. Шамрук. – Минск: Белорус. наука, 2007. – 335 с.
662. Шпенглер О. Закат Европы. Образ и действительность / О. Шпенглер — Новосибирск: Наука, 1993. – 592 с.
663. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У.Эко. – Спб.: ТОО ТК “Петрополис”, 1998. – 432 с.
664. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с.
665. Ясиевич В.У. Архитектура Украины на рубеже ХІХ-ХХ веков / В.Е. Ясиевич. – К.: Будівельник, 1988. – 184 с.
666. Adamczewska-Wejchert H. “Korzenie” architektury polskiej / H. Adamczewska-Wejchert // KAiU. – 1985. – Z. 1. – S. 65-77.
667. Album młodej architektury Politechniki Warszawskiej. – Warszawa, 1930. – [без нумерації сторінок].

668. Album inżynierów i techników w Polsce. – Lwów: Nakł. T-wa bratniej pomocy stud. Politechniki Lwowskiej, 1932. – T.I. – Cz.III. – Życiorysy. – 192 s.
669. Andrzejaczek T. Architektura kościelna / T. Andrzejaczek // Młoda Architektura. – 1938. – №3. – S.7-13.
670. Architekt Oskar Sosnowski, 1880-1939. Profesor Politechniki Warszawskiej. Tworczość i dzieła / [pod red.M. Brykowskiej]. – Warszawa: PW, 2002. – 186 s.
671. Architektura kościelna nowych czasów // Rodzina Polska. – 1932. – R.VI. - №8. – S.232-234.
672. Architektura modernizmu / [praca zbiorowa pod red. E. Przesmyckiej]. – Lublin: Wyd-wo Politechniki Lubelskiej, 2008. – 172 s.
673. Arszyński M. Konserwatorstwo jako dyscyplina akademicka / M. Arszyński // Konserwator i Zabytek. Im memoriam Jerzego Remera. – Warszawa: Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, 1991. – S. 68-92.
674. “Ateny Wołyńskie” w roli czynnika gospodarczego // PPB. – 1928. – №8. – S.359-361.
675. Baliński M., Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana: W 3 t. / M. Baliński, T. Lipiński. – Warszawa: Nakł.Olgelbranda, 1885-1886 –
T.3: Województwo Wolyńskie. – 296 s.
676. Baraniewski W. Klasycyzm a nowy monumentalizm / W. Baraniewski // Klasycyzm i klasycyzmy: Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994. – S.229-238.
677. Barucki T. Architektura II Rzeczypospolitej na jej wschodnich ziemiach / T. Barucki // Komunikat SARP. – 2006. - №3. – S.53-55.
678. Barucki T. Architektura II Rzeczypospolitej na jej wschodnich ziemiach – ciąg dalszy / T. Barucki // Komunikat SARP. – 2007. - №5-6. – S.26.
679. Banham R. Rewolucja w architekturze. Teoria i projektowanie w “pierwszym wieku maszyny” / R. Banham. – Warszawa: Wyd-wo Artystyczne i Filmowe, 1979. – 434s.

680. Basista A. Architektura i wartości / A. Basista. – Kraków: UNIVERSITAS, 2009. – 476 s.
681. Berg H. van den. Kilka uwag na temat internacjonalizmu i ponad narodowości konstruktywizmu europejskiego w okresie międzywojennym / H. van den Berg // *Naród. Styl. Modernizm.* / [red. J. Purchla]. – Kraków-Monachium: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2006. – S. 147-157.
682. Biegański P. U źródeł architektury współczesnej / P. Biegański. – Warszawa: PWN, 1972. – 528 s.
683. Biegański P. Ewolucja programu nauczania na Wydziale Architektury P. W. w okresie 50-lecia jego istnienia / P. Biegański. // *Sesja naukowa poświęcona problemom kształcenia architekta, zorganizowana z okazji 50-lecia Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej. Referaty.* – Warszawa, 1965. – S. 9-32.
684. Borcz Z. Budownictwo pocztowe w Polsce w okresie międzywojennym / Z. Borcz // *KAiU.* – 1979. – Z.1. – S.51-68.
685. Broda W. Planowanie miast a obrona przeciwlotnicza / W. Broda // *DOM.* – 1935. – №10. – S. 9-16.
686. Broniewski T. Historia architektury dla wszystkich / T. Broniewski. – Wrocław: Ossolineum, 1980. – 632 s.
687. Brukalska B. Konflikt celów w architekturze / B. Brukalska // *Verbum.* – 1935. – №1. – S. 133-140.
688. Brykowska M. Metody pomiarów i badań zabytków architektury / M. Brykowska. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2003. – 121 s.
689. Brykowski R. Drewniana architektura kościelna na Kresach Wschodnich – dzieje i strary. Rozważania wstępne / R. Brykowski // *Zabytki sztuki Polskiej na dawnych Kresach Wschodnich.* – W-wa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1997. – S.17-32.
690. Budowa // *Blok.* – 1924. - №1. – S. 1.
691. Budowa domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich. – Warszawa: Ministerstwo Robót Publicznych, 1925. – 63 s.
692. Budowa domów ludowych // *Miesięcznik Osadniczy.* – 1930. - №1. – S.15.

693. Budowa pomieszczeń dla Korpusu Ochrony Pogranicza i domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich. – Warszawa: Warszawa: Ministerstwo Robót Publicznych, 1925. – Z.I-III.
694. Budowa terenów i urządzeń sportowych: Praca zbiorowa, pod red. W. Osmolskiego, H. Jeziorowskiego. - Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1928. – 566 s.
695. Budownictwo mieszkań robotniczych – Warszawa: Wydanie Robotniczego Przeglądu Gospodarczego, 1927. – 142 s.
696. Budownictwo w Łucku // PPB. – 1929. - №6. – S.105-106.
697. Budownictwo wojskowe 1918-1939 r. / [pod red. A. Króla]. –Warszawa, 1935. - T.1-2.
698. Budowy na Wołyniu // Przegląd Lubelsko-Kresowy. – 1925. – S.19-20.
699. Burno F. Kościoły epoki żelaza i betonu. Polska architektura sakralna ok. 1925-1930 / F. Burno // BHS. – 2009. -№1-2. – S. 153-184.
700. Burno F. Kościoły rzymskokatolickie Kresów II Rzeczypospolitej i ich znaczenie / F.Burno // KAiU. – 2005. – Z.3-4. – S. 115-139.
701. Burno F. Żelbetowe katedry dekady monumentalizmu. Odwołania do gotyku w polskiej architekturze sakralnej lat trzydziestych XX wieku / F. Burno // Ikonotheka. – 2005. - T.18. – S.87-102.
702. Cerkwie murowane i drewniane // AiB. – 1928. - №1. – S.26-31.
703. Cerkwie Prawosławne. – Warszawa: Wyd-wo Św.Synodu Kościoła Prawosławnego w Polsce, 1928. – 28 s.
704. Cichocka-Petrażycka Z. Żywioł Niemiecki na Wołyniu / Z. Cichocka-Petrażycka. – Warszawa: Fundusz Kultury Narodowej, 1933. – 171 s.
705. Cieślikowa A.J. Plany budowy rozgłośni radiowej dla Wołynia / A.J. Cieślikowa // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України: наук. зб. – Луцьк, 2006. – Вип.18. – С. 186-189.
706. Chmielewska A. Spory o polską sztukę narodową i polski styl narodowy w okresie międzywojennym /A. Chmielewska // Ikonotheka. – 2005. – T.18. – S.71-85.
707. Chmielewska A. Styl narodowy w Drugiej Rzeczypospolitej: artyści a wizerunek odrodzonego państwa / A. Chmielewska // Naród. Styl. Modernizm. / [red. J.

- Purchla]. – Kraków-Monachium: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2006. – S. 189-199.
708. Chmielewski J.M. Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast / J.M.Chmielewski. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2001. – 410 s.
709. Chmielewski J., Syrkus Sz. Warszawa Funkcjonalna (przyczynek do urbanizacji regionu Warszawskiego) / J. Chmielewski, Sz. Syrkus // Komunikat SARP. – 1935. - №8. – S. 37-74.
710. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939 / A. Chojnowski. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1979. – 262 s.
711. Chwistek L. Zagadnienia współczesnej architektury / L. Chwistek // Nowa Sztuka. – 1921. – №1. – S.10-16.
712. Cielątkowska R. Architektura i urbanistyka Lwowa II Rzeczypospolitej / R.Cielątkowska. - Gdańsk: Art-Styl, 1998. – 387 s.
713. Constructivism in Poland 1923-1936. Blok. Praesens. – Essen: Museum Folkwang, 1973. – 208 p.
714. Crowley D. National style and national state. Design in Poland from the vernacular revival to the international style / D. Crowley. – Manchester-New York: Manchester University Press, 1992. – 159 p.
715. Czarnowski A. Poczty Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego / A. Czarnowski. – Warszawa: SKAUT.PL, 2003. – 64 s.
716. Czerner O., Listowski H. Avant-Garde Polonaise – Awangarda Polska – The Polish Avant-Garde. Urbanistyka. Architektura. 1918-1939. Koncepcja / O. Czerner, H.Listowski. – Warszawa: Interpress, 1981. – 307 s.
717. Czyżewski A. Trzewia Lewiatana / A. Czyżewski. – Kraków: Wyd-wo Un-tu Jagiellońskiego, 2001. – 241s.
718. Čaupale R. Art Déco i neoklasycyzm w architekturze lat 1900-1930 na wybranych przykładach Łotwy, Polski i Czechosłowacji / R. Čaupale // Modernizm w Europie.

Modernizm w Gdyni. Architektura lat międzywojennych i jej ochrona.– Gdynia, 2009. – S.51-58.

719. Dawny “Rzym Wschodu” a dzisiejsza “Wenecja” Wołynia, m.wojew. – Łuck // PPB. – 1928. - №8. – S.354-356.
720. Dettloff P. Odbudowa i restawracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1930. Teoria i praktyka / P. Dettloff. – Kraków: UNIVERSITAS, 2006. – 501 s. – (ARS VERSUS ET NOVA).
721. Domy mieszkalne Funduszu Kwaterunku Wojskowego. Sprawozdanie 1927-1930. – Warszawa, 1930. – 254 s.
722. Domy mieszkalne Funduszu Kwaterunku Wojskowego. Sprawozdanie 1931-1933. – Warszawa, 1934. – 247 s.
723. Drexler I. Odbudowanie wsi i miast na ziemi naszej / I. Drexler. – Lwów-Warszawa-Kraków: Wyd-wo Zakładu im.Ossolińskich, 1921. – 323 s.
724. Drexler I. O oszczędnym projektowaniu sieci komunikacyjnej nowoczesnego miasta / I. Drexler // DOM. – 1931. - №1. – S. 6-15.
725. Drugi Powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r. - Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. – 329 s.
726. Drzewiecki H. Le Corbusier w Polsce / H. Drzewiecki, A. Kowalewski, J. Regulski // Zeszyty Architektury Polskiej. – 1987.- №1-2.– S. 2-7.
727. Dutkiewicz J.Konkurs na odbudowę zamku w Dubnie / J. Dutkiewicz // BHSiK. – 1933/1934. - №4. – S.301-302.
- 727a. Dutkiewicz J. Kronika Konsernatorska / J. Dutkiewicz // BHSiK. – 1935/36. – S.223-230.
728. Dutkiewicz J. Odbudowa zamku w Klewaniu / J. Dutkiewicz // BHSiK. – 1933/34. - №4. – S.302.
729. Dutkiewicz J. O metode badań historii sztuki polskiej / J. Dutkiewicz // BHSiK. – R.V. - №1. – S.3-11.
730. Dybczyńska A. Tworczość Romualda Gutta na tle nurtów architektury XX w. – Praca doktorska, mps. WA PW. – Warszawa, 1994.- 127 s.

731. Dwadzieścia lat Poczty i Telekomunikacji w Polsce Niepodległej. – Warszawa, 1939. – 228 s.
732. Działalność budowlana Funduszu Kwaterunku Wojskowego // AiB. – 1929. - №2/3. – S.41-83.
733. Dziesięciolecie działalności budowlanej Banku Polskiego // AiB. – 1930.- №4/5. – S.121-173.
734. Dziesięciolecie Polski Odrodzonej 1918-1928 / [red. M. Dąbrowski]. – wyd. 2-ie. – Kraków-Warszawa: Wyd-wo i nakład koncernu prasowego “Ilustrowany Kurier Codzienny”, 1933. – 1208 s.
735. Ekielski Wł. Kościół żelbetowy w Raincy / Wł. Ekielski // Architekt. – 1924. – Z.6. – S. 65-69.
736. Encyklopedia Kresów. - Kraków: Wyd-wo Kluszczyński, b.r. – 558 s.
737. Faryna-Paszkiewicz H. Geometria wyobraźni: Szkice o architekturze dwudziestolecia międzywojennego / H. Faryna-Paszkiewicz. – Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria. – 2003. – 348 s.
738. Feliński R. Budowa miast / R. Feliński. – Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i syna, 1916. – 114 s.
739. Feliński R. Miasta, wsie, uzdrowiska w osiedleńczej organizacji kraju / R. Feliński. – Warszawa: Nasza Księgarnia, 1935. – 247 s.
740. Feliński R. Najnowsze prądy w architekturze / R. Feliński // Architekt. – 1922. – Z.3-4. – S. 25; Z.5. – S.41-42; 1923. – Z.1. – S.2-6.
741. Fishman R. Urban utopias in the twentieth century. Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright and Le Corbusier / R. Fishman. – New York: Basic Books, inc., Publishers, 1977. – 332 s.
742. Franta A. Notatki architekta o modernizmie, jego źródłach, istocie, przemianach / A.Franta // KAiU. – 2000. – Z.2. – S.96-104.
743. Frycz J. Modernizm i konserwacja zabytków / J. Frycz // Sztuka około 1900. – W-wa: PWN, 1969. – S.93-112.

744. Gastpary W. Z dziejów Kościoła Ewangelicko-augsburskiego w Polsce w latach 1918-1939 / W. Gastpary // Kościół w II Rzeczypospolitej / [pod red. Z. Zielińskiego i S. Wilka]. – Lublin, 1988. – S.175-193.
745. Gawarecki H. Działalność konserwatorska prof. dr Józefa Dutkiewicza (okres przedwojenny) / H. Gawarecki // Ochrona Zabytków. – 1968. - №4. – S. 65-68.
746. Ginett-Wojnarowiczowa J. Najmniejsze rozmiary mieszkania / J. Ginett-Wojnarowiczowa // DOM. – 1929. – №3. – S.8-13.
747. Gliksman I. Domy Ludowe. Ich organizacja i znaczenie dla rozwoju kultury kraju / I.Gliksman. – Warszawa: Nakł. “Przewodnika Ubezpieczeniowego”, 1923. – 73 s.
748. Goduła R. Regionalizm a styl narodowy - kilka uwag / R. Goduła, T. Węclawowicz // Teka Komisji Urbanistyki i Architektury. – 1986. – T. XX. – S. 79-83.
749. Golka M. Wielokulturowość miasta [Електронний ресурс]. Режим доступу до статті:
<http://bylecoq.w.interia.pl/text/wielokulturowosc.htm>.
750. Gościcki L. Budowa świątyni. Wskazówki praktyczne przy wznoszeniu i odbudowie kościołów oraz zdobienia ich wnętrz / L. Gościcki / Wyd. 2-ie. – Płock, 1947. – 164s.
751. Gössel P. Architecture in the twentieth century / P. Gössel, G. Leuthäuser. – Köln-London-Madrid-New York-Paris-Tokyo: Taschen, 2001. – 447 s.
752. Grabski Zdz. Kryzys mieszkaniowy w Polsce / Zdz. Grabski. – Warszawa: Nakł. Księgarni F.Hoesicka, 1930. – 128 s.
753. Gutowski B. Przestrzeń marzycieli. Miasto jako projekt utopijny / B.Gutowski. – Warszawa, 2006. – 293 s.
754. Gzell S. Fenomen małomiejskości / S. Gzell. – Warszawa: Akapit – DTP. – 107 s.
755. Hanaka A. Wystawa Budowlano-mieszkaniowa Banku Gospodarstwa Krajowego na Kole w Warszawie na Kole – ku poprawie budownictwa mieszkaniowego / A, Hanaka // KAiU. – Z.III. – 2012. – S. 93-119.
756. Historia Polski w liczbach: w 2 t. –
T.1. – Państwo. Społeczeństwo. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2003. – 576 s.

757. Holewiński J. Dom Ludowy na wsi i w miasteczku / J. Holewiński. – Warszawa: Księgarnia Polska, 1921. – 21 s.
758. Howard E. Garden Cities of To-morrow / E. Howard. – London: Swan Sonnenschein & Co Ltd, Paternoster Square, 1902. – 167 p. Режим доступа до книги: <http://archive.org/stream/gardencitiestom00howagoog#page/n11/mode/2up>
759. Husarski W. Kościół o.o.Pijarów w Lubieszowie / W. Husarski // Południe. - 1921/22. – №4. – S.24-33.
760. Ilustrowany przewodnik po mieście Równem / [pod red. T. Górnickiego]. – Równe: nakł. “Wiadomości Urzędowych” Zarządu miejskiego w Równem, 1937. – 36 s.
761. Ilustrowany przewodnik po Równem - Lublin: T-wo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1999. – 260 s.
762. Jałowiecki B., Szczepański M. S. Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej / B.Jałowiecki, M.S.Szczepański. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2009. - 469 s.
763. Jankowski J. Rozbudowa miast w związku z sprawą mieszkaniową / J. Jankowski // Zagadnienia Urbanistyki w Polsce: Sprawozdanie z I-szej konferencji Towarzystwa Urbanistów Polskich. – Warszawa, 1931. – S.19-23.
764. Jaroszewski T.S. Dwór polski tuż przed I wojną światową / T.S. Jaroszewski // Od klasycyzmu do nowoczesności. O architekturze polskiej XVIII, XIX, XX wieku. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1996. – S. 208-242.
765. Jaroszewski T.S. Wokół stylu Stanisława Augusta / T.S. Jaroszewski // Od klasycyzmu do nowoczesności. O architekturze polskiej XVIII, XIX, XX wieku. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1996. – S. 31-49.
766. Jasiński H. Dom jednorodzinny a dom wielomieszkaniowy / H. Jasiński // Architekt. – Z.1-2. – S.47-55.
767. Jencks Ch. Le Corbusier – tragizm współczesnej architektury / Ch. Jencks. – W-wa: Wyd-wo Artystyczne i Filmowe, 1982. - 220 s.
768. Jonkajtys-Luba G. Konkursy architektoniczne i urbanistyczne w latach 1918-1939 / G. Jonkajtys-Luba // Polskie życie artystyczne w latach 1915-1939 / [pod red.

- A.Wojciechowskiego]. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, Wyd-wo PAN, 1974. – S.500-511.
769. Jonkajtys-Luba G. Romuald Gutt / G. Jonkajtys-Luba. – Warszawa, 1988. – 68 s.
770. Kadeń-Bandrowski J. Budujmy szkoły / J. Kadeń-Bandrowski. – Warszawa: Wyd-wo Związku Nauczycielstwa polskiego, 1933. – 52 s.
771. Kakowski J. Czego chce episkopat od architektów budujących kościoły? / J.Kakowski // Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie. – R.21. – 1934. - №4. – S. 199-202.
772. Kalinowski K. Projekt architektoniczny i budowa Domu ludowego / K.Kalinowski // Dom ludowy. – Cz. 1. – Doświadczenia i wskazówki organizacyjne. – №4. – Warszawa: Nakł. Centr. Związku Kółek Rolniczych, 1927. – S.15-25.
773. Kalinowski L. Profesor dr Józef Edward Dutkiewicz / L. Kalinowski // Ochrona Zabytków. – 1968. - №4. – S. 65-68.
774. Karczewski A. Ochrona zabytków architektury i przyrody / A.Karczewski // Zagadnienia Urbanistyki w Polsce: Sprawozdanie z I-szej konferencji Towarzystwa Urbanistów Polskich. – Warszawa, 1931. – S. 24-28.
775. Katalog typowych domów dla drobnego budownictwa mieszkaniowego. - [b.m.], 1934. - [reprint, Lublin, 2007]. – [b.s.].
776. Katalog Wystawy Budowlano-Mieszkaniowej Banku Gospodarstwa Krajowego w Warszawie na Kole 1935 maj-sierpień / [red. T.Bober]. – Warszawa, 1935 (?). – 58 s.
777. Kłosek-Kozłowska D. Ochrona wartości kulturowych miast a urbanistyka / D.Kłosek-Kozłowska // Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej. – Seria “Architektura”. – №4. – W-wa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2007. – 207 s.
778. Kłosiewicz L. Architektura w XX w. – modernizm, postmodernizm. Wstęp / L.Kłosiewicz // KAiU. – 2002.- Z.3. – S. 265-284.
779. Kłosiewicz L. Modernizm polski. Seminarium w stulecie urodzin pokolenia modernistów polskich / L. Kłosiewicz // KAiU. – 2000. – Z.2. – S.84-94.
780. Kodym-Kozaczko G., Kozaczko M. Plan ogólny zabudowania Poznania (1931-1939) na tle europejskiej teorii i praktyki budowy miast. / G. Kodym-Kozaczko,

- M.Kozaczko // *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura lat międzywojennych i jej ochrona.* – Gdynia, 2009. – S.105-114.
781. Kolbuszewski J. *Kresy* / J. Kolbuszewski. – Wrocław: Wyd-wo Dolnośląskie, 1995. – 256 s.
782. Kołbuk W. *Cerkiew prawosławna w Polsce międzywojennej* / W.Kołbuk. - Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013. – 244 s.
783. *Konkurs na regulację i zabudowę m.Radomia* // AiB. – 1925-26. - №9. –S. 17-29.
784. *Konkurs powszechny Nr 46 S.A.R.P. na rozplanowanie osiedla Paluch pod Warszawą* // AiB. – 1935. – №11. – S. 340-346.
785. *Konkursy architektoniczne w Polsce w latach 1918-1939* / [pod red.O. Czerner]. – Wrocław: Muzeum Architektury i Odbudowy, 1970. – bez numeracji stron.
786. *Kononowicz W. Oblicza modernizmu w urbanistyce europejskiej pierwszego trzydziestolecia XX wieku na przykładzie Wrocławia* / W. Kononowicz // *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura lat międzywojennych i jej ochrona.* – Gdynia, 2009. – S.13-20.
787. *Kononowicz W. Wybrane zagadnienia urbanistyczne wielkich miast i osiedli mieszkaniowych w Zachodniej Europie od połowy XIX wieku do drugiej wojny światowej* / W. Kononowicz // KAiU. – 2008. – Z.1. – S. 3-27.
788. *Korpus Ochrony Pogranicza w trzecią Rocznicę objęcia służby na granicach RP.* – [b.m.] – 1926/27.
789. *Kostaniecki M. Kilka uwag o architekturze okrętowej* / M. Kostaniecki // AiB.- 1932 – №9. – S.349-351.
790. *Koszczyk Witkiewicz J. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości* / J.Koszczyk Witkiewicz // *Ziemia.* – 1950. – №5-6. – S.87-89.
791. *Kowalczyk J. Piotr Bohgdziewicz (1896-1982)* / J. Kowalczyk // BHS. – 1983. – Z. 3-4. – S. 431-440.
792. *Kowalski G. O naszą kulturę. Uwagi o odbudowie kraju i ratowaniu zniszczonych wojną zabytków* / G. Kowalski. – Kraków: nakł. autora, 1916. – 34 s.

793. Krakowski P. Nacjonalizm a sztuka "patriotyczna" / P. Krakowski // Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789-1950 / [pod red. D. Konstantynowa, R. Pasiecznego i P.Paszkiewicza]. – Warszawa: IS PAN, 1998. – S. 15-24.
794. Krakowski P. Recepcja Bauhausu w architekturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego / P. Krakowski // Sztuka XX wieku – Warszawa: PWN, 1971. – S.99-114.
795. Kramar J. Problem neounii na Wołyniu w okresie międzywojennym / J. Kramar // Materiały międzynarodowej sesji naukowej "Polacy i kościół rzymsko-katolicki na Wołyniu w latach 1918-1997" (Lublin, 9-10 grudnia 1997 r.). – Lublin, 1999.– 211 s.
796. Krasowski K. Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historycznoprawne / K.Krasowski. – W-wa-Poznań: PWN, 1988. – 354 s.
797. Krassowski Cz.W. Z zagadnień architektury warszawskiej dwudziestolecia międzywojennego / Cz. W. Krassowski // Fragmenty stuletniej historii. 1899-1999. Ludzie. Fakty. Wydarzenia. – Warszawa: OW SARP, 2001. – S. 41-62.
798. Krassowski W. Problemy architektury polskiej między trzecią ćwiercią XVIII a drugą XX w. / W. Krassowski // Architektura. – R.32. – 1978. - №11-12. – S.44-97.
799. Król A. Piętnastolecie budownictwa wojskowego / A. Król // AiB. – 1933. – №10-12. – S. 295-327.
800. Król K. Budownictwo przemysłowe w świetle obrony przeciwlotniczej / K. Król // Młoda architektura. – 1938. – №3. – S. 18-19.
801. Królikowski J. Kilka uwag o nacjonalizmie w architekturze / J. Królikowski // Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789-1950 / [pod red. D. Konstantynowa, R.Pasiecznego i P. Paszkiewicza]. - W-wa: IS PAN, 1998. – S.25-31.
802. Królikowski J.T. Zakład Architektury Polskiej i Historii Sztuki / J. T. Królikowski // Oskara Sosnowskiego świat architektury. – W-wa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2004. – s.71-74.
803. Kunkiel R.M. Albumy inwentaryzacji wsi Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Dzieje i zawartość zbioru / R.M. Kunkiel // KAiU. – 1981. – Z.3/4. – S.277-283.

804. Kunkiel R.M. Archiwum Stefana Szyllera / R.M. Kunkiel // KAiU. – 1983. – Z.3. – S.240-241.
805. Kurzątkowski M. Architektura vernakulaire – architektura rodzima? / M.Kurzątkowski // Ochrona Zabytków. – 1985. – №1.- S.3-16.
806. Kurzątkowski M. Kilka pytań na temat ochrony zabytków między Dekretem Rady Regencyjnej i “małą nowelizacją” / M. Kurzątkowski // Lubelszczyzna. – 1996. – №2. – S.43-44.
807. Kühnel A. Zasady budowy miast małych i miasteczek / A. Kühnel – Lwów: nakł. Księgarni Polskiej Bernarda Połonieckiego, 1918. – 206 s.
808. Lalewicz M. Sprawozdanie z Międzynarodowej Konferencji zwołanej w roku 1931 w Atenach w sprawie ochrony i konserwacji zabytków sztuki i historii / M. Lalewicz. – Warszawa, 1932. – 15 s.
809. Latour St. Przemiany zachodzące w przestrzeni miast zabytkowych. Refleksje i wnioski / St. Latour // KAiU. – 2001. – Z.2. – S.160-163.
810. Lauterbach A. Le Corbusier “L’Urbanisme”/ A. Lauterbach // AiB. – 1926. – №10-11. – S.45-51.
811. Lauterbach A. Nowe drogi architektury / A. Lauterbach // Wiadomości Literackie. – 1924. - №26. – S. 3-4.
812. Lauterbach A. Pierścień sztuki. Historia i teoria / A. Lauterbach. – Warszawa: Nakł. Księgarni F. Hoeciska, 1929. – 235 s.
813. Lauterbach A. Zagadnienia wielkiego miasta / A. Lauterbach // AiB. – 1925. – №2. – C.15-23.
814. Leśniakowska M. Awangarda w architekturze / M. Leśniakowska // Encyklopedia Kultury Polskiej XX wieku. Od awangadry do postmodernizmu. – Warszawa: Instytut Kultury, 1996. – S. 163-182.
815. Leśniakowska M. Jan Koszczyc Witkiewicz (1881-1958) i budowanie w jego czasach / M. Leśniakowska. – Warszawa: IS PAN, 1998.- 364 s.
816. Lewicki J. Inwentaryzacja zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego / J. Lewicki // Ochrona Zabytków. - №4. – 1999. – S.375-390.

817. Lewicki J. Niezauważane, ale zawsze piękne / J. Lewicki // *Ochotnik*. – 2008. - №45. – S. 6-7.
818. Lewicki J. Nowa architektura w otoczeniu zabytkowym w świetle polskiej teorii i praktyki ochrony zabytków okresu międzywojennego / J. Lewicki // *KAiU*. – 2000. – Z.2. – S.141-147.
819. Lewicki J. Roman Fieliński. Architekt i urbanista / J. Lewicki. – Warszawa: Neriton, 2007. – 207 s.
820. Lisowski B. Rozwój nowatorskiej myśli architektonicznej w Polsce w latach 1918-1978. / B.Lisowski. // *Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki*. – T. XVII. – Architektura i urbanistyka w Polsce w latach 1918-1978. – Warszawa: PWN, 1989. – 189 s.
821. Łoza S. Architekci i Budowniczy w Polsce / S. Łoza - Warszawa: Budownictwo i Architektura, 1954. – 424 s.
822. Łuck w obrazach / [pod red.B. Zielińskiego]. – Łuck: nakł.miejskiego Biura Statyst. Mag. m.Łucka, 1926. – 54 s.
823. Machniewicz St. Styl i Kościół / St. Machniewicz // *Gazeta Kościelna*. – 1931. - №27. – S.318-319; №28. – S.327-329.
824. Majewski J. W poszukiwaniu stylu narodowego / J. Majewski // *Zeszyty Architektury Polskiej*. – 1986. - №6. – S. 1-4; 1987. - №3. – S.2-8.
825. Malessa S. Rozwój idei planowania regionalnego w Polsce w latach 1930-39 / S.Malessa // *Biuletyn Towarzystwa Urbanistów w Zjednoczonym Królestwie*. – №1. – Londyn, 1944. – S. 9-15.
826. Mallgrave H.F. *Modern Architectural Theory. A Historical Survey, 1673-1968* / H.F.Mallgrave. – New York: Cambridge University Press, 2005. – 503 p.
827. *Mały Rocznik Statystyczny. 1930* / Red. S. Szulc. – Warszawa: Nakł. Głównego Urzędu Statystycznego. – 159 s.
828. *Mały Rocznik Statystyczny. 1938* / Red. S. Szulc. – Warszawa: Nakł. Głównego Urzędu Statystycznego. – 406 s.
829. *Materiały do projektu ustawy mieszkaniowej*. – Warszawa: Ministerstwo Robót Publicznych, 1930. - 172 s.

830. Mędrzecki Wł. Województwo Wołyńskie. 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych i politycznych / Wł. Mędrzecki. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Wyd-wo PAN, 1988. – 203 s.
831. Miasta Wołyńskie: Monografia. / [Oprac. pod red. T. Świszczowskiego]. – Łuck: Nakł. zarządu miejskiego w Łucku, 1937. – 128 s.
832. Miasto Kostopol // PPB. – 1928. - №8. – S.374-375.
833. Miasto powiatowe – Berezne // PPB. – 1928. - №8. – S.372-373.
834. Miller R. Modernizm a plastyka architektoniczna / R. Miller // Komunikat SARP. – 1937. – №2. – S. 13-15.
835. Miłobędzki A. Architektura Ziem Polski. Rozdział europejskiego dziedzictwa / A.Miłobędzki. – Wyd. polsko-angielskie. – Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 1994. – 161 s.
836. Miłobędzki A. “Humanisci i inżynierowie w studiach nad historią sztuki i kultury”: Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej 1922/3-1939 / A.Miłobędzki // Dzieje historii sztuki w Polsce: kształtowanie się instytucji naukowych XIX i XX wieku: praca zbiorowa. – Poznań: Wyd-wo PTPN, 1996. – S.193-202.
837. Miłobędzki A. Zarys dziejów architektury w Polsce / A. Miłobędzki. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1968. – 364 s.
838. Minkiewicz W. Od romantyzmu do konstruktywizmu / W. Minkiewicz // PPB. – 1929. - №7-9. – S.194-197.
839. Minorski J. Polska nowatorska myśl architektoniczna w 1918-1939 / J. Minorski // Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki. – Warszawa, 1970. – 243 s.
840. Minorski J. Postulaty i koncepcje urbanistyczne i architektoniczne w Polsce w ostatnim pięcioleciu przed II wojną światową / J. Minorski // Materiały i Studia. – Seria IV. – Materiały do dziejów myśli architektonicznej w zaraniu Polski Ludowej. – Z.4. – Warszawa: PWN, 1965. – S.5-105.
841. Minorski J. Próba oceny architektury polskiej okresu 1918-1939 / J. Minorski // Architektura. – 1953. - № 12. – S. 297-308.

842. Minorski J. Społeczne i gospodarskie tło działalności środowiska architektonicznego. 1918-1939 / J. Minorski // Fragmenty stuletniej historii. 1899-1999. Ludzie. Fakty. Wydarzenia. – W-wa: OW SARP, 2001. – S. 63-88.
843. Minorski J. Warunki społeczno-gospodarcze i tendencje rozwoju myśli architektonicznej w Polsce w latach 1924-1934 / J. Minorski // Materiały i Studia. Seria: Zagadnienia Społeczno-Gospodarcze w Kształtowaniu Przestrzennym. – Z.1. – W-wa: PWN, 1963. – S.104-137.
844. Morozow E. Modernizm w architekturze białoruskiej lat 1920-30 – cechy ogólnoeuropejskie i osobliwości regionalne / E.Morozow // Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura lat międzywojennych i jej ochrona.– Gdynia, 2009. – S.45-50.
845. Możdzierz Z. Koncepcja stylu narodowego Stanisława Witkiewicza i jej realizacja / Z. Możdzierz // Stanisław Witkiewicz. Człowiek, Artysta, Myśliciel: Materiały Towarzystwa Muzeum Tatrzańskie im. Dra Tytusa Chałubińskiego / [pod red. Z.Moździerza]. – Zakopane, 1997. – S.293-328.
846. Mrozek J.A. “Historyzm narodowy” lat dwudziestych jako wyraz myśli romantycznej / J.A. Mrozek // Sztuka XIX wieku w Polsce: Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. – Warszawa: PWN, 1979. – S.145-164.
847. Mrozek J.A. Główne nurty wzornictwa w Polsce w drugiej połowie lat trzydziestych / J.A. Mrozek // Sztuka lat trzydziestych: Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. – W-wa: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, 1991. – S.275-297.
848. Mściwujewski A. Z wystawy architektonicznej we Lwowie / A. Mściwujewski // AiB. – 1925-26. – №10-11. – S. 7-44.
849. Muthesius St. Art, Architecture and Design in Poland. 966-1990. An introduction / St. Muthesius. – K.R. Langewiesche Nachfolger H.K. Verlagsbuchhandlung KG Köningstein im Taunus. – 1994. – 107 p.
850. Muthesius S. Neowernakularyzm około roku 1900 historyczny czy odrodzeniowy, tradycjonalistyczny czy modernistyczny / S. Muthesius // Sztuka około 1900 w Europie Środkowej. Centra i prowincje artystyczne / [red. nauk. P. Krakowski, J.Purchla]. – Kraków: MCK, 1997. –S. 189-194.

851. Muthesius St. New international forms or traditional Polish styles? Aspects of Warsaw architecture in the early twentieth century / S. Muthesius // Twentieth-Century Architecture and its Histories. – London, 2000. – P.233-250.
852. Mykhaylyshyn O. Sacral Volyn architecture in 1921-1939: Confrontation or Contamination? / O. Mykhaylyshyn // Architektura sakralna w kształtowaniu tożsamości miejsca: praca zbiorowa / pod red. E. Przesmyckiej. - Lublin: Wyd-wo Politechniki Lubelskiej. – 2006. – S.65-74.
853. Mykhaylyshyn O. Town-planning development of Lutsk and Rivne in Volyn region in the 1920-30-s: from the garden-city to the functional city / O. Mykhaylyshyn — Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych. – Lublin: Polska Akademia Nauk. Oddział w Lublinie, 2008. – V.IVb. – S.126-136.
854. Mysłek W. Kościół katolicki w Polsce w latach 1918-1939 / W. Mysłek. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1966. – 663 s.
855. Nadrówski H. Kościoły naszych czasów. Dziedzictwo i perspektywy / H. Nadrówski. – Kraków: WAM, 2000. – 200 s.
856. Niemojewski L. Architektura ruchu / L. Niemojewski // Komunikat SARP. – 1937. - №4. – S. 10-19.
857. Niemojewski L. Dwie szkoły polskiej architektury nowoczesnej / L. Niemojewski // Przegląd Techniczny. – 1934. – №26. – S.808-816.
858. Niemojewski L. Konkursy architektoniczne w Polsce / L. Niemojewski // Komunikat SARP. – 1935. - №8. – S. 24-27.
859. Niemojewski L. Konstruktywizm w architekturze / L. Niemojewski. – Warszawa, 1932. – 132 s.
860. Norwerth E. W sprawie konkursów architektonicznych / E. Norwerth // AiB. – 1930. - №9-10. – S. 398-403.
861. Nowicki J. O rozwoju architektury i hierarchiach wartości / J. Nowicki // KAiU. – 1994. – Z. 1. – S.47-55.
862. O Pomnik-Kościół w Kowlu na Wołyniu. – Warszawa: nakł. Komitetu Budowy Pomnika-Kościół m. Kowel na Wołyniu, 1929. – 25 s.

863. Ocalić przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, 1906-1944. / [pod .red. R. Brykowskiego]. – Warszawa, 1985. – 138 s.
864. Odbudowa polskiej wsi. Projekty chat i zagrod włościańskich / [pod red. W.Ekielskiego]. – Kraków: Wyd-wo Obywatelskiego Komitetu odbudowy wsi i miast, 1915. – 185 s.
865. Odbudowa polskiego miasteczka. Projekty domów / [pod red. J. Gałęzowskiego]. – Kraków: Wyd-wo Obywatelskiego Komitetu odbudowy wsi i miast, 1916. – 78 s.
866. Odbudowa polskiego miasteczka. Projekty budynków użyteczności publicznej / [pod red. J. Pokutyńskiego]. – Kraków: Wyd-wo Obywatelskiego Komitetu odbudowy wsi i miast, 1918. – 96 s.
867. Odbudowa wsi polskiej. Projekty zagrod włościańskich wyróżnione na konkursie ogłoszonym przez C.K.O. za pośrednictwem Koła Architektów w Warszawie. – Warszawa, 1915. – 38 s.
868. Odbudowa zabytków architektury / [pod red. J. Wojciechowskiego]. – Warszawa: Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, 1915. – 16 s.
869. Olszewski A.K. Przegląd koncepcji stylu narodowego w teorii architektury polskiej przełomu XIX i XX w. / A.K. Olszewski // Sztuka i krytyka. Materiały do Studiów. Dyskusji z zakresu teorii i historii sztuki, krytyki artystycznej oraz badań nad sztuką. – Warszawa, 1956. – №3-4. – S.355-372.
870. Olszewski A.K. Z problematyki architektury dwudziestolecia międzywojennego w Polsce / A.K. Olszewski // Z zagadnień plastyki polskiej w latach 1918-1939: Studia z historii sztuki. – T.9. – Warszawa-Wrocław-Kraków: Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, 1963. – S. 121-165.
871. Olszewski A.K. Nurt dekoracyjno-ekspresjonistyczny w architekturze polskiej w latach 1908-1925 (tzw “Szkola Krakowska”) / A.K. Olszewski // Ze studiów nad genezą plastyki nowoczesnej / [red. J. Starzyński]. – T.10. – Wrocław, 1966. – S. 71-128.
872. Olszewski A.K. Nowa forma w architekturze Polskiej 1900-1925. Teoria i praktyka / A.K. Olszewski. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Wyd-wo PAN, 1967. – 221 s.

873. Olszewski A.K. Problemy architektury / A.K. Olszewski. // Polskie życie artystyczne w latach 1915-1939 / [pod red. A. Wojciechowskiego]. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, Wyd-wo PAN, 1974. – S. 493-499.
874. Olszewski A.K. Styl 1937 w świetle krytyki i historii / A.K. Olszewski // Myśl o Sztuce: Materiały Sesji zorganizowanej z okazji 40-lecia istnienia Stowarzyszenia Historyków Sztuki. – Warszawa: PWN, 1976. – S. 109-117.
875. Olszewski A.K. Poszukiwanie stylu narodowego w architekturze polskiej ostatniego stulecia / A.K. Olszewski // Architektura. – 1977. – №3/4. – S.57-66.
876. Olszewski A.K. Dzieje sztuki Polskiej 1890-1980 / A.K. Olszewski. – Warszawa: Interpress, 1988. – 187 s.
877. Olszewski A.K. Idee Le Corbusiera w Polsce / A.K. Olszewski // Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobęskiemu. – Warszawa: PWN, 1988. – 685 s.
878. Olszewski A.K. Architektura sakralna w nurcie nowych stylów, kierunków i tendencji artystycznych / A.K. Olszewski // Ateneum Kapłańskie. – R.81. – 1989. – Z. 1 (482). – S.25-36.
879. Olszewski A.K. Stan badań nad architektami II Rzeczypospolitej / A.K. Olszewski // KAiU. – 1990. – Z.3/4. – S.111-116.
880. Olszewski A.K. Amerykański streamline a europejski modernizm / A.K. Olszewski // Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura lat międzywojennych i jej ochrona. – Gdynia, 2009. – S.31-36.
881. Olszewski Br. Styl nowych kościołów / Br. Olszewski // Wianki. – 1919. - №1. – S. 4; №2. – S. 6-7; №3. – S. 6-7.
882. Omilanowska M. Stefan Szyller 1857-1933 / M. Omilanowska. – Warszawa: ENTER, 1991. – T.1-2.
883. Omilanowska M. Poszukiwania stylu narodowego w polskiej architekturze końca XIX i początku XX wieku / M. Omilanowska // Stanisław Witkiewicz. Człowiek, Artysta, Myśliciel: Materiały Towarzystwa Muzeum Tatrzańskiego im. Dra Tytusa Chałubińskiego / pod red. Z. Moździerza. – Zakopane, 1997. – S. 275-292.

884. Omilanowska M. Nacjonalizm a style narodowe w architekturze europejskiej XIX i początku XX wieku / M. Omilanowska // Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789-1950 / [pod red. D.Konstantynowa, R.Pasiecznego i P.Paszkiwicza]. - Warszawa: IS PAN, 1998. – S. 145-155.
885. Opieka nad zabytkami i ich konserwacja. – Warszawa: Ministerstwo Sztuki i Kultury, 1920. – 87 s.
886. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu / M. Orłowicz. – Łuck: Nakładem Tow. Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przeszłości, 1929. – 380 s.
887. Osadnictwo wojskowe na Wołyniu / [pod red. L. Popka]. – Lublin: T-wo Przyj. Krzemieńca i Ziemi Woł.-Podolskiej, 1998. – 107 s.
888. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939 / M. Papierzyńska-Turek. – Warszawa: PWN, 1989. – 484 s.
889. Papierzyńska-Turek M. Organizacja Kościoła Prawosławnego w latach 1918-1939 / M. Papierzyńska-Turek // Kościół Prawosławny w Polsce dawniej i dziś / [pod red. L.Adamczuk, A.Mironowicz]. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, Warszawska Metropolia Prawosławna, 1993.– S. 59-65.
890. Paprocki A. O urbanizmie w Polsce / A.Paprocki // Komunikat SARP. – 1935. - №8. – S. 30-32.
891. Pasieczny R. Klasycyzm akademicki w twórczości Mariana Lalewicza / R.Pasieczny // Klasycyzm i klasycyzmy. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994. – S.197-213.
892. Paszkiewicz P. Spór o cerkwie prawosławne w II Rzeczypospolitej. “Odmoskwianie” czy “polonizacja”? / P. Paszkiewicz // Nacjonalizm w sztuce i historii sztuki 1789-1950 / [pod red. D. Konstantynowa, R. Pasiecznego i P. Paszkiewicz]. - Warszawa: IS PAN, 1998. – S. 227-233.
893. Pawłowski K.K. Początki polskiej nowoczesnej myśli urbanistycznej / K.K.Pawłowski. // Sztuka około 1900. – Warszawa: PWN, 1969. – S.63-92.
894. Pawłowski K.K. Kierunki rozwoju urbanistyki polskiej okresu międzywojennego a ewolucja osiedla mieszkaniowego / K.K. Pawłowski // Sztuka XX wieku. – Warszawa: PWN, 1971. – S.153-188.

895. Pawłowski K.K. Początki badań nad historią budowy miast a geneza polskiej urbanistyki nowoczesnej / K.K. Pawłowski // Myśl o Sztuce: Materiały Sesji zorganizowanej z okazji 40-lecia istnienia Stowarzyszenia Historyków Sztuki. – W-wa: PWN, 1976. – S. 109-117.
896. Pevsner N. Historia Architektury Europejskiej / N. Pevsner – Warszawa: Arkady, 1980. – T.2. – 384 s.
897. Piaścik F. Zbiory Sekcji Budownictwa ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej / F. Piaścik // BHS. – 1935. - №1. – S.1-5.
898. Piaścik F. Budownictwo wiejskie / F. Piaścik // Komunikat SARP. – 1937. - №8. – S.32-35.
899. Piotrkowski R. Akcja Budowlano-Mieszkaniowa Zakładów Ubezpieczeń Społecznych w latach 1930-1933 // R.Piotrkowski, M.Ponikiewski, J.Sadowski. – Warszawa, 1934. – 81 s.
900. Piotrowski Cz. Zniszczone i zapomniane osiedle polskie oraz kościoły na Wołyniu / R. Piotrowski. – Warszawa: Okręg Wołyński Światowego Związku Żołnierzy AK, 2002. – 140 s.
901. Piotrowski R. Budownictwo mieszkaniowe miejskie / R. Piotrowski // Komunikat SARP. – 1937. - №8. – S. 25-31.
902. Plan zabudowania. Jego potrzeba i znaczenie // DOM. – 1936. - №1.- S.11-31.
903. Podhorski B. Zagadnienia Społeczeństwa i Państwa Polskiego na Wołyniu / B.Podhorski. – Poznań: nakł. Wyd-wa “Awangardy Państwa Narodowego”, 1938. – 160 s.
904. Polesie ocalić od zapomnienia / oprac. L. Popek, B. Arciszewska. – Lublin: T-wo Przyj. Krzemieńca i Ziemi Woł.-Podolskiej, 1998. – 264 s.
905. Polska Macierz Szkolna na Wołyniu / Równe: Wyd-wo Wołyńskiego Zarządu Miejskiego Wojewódzkiego Polskiej Macierzy Szkolnej, 1938. – 61 s.
906. Polska odrodzona. 1918-1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / [pod red. J.Tomickiego]. – W-wa: Wiedza Powszechna, 1982. – 679 s.
907. Ponikiewski M. Budownictwo mieszkaniowe Zakładów Ubezpieczeń Społecznych / M. Ponikiewski // DOM. – 1932. - №3. – S. 15-23.

908. Popek L. Świątynie Wołynia / L. Popek. – Lublin: Ośrodek Studiów Polonijnych i Społecznych PZKS, 1997. – 370 s.
909. Potrzeby Szkolnictwa zawodowego na Wołyniu // PPB. – 1929. - №5. – S.82-84.
910. Prażmowska W. Ogrody Jordanowskie / W. Prażmowska // Budowa terenów i urządzeń sportowych: praca zbiorowa / pod red. W. Osmolskiego. – W-wa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1928. – S.431-452.
911. Projekty budynków szkół powszechnych. – Warszawa: MWRiOP, 1929. – Z.I. – 119s.
912. Projekty budynków szkół powszechnych. – Warszawa: MWRiOP, 1926. – Z.II. – 103s.
913. Projekty budynków szkół powszechnych. – Warszawa: MWRiOP, 1932. – Z.III-IV. – 41s.
914. Prusiewicz A. Klasztory katolickie w Djecezji Łuckiej / A. Prusiewicz. – Łuck: Nakł. Oddziału Woł. TonZP, 1922. – 20 s.
915. Pruszyński J. Ochrona zabytków w Polsce / J. Pruszyński. – W-wa: PWN, 1989. – 376s.
916. Pruszyński J. Ochrona Zabytków w II Rzeczypospolitej – zagadnienia prawne / J.Pruszyński // Konserwator i Zabytek. Im memoriam Jerzego Remera. – Warszawa: Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, 1991. – S. 111-128.
917. Przepisy dotyczące opracowania szkicu // Komunikat SARP. – 1936. - №11. – S.35-39.
918. Przewodnik po VIII Targach Wołyńskich w Równem. - Warszawa: Wydawnictwo Agencji Wschodniej codziennej gazety Handlowej, 1937. – 81 s.
919. Przewodnik po Polsce: w 4 t. / [Red. S. Lenartowicz]. –
T. 2. – Polska południowo-wschodnia. – Warszawa: Związek Polskich Towarzystw Turystycznych, 1937. – 540 s.
920. Publiczne szkoły powszechne pierwszego stopnia. – Warszawa, 1937. – 105 s.
921. Raczyński J. Z wyciecki naukowej Zakładu Architektury Polskiej na Wołyń / J.Raczyński, M.Walicki // Przegląd Historii Sztuki (Kraków). – 1929. – z.1-2. – S.24-28.

922. Remer J. Trzydziestolecie konserwatorstwa Polskiego / J. Remer // Ochrona Zabytków. – 1949. - №1. – S. 20-24.
923. Rewski Z. Prace konserwatorskie. Województwo Wołyńskie / Z. Rewski // BHSiK. – 1938. - №2. – S.224-227.
924. Rewski Z. Kronika konserwatorska / Z. Rewski // BHSiK. – 1937. - №2. – S.252-253.
925. Rogowicz S. Ogrody cmentarne / S. Rogowicz // Ogrodnik. – 1928. - №4. – S.62-67.
926. Rogowicz S. Miasta-ogrody / S. Rogowicz // Ogrodnik. – 1934. - №4. – S.49-51.
927. Rogowicz S. Typy zieleni miejskiej w poszczególnych rodzajach miast / S. Rogowicz // Ogrodnik. – 1935. - №22. – S.322-326.
928. Roguska J. Helena i Szymon Syrkusowie: koncepcje typizacji i uprzemysłowienia architektury mieszkaniowej / J. Roguska // KAiU. – 2000. – Z.2. – S. 105-118.
929. Roguska J. Interpretacje modernistycznej zasady typu i powtarzalności w architekturze międzywojennej w pracach architektów warszawskich / J. Roguska // Architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie. – Gdynia, 2011. – S.15-26.
930. Romanowski T. Kowel i powiat Kowelski. Krótki zarys Historyczno-Geograficzny / T. Romanowski. – Kowel, 1936. – 113 s.
931. Rozbicka M. Małe mieszkanie z ogrodem w tle w teorii i praktyce popularnego budownictwa mieszkaniowego w międzywojennej Polsce / M. Rozbicka // Prace Naukowe Politechniki Warszawskiej.– W-wa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2007. – V.5. – 466 s. – (Seria “Architektura”).
932. Rozbicka M. Wystawy-osiedla w międzywojennej Polsce: geneza, historia, przekształcenia / M. Rozbicka // Architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie. – Gdynia, 2011. – S.27-34.
933. Rozstrzygnięcie konkursu №71 SARP-TUP na rozplanowanie miasta Równego // Komunikat SARP. – 1937. – №5. – S. 12.
934. Równe, największy gród wołyński o amerykańskim rozmachu // PPB. – 1928. - №8. – S.362-364.

935. Ruch budowlany w Polsce w 1931 r. // Statystyka Polski – Seria B. – Z. 12. – W-wa, 1933. – 28 s.
936. Ruch budowlany w miastach. 1932/34 // Statystyka Polski. – Seria C. – Z. 46. – W-wa, 1936. – 28 s.
937. Ruch budowlany w miastach. 1937 // Statystyka Polski. – Seria C. – Z. 100. – W-wa, 1939. – 28 s.
938. Rudziński B. Kilka charakterystycznych cech planowania regionalnego w Polsce / B.Rudziński // Biuletyn Towarzystwa Urbanistów w Zjednoczonym Królestwie. – №1. – Londyn, 1944. – S. 16-21.
939. Ruszczyk G. Drewniane kościoły w Polsce 1918-1939. Tradycja i nowoczesność / G.Ruszczyk – Warszawa: IS PAN, 2001. - 325 s.
940. Rymaszewski B. Konserwatory w okresie międzywojennym – ich rola i uwarunkowania / B. Rymaszewski // Konserwator i Zabytek. Im memoriam Jerzego Remera. – Warszawa: Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, 1991. – S.93-97.
941. Saboń B. Wołyński życiorys / B. Saboń. – Warszawa, 1999. – 167 s.
942. Samsonowicz H. Polska. Losy państwa i narodu do 1939 / H. Samsonowicz, J.Tazbir, T. Łepkowski, T. Nałęcz. – Warszawa: Iskry, 2003. – 607 s.
943. Sawicka W. Zagadnienie obronności w urbanistyce / W. Sawicka // Arkady. – 1938. - №10. – S. 489-497.
944. Schmidt H.K. Die Evangelisch-Lutherische Kirche in Wolynien / H.K. Schmidt // Nachdruck Selbstverlag, Schwabach-Shitomir Verlag “Wolhynien”, 1998. – 168 s.
945. Schönfield S. Ogród publiczny / S. Schönfield // Ogrodnik. – 1936. - №15-16. – S.271-273.
946. Serafin S. Architektura wiejska w Polsce w latach 1900-1955 / S.Serafin // Ze studiów nad budownictwem wiejskim / S. Serafin // Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury. – Warszawa, 1957. – Z.1-16. - S.103-147.
947. Siedziba historycznych kontraktów – Dubno // PPB. – 1928. - №8. – S.364-366.
948. Siemiątkowski J. Potrzeby i zdobycze budowlane Wołynia / J. Siemiątkowski // PPB. – 1928. - №8. – S.348-350.

949. Sienkiewicz H. Styl nowożytny w kościele / H. Sienkiewicz // Verbum. – 1935. - №1. –S. 125-132.
950. Siennicki J. Kronika Konserwatorska za rok 1929 i 1930 r. / J. Siennicki // Ochrona Zabytków Sztuki. - 1930/31. – Cz. 1-4. – S.270, 300-301, 350-352.
951. Sławińska J. O społecznych i estetycznych założeniach funkcjonalizmu i konstruktywizmu / J. Sławińska // Studia Filozoficzne. – 1960. - №5. – S.89-108.
952. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich: W 15 t.- Warszawa; Nakł. F.Sulimierskiego i Wł.Walewskiego, 1880-1900.
953. Socjologia przestrzeni / Aleksander Wallis; [wybór i oprac. Elżbieta Grabska-Wallis i Maria Ofierska]; postł. Janusz Ziółkowski. – Warszawa: NOW, 1990. – 261 s.
954. Sołtysik M. Midernistyczne centrum miasta – ewolucja idei Dzielnicy Reprezentacyjnej 1926-2007 / M. Sołtysik // Architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie. – Gdynia, 2011. – S.51-62.
955. Sosnowski O. Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej / O.Sosnowski // AiB. – 1926. – №1. – S. 3-18.
956. Sprawozdanie Funduszu Kwaterunku wojskowego 1927-1937. – Warszawa, 1937. – 216 s.
957. Sprawozdanie Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i opieki nad zabytkami przeszłości (Oddziału Łuckiego) z działalności za okres 13.X.1927 do 31.XII.1933 r. – Łuck, 1934. – 27 s.
958. Sprawozdanie z działalności Stowarzyszenia Architektów RP, oddział w Łucku // Komunikat SARP. – 1937. - №6/7. – S.27-28.
959. Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1937/38 // BHS. – 1938. - №4. – S.379-384.
960. Strażnica dzikich pól – Ołyka // PPB. – 1928. - №8. – S.366-367.
961. Stefański K. O architekturze sakralnej Zdzisława Mączyńskiego raz jeszcze / K.Stefański // KAiU. – 1994. – Z.4. – S.315-323.
962. Stefański K. “Piękno, które by się za swoje uznało”. Polska architektura sakralna przełomu wieków / K. Stefański // Przegląd Powszechny. – 1985. - №9. – S. 337-352.

963. Stefański K. Polska architektura sakralna w poszukiwaniu stylu narodowego / K.Stefański. – Łódź: Wyd-wo Un-tu Łódzkiego, 2000. – 214 s.
964. Stępień S. Życie religijne społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / S.Stępień // Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – T.1. – Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym. – Przemyśl, 1990. – S. 207-277.
965. Störtkuhl B. Architektura wystawowa jako metoda narodowej prezentacji. Wystawa Wschodnioniemiecka (1911) i Powszechna Wystawa Krajowa (1929) w Poznaniu / B. Störtkuhl // Naród. Styl. Modernizm. / [red. J.Purchla]. – Kraków-Monachium: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2006. – S. 241-256.
966. Strażnica dzikich pól – Ołyka // PPB. – 1928. - №8. – S.366-367.
967. Studia wstępne do planu zabudowania m.Równego // BU. – 1936. - №1.- S.24-43.
968. Syrkus H., Syrkus Sz. Masowa produkcja mieszkań / H. Syrkus, Sz. Syrkus // DOM. – 1931. - №9. – S.2-15.
969. Syrkus H., Syrkus Sz. O architekturze i produkcji mieszkań robotniczych / H. Syrkus, Sz. Syrkus // Wiedza i Życie. – Z.2. – S. 162-178.
970. Syrkus H., Syrkus Sz. Rodowód architektury funkcjonalnej / H. Syrkus, Sz. Syrkus // DOM. – 1938. - №6-7. – S.35-42.
971. Syrkus S. Nowe konstrukcje i materiały – nowa architektura / S. Syrkus // Praktyczna Wiedza Przemysłowa. – R.II. – 1931. – №5. - S.92-106.
972. Syrkus S. Preliminarz architektury / S. Syrkus // Praesens. - 1926. - №1. – S.6-8.
973. Syrkus S. Tempo architektury / S. Syrkus // Praesens. - 1927/30. - №2. – S.3-34.
974. Syrkus S. II Międzynarodowy Kongres architektury nowoczesnej / S. Syrkus // DOM. – 1929. - №9. – S.16-21.
975. Szewczyk J. Regionalizm w teorii i praktyce architektonicznej / J. Szewczyk // Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr. – OL PAN, 2006. – S.96-109.
976. Szkoły powszechne Rzeczypospolitej Polskiej w roku szkolnym 1925-26. - W-wa, 1927. – 698 s.
977. Szmelter A. Nierealizowany projekt miasta-ogrodu Młociny a źródła jego inspiracji / A. Szmelter // Idea miasta-ogrodu a tereny zieleni Warszawy: Materiały z

Seminarium 30 października 2002. – Warszawa: Oddział Warszawski Stow. Arch. Polskich, 2002. – S.23-32.

978. Sznarbachowski F. Początek i dzieje Rzymsko-Katolickiej Diecezji Łucko-Żytomierskiej, obecnie Łuckiej w zarysie / F. Sznarbachowski. – Warszawa, 1926. – 308 s.
979. Szyller S. Idea budowy kościołów katolickich i stosunek do niej kościołów polskich. / S. Szyller // Miesięcznik Pasterski Płocki. – 1927.- №7. – S.184-187.
980. Szymkiewicz G. Nowelizacja prawa budowlanego / G. Szymkiewicz // BU. – 1936. - №2.- S.31-46.
981. Szymkiewicz G. W sprawie unifikacji ustawodawstwa budowlanego / G.Szymkiewicz // AiB. – 1925. – №2. – S. 30-31.
982. Śliwa T. Kościół greckokatolicki w Polsce w latach 1918-1939 / T. Śliwa // Kościół w II Rzeczypospolitej / [pod red. Z. Zielińskiego i S. Wilka]. – Lublin, 1988. – S.149-164.
983. Terlecki B. Miasto powiatowe Berezne / B. Terlecki // PPB. – 1928. - №8. – S.372-373.
984. Tołwiński T. Urbanistyka / T. Tołwiński. –
T. 2. – Warszawa: Wyd-wo Zakładu Budowy Miast PW, 1937. – 435 s.
985. Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów / J. Tomaszewski. – Warszawa: Czytelnik, 1985. – 285 s.
986. Tomaszewski L. Plany zabudowania miast województw wschodnich / L.Tomaszewski // Kalendarz Ziem Wschodnich. – 1937. – S.98-104.
987. Tondos B. Regionalizm w aspekcie historycznym / B. Tondos // Wieś i miasteczko u progu zagłady: Materiały konferencji naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Wojnowice, marzec 1989. – Warszawa, PWN, 1991. – S.157-169.
988. Towarzystwo Urbanistów Polskich // Biuletyn Towarzystwa Urbanistów w Zjednoczonym Królestwie. – №1. – Londyn, 1944. – S. 2-4.
989. Trzeciak P. Zwycięstwo i zmierzch awangardy. Architektura lat 1900-1960 / P.Trzeciak // Sztuka świata: T.9. – Warszawa: Arkady, 1996. – S. 311-348.

990. Trzewik M. Początki myśli konserwatorskiej i 75-lecie zorganizowanej działalności służb konserwatorskich na Lubelszczyźnie – rys historyczny / M. Trzewik // Lubelszczyzna. – 1996. – №2. – S.9-19.
991. Trzewik M. Niektóre postacie konserwatorstwa Lubelskiego – biogramy / M.Trzewik // Lubelszczyzna. – 1996. – № 2. – S.20-28.
992. Trzeciński G. XII Międzynarodowy Kongres Mieszkaniowy i Budowy miast w Rzymie / G. Trzeciński // AiB. – 1929. – №10. – S. 375-381.
993. Turowski A. W kręgu konstruktywizmu / A. Turowski. – Warszawa: Wyd-wo Artystyczne i Filmowe, 1979. – 289 s.
994. Urban K. Prawosławni w strukturze wyznaniowej Polski 1918-1939 / K.Urban. // Kościół Prawosławny w Polsce dawniej i dziś / [pod red. L.Adamczuk, A.Mironowicz]. – Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1993. – S. 33-39.
995. W sprawie Komitetów budowy Kościoła // Wiadomości Diecezjalne (Katowice). – 1936. - №3. – S.126-131.
996. Waldenberg M. Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee / M. Waldenberg. – Warszawa: PWN, 1992. – 418 s.
997. Walicki M. Piękne Szesnastolecie / M. Walicki // Arkady. – 1938. – №12. – S.589-591.
998. Wallis A. Socjologia wielkiego miasta / A. Wallis. – Warszawa: PWN, 1967. – 182 s.
999. Watkin D. Historia architektury zachodniej / D. Watkin. – Warszawa: Arkady, 2001. – 661 s.
1000. Wawelberg J.K. Zagadnienia konkursów architektonicznych / J.K. Wawelberg // AiB. – 1930. – №7. – S.245.
1001. Wąs C. Antynomje współczesnej architektury sakralnej / C. Wąs. – Wrocław: Museum architektury we Wrocławiu, 2008. – 322 s.
1002. Wąsowski P. Architektura wielorodzinnych domów spółdzielni budowlano-mieszkaniowych w Warszawie w okresie międzywojennym / P. Wąsowski // KAiU. – 2008. – Z.1. – S.28-44.
1003. W.E. Działalność Urzędu Konserwatorskiego województwa Poleskiego i Nowogródzkiego / W. E. // Południe. – 1921/1922. – №4. – S.54-56.

1004. W.E. Najnowsze prądy w architekturze / W.E. // Architekt. – 1922. – Z.5. – S.42-43; 1923. – Z.1. – S.6-7.
1005. Wieczorkiewicz P. Ostatnie lata Polski niepodległej / P. Wieczorkiewicz. – Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1991. – 81 s.
1006. Wielkie III Targi Rówieńskie. – Równe, b.r. – 20 s.
1007. Wieś i miasteczko. Materiały do architektury polskiej. – Warszawa, 1916.
1008. Wisłocka J. Awangardowa architektura polska 1918-1939 / J. Wisłocka. – Warszawa: Arkady, 1968. – 290 s.
1009. Wiśniowiec // Sztuki Piękne. – 1924/25. – №10. – S.485.
1010. Wojciechowski J. Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami w Posce / J. Wojciechowski // Ochrona Zabytków Sztuki. - 1930/31. – Cz.1. – S.3-28.
1011. Wojciechowski J. Kościół jako budowla / J. Wojciechowski // AiB. – 1927. - №8-9. – S.227-260.
1012. Woliński J. Polska i Kościół Prawosławny. Zarys historyczny / J. Woliński. - Lwów: Wyd-wo Zakładu Narodowego im.Ossolińskich, 1936. – 150 s.
1013. Wolmar A. Nowoczesna architektura w Polsce / A. Wolmar // Kurier Warszawski. – 1928. – №3. – S.8.
1014. Wolmar A. Nowa architektura i urbanistyka w Polsce / A. Wolmar // Kurier Warszawski. – 1928. - №36. – S.16.
1015. Wołoszynowski J. Województwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów / J.Wołoszynowski. – Łuck: Wyd-wo Wołyńskiego Komitetu Regionalnego w Łucku, 1929. – T.1. – 249 s.
1016. Wołyń w liczbach / [pod red. S. Witkowskiego, S. Landy]. – Łuck, 1939. – 65 s.
1017. Wroński J. Sz. Uwagi o architekturze sakralnej Zdzisława Mączyńskiego (1878-1961) / J. Sz. Wroński // KAiU. – 1993. – Z.2. – S.155-172.
1018. Wyczawski H. E. Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej / H.E. Wyczawski // Kościół w II Rzeczypospolitej / [pod red. Z. Zielińskiego i S. Wilka]. – Lublin, 1988. – S. 165-174.

1019. Zachwatowicz J. Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej 1915-1965 / J.Zachwatowicz // Sesja naukowa poświęcona problemom kształcenia architekta, zorganizowana z okazji 50-lecia Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej. Referaty. – Warszawa, 1965. – S. 5-8.
1020. Zachwatowicz J. Ochrona zabytków architektury / J. Zachwatowicz // Konserwator i Zabytek. Im memoriam Jerzego Remera. – Warszawa: Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, 1991. – S.17-21.
1021. Zbiory Sekcji Pomiarów Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej // BHS. – 1936. - №3. – S.141-152.
1022. Zieliński H. Historia Polski 1914-1939 / H. Zieliński. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985. – 427 s.
1023. Zieliński J. O pojęciu regionalizmu w architekturze / J. Zieliński // Teka KAiU. – T. 23. – 1989-1990. – S. 248-251.
1024. Ziemiński A. Miasta kresowe Polski międzywojennej: mit i rzeczywistość / A.Ziemiński // Odra. – 1984. - №4. – S.38-43.
1025. Zubrycki J.S. Serce: rozbiór pierwiastków polskiej sztuki ludowej i narodowej. - Lwów: Druk. Piller-Neumann, 1921. – 80 s.
1026. Życiorys własny architekta – Stefan Szyller (oprac. R.M. Kunkel) // KAiU. – 1983. – Z.3. – S.235-339.
1027. Żyła Wł. Problem nowego stylu w architekturze polskiej / Wł. Żyła // Gazeta Kościelna. – 1922.- №22. – S.438-441.
1028. Żywicki J. Jerzy Siennicki – pierwszy konserwator zabytków w Lublinie / J. Żywicki // Lubelszczyzna. – 1996. – №2. – S. 38-42.

**ПУБЛІКАЦІЇ В РЕГІОНАЛЬНИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ
(1921-1939 РОКИ)**

1029. Berezne // Życie Kostopolskie. – 1939. - №6. -1939. – S.95-96.
1030. Budowa kościoła w Perełysiance // Wołyn. – 1939. - №9.– S.6.
1031. Budowa kościoła w Sarnach // Wołyn. – 1933. - №10.– S.10.
1032. Budowa sierocińca w Kowlu // ZW. – 1931. - №45. – S.6.

1033. Celarski Z. O architekturze Polski odrodzonej / Z. Celarski // *ŻK.* – 1932. – №3. – S. 21-24.
1034. Celarski Z. Krzemieniec na tle zagadnień urbanistyki / Z. Celarski // *ŻK.* – 1933. – №2. – S. 78-91.
1035. Co mówi architekt miejski o rozbudowie miasta? // *Echo Równieńskie.* – 1928. – №244. – S.4.
1036. Dutkiewicz J. Ochrona zabytków Krzemieńca na tle ogólnych zagadnień konserwacji / J. Dutkiewicz // *ŻK.* – 1933. – №2. – S.46-51.
1037. Dutkiewicz J. Zamki warówne na Wołyniu / J. Dutkiewicz // *Kalendarz Ziemi Wschodnich.* – 1935. – S. 227-233.
1038. Hoffman J. Państwowe kamieniołomy bazaltu w Janowej Dolinie / J. Hoffman // *Kalendarz Ziemi Wschodnich.* – 1935. – S. 294-295.
1039. Inwestycje w pow. Sarneńskim // *Wołyn.* – 1935. – №36. – S.14.
1040. Janowa Dolina // *Głos Robotnika.* – 1939. – №27. – S.1.
1041. J.R. O krajobrazie Równego / J. R. // *Przegląd Wołyński.* – 1932. – №21. – S.4.
1042. Juraniec-Jurewicz A. Prace i zagadnienia urbanistyczne Wołynia / A. Juraniec-Jurewicz // *WWT.* – №8/9. – 1937. – S.6-11.
1043. Kaplica na Woli jako zabytek historyczny // *Wiadomości Wołyńskie.* – 1931. – №24. – S.3.
1044. Konkurs na projekt “Domu Ludowego” w Horochowie // *WWT.* – 1928. – №8/9. — S.10-13.
1045. Konkurs na projekt pamiątkowego Kopca na “Polskiej Górze” obok Kościuchnowki // *WWT.* – 1928. – №8/9. – S.13-14.
1046. Konkurs na projekt Starostwa i Wydz. Pow. w Zdołbunowie // *WWT.* – 1937. – №10. – S.8.
1047. Konkurs na projekty typowych domków dla spalonego miasteczka Ratna // *WWT.* – 1928. – №8/9. – S.15-16.
1048. Konserwacja zamku Lubarta // *ZW.* – 1938. – R.I. – №10. – S.140.
1049. Kostopol // *Życie Kostopolskie.* – 1939. – №6. – 1939. – S.89-94.

1050. Krzyżanowski T. Zagadnienia kulturalno-oświatowe na Kresach Wschodnich / T.Krzyżanowski. // ZW. – 1929. - №45. – S.1-7.
1051. Kossowski J. Łuck / J. Kossowski // Kalendarz Ziemi Wschodnich. – 1935. – S. 220-227.
1052. Maluszyński M. Z dziejów zamku łuckiego / M.Maluszyński // ZW. – 1938. – R.I. - №8-9. – S. 114-117.
1053. Maniecki B. Budownictwo mieszkaniowe na Wołyniu / B. Maniecki // WWT. - №11. – 1937. – S.5-9.
1054. Mostowski J. Wodociągi i kanalizacja w miastach Wołynia / J. Mostowski // WWT. – R.XIII. – 1937. – S.11-12.
1055. Murujmy nasze wschodnie granicy // Nasz Świat. – 1938. - №2. – S.4-5.
1056. Obwieszczenie Zarządu Miejskiego m.Równego z dn. 31 stycznia 1934 r. w sprawie sporządzenia szczegółowego planu zabudowania // WDW. – 1934. - №2. – S.19-20.
1057. Ogłoszenie konkursu na budowę urzędu gminnego w Krzemieńcu // WDW. – 1937. - №2. – S.21.
1058. Ogłoszenie Wydziału Powiatowego w Dubnie o wystawieniu do powszechnego przeglądu planu zabudowania miasta Dubna // WDW. – 1935. - №6. – S.79.
1059. Ogłoszenie Wydziału Powiatowego w Kostopolu w sprawie planu zabudowania osiedla robotniczego w Janowej Dolinie // WDW. – 1936. - №2. – S.101.
1060. Ogłoszenie Wydziału Powiatowego w Lubomlu w sprawie planu zabudowania miasta Lubomla // WDW. – 1937. - №7. – S.71.
1061. Ogłoszenie Wydziału Powiatowego w Lubomlu o przystąpieniu do sporządzenia planu zabudowania m.Lubomla // WDW. – 1936. - №21. – S.286.
1062. Ogłoszenie Wydziału Powiatowego w Łucku w sprawie planu zabudowania m.Rożyszcza i m.Ołyki // WDW. – 1936. - №5. – S.145.
1063. Ogłoszenie Wydziału Powiatowego w Równem o przystąpieniu do sporządzenia planu zabudowania letniska Jurydyka-Nowostaw // WDW. – 1936. - №34. – S.420.
1064. Ogłoszenie Wydziału Powiatowego w Sarnach o wyłożeniu uchwalonego planu zabudowania miasta Sarn do powszechnego przeglądu // WDW. – 1936. - №21. – S.286.

1065. Ogłoszenie Wydziału Powiatowego w Zdołbunowie o przystąpieniu do sporządzenia planu zabudowania m.Zdołbunowa // WDW. – 1937. - №10. – S.91.
1066. Ogłoszenie Zarządu Miejskiego w Łucku (z dn.25.04.1935 r.) o sporządzeniu planu zabudowania kolonji oficerskiej nad rzeką Styr i przy ul.Piłsudskiego // WDW. – 1935. - №9. – S.125.
1067. Ogłoszenie Zarządu Miejskiego w Łucku (z dn.24.I.1935 r.) w sprawie sporządzenia planu zabudowania kolonji oficerskiej // WDW. – 1935. - №2. – S.16.
1068. Ogłoszenie Zarządu Miejskiego w Łucku w sprawie sporządzenia ogólnego planu zabudowania miasta Łucka // WDW. – 1935. - №1. – S.7.
1069. 84 konkurs S.A.R.P. (oddział w Łucku) na projekt kościoła parafialnego w Janowej Dolinie // WWT. - №11. – 1937. – S.1-5.
1070. Opolski Z. Do istotnego mieszkańca Krzemieńca / Z. Opolski // ŻK. – 1933. – №2. – S. 51-66.
1071. Opolski Z. Ganki Krzemieńca i Wiśniowca / Z. Opolski // ŻK. – 1933. – №2. – S. 73-78.
1072. Osotowicz J. Refleksje po-targowe / J. Osotowicz // ŻK. – 1934. – №9. – S. 265-267.
1073. O Targach Wołyńskich // Wiadomości Urzędowe Zarządu miejskiego w Równem. – Rok I. – 1936. – №10. – S.1-9.
1074. Otwarcie parku w Równem // Wolyn. – 1933. - №31.– S.5.
1075. Poświęcenie kościoła w Mielnicy // ZW. – 1929. - №51. – S.9.
1076. Poświęcenie szpitalu // Przegląd Wołyński. – 1932. - №31 – S.5.
1077. Projekt odbudowy zamku łuckiego // ZW. – 1939. – R.II. - №4. – S. 63.
1078. Projekt regulacji rozbudowy Wołyńskiej Szkoły Szybowcowej L.O.P.P. na Sokolej Górze // WWT. - №8/9. – 1937. – S.30-32.
1079. Regulacja m.Ołyki // Przegląd Wołyński. – 1932. - №46. – S.5.
1080. Rewski Z. Materiały do ikonografii dawnego Wołynia / Z. Rewski // ZW. – 1938. - №11. – S.147-150.
1081. Rewski Z. Notatki konserwatorskie / Z. Rewski // ZW. – 1938. - №4. – S.56-57.

1082. Rewski Z. O ratowanie dzieła dawnej sztuki architektonicznej w Równem / Z.Rewski // ZW. – 1938. - №1. – 75-78 s.
1083. Rewski Z. Zabytki architektury w Krzemieńcu / Z. Rewski // ŻK. – 1937. – №7. – S. 121-124.
1084. Rozstrzygnięcie konkursu na Dom Ludowy w Horochowie // WWT. – 1929. – №2. — S.9.
1085. Rozwój oświaty powszechnej na Wołyniu // Wołyn. – 1933. - №4.– S.1-2.
1086. VII Targi Wołyńskie w Równem // WWR. – 1936. - №8-9. – S.4.
1087. Siemiątkowski J. Budowa nowego więzienia w Dubnie / J. Siemiątkowski // WWT. - №12. – 1937. – S.3-6.
1088. Siemiątkowski J. Budownictwo na Wołyniu / J. Siemiątkowski // WWT. - №8-9. – 1928. – S.3-10.
1089. Siemiątkowski J. Budownictwo na Wołyniu / J. Siemiątkowski // WWT. - №8-9. – 1937. - S.3-6.
1090. Sikorski S. O zastosowaniu nowej Ustawy Budowlanej w miasteczkach i wsiach Wołynia / S.Sikorski // WWT. - №4. – 1929. – S.1-3.
1091. Sikorski S. Budowa szkół powszechnych / S. Sikorski // WWT. - №3. – 1929. – S.3-6.
1092. Słowikowski S. Projekt schroniska turystycznego nad Switiazią / S. Słowikowski // ZW. – 1939. - №4. – S.51-52.
1093. Sprawa odbudowy zamku w Łucku // ZW. – 1939. – R.II. - №2. – S.32.
1094. Stadjon sportowy w Łucku // Wołyn. – 1933. - №31.– S.7.
1095. Suszyński J. O konserwację zamku Lubarta w Łucku / J. Suszyński // ZW. – 1938. - №2. – S.10-11.
1096. Swiszcowski T. Park miejski w Równym / T. Swiszcowski // Wołyn. – 1933. - №4. – S.9.
1097. Swiszcowski T. Nowy park w Równym / T. Swiszcowski // Wołyn. – 1933. - №18. – S.5.
1098. Szkoła rzemiosł we Włodzimierzu // WWR. – 1937. – №10-11. – S.11.

1099. Targi Wołyńskie spadkobiercami dawnych kontraktów Dubieńskich i Kijówskich // ŻK. – 1934. – №7-8. – S. 215-218.
1100. Towarzystwo budowy wzorowych osiedli // Wołyn. – 1933. - №31.– S.4.
1101. W Janowej Dolinie stanie kościół // Kurier Wołyński. – 1937. - №45. –S.2.
1102. W sprawie Kopca-Pomnika na Polskiej Górze pod Kościuchnowką // Przegląd Wołyński. – 1932. - №41. – S.3.
1103. Zebranie dyskusyjne w sprawie zabytków m. Krzemieńca // Wołyn. – 1933. - №5. – S.9.
1104. Zabytki architektoniczne Wołynia // Przegląd Wołyński. – 1932. - №30– S.3.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Соціокультурна ситуація та особливості розвитку
архітектурно-містобудівної діяльності на Волині у 1921-1939 рр.**

Таблиця А.1

Національний склад населення вибраних міст Волинського воєводства
(станом на 1931 р.)¹⁸⁷ [351-355; 725]

Міста	Загальна кількість	Поляки	Українці	Євреї	Росіяни	Німці	Чехи	Інші
Березне	2892	276	48	2533	-	-	17	6
Берестечко	6373	495	3769	2077	-	17	15	-
Володимир Волинський	24591	8828	4759	10665	-	149	-	-
Ковель	27677	9638	4985	12842	-	66	-	77
Кременець	19877	3037	9450	7256	-	26	-	-
Луцьк	35554	10669	6333	17366	-	755	-	-
Любомль	4169	164	191	3807	-	-	-	-
Радивилів	4789	1001	1315	2236	-	-	41	196
Рівне	40612	10418	6859	22737	-	438	-	-
Рожище	4551	420	67	3788	63	206	6	1

¹⁸⁷ Фальсифікованість національної статистики перепису 1921 р. не викликала сумнівів ані в польських, ані в українських дослідників, починаючи ще з 1920-х рр. Тому встановлення національної структури населення міст Волинського воєводства виконане за конфесійною приналежністю мешканців. При цьому приймаємо, що польська етнічна група ототожнюється із римо-католицьким визнанням, українська – з греко-католицьким та православним, єврейська – з іудейським, німецька – з лютерансько-євангелічним. Незважаючи на те, що такий підхід не враховує випадків, коли національна і віросповідна приналежність не співпадали, він є єдино можливим з огляду на існуючий джерельний матеріал.

Таблиця А.2

Динаміка житлового будівництва в найбільших містах Волинського воєводства
(1928-1937 рр.) [116; 185; 196; 935; 937; 1016]

Роки	Луцьк		Рівне		Ковель		Володимир Волинський		Кременець	
	р ¹	з ²	р	з	р	з	р	з	р	з
1928	? ³	?	12	40	?	?	?	?	?	?
1929	13	71	54	114	?	?	?	?	?	?
1930	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?
1931	18	178	-	12	-	1	?	?	?	?
1932	розпочате будівництво 219				завершене будівництво 273					
1933	розпочате будівництво 330				завершене будівництво 114					
1934	розпочате будівництво 129				завершене будівництво 171					
1935	-	56	-	37	-	21	-	50	-	37
1936	-	93	-	17	-	19	-	127	-	22
1937	56	46	34	36	37	1	106	94	57	20

Примітка.

¹розпочате будівництво; ²завершене будівництво; ³ не встановлено

Таблиця А.3

Структура житлової забудови вибраних міст Волинського воєводства
станом на І-шу пол. 1930-х рр. [115; 353]

Місто	Муровані будинки		Дерев'яні будинки	
	1-поверхові	2-поверхові і вище	1-поверхові	2-поверхові і вище
Березне	120	6	334	1
Дубровиця	-		457	
Луцьк	557		1768	
Рожище	45	3	574	-
Радивилів	51		487	
Рокитне	20		496	
Сарни	54		930	

Уповноважені спеціалісти до виконання проектних робіт у Волинському воєводстві
[166, арк.127]

№ з/п	Повноваження	Спеціальність і прізвище спеціаліста
1.	Керівництво усіма видами будівельних робіт, виконання проектів (планів) усіх видів	<p>Белоусов Миколай (Сарни) – інж. комунікації</p> <p>Василевський Борис (Любомль) – інж. комунікації</p> <p>Гонрунг Тадеуш-Юзеф (Володимир-Волинський) – інж. архітектор</p> <p>Забродзький Сергій (Луцьк) – інж. гірництва</p> <p>Краффт Тадеуш (Луцьк) – інж. будівельник</p> <p>Кокеш Францішек (Луцьк) – інж. архітектор</p> <p>Мочульський Францішек (Ковель) – інж. комунікації</p> <p>Пресс Гжегож (Рівне) – інж. цивільний</p> <p>Стахонь Владислав (Луцьк) – інж. архітектор</p> <p>Тимошенко Сергій (Луцьк) – інж. цивільний</p> <p>Філіпчук Пилип (Луцьк) - інж. комунікації</p> <p>Целярський Здзіслав (Кременець) – архітектор</p>
2.	Керівництво усіма видами будівельних робіт, виконання проектів усіх видів на кол. територіях Російської імперії	<p>Гурандо Анатолій (Сарни) – інж. технолог</p> <p>Німенський Сергій (Здолбунів) – інж. будівельник</p> <p>Петров Олексій (Луцьк) – інженер</p> <p>Плавінський Ян (Ковель) – інж. технолог</p> <p>Стеллецький Костянтин (Рівне) – інж. технолог</p> <p>Столяров Олександр (Рівне) – інж. технолог</p> <p>Свєнтоховський Валерій (Рівне) – інж. будівельник</p>
3.	Те ж саме, за винятком пам'яток, монументальних будівель (театри,	

Продовження табл. А.4

	ратуші, храми)	Ганф Ян (Луцьк) - інженер
		Вейтко Миколай (Рівне) - інженер
		Карпович Станіслав (Дубно) – архітектор
		Ковзан Ян (Сарни) – інженер
		Кожухов Ігор (Сарни) – інж. будівельник
		Куликовський Владзімеж (Кременець) – інж.будів.
		Пардо Миколай (Рівне) – інж. технолог
		Школьніцький Казімеж (Луцьк) – інж. доріг і мостів
4.	Те ж саме, при зведенні промисл. будівель і житлових будинків при них	Горський Віктор (Здолбунів) – інж. технолог
		Остольський Владзімеж (Рівне) – інж. технолог
		Помикальський Станіслав (Кременець) – інж. технолог

Таблиця А.5

Типологічна структура житлових будинків для забудови кварталів (колоній) службовців у населених пунктах Волинського воєводства (1924-25 рр.)

№ з/п	Населений пункт	Тип житлового будинку	Автор проекту
1.	Володимир Волинський	Мурований 6-квартирний	А.Ранецький
		Тип А: мурований 4-квартирний	А.Ранецький
2.	Горохів	Мурований 1-квартирний	Ю.Лісецький
		Мурований 6-квартирний	А.Папроцький, Ю.Жаковський
3.	Здолбунів	Мурований 5-квартирний	З.Тарасін
		Мурований 6-квартирний	З.Тарасін
4.	Камінь Каширський	Барак: дерев'яний	С.Сидорчук, Кірштовський

Продовження табл. А.5

5.	Ковель	Тип I-V: мурований 3-квартирний	Р.Боговольський
		Мурований 6-квартирний	Р.Гутт
		Мурований 8-квартирний	Р.Гутт
6.	Костопіль	Мурований 6-квартирний	З.Тарасін
		Мурований 8-квартирний	З.Тарасін
		Мурований 9-квартирний	З.Тарасін
7.	Кременець	Тип L: мурований 2-квартирний	Т.Бурше
		Тип N: мурований 2-квартирний	М.Вайнфельд
		Тип S: мурований 6-квартирний	Т.Бурше
		Тип "Persenkówka": дерев'яний 1-квартирний	<i>Не встановлено</i>
8.	Луцьк	Тип DW-I: дерев'яний 2-квартирний	М.Кокеш
		Мурований 4-квартирний	Т.Бурше
		Мурований 6-квартирний	Т.Бурше
9.	Любомль	Мурований 6-квартирний	С.Зволяновський
10.	Рівне	Дерев'яний для одиноких	<i>Не встановлено</i>
		Дерев'яний барак	<i>Так само</i>
		Дерев'яний 1-квартирний	<i>Так само</i>
		Дерев'яний 2-квартирний	<i>Так само</i>
		Мурований 1-квартирний	<i>Так само</i>
		Мурований 2-квартирний	<i>Так само</i>
		Мурований 4-квартирний	<i>Так само</i>
		Тип S: мурований 6-квартирний	Т.Бурше
11.	Сарни	Тип А: мурований 4-квартирний	А.Ранецький
10.	Будинок для старости	Тип IIIР, ІР: мурований	А.Ранецький

Додаток Б
Каталог храмів

Таблиця Б.1

Каталог православних церков, збудованих на Волині у 1921-1939 роках

[укладено за 1-16; 28; 72; 112; 357; 358; 380; 384; 411-416]

№ з/п	Населений пункт	Загальний вигляд	Період проектування/будівництва	Матеріал будівництва	Примітка
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ					
1.	Біличі, Михайлівська, Іваничівський р-н		1928 р.	дерево	Арх. В.Карпович; пам'ятка архітектури місцевого значення, ох. №140-м
2.	Боровичі, Різдва Богородиці, Маневицький р-н		1937 р.	дерево, цегла	Арх. С.Тимошенко; пам'ятка архітектури місцевого значення, ох. №218-м
3.	Бубнів, Св.-Успенська, В.-Волинський р-н		1926 р.	дерево	
4.	Бужани, Михайлівська, Горохівський р-н		1933 р.	цегла	

Продовження таблиці Б.1.

5.	Бучин, Миколаївська, Любешівський р-н		1923 р.	дерево	Арх. Н.Котовіч
6.	Велицьк, Різдвобогородична, Ковельський р-н		1930 р.	дерево	
7.	Верхнів, Іоана Богослова, Іваничівський р-н	?	1923- 1926 рр.		
8.	Веселе, Покровська, Луцький р-н		1921 р.	дерево	
9.	Вічині, Преображенська, Рожищенський р-н		1928 р.	дерево	
10	Войнин, Св.-Михайлівська, Локачинський р-н		1929 р.	дерево	
11	Галичани, Петропавлівська, Горохівський р-н		1924 р.	дерево	
12	Галузія, Воскресенська, Маневицький р-н		1926 р.	дерево	

Продовження таблиці Б.1

13	Гораймівка, Маневицький р-н		1937 р.	дерево	Арх. С.Тимошенко; знесена у 1981 р.
14	Горішне, Горохівський р-н	?	1923 р.	дерево	Знесена у 1983 р.
15	Годомичі, Покровська, Маневицький р-н		1930- 1932 рр.	дерево	
16	Городище, Св.Трійці, Луцький р-н		1930 р.	дерево	
17	Грабів, каплиця, Старовижівський р-н		1933 р.	дерево	
18	Гута, Михайлівська, Ратнівський р-н		1934 р.	дерево	Пам'ятка архітектури місцевого значення, ох. №228-м
19	Деревок, Покровська, Любешівський р-н		1928- 1929 рр.	дерево	

Продовження таблиці Б.1

20	Дерно, Св.Михайла, Ківерцівський р-н		1929 р.	дерево	
21	Диковини, Покровська, Горохівський р-н		1924- 1925 рр.	дерево	
22	Дідичі, Різдва Богородиці, Ківерцівський р-н		1930-ті рр.	дерево	
23	Жорнище, Дмитрівська, Ківерцівський р-н	?	1924- 1927 рр.	дерево	
24	Журавичі, Миколаївська, Ківерцівський р-н		1928 р.	дерево	Пам'ятка архітектури місцевого значення, ох. №162-м
25	Завидів, Іоана Богослова, Іваничівський р-н		Поч. 1930-х рр.	дерево	
26	Загорів Старий, Св.-Успенська, Локакчинський р-н		1928 р.	дерево	

Продовження таблиці Б.1

27	Затурці, Св.Параскеви, Локачинський р-н	?	1921	дерево	
28	Звиняче, Св.Миколая, Горохівський р-н		1921- 1922 рр.	дерево	
29	Олізарів, Вознесіння Пресвятої Богородиці, Горохівський р-н		1927 р.	дерево	
30	Кашівка, Св.Пантелеймона, Ковельський р-н	?	1928 р.	дерево	Знесена у 1980-х рр.
31	Ківерці, Св.Іоанно- Предтеченська,	?	1937	цегла	
32	Ківерці, Св.-Миколаївська		1930- 1932 рр.	дерево, цегла	не існує
33	Клюськ, Св.-Покровська, Турійський р-н		1920-ті рр.	дерево	Пам'ятка архітектури місцевого значення, ох. №249-м
34	Комарово, Різдвобогородична, Ратнівський р-н		1926 р.	дерево	

Продовження таблиці Б.1

35	Коритниця, Св.-Троїцька, Локачинський р-н	?	1924 р.	дерево	
36	Куликовичі, Св.-Покровська, дзвіниця, Маневицький р-н		1930 р.	дерево	
37	Кульчин, Георгіївська, Ківерцівський р-н		1922- 1934 рр.	дерево	
38	Липа, Дмитрівська, Горохівський р-н		1924 р.	дерево	Пам'ятка архітектури місцевого значення, ох. №126-м
39	Марковичі, Борисоглібська, Локачинський р-н	?	1930-ті рр.	дерево	
40	Матейки, Св-Троїцька, Маневицький р-н		1925 р.	дерево	
41	Маяки, Св.-Покровська, Луцький р-н		1935- 1940 рр.	цегла	
42	Мельниця, Св.Михайла Архангела, дзвіниця дерев'яна, Ковельський р-н		1926- 1928 рр.	дерево	
43	Мерва, Різдва Пресвятої Богородиці, Горохівський р-н		1923 р.	дерево	Пам'ятка архітектури місцевого значення, ох. №127-м

Продовження таблиці Б.1

44	Озеряни, Успенська, Турійський р-н	?	1922 р.	дерево	
45	Орищі, Покровська, Іваничівський р-н		1920-ті рр.	цегла	
46	Осьмиговичі, Турійський р-н		Проект 1927 р.	дерево	
47	Печихвости, Введенська, Горохівський р-н		1708- 1930 рр.	дерево	Пам'ятка архітектури місцевого значення, ох. №132-м
48	Підріжжя, Св.-Миколаївська, Ковельський р-н		1920-ті рр.	дерево	
49	Полонка, Різдва Пресвятої Богородиці, Луцький р-н	?	1927 р.	дерево	
50	Пірванче, Покровська, Горохівський р-н		1935 р.	цегла	
51	Порськ Великий, Лукинська, Ковельський р-н	?	1935 р.	дерево	Розібрана у 1981 р.
52	Привітне, (Свинюхи), Локачинський р-н	?	1937 р.	дерево	Згоріла у 1984 р.

Продовження таблиці Б.1

53	Прилуцьке, Іоанна Предтечі, Ківерцівський р-н		1934 р.	дерево	Арх. С.Тимошенко, пам'ятка архітектури місцевого значення, ох. №168-м
54	Пустомити, Горохівський р-н		Проект, 1933 р.	дерево	
55	Рожище, Св.Михайла		Проект 1929 р.	цегла	Пам'ятка архітектури місцевого значення, ох. №235-м
56	Рачин, Св.- Різдвобогородична, Горохівський р-н		1926- 1929 рр.	дерево	
57	Семеринське (Семереньки), Різдвобогородична, Локачинський р-н		1928 р.	дерево	
58	Сірнички, Св.-Луківська, Локачинський р-н		1923 р.	дерево	
59	Старосілля, Св.-Успенська, Маневицький р-н		1933 р.	цегла	

Продовження таблиці Б.1

60	Судче, Параскеви Сербської, Любешівський р-н		1938 р.		
61	Текля, Капл. Божої Матері, Старовижівський р-н	?	1934 р.	дерево	
62	Терешківці, Св.Покрови, Горохівський р-н	?	1923	дерево	Згоріла у 1944 р.
63	Твердині, Успенська, Локачинський р-н		1925- 1930 рр.	дерево	
64	Тоболи, Св.-Троїцька, К-Каширський р-н		Поч. 1930-х рр.	дерево	
65	Турійськ, Св.-Миколаївська	?	Кінець 1930-х	дерево	Згоріла у 1944 р.
66	Угриничі, Параскеви П'ятниці, Любешівський р-н		1936 р.	дерево	
67	Устилуг, Петропавлівська, на кладовищі		1920 р.	дерево	
68	Холонів, Різдва Пресвятої Богородиці, Горохівський р-н	?	1922 р.	дерево	

Продовження таблиці Б.1

69	Холопичі, Св.-Миколаївська, Локачинський р-н		1926 р.	дерево	
70	Чорторийськ Старий, Преображенська, Маневицький р-н		1921- 1922 рр.	дерево	
71	Шельвів, Хресто- воздвиженська, Локачинський р-н		1926 р.	дерево	
72	Яблунька Велика, Хресто- воздвиженська, Маневицький р-н	?	1924- 1929 рр.	дерево	Знесена у 1981 р.
РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ					
73	Бакорин, Вознесіння Господнього, Млинівський р-н	?	1935 р.	дерево	
74	Батьків, Преображення Господнього, Радивилівський р-н		1921 р.	дерево	
75	Башарівка, Введенська, Радивилівський р-н		1924 р.	дерево	
76	Березини, Св.Трійці, Радивилівський р-н	?	1924	дерево	

Продовження таблиці Б.1

77	Білівські Хутори, Св.Матері Божої, Рівненський р-н		1928 р.	дерево	
78	Бокийма, Св.Покрови Млинівський р-н		1927 р.	дерево	
79	Бронники, Покровська, Рівненський р-н		1923- 1928 рр.	дерево	Арх. С.Тимошенко
80	Варковичі, Різдва Пресвятої Богородиці, Дубенський р-н		1933 р.	цегла	
81	Дворовичі (до 1937 р. - Новосілки), Св.-Миколаївська, Рівненський р-н		1930- 1938 рр.	дерево	
82	Дитиничі, Вознесіння, Дубенський р-н	?	1936 р. каплиця	дерево	
83	Дружба, Св.Трійці, Дубенський р-н		1930-і рр.	дерево	
84	Кам'яниця, Св.Миколая, Дубенський р-н	?	1921р.	дерево	

Продовження таблиці Б.1

85	Карпилівка, Різдва Пресвятої Богородиці, Рокитнівський р-н		1939 р.	дерево	
86	Козин, Покровська церква, Дубенський р-н		1930-і рр	цегла	
87	Липки, Св.Непорочного Зачаття, Гощанський р-н		1923 р.	дерево	
88	Міньківці, Різдва Пресв.Богородиці, Дубенський р-н	?	1927 р.	дерево	Зруйнована у 1962 р.
89	Малин, Св.Миколая, Млинівський р-н	?	1937 р.	дерево	Згоріла у 1943 р.
90	Малі Дорогостаї, Св.Покрови Млинівський р-н	?	1923 р.	дерево	
91	Мощаниця, Здолбунівський р-н	?	1920- 1930-і рр	дерево	
92	М'ятин, Св.Покрови, Млинівський р-н	?	1921 р.	дерево	
93	Немирівка, Божої Матері Радивилівський р-н	?	1925	дерево	
94	Нобель, Зарічненський р-н		1928 р.	цегла	Арх. М.Котовіч

Продовження таблиці Б.1

95	Онишківці, Св.Трійці, Дубенський р-н		1922 р.	дерево	
96	Опарипси, Успенська, Радивилівський р-н		<u>1939 р.</u>	цегла	Арх. С.Тимошенко; пам'ятка архітектури місцевого значення №203-Рв
97	Острів, Св.Михаїла Архистратига, Радивилівський р-н		1925 р.	дерево	
98	Певжа, Різдва Пресвятої Богородиці, Млинівський р-н	?	1929 р.	дерево	
99	Перевередів, Млинівський р-н	?	1936 р.	дерево	Не існує
100	Підгайці, Св.Іоана Богослова, Млинівський р-н	?	1922 р., каплиця	дерево	
101	Підлужжя, Пресвятої Богородиці Дубнівський р-н		1922 р.	дерево	
102	Жовтневе (Пляшівка), Св.Покрови, Радивилівський р-н	?	1924 р.	дерево	
103	Терешів (Корито), Пресвятої Богородиці, Млинівський р-н	?	1921 р.	дерево	

Продовження таблиці Б.1

104	Птича, Успенська церква Дубенський р-н		Поч.ХХ - 1930-і рр.	цегла	
105	Рідків, Св.Іоана Богослова, Радивилівськ р-н	?	1932 р.	дерево	
106	Ситне, Св.Димитрія Радивилівський р-н		1937 р.	цегла	Арх. З.Целярський
107	Сестрятин, Св.Миколаївська, Радивилівський р-н		1930-і р.	цегла	
108	Ставок, Св.Миколая Костопільський р-н		1924 р.	дерево	Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №141-Рв
109	Ставрів Св.Михайла, Млинівський р-н	?	1924 р.	дерево	
110	Торговиця, Вознесіння Господнього, Млинівський р-н	?	1928 р.	цегла	
111	Тур'я Св.Михайла, Дубенський р-н		Поч. 1920-х рр.	дерево	

Продовження таблиці Б.1

112	Колодязне (Холопи), Різдва Пресвятої Богородиці, Березнівський р-н	?	1930	дерево	
113	Яринівка , Березнівський р-н		1920- 1930-і рр.	дерево	
114	Ясининичі , Різдва Пресвятої Богородиці, Рівненський р-н		1937- 1938 рр.	цегла	Арх. С.Тимошенко
ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ					
115	Васьківці , церква-каплиця Св.Іоана Богослова, Шумський р-н		1937- 1938 рр.	цегла	Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №1955
116	Волиця , Св.Михайла, Лановецький р-н	?	1930 р.	цегла	Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №1624
117	Гаї , Св.Михайла Кременецький р-н		1923 р.	дерево	
118	Града , Різдва Божої Матері, (Кременецьк.пов.)		1936 р.	дерево	

Продовження таблиці Б.1

119	Двірець, ЧудесАрхангела Михаїла, Кременецький р-н		1930- 1931 рр.	дерево	
120	Дедеркали Малі, Казанської Божої Матері, Шумський р-н		1935- 1937 рр.	дерево	Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №1939
121	Катеринівка, (Катербург), Св.Юрія (Георгія), Кременецький р-н		1921- 1926 рр.	дерево	
122	Кокорів Новий, Св.Архангела Михаїла, Кременецький р-н		1929- 1933 рр.	цегла	
123	Котюжини, Св.Архідіакона Степана Кременецький р-н		1930 р.	дерево	
124	Куликів, Св.Покрови Кременецький р-н	?	1921- 1923 рр.	дерево	
125	Кусківіці Великі, Св.Михаїла, Лановецький р-н		1933 – 1937 рр.	цегла	Арх. Т.Крафт; пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №1623
126	Кусківіці Малі, Св.Параскеви Сербської, Лановецький р-н	?	1933- 1937 рр.	дерево	

Продовження таблиці Б.1

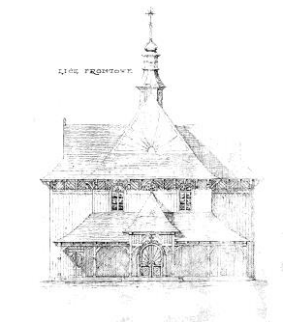

127	Кушлин, Св.Покрови, Кременецький р-н		1921- 1926 рр.	дерево	
128	Лопушне, Св.Покрови, Кременецький р-н		1926 р.	цегла	
129	Матвіївці, Свято-Покровська, Шумський р-н	?	1927 р.	цегла	Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №1971
130	Мирове, Св.Михаїла і дзвіниця, Шумський р-н	?	1927 р.	дерево	Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №1952/1, 2
131	Обич, Шумський р-н		Проект 1935 р.	цегла	
132	Олексинець Старий, Андрія Первозванного, Кременецький р-н		1939 р.	дерево	
133	Піщатинці, Різдва Божої Матері, Шумський р-н	?	1938 р.	цегла	Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №1970
134	Раковець Великий, Св.Казанської Божої Матері, Збарзький р-н		1928- 1935 рр.	цегла	
135	Сапанів, Св.Покрови, Кременецький р-н	?	1920- 1926 рр.	д	

Продовження таблиці Б.1

136	Снігурівка, Вознесіння Діви Марії, Лановецький р-н		1926- 1927 рр.	дерево	Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №1647
137	Соколівка, Воздвиження Чесного Хреста, Лановецький р-н	?	1930 р.		Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №1648
138	Тетильківці, Св.Василя, Шумський р-н	?	1936- 1938 рр.	цегла	Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №1968
139	Тилявка, Воздвиження Чесного Хреста, Шумський р-н		1934 р.	цегла	Арх. З.Целярський; пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №1951
140	Підгірськ (Угорськ), Шумський р-н	?	1926 р.	цегла	Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №1949
141	Шкроботівка, Шумський р-н		1927 р.	Цегла, дерево	Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №1948

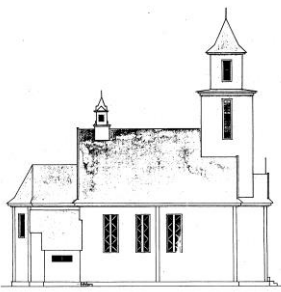
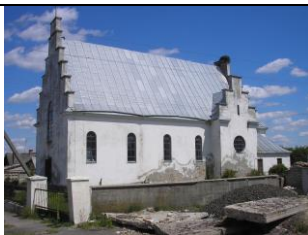

Каталог римо-католицьких костелів, збудованих на Волині у 1921-1939 роках

[укладено за 364; 366-368; 391-409; 908]

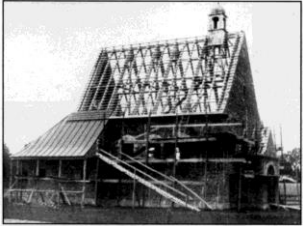

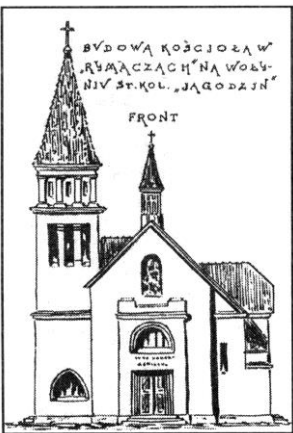

№ з/П	Населений пункт	Загальний вигляд	Період проектування/будівництва	Матеріал будівництва	Примітка
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ					
1.	Заблоття		1920-ті рр.	дерево	не існує
2.	Засмики	?	1933 р.	цегла	не існує
3.	Ківерці		1929-1933 р.	цегла	Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №165-м
3.	Ківерці, каплиця		Проект 1923 р.	дерево	не існує
4.	Ковель		Проект 1924 р.	цегла, бетон	Арх. С.Шиллер, В.Кононович; не існує

Продовження таблиці Б.2

5.	Колки		Проект 1926 р.	дерево	Інж. К.Школьніць- кий; не існує
6.	Конюхи		1928 р.	цегла	не існує
7.	Малі Голоби		Проект 1926 р.	дерево	Арх. С.Цибульський; не існує
8.	Маневичі		1933- 1937 р.	цегла	Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №225-м
9.	Несухойжі		1936- 1937 рр.	цегла	не існує
10.	Опалин (Вишнівка)	?	1926 р.	дерево	не існує
11.	Піддубці		Проект 1938 р.	цегла	Арх.Т.Карасінь- ський
12.	Поворськ		1931- 1936 рр.	дерево	

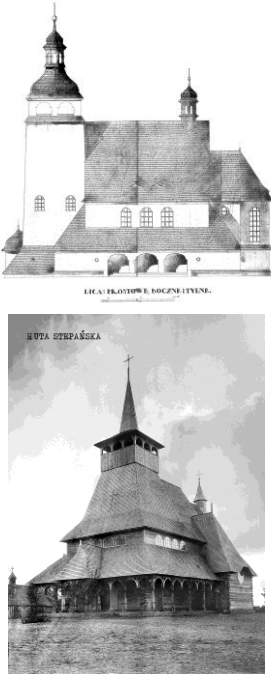

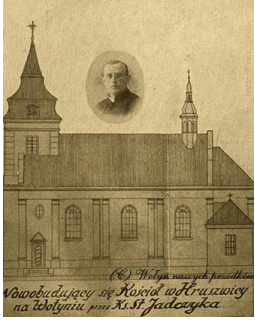

Продовження таблиці Б.2

13.	Пулемець		Проект 1936 р.	цегла	Арх. С.Словіков- ський; не існує
14.	Рожище		1921- 1931 рр.	цегла	Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №236-м
15.	Римачі	 <small>Roman Catholic Churches Chapels Ukraine 2000</small>	1931- 1933 р.	цегла	
16.	Сенкевичівка, каплиця		1933 р.	дерево	не існує
17.	Софіївка		1926 р.	дерево	не існує
18.	Стенжариці	?	1931 р.	дерево	не існує

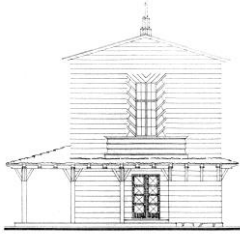

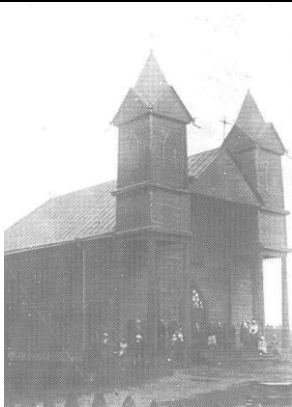
Продовження таблиці Б.2

19.	Цумань		1936 р.	цегла	Перебудований; пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №286-м
20	Шацьк		1936 р.	дерево	не існує
21.	Шельвів		1931 р.	цегла, дерево	не існує
22.	Шепель (Антонівка Шепельська)		1939 р.	дерево	не існує
РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ					
23.	Бабин, каплиця		Проект 1939 р.	цегла	Арх. Я.Ричгурський- Савіч

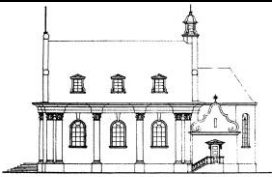
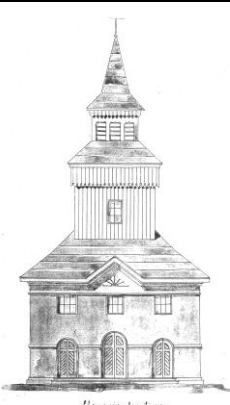

Продовження таблиці Б.2

24.	Гута Степанська		1920 р.; 1927 р.	дерево	Арх. З.Мончень- ський; не існує
25.	Глибочок		1927 р.	дерево	не існує
26.	Грушвиця		1930 р.	цегла	в руїнах
27.	Дерманка		1932 р.	дерево	не існує
28.	Житин		1934 р.	дерево	не існує

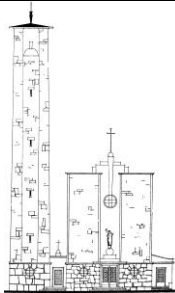

Продовження таблиці Б.2

29.	Здолбунів		1928- 1938 рр.	цегла	Пам'ятка архітектури місцевого значення ох. №89-Рв
30.	Карловцизна		1934- 1937 рр.	цегла	Арх. В.Дайчак; не існує
31.	Клевань		Проект 1939 р.	дерево	Арх. Т.Кендзерський.
32.	Костопіль		1927- 1933 р.	цегла	Арх. Ф.Михальський; не існує
33.	Левачі		1926- 1927 рр.	дерево	не існує

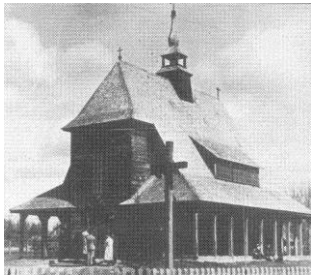

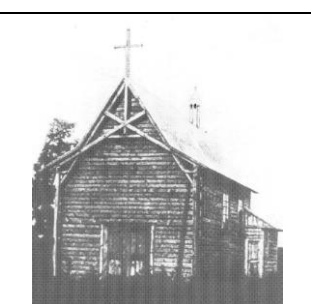

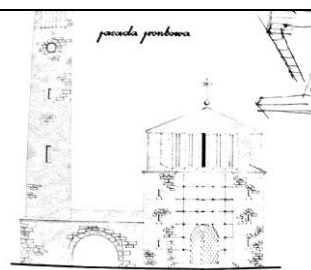
Продовження таблиці Б.2

34.	Соснове (Людвипіль)		1923 р.	дерево	не існує
35.	Малинськ		1938 р.	цегла	Арх. Е.Войтович; не існує
36.	Мишаківка		1925 р.	дерево	не існує
37.	Новородчиці		1927 р.	цегла	Арх. Е.Квятовський; не існує
38.	Оженин		1930 р.	цегла	Арх.Ф.Кокеш; не існує

Продовження таблиці Б.2

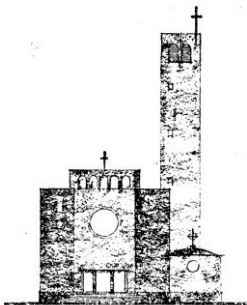
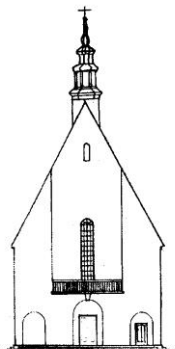
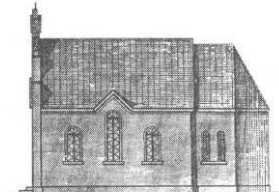

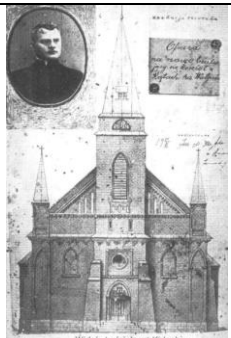
39.	Окопи		1934 р.	дерево	не існує
40.	Онишківці, каплиця		1936 р.	цегла	не існує
41.	Поташня		1936- 1939 рр.	цегла	Арх. О.Федак; не існує
42.	Рафалівка	?	1926 р.	дерево	не існує
43.	Рівне		1934- 1938 рр.	цегла	Арх. В.Чечотт
44.	Рокитне	<small>Kościół św. Teresy przy ul. Handlowej w Rokicie</small> 	1925- 1926 рр.	дерево	не існує
45.	Сарни		1935- 1938 рр.	цегла	Арх. В.Стахонь; пам'ятка архітектури місцевого значення ох. 195-Рв

Продовження таблиці Б.2

46.	Смига		1930 р.	дерево	не існує
47.	Перелисянка, каплиця		1939 р.	дерево	не існує
48.	Радивилів		1933- 1934 рр.	цегла	
49.	Радів		1926 р.	дерево	не існує
50.	Стара Гута		1935 р.	дерево	не існує
51.	Топча		Проект 1939 р.	цегла	Арх. Т.Кендзер- ський; не існує

Продовження таблиці Б.2

52	Янова Долина (Базальтове)		Проект 1937 р.	цегла	Арх. В.Стахонь
ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ					
53.	Білозірка		Проект 1937 р.	цегла	Арх. Р.Гюртлер
54.	Дружба (Драньча Польська)		1925 р.	цегла	
55.	Кременець, каплиця Мочульських		1935 р.	Піско- вик	Арх. С.Тимошенко
56.	Кути		1927 р.	цегла	в руїнах

Додаток В

**Матеріали про інвентаризаційну діяльність щодо пам'яток архітектури Волині
у збірці Закладу польської архітектури архітектурного факультету
Варшавської політехніки, 1921-1939 рр. (Zbióru ZAP WA PW)**

Таблиця В. 1

Каталог інвентаризаційних фотографій забудови сіл і містечок Волині

№ з/п	Населений пункт	Об'єкт	Автор фотофіксації	Дата фотофіксації
1.	Серники , Пінський повіт, Поліське воєводство ¹⁸⁸	церква; дзвіниця при костелі; піч курної хати	З.Щепанський	1936 р.
2.	Старе Село , Столінський повіт, Поліське воєводство	церква св.Миколая, капличка при “татарських бродах”; повітка; простий замок зрубу; господарські будівлі; хата К.Сулковського; стодола	З.Дмоховський	1933 р.
3.	м. Степань , Костопільський повіт, Волинське воєводство	дерев'яна церква св.Трійці; дерев'яна церква Преображення Господнього	Є.Рачинський	1929 р.
4.	Сварицевичі , Пінський повіт, Поліське воєводство	хати в селі; хата Е.Холодко	Ч.Крассовський	1936 р.

¹⁸⁸ За сучасним адміністративним поділом України всі названі населені пункти розташовані на території Рівненської області, окрім смт Олика, розташованого на території Волинської області.

Продовження таблиці В.1

5.	Купель, Столінський повіт, Поліське воєводство	хата А.Котвіцького; хата і садиба В.Двожецького	З.Дмоховський	1935 р.
6.	Милятин, Здолбунівський повіт, Волинське воєводство	дерев'яний костел	В.Пашкевич	1928 р.
7.	м.Олика, Дубнівський повіт, Волинське воєводство	корчма	?	?
8.	Дроздинь, Столінський повіт, Поліське воєводство	Покровська церква; будинок садиби П.Огеєвіча; хата У.Кузьмича; повітка; хата з частково розібраними сіньми; кліть; конструкція даху стодоли; замки зрубу.	З.Дмоховський	1933 р.

Таблиця В. 2

Дослідження матеріальної культури волинського села (альбоми інвентаризації сіл)

№ з/п	Населений пункт	Виконавці	Дата інвентаризації
1.	м.Устилуг, Володимир-Волинський повіт	С.Пянко, Едв.Герштейн, А.Губель	1924 р.
2.	Підлужне, Рівненський повіт	Едвард Усакевич	1924 р.
3.	Борухів, Луцький повіт	Анна Барановська, Роміальд Калуба	1925 р.

Продовження таблиці В.2

4.	Межирічі , Здолбунівський повіт	Тадеуш Зандфос, Казімеж Марківський	1926 р.
5.	Вербка , Ковельський повіт	Наталія Боровська	1927 р.
6.	Низкиничі , Володимир-Волинський повіт	Ян Куровський	1931 р.
7.	Устя , Рівненський повіт	Марія Карнковська, Збігнєв Паньковський, Владислав Пеньковський	1931 р.
8.	Басів Кут , Рівненський повіт	Якуб Борковський	1931 р.
9.	Гуца , Любомльський повіт	Драго Скелавай	1932 р.
10.	Цуцнєво , Володимир-Волинський повіт	Арсеній Романович	1932 р.
11.	Стара Носовиця , Дубнівський повіт	Леонід Маслов, Валеріан Сагайдаковський	1932 р.
12.	Радовичі , Володимир-Волинський повіт	Юзеф Врублевський, Генрик Полюбець	1932 р.
13.	Переспа , Любомльський повіт	Божена Панненковна	1932 р.
14.	Хобулово , Володимир-Волинський повіт	Тадеуш Ваффлярд	1933 р.
15.	Кам'яниця Волинська , Дубнівський повіт	Єжи Бжезіньський	1934 р.
16.	Кривуха , Дубнівський повіт	Анатолій Гелльман, Вітольд Зеліньський	1934 р.
17.	Коршів , Луцький повіт	Борис Беляєв	1934 р.
18.	Одєради , Луцький повіт	Казімеж Гусарський	1937 р.
19.	Кобилівка , Сарненський повіт	Микола Кокозов, Чеслав Півоварчук	1937 р.
20.	Дермань , Рівненський повіт	?	1938 р.

Додаток Г

Довідки про впровадження результатів дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

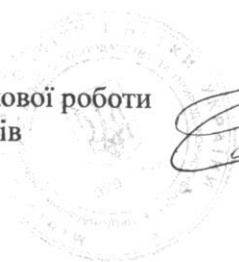
вул. Соборна, 11, м. Рівне, 33028, тел. (0362)22-10-86, факс (0362) 22-21-97, mail@nuwm.rv.ua

Від 05.05.14 № 001-824

На № _____ від _____

Матеріали дисертаційної роботи професора кафедри архітектури та середовищного дизайну Михайлишин Ольги Леонідівни “Розвиток архітектури міжвоєнної Волині в умовах соціокультурних трансформацій ХХ століття” включені до робочих програм дисциплін “Історія архітектури та містобудування” (частина 3 „Історія архітектури та містобудування України”) та “Регіональна архітектура”, які викладаються для студентів напряму підготовки 6.060102 “Архітектура” в Навчально-науковому інституті будівництва та архітектури.

В.о. проректора з наукової роботи
та міжнародних зв'язків

Н.Б.Савіна

УКРАЇНА
РІВНЕНСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ З ПИТАНЬ БУДІВНИЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ

Майдан Просвіти, 1, м. Рівне, 33028, тел./факс (036-2) 22-15-05, 22-32-47,
E-mail: arhioda@icc.rv.ua Код ЄДРПОУ 36565276

25.12.2013 № вих. 1867/01- 08/13

Матеріали і результати дисертаційної роботи Ольги Леонідівни Михайлишин, присвяченої архітектурно-містобудівній спадщині Волині міжвоєнного періоду (1921-1939 роки), містять нові дані щодо об'єктів різних типологічних груп, розташованих на території Рівненської області.

Особливу цінність має проектна документація стосовно об'єктів громадського та житлового призначення, культових будівель (православні церкви, римо-католицькі костели), занесених до Національного реєстру нерухомих пам'яток України (пам'ятки містобудування і архітектури місцевого значення Рівненської області), а також нововиявлених пам'яток. Названі матеріали використані в процесі паспортизації пам'яток, яка виконувалась за безпосередньої участі О. Л. Михайлишин впродовж 2006-2008 рр. в рамках Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини Рівненської області на 2003-2010 рр. (Постанова Кабінету Міністрів України від 09 вересня 2002 р. № 1330).

Заступник директора департаменту,
головний архітектор Рівненської області

О. Карачанський

УКРАЇНА
ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
УПРАВЛІННЯ МІСТОБУДУВАННЯ ТА АРХІТЕКТУРИ

м-н Київський, 9, м. Луцьк, 43027, тел. (0332) 778 133, факс (0332) 729 197, e-mail: uma@uma.voladm.gov.ua,
код ЄДРПОУ 38527740

25.02.2014 № *105/01.11/2-14*

на № _____ від _____

Довідка

Дисертаційна робота доцента кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування (м.Рівне) Михайлишин Ольги Леонідівни на тему архітектури та містобудування Волині міжвоєнного періоду (1921-1939 рр.) містить нові дані щодо пам'яток архітектури місцевого значення, а також нововиявлених об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини, розташованих на території міста Луцька і Волинської області.

Аналітичні та проектні матеріали, подані у дисертації, використовуються в роботі управління при укладанні облікової документації стосовно вказаних категорій об'єктів культурної спадщини, розробці рекомендацій на предмет занесення цінних будівель до Національного реєстру нерухомих пам'яток України, виготовлення науково-проектної документації по реставрації пам'яток архітектури, у інших пам'яткоохоронних заходах щодо об'єктів історико-культурної спадщини області вказаного періоду

Начальник управління

КАЗМІРУК Ю.Й.

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

РІВНЕНСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Офіс: вул. Котляревського, 16, м. Рівне, 33028, тел. 26-49-87
Лабораторія ТЗН: вул. Толстого 3, м. Рівне, 33028,
тел. 63-30-72

22 листопад 2013р
Вих. 341/2013

Результати дисертаційної роботи доцента кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування Михайлишин Ольги Леонідівни на тему “Архітектура Волині 1921-1939 рр.: суспільний контекст та творчі напрями” впроваджені у лекційних заняттях для слухачів курсів підвищення кваліфікації державних службовців:

1. Для начальників відділів культури райдержадміністрацій та виконкомів рад міст обласного значення Рівненської, Волинської, Тернопільської та Хмельницької областей (25 березня - 29 квітня 2013 р.).
2. Для спеціалістів відділів культури районних державних адміністрацій та міських державних адміністрацій Хмельницької, Волинської, Рівненської областей (18-22 листопада 2013 р.)

Декан Рівненського факультету
НАКККіМ, кандидат педагогічних наук

Мохнюк Р. С.

Україна
Кременецька міська рада

47003 Тернопільська область, м. Кременець, вул.Шевченка,67 тел.2-27-39, 2-42-90

28.03.14р № 55

Довідка

Матеріали дисертаційної роботи к. арх. Михайлишин Ольги Леонідівни на тему „Розвиток архітектури міжвоєнної Волині в умовах соціокультурних трансформацій ХХ століття” на здобуття наукового ступеня доктора архітектури використовуються у роботі відділу містобудування, архітектури та дизайну міського середовища Кременецької міської ради з метою забезпечення пам’яткоохоронних заходів на об’єктах, включених до Національного реєстру пам’яток містобудування і архітектури України як пам’ятки місцевого значення і розташовуються на території міста Кременець, а також при розробці пам’яткоохоронної документації.

Начальник відділу містобудування,
архітектури та дизайну міського середовища

А. І. Бурштинович

УКРАЇНА

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ ТЕЛЕБАЧЕННЯ І РАДІОМОВЛЕННЯ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА ТЕЛЕРАДІОКОМПАНІЯ

вул.Котляревського, 20 а. м.Рівне.33028. Тел. (0362) 22-14-65, факс (0362) 23-42-32
E-mail: oficerodtrk@mail.ru, http://www.rtb.rovno.ua

«15» січня 2014 р. № 7д

На № _____ від _____ р.

ДОВІДКА

Матеріали дисертаційної роботи кандидата архітектури, доцента кафедри архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства та природокористування О.Л.Михайлишин на тему “Архітектура Волині 1921-1939 років: суспільний контекст та творчі напрями” були використані у телепередачах циклу „Так було...” (автор О.Г.Бухало) на Рівненському обласному телебаченні, зокрема, у програмах:

1. „Архітектор Б.Андрєєв” (ефір 2010 р.);
2. „Архітектор С.Тимошенко” (ефір 2011 р.);
3. „Дзвіниця Воскресенського собору в м.Рівне” (ефір 2012 р.);
4. „Замок в с.Новомалин Рівненської області” (ефір 2013 р.);
5. „Волинські Торги в м.Рівне” (ефір 2014 р.).

Генеральний директор

А.П.Велесик